

publisher.agency
Germany

January, 2023

No 1



Berlin, Germany
12-13.1.2023

International
Scientific
Conference

Foundations and Trends in Modern Learning

UDC 001.1

P 97

Publisher.agency: Proceedings of the 1st International Scientific Conference «Foundations and Trends in Modern Learning» (January 12-13, 2023). Berlin, Germany, 2023. 330p



ISBN 978-1-9094-2169-1

DOI 10.5281/zenodo.7539109

Editor: Dorothea Weber, Professor, University of Berlin

International Editorial Board:

Gretel Groß

Professor, Technical University of Munich

Minna Schumacher

Professor, Heidelberg University

Stefanie Roth

Professor, Charité — Universitätsmedizin
Berlin

Elsa Graf

Professor, Humboldt University Berlin

Henri Schmitz

Professor, University of Tübingen

Marco Braun

Professor, University of Bonn

Herta Haas

Professor, Freie Universität Berlin

Franziska Weber

Professor, University of Göttingen

Charlotte Müller

Professor, University of Hamburg

Leonhard Frank

Professor, University of Würzburg

Gesine Krüger

Professor, University of Cologne

Lion Mayer

Professor, University of Mannheim

Alma Sommer

Professor, University of Münster

Erik Möller

Professor, Bielefeld University

editor@publisher.agency

<https://publisher.agency/>

Table of Contents

Political Studies

INTERNATIONAL TERRORISM AND REGIONAL SECURITY OF CENTRAL ASIA: CONCEPT AND CLASSIFICATION	6
<i>ORUMBAYEVA MARZHAN SARSENBЕКQYZY</i>	
GEOPOLITICAL SITUATION IN THE SOUTH CAUCASUS AFTER THE SECOND KARABAKH WAR: RUSSIA'S MILITARY-POLITICAL BEHAVIOR.....	13
<i>RAMID S. HUSEYNOV</i>	
<i>ELNUR PASHA</i>	

Literature

‘Вечные образы’ в поэзии Серебряного века	19
<i>ЛЯТЬЕВА Ю.А.</i>	
<i>БАКАЛОВА А.Ж.</i>	
<i>ЩЕРБОВСКИХ И.Г.</i>	
ЖАМБЫЛ – XX ҒАСЫР ГОМЕРІ	24
<i>ӘДІЛБЕКОВА Ләззат Махайқызы</i>	
<i>ADILBEKOVA LAZZAT MAKHAYOVNA</i>	
A STEP IN THE WAY OF THINKING	32
<i>PETRE GELKHVIDZE</i>	
FEMALE VOICE IN ROMANTIC AND VICTORIAN AGES	40
<i>FARIBA FARHANGI</i>	

Pedagogical Sciences

USING GAME ELEMENTS IN ENGLISH LESSONS	51
<i>YESSENOVA ELMIRA MINGAZILOVNA</i>	
<i>DAVLETBAKHOVA LAZZAT ISANKULOVNA</i>	
ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНЫҢ СТУДЕНТТЕРІНІҢ БОС УАҚЫТТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ МӘСЕЛЕСІ	55
<i>АСҚАРҚЫЗЫ САМАЛ</i>	
БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ЖҰМЫС ІСТЕУ ӘРЕКЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	61
<i>КУЛАТАЕВ МАРАТ ТУРҒАНБЕКОВИЧ</i>	
ҚОСЫМША БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕЛЕРІНДЕ БІЛІМ АЛУШЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ ТЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ...	64
<i>ТУРҒАНБЕКОВ ДИНМУХАММЕД МАРАТУЛЫ</i>	
ЕРТЕГІ ТЕРАПИЯСЫ АРҚЫЛЫ БАЛАЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВІК ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘДІСТЕРІ МЕН ПРИНЦИПТЕРІ	68
<i>Ж.М. АҚЫНОВА</i>	
<i>И.Р. ХАЛИТОВА</i>	
WAYS OF COMMERCIALIZATION OF TECHNOLOGIES IN HIGHER EDUCATION EDUCATION	73
<i>SHILDEBAYEVA LYAZZAT KADYRBEKOVNA</i>	
<i>BOLATBEKKYZY AIDANA</i>	
КОНСУЛЬТАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ПРОВІДНА ДІЯЛЬНІСТЬ КОУЧА В ОСВІТІ ДОРΟΣЛИХ.....	77
<i>ІВАЩЕНКО АННА ВОЛОДИМИРІВНА</i>	
ЖОО БОЛАШАҚ ФИЗИКА МҰҒАЛІМІН ДАЯРЛАУ ҮДЕРІСІНДЕ ЭЛЕКТРОНДЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫН ҚОЛДАНУ ӘДІСТЕМЕСІ	81
<i>САҒДИБАЕВА Н.А.</i>	
<i>ҒАРНАЕВА Г.И.</i>	
<i>АХМЕТОВА Н.Ж.</i>	
PROJECT-BASED LEARNING AS A TOOL FOR IMPROVING THE QUALITY OF THE EDUCATIONAL PROCESS	85
<i>АЙМАҒАМБЕТОВА Д.К.</i>	
FORMATION OF FOREIGN LANGUAGE COMMUNICATIVE COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS USING ONLINE GAMING TECHNOLOGIES	88
<i>DAVYDENKO YULIYANNA YURIEVNA</i>	
<i>DZHUSSUBALIYEV DINA MUFTAKHOVNA</i>	
ICTs AND NEW SCENARIOS FOR DIVERSITY	91
<i>JOSÉ MANUEL SALUM TOMÉ</i>	
ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ В МЕДИЦИНСКОМ ВУЗЕ	105
<i>АБДУЛЛАЕВА РОЗАННА МИРЗАТУЛЛАЕВНА</i>	
ТЕХНОЛОГИЯ ЭФФЕКТИВНОЙ РЕЧЕВОЙ КОММУНИКАЦИИ В ВУЗАХ	108
<i>НУРМАТОВА ФАИЗА ИРИКОВНА</i>	

Chemical Sciences

HISTORY OF DEVELOPMENT AND APPLICATION OF HETARIL-CONTAINING DYES	110
<i>KASAMANLI KHAYALA HAMLET</i>	
<i>ALIYEVA VUGARE SURKHAY</i>	
<i>NAMAZOVA LEYLI OKTAY</i>	
ISOMERIZATION OF GASOLINE FRACTION ON ZEOLITE-CONTAINING CATALYSTS	114
<i>SONA GARAYEVA</i>	
<i>EMIROV SABIR</i>	

Economic Sciences

OPTIMIZATION OF THE STRUCTURE OF STATE FINANCIAL CONTROL.....	118
<i>AZHAR BEISENBAYEVA</i> <i>MARITA KADYRBEKOVA</i>	
ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНЫҢ АУМАҚТЫҚ РЕКРЕАЦИЯЛЫҚ ЖҮЙЕСІН ДАМУ ТУРАСЫНДАҒЫ ҰСЫНЫСТАР	120
<i>Ш.С. ДИСЕНОВА</i> <i>А.А. ЖАКУПОВ</i>	
INTEGRATING GREEN ECONOMY PRINCIPLES INTO EDUCATION AND SCIENCE	127
<i>ALINA AVCI</i>	
ПОНЯТИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА И ЕГО ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРИ ПОДГОТОВКЕ КАДРОВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В СФЕРЕ	
ТУРИЗМА	131
<i>АЛИЕВА АЙТАДЖ ЯДИГАР ГЫЗЫ</i>	
STATE REGULATION OF PRICES FOR MEDICINES IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN	140
<i>YERIK BUKATOV</i> <i>GALIYA GIMRANOVA</i>	
OPTIMAL LAW ENFORCEMENT: NUANCE BETWEEN ARREST AND PUNISHMENT	144
<i>AMBININTSOA RAMANAMBONONA</i> <i>JEAN RAZAFINDRAGONONA</i> <i>DIMBY RANOLIMANANA</i>	
ТЕКУЩЕЕ СОСТОЯНИЕ СБАЛАНСИРОВАННОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В РЕГИОНАХ АЗЕРБАЙДЖАНА	154
<i>НАДЖАФЛИ СВЕТЛАНА ХАЛИД КЫЗЫ</i>	
GENDER SPECIFICS OF THE AZERBAIJANN LABOR MARKET	158
<i>ABDURRAHMANOV KAMRAN VAHID</i>	
ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF USING CRYPTOCURRENCIES	163
<i>NIPTALIYEV SULTAN GURBAN</i>	
ANALYSIS OF SUSTAINABLE PROVISION OF EMPLOYMENT IN CONSTRUCTION IN THE NON-OIL SECTOR OF AZERBAIJAN.....	166
<i>ELVIN ISMAYIL OGLU OF AJDARLI</i>	
SOCIAL AND ECONOMIC OF THE HIGHER EDUCATION SYSTEM OF AZERBAIJANINCREASING EFFICIENCY	169
<i>RUSTAMLI AMIN ALLAHVERDI</i>	
IMPACT OF THE COVID-19 CRISIS ON FINANCIAL STABILITY	172
<i>TALIBZADE ORKHAN AFGAN</i>	

Art History

ANALYSIS OF THE SUBJECTS OF DECORATIVE-APPLIED ARTS IN THE CLASS V-VI FINE ARTS TEXTBOOKS	180
<i>EMIL RAUL OGLU AGAYEV</i>	
ПРОЦЕСС ОРГАНИЗАЦИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ ТУРНИРОВ ПО СПОРТИВНЫМ БАЛЬНЫМ ТАНЦАМ В КАЗАХСТАНЕ	184
<i>НАУРАЗБАЕВА ЖАННА ТИМУРОВНА</i>	

Philological Sciences

SCHOOLS OF THOUGHT	190
<i>ORUJOVA TURANA RUFAT</i>	
ENGLISH SLANG AND THEIR USAGE IN MODERN SOCIETY	194
<i>KULEKENOVA ZHANAR GABBASOVNA</i>	
ТРАДИЦИИ И НОВАЦИИ В СОВРЕМЕННОЙ МЕТОДИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ЛАТИНСКОГО ЯЗЫКА.....	198
<i>ТАЖИБАЕВА ЖАНАГУЛЬ ЕШМАНОВНА</i> <i>КАРБАЕВА АЙМАН СЕРИКОВНА</i> <i>ЖАРЫЛГАПОВА ДИНАРА БАГАТОВНА</i>	
BUSINESS COMMUNICATION ETHICS	201
<i>SVETLANA MAMMADOVA</i>	
ARTISTIC REFLECTION OF WOMEN’S PROBLEM IN A.TAN’S CREATIVITY	205
<i>NIGAR RAUF ASGAROVA</i>	
THE PROCESS OF IMPLEMENTING AI IN THE COURT SYSTEM	209
<i>KUSSEPOVA GULZAT TUNGUSHBAYEVNA</i> <i>KENZHIGOZHINA KARLYGASH SERIKBAYEVNA</i>	
ABAI’S NOETIC LEGACY: A LINGO-PHILOSOPHICAL PARADIGM	216
<i>SALKYNBAY ANARKUL BEKMIRZAKIZI</i>	
ФОРМУЛЫ ТОЛКОВАНИЯ РУССКИХ ГЛАГОЛОВ ДЛИТЕЛЬНО-ОГРАНИЧИТЕЛЬНОГО СПОСОБА ДЕЙСТВИЯ.....	224
<i>МИЯТБЕКОВА ЗИЛИХА УСМАХАНБЕТОВНА</i> <i>АБИТОВА ГАУХАР ОРАЗОВНА</i> <i>КЕРИМЖАНОВА АКМАРАЛ СЕЙТКЕРИМОВНА</i>	
РЕАЛИЗАЦИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ ГЕНЕТИВНОСТИ НА РАЗЛИЧНЫХ ЯЗЫКОВЫХ УРОВНЯХ	227
<i>МИЯТБЕКОВА ЗИЛИХА УСМАХАНБЕТОВНА</i> <i>КЫСМУРАТОВА ЖУМАГУЛЬ ТОКТАСЫНОВНА</i> <i>АДИРБЕКОВА НАЗГУЛЬ</i>	
КУРСИВ КАК СРЕДСТВО КОНЦЕНТРАЦИИ ВНИМАНИЯ ЧИТАТЕЛЯ (НА МАТЕРИАЛЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Н.С. ЛЕСКОВА)	230
<i>ЭСАНОВ УКТАМ ДЖАББАРОВИЧ</i>	
TURLI XALQLAR VA TURLI DAVRLAR ADABIYOTINI QIYOSIY TALQINI. F. M. DOSTOYEVSKIY ASARLARIDA NEMIS ROMANTIZMINI TA’SIRI	234
<i>ESHBAYEVA NARGIZA URALOVNA</i>	
ФОРМУЛЫ ТОЛКОВАНИЯ РУССКИХ ГЛАГОЛОВ, КОТОРЫЕ ВЫРАЖАЮТ КОНЕЧНУЮ ФАЗУ И ЗАВЕРШЕНИЕ, ИХ СООТВЕТСТВИЯ В	
КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ	237
<i>МИЯТБЕКОВА ЗИЛИХА УСМАХАНБЕТОВНА</i> <i>АМАНДЫКОВА САУЛЕ ХАМЗЕЕВНА</i> <i>МАЙРА КОЗЫБАЕВНА</i>	

Legal Sciences

THE PLACE AND ROLE OF GRAIN IN ENSURING FOOD SECURITY IN THE CONTEXT OF THE COVID-19 PANDEMIC: AN INTERNATIONAL LEGAL APPROACH	241
<i>ASSEM ALTYNBEKOVNA AKHMETOVA</i>	
LEGAL ISSUES IN THE DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURSHIP IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN	245
<i>AYTMUKHANOVA DIDAR</i>	
<i>MUKHANOVA ADEMI</i>	
<i>ZHALGAS DARIYA</i>	

Geological and Mineralogical Sciences

ON THE POSSIBILITY OF FREQUENCY-RESONANCE METHODS USING TO DETERMINE THE PRESENCE OF CHEMICAL ELEMENTS IN MINERALS, ROCKS AND SEDIMENTS OF CROSS-SECTION	250
<i>МУКОЛА ЯКУМЧИК</i>	
<i>IGNAT KORCHAGIN</i>	
ИССЛЕДОВАНИЕ УТЕЧЕК ВОЗДУХА НА РУДНИКЕ	262
<i>КӘРІМ ӨМІРЛАН НҮРЛАНҰЛЫ</i>	
<i>ХУАНГАН НУРБОЛ ХУАНГАНОВИЧ</i>	

Biological Sciences

БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ, ӘДІСТЕМЕЛІК ТӘСІЛДЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ТАҢДАУ	271
<i>ЕСАЛИЕВА ЗАРИНА РАХЫМБАЕВНА</i>	
ЖЕТИСУ АЛАТАУЫНЫҢ ТАҒАМДЫҚ ӨСІМДІКТЕРІ	275
<i>Д.Қ. АЙДАРБАЕВА</i>	
<i>А.Б. АЙХИМБЕКОВА</i>	

Physical and Mathematical Sciences

THE SIMPLEST RELATIVISTIC EQUATION FOR WAVE FUNCTIONS	279
<i>HAFIZOV RASHID GHARIB OGLI</i>	
BLOCKCHAIN BASED SMART POST LOGISTICS MODEL	283
<i>SULTAN KUANYSH</i>	
<i>BARGANAEV ZHOLDYBAY</i>	
<i>КУАТБАЕВА А.А.</i>	
<i>ВЕКТЕМЕСОВ А.Т.</i>	
ИНТЕГРАЦИЯ БЛОКЧЕЙНА С ИОТ ДЛЯ БЕЗОПАСНОЙ ЦИФРОВОЙ СИСТЕМЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ	290
<i>КУАТБАЕВА А.А.</i>	
<i>КУАТБАЕВА Г.К.</i>	
<i>БЕКТЕМЕСОВ А.Т.</i>	
<i>БЕКСЕЙТ А.</i>	

Philosophical Sciences

THE DEVELOPMENT OF WOMEN'S PROBLEM IN AZERBAIJAN IN THE MID XIX - EARLY XX CENTURIES	299
<i>ADYGEZALOVA SVETLANA</i>	

Medical Sciences

ХИРУРГИЯЛЫҚ СТЕРИЛИЗАЦИЯҒА ЭКСТРАГЕНИТАЛЬДЫ ПАТОЛОГИЯСЫ БАР, КӨП БОСАНҒАН ӘЙЕЛДЕРДІҢ КӨЗҚАРАСЫ	306
<i>КОШЕНОВА ЛЯЙЛЯ БИРАТОВНА</i>	
<i>БАЙБОЛАТ АҚБӨПЕ САБЫРХАНҚЫЗЫ</i>	
СОСТОЯНИЕ АМБУЛАТОРНО-ПОЛИКЛИНИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ КАРДИОЛОГИЧЕСКИМ ПАЦИЕНТАМ	313
<i>БЕКТЕМЕСОВА ЖИБЕК МАКТАГАЛИЕВНА</i>	
<i>КЕРИМБАЕВА ЗАКИРА АМИРОВНА</i>	

Psychological Sciences

СИНДРОМ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА	317
<i>НАГЫМЖАНОВА ҚАРАҚАТ МҰҚАШЕВНА</i>	
<i>ЖАНТИКЕЕВ СЕРИК ҚРЫКБАЕВИЧ</i>	

Technical Sciences

РАЗРАБОТКА АВТОМАТИЗИРОВАННОЙ СИСТЕМЫ КОНТРОЛЯ И УПРАВЛЕНИЯ ВЕНТИЛЯТОРАМИ ГЛАВНОГО ПРОВЕТРИВАНИЯ ШАХТЫ ИМ. КУЗЕМБАЕВА ..	322
<i>БЕКТЕМЕСОВ АМАНЖОЛ ТОХТЯМОВИЧ</i>	
<i>НУРМАГАМБЕТОВА АЙГЕРИМ КАДЫРБЕКОВНА</i>	
<i>ЖОЛШИЕВА КУНСИЛУ АСКАРОВНА</i>	

Political Studies

INTERNATIONAL TERRORISM AND REGIONAL SECURITY OF CENTRAL ASIA: CONCEPT AND CLASSIFICATION

Orumbayeva Marzhan Sarsenbekqyzy

Doctoral student in International Relations, Sorbonne-Kazakhstan Institute, Almaty, Kazakhstan

Since the collapse of the Union of Soviet Socialist Republics and the formation of new independent states, it has transformed the once peripheral region of Central Asia into a region that occupies a key position in the system of geopolitical coordinates of the entire Eurasian space.

Terrorism has accompanied humanity throughout its history. One of the main goals of the terrorist action is to sow fear in as many people as possible. The carriers of modern terrorism are: political organizations, extremist groups, individuals who deny legal opposition activities, as well as criminal structures and individuals fighting for the division and limit of spheres of influence. A characteristic feature and at the same time the inhuman essence of terrorism is that in order to achieve their goals, terrorists use fear, horror, and often the death of completely innocent people.

Modern terrorism is distinguished by a variety of techniques and methods used: these are hijackings of air transport, explosions in crowded places, kidnappings, murders, threats, poisoning and other actions, the victims of which are often completely random people. The scale of terrorism is constantly increasing as a result of changes in ownership forms and the intensification of the struggle for power.

According to the ideological orientation of the subjects, terrorism is divided into several groups:

1. Nationalist groups that direct their activities to the restoration (formation) of their state (autonomy) or to attract attention to their demands. Some groups may pursue both political and nationalist goals.

2. Religious groups that direct their activities against persons who preach another religion that is different from them.

3. Groups advocating the solution of environmental problems. In general, they are not terrorist, some of them may use terrorist methods to draw attention to their demands aimed at protecting the environment. Such groups threaten to disable nuclear facilities, hydroelectric power plants and other structures in order to achieve their goals.

4. Mercenary groups, which include several organizations engaged in recruiting mercenaries and are able to provide them to the customer anywhere in the world for a good fee. Groups of mercenaries capable of destabilizing the situation in several countries (regions) or a single country may adhere to one or another ideology, but they work mainly for money.

The logical chain of the emergence and development of extremism and terrorism is such that the ideology of extremism can lead to the organization of terrorist activities and eventually to separatism, i.e. encroachment on the territorial integrity of the state.

The forms of extremism are contained in their activities, which are aimed at carrying out the following illegal actions, such as:

- forcible change of the foundations of the constitutional system and violation of the integrity of the country;
 - undermining the security of the state by seizing or appropriating authority, as well as creating illegal armed formations;
 - carrying out terrorist activities;
 - incitement of racial, national or religious discord, as well as social discord related to violence or calls for violence;
 - humiliation of the national dignity of a person/society;
 - carrying out mass riots, hooligan actions and acts of vandalism motivated by ideological, political, racial, national or religious hatred or enmity, as well as motivated by hatred or enmity against any social group;
 - propaganda of exclusivity, superiority or inferiority of citizens on the basis of their attitude to religion, social, racial, national, religious or linguistic affiliation;
 - propaganda and public display of Nazi attributes or symbols similar to Nazi attributes or symbols, or attributes or symbols similar to Nazi attributes or symbols to the extent of confusion;
 - public calls for the implementation of the specified activity or the commission of the specified actions;
 - financing of the specified activity or other assistance to its implementation or the commission of the specified actions, including by providing financial resources, real estate, educational, printing and material-technical base, telephone, fax and other types of communication for the implementation of the specified activity.

The whole history of mankind shows that almost all peoples of the world have faced extremism and terrorism, therefore this problem requires close attention from societies and states.

The term "terror" itself is translated from Latin as fear, horror, which is the main goal of terrorists – it is to sow fear in a society where any act of terror is, first of all, an information campaign to intimidate the population.

There is another issue concerning terrorism and information influence. After all, if a person picked up a machine gun or an explosive device to commit a terrorist attack, then he is certainly dangerous. However, the one who was able to convince another person to take up arms and take an extreme step is even more dangerous. And here we are not talking about a single personality of a professional recruiter, but also all means and methods of influencing human consciousness.

The region of location of the newly independent states formed in the central part of Asia as a result of the collapse of the Soviet Union received the general name Central Asia. The framework of the geopolitical regionalization of the modern Central Asian community is determined by the territories of five independent states - Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Tajikistan and Turkmenistan.

The presence of similar problems in the economic and political spheres, traditionally established industrial and social ties have created real prerequisites for closer cooperation and a significant reduction in the costs of the transition period, mitigating the difficulties caused by the transition process and the formation of a market economy. They have a region-wide nature and individual problems of a political nature.

Geopolitically, all the countries of Central Asia are at the same disadvantage, because they do not have access to sea communications.

The goal is to provide information and analytical support to state and municipal authorities in the field of countering terrorism and extremism, as well as conducting preventive work to reduce the level of radicalization of various groups of the population

Turning to the degree of study of the issues of terrorism and its counteraction in the countries of Central Asia, it is worth starting with the Republic of Kazakhstan, as the leader of the Central Asian region.

The Law of the Republic of Kazakhstan dated July 13, 1999 "On Countering Terrorism" has a theoretical concept where terrorism is defined as the ideology of violence and the practice of influencing decision-making by state bodies, local self-government bodies or international organizations by committing or threatening to commit violent and (or) other criminal acts related to intimidation of the population and aimed at causing damage to the individual, society and the state.

This law defines an "act of violence" as the commission or threat of an explosion, arson or other actions that create a danger of loss of life, causing significant property damage or other socially dangerous consequences, if these actions are committed for the purpose of violating public safety, intimidating the population or influencing decision-making by state bodies of the Republic of Kazakhstan, by foreign states or international organizations, as well as an attack on human life committed for the same purposes, as well as an encroachment on the life of a statesman or public figure committed in order to terminate his state or other political activities or out of revenge for such activities.

Extremism and terrorism are among the most acute problems in the sphere of ensuring the national security of many States. As the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev noted, "... no country in the world is immune from terrorist attacks".

The terrorist threat has also become a reality for Kazakhstan. It is no coincidence that extremism and terrorism are reflected in one of the fundamental legislative acts of the state "On National Security of the Republic of Kazakhstan" as the main threats to national security.

Countering the manifestations of extremism and terrorism has been identified as one of the priorities of the Strategy "Kazakhstan-2050", a new political course of the established state, outlined in the message of the President of the Republic of Kazakhstan – Leader of the Nation N.A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan in December 2012.

As part of the implementation of strategic objectives, the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan approved the State Program on Countering religious extremism and Terrorism in the Republic of Kazakhstan for 2017-2022. It pays special attention to the need to strengthen the prevention of religious extremism in society, primarily among young people, as well as the formation of religious consciousness among the population corresponding to the traditions and cultural values of the secular state – the Republic of Kazakhstan, where interfaith peace and harmony prevail, the rights of both believers and citizens holding atheistic views are respected and respected.

The situation with terrorist and extremist crimes in the Republic of Kazakhstan is characterized by the fact that their number increases from year to year. Over the past 5 years, there has been a sharp increase in the types of crimes analyzed, with their transition from passive types (the dissemination of general judgments, the involvement of new adherents), to crimes involving already active actions (calls for acts of disobedience, the commission of terrorist acts, up to the commission of terrorist acts). So, if 89 crimes were registered in 2011, then in 2012 -132, in 2013 – 108, in 2014 – 132, then in 2015 – 297. For 12 months of 2016, 497 criminal offenses related to extremism and terrorism were in the proceedings of law enforcement agencies, of which: - according to Article 174 (Incitement of social, national, tribal, racial, class or religious discord) of the Criminal Code – 151 crimes; - under Article 179 (Propaganda or public calls for the seizure or retention of power, as well as the seizure or retention of power or forcible change of the constitutional order of the Republic of Kazakhstan) – 5 crimes; - under Article 180 (Separatist activity) – 3 crimes; - under Article 182 (Creation, leadership of an extremist group or participation in its activities) – 3 crimes; - under article 255 (Act of terrorism) – 10 crimes; - under article 256

(Propaganda of terrorism or public calls to commit an act of terrorism) of the Criminal Code – 157 crimes; - under article 257 (Creation, leadership of a terrorist group and participation in its activities) of the Criminal Code – 90 crimes; - under article 258 (Financing of terrorist or extremist activities and other assistance to terrorism or extremism) of the Criminal Code – 20 crimes; - under article 259 (Recruitment or training or arming of persons for the purpose of organizing a terrorist or extremist activity) of the Criminal Code – 18 crimes; - under article 261 (Hostage-taking) - 1 crime; – under article 269 (Attack on buildings, structures) - 1 crime; - under article 405 (Organization and participation in the activities of a public or religious association or other organization after a court decision banning their activities or liquidation in connection with their extremism or terrorism) of the Criminal Code – 38 crimes. Under articles 170 (Mercenary activity), 171 (Establishment of bases (camps) for training mercenaries), 173 (Attack on persons or organizations enjoying international protection), 177 (Encroachment on the life of the First President of the Republic of Kazakhstan – The Leader of the Nation), 178 (Encroachment on the life of the President of the Republic of Kazakhstan), 181 (Armed rebellion), 184 (Sabotage), 260 (Terrorist or extremist training), 267 (Organization of an illegal paramilitary formation, means of communication and communication or their seizure), 270 (Hijacking, as well as the seizure of air or water 404 (Creation, management and participation in the activities of illegal public and other associations) of the Criminal Code of crimes were not detected. In total, 241 crimes were completed, 175 people were involved in them. The persons brought to criminal responsibility are adherents of the radical extremist organization Hizbut-Tahrir, the radical movement Salafists, the Union of Islamic Jihad, the NGO Senim.Bilim.Omir", the self-proclaimed Ansaru-D-Din group.

If the increased activity of religious extremist and radical political elements in the past years was noted in the western and southern regions of Kazakhstan, now it is observed in the central, eastern and northern parts of the country. The maximum registration of extremist and terrorist crimes is registered in Karaganda, Almaty, Aktobe, Atyrau, South Kazakhstan regions, Astana and Almaty. The largest increase in the level of registered crimes in 2016 compared to the same period in 2015 (from 297 to 497 or 67.3% more) is associated with the unstable situation in the world and the need to take preventive measures to ensure security in the country.

There is a tendency in society to spread non-traditional religious views, which is caused by the involvement in this environment of persons from socially unprotected, illiterate segments of the population, as well as previously convicted persons. It is this category of persons that becomes the object of attracting extremist people to the ranks, and first of all, involvement is based on the promises of material well-being, and then, as they become involved, the material side is replaced by pseudo-spiritual intolerance to the generally recognized foundations of faith, morality and statehood. A direct threat to national security is the participation of citizens of our country in terrorist activities abroad. Over the past four years, 546 Kazakhstani recruits have not been allowed to travel to terrorist activity zones (2013 – 168, 2014 – 136, 2015 – 151, 2016 - 91). In addition, 79 citizens of Kazakhstan were returned from the camps of international terrorist organizations, 34 of them were brought to criminal responsibility for participation in terrorist activities. Some of them took part in the fighting in the Syrian-Iraqi zone and Ukraine.

According to the UN, about 30 thousand terrorists from more than 100 countries of the world are currently fighting in Afghanistan, Iraq, Pakistan and Syria. Of these, about 500 to 1.5 thousand people are from Central Asia.

In this context, the facts of the return to their homeland of terrorist fighters who have undergone terrorist or extremist training and participated in armed conflicts pose a serious danger. Many of them continue to adhere to extremely radical views, have specific skills and combat experience. Such persons may subsequently be organizers or participate in terrorist acts or other terrorist and extremist crimes.

In turn, in the zones of terrorist activity, persons who have undergone terrorist and extremist training play the role of ideological agents of radicalism, actively participate in incitement, recruitment of recruits and militants to terrorist activities.

Considering the state and level of terrorist and extremist crimes, it is necessary to determine the average portrait of an extremist (terrorist). As a rule, this is a man between the ages of 21 and 29, who is not officially working or unemployed, has a secondary or secondary specialized education, and is an adherent of an unconventional religious movement.

Summarizing the data, we can come to a simple conclusion – terrorists and extremists in Kazakhstan are young people who tried to find a place in life and did not find it, most often unemployed, without money, good education and prospects. Therefore, radicalism seeks ground among the "weak and oppressed." For example, movements declaring adherence to Islam, striving for equality, opposition to injustice and corruption may gain recognition in certain social groups. It is these circumstances that are the primary reason for their joining non-traditional Islam.

By giving young people a competitive education, social conditions and a job, i.e. the opportunity to have a sufficient social and material status, it is possible to knock out the basis for replenishing the ranks of extremist associations. The appropriate conditions for the dissemination of religious extremist ideology are created by the widespread distribution of religious literature and other information materials of dubious content.

So, from 2012 to 2018, more than 1,500 extremist materials were seized. Of these, 396 leaflets, 775 books, 271 other extremist media, for which pre-trial investigations have been launched by the criminal prosecution authorities. If earlier it was practiced to replicate books and magazines by using copying technology, now the possibilities of the global Internet, as well as constantly developing social networks and messengers are actively used. Literature containing signs aimed at inciting social, national, tribal, racial, religious enmity or discord, calling for the violent overthrow or change of the constitutional order or violation of the unity of the territory of the Republic of Kazakhstan, can be freely obtained from Internet resources. There is a tendency to bring to justice persons who have not previously committed crimes related to extremism, terrorism, but previously committed ordinary crimes. This trend requires a revision of the practice of serving the analyzed category of punishment in places of deprivation of liberty.

When serving a sentence together with persons who have committed ordinary and other crimes, the risk of expanding the circle of persons who could potentially become objects of involvement in the environment of extremists increases. This may cause the loss of control over such a contingent upon their release. In turn, the serving of punishment by persons convicted of extremist and terrorist crimes in a specialized institution will make it possible not only to monitor these persons both during the serving of punishment and upon release, but to take targeted and comprehensive measures aimed at re-education, changing psychological attitudes, including with the involvement of traditional clergy.

Thus, without resolving the political, economic and social problems that led to the emergence of terrorism and religious extremism, the fight against them will never be fully successful. State policy and legislation in the field of countering extremism and terrorism should be formed symmetrically to the increased degree of public danger of extremism and its companion terrorism, the forecast of the development of illegal activities of nationalist, religious, ethnic and other organizations, and therefore acquire a systemic character.

Kazakhstan has adopted a state program on countering terrorism and religious extremism, which specifies three main types of prevention.

The first type is general prevention or awareness-raising, in other words, where the object is the entire population of Kazakhstan. And here the main task is full information.

The second type is special prevention aimed at working with a risk group, i.e. persons who are at an ideological crossroads or persons who have already been recruited by religious extremist organizations and radical groups.

The third type is penitentiary prevention, in other words, work with persons serving sentences in correctional institutions, as well as persuading those convicts who have committed crimes that fall under the classification of "extremism and terrorism".

Speaking about general prevention, it is worth paying attention to the role of information and explanatory groups (IRG) formed under the auspices of the Committee on Religious Affairs of the Ministry of Culture and Information (the former name, at the moment - the Ministry of Public Development of the Republic of Kazakhstan), as well as local executive bodies.

It is worth noting that, for example, there is a special discipline in political intelligence – "kudetology". This is the applied science of creating and introducing rumors, in which there are three main parameters: the rate of spread of rumors, the coefficient of distortion of rumors and the area of coverage of the population with rumors, which is also called the universe of rumors. And of course, this kind of technology for the formation and dissemination of destructive and aggressive rumors that can excite public opinion and cause panic among the population is still used by destructive forces today. Moreover, their impact has increased immeasurably thanks to television, the Internet and mobile communications.

According to the data on registered offenses on the territory of Kazakhstan in recent years, an increase in the number of crimes related to terrorist and extremist activities should be noted, where in 2016 there was a high jump in these indicators and then, according to data for 7 months of 2017, there was a slight decrease. At the same time, most of the registered cases are referred to the court, but there are precedents for suspending pre-trial investigation for failure to identify the person to be brought as an accused, or because the accused has absconded from the investigation or is outside the territory of Kazakhstan, etc. So, for example, out of 173 cases that were in production in 2016. According to Article 256 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan "Propaganda of terrorism or public calls to commit an act of terrorism", 96 cases were sent to court, 8 cases were terminated and the terms of pre-trial investigation were interrupted in 49 cases due to the above-mentioned reasons.

The threat of terrorism also lies in the radicalization of the population. The latter can be found in school, family. On television, radio, they constantly talk about Syria, show footage of house bombings, killing people. All this creates a negative mood in society and intimidates. The emergence of an atmosphere of fear, as you know, is the most important goal of terrorists. Radicalization of young people is also promoted by modern computer games, where a teenager must kill an opponent, because he constantly sees cruelty, violence, incorrect relationships between people.

Thus, modern computer clubs and Internet games pose an additional threat to the psyche of young people. Under the influence of such effects from games, they are easily recruited into the ranks of any radical group.

Psychologists are sure that seemingly harmless games leave a trace in the mind of a teenager, which manifests itself in his actions. He becomes aggressive and begins to imitate the heroes of virtual games. Parents should think about what their child does in his spare time and what he does when he sits at the computer.

There is another aspect of the danger of radicalization of those convicted of common crimes and serving sentences in correctional institutions. However, Kyrgyzstan cannot yet give an accurate assessment of the threat of religious radicalization in correctional institutions.

Unfortunately, the media unconsciously contribute to the spread of extremist materials. Inexperienced journalists use the symbol or emblem of international terrorist organizations when writing materials about terrorism. This is a violation of the law. Private mention of extremist

movements, demonstration of their attributes is a kind of advertising. Media experts of international terrorist organizations know how to prepare information, create an information wire. Any mention of the activities of destructive organizations plays in their favor. Very professional and experienced marketers who know all the methods of promoting the "product" on a global scale are playing on the side of international terrorist organizations in the information war. And using journalists who, because of incompetence in matters of religion, unwittingly act as "devil's lawyers" and publish "instructions for extremists."

Experts recommend that journalists, when mentioning the names of extremist movements, add a note: "The activities of this organization are prohibited on the territory of (one or another) state," as they do in other countries.

GEOPOLITICAL SITUATION IN THE SOUTH CAUCASUS AFTER THE SECOND KARABAKH WAR: RUSSIA'S MILITARY-POLITICAL BEHAVIOR

Ramid S. Huseynov

PhD in Political Science, Associate Professor, Military Institute named after Heydar Aliyev, Baku, Azerbaijan

ORCID ID: 0000-0003-3792-893X

Elnur Pasha

PhD in Political Science, Osmaniye Korkut Ata University, Osmaniye, Turkey

ORCID ID: 0000-0001-6723-7617

Abstract. The article analyzes the geopolitical situation in the South Caucasus and the military-political behavior of Russia after the Second Karabakh War. Attention has been paid to the negative effects of the war with Ukraine on Russia's South Caucasus policy, and the increasing geopolitical dominance of the West and Turkey in the region. Russia's support for Armenian separatists in the post-war period, the political and legal aspects of the deployment and behavior of Russian soldiers in Azerbaijan, as well as the possibilities of Russia's use of this as a factor of influence on the parties were analyzed. The reasons for delaying the peace agreement, some aspects of the concern that Turkey's strengthening in the South Caucasus is causing to Russia are reflected.

Keywords: Second Karabakh War, South Caucasus, Russia's military-political behavior, Ukraine war, Turkey

Introduction

The emergence of a new geopolitical configuration and realities in the region after the Second Karabakh War makes it necessary to review the foreign and domestic policies of the regional states. States are required to observe the principles of international law that they have created in their relations with each other. The processes of recent times have shown once again that it is unacceptable for any state's behavior to deviate from these legal norms at the international level. It is not considered correct for geopolitical powers to behave differently, not only at the international level, but also in regional issues, using their military and political power. Taking into account that taking continuous steps towards the democratization of political regimes in the world and increasing the pressure on the states in this regard requires the countries of the region to rebuild their internal policies in this direction and take more pragmatic steps. It is observed that the continuation of imperialist and expansionist interests, the management of states through conflicts and military force, the implementation of aid to them in illegal ways, and the reference to non-democratic principles are ineffective. It also seems clear that it has become a serious problem for those states themselves.

It is no coincidence that the Armenian separatists and terrorist groups, which Russia has supported as a tool for years, continue to remain illegal in the region. This can be considered one

of the main means of securing and maintaining Russia's geopolitical interests in the region. It is obvious that the placement of Russian soldiers in the sovereign territories of Azerbaijan under the name of "adjustment of the military situation" in the post-war period serves this purpose. However, the fact that Russia maintains the current situation as a lever of influence on the parties to ensure its geopolitical interests actually creates a basis for interstate tension. It is the delay of the peace agreement that increases this tension. It seems that the one-time solution of the problem, the establishment of regional peace and security, both in relation to the region and to specific countries, is understood to contradict Russia's geostrategic goals [1].

1. The political nature of closing direct lines of communication with Nakhchivan: in the context of Russia's geostrategic interests

In the post-war period, the restoration of communication lines and the re-establishment of inter-state relations were one of the main focus issues as a subject of inter-state discussion. It was no coincidence that this factor was mentioned as one of the provisions of the tripartite agreement of November 10, 2020. The restoration of communication lines was aimed at opening the land borders directly connecting Azerbaijan with Nakhchivan and including with Turkey. But this was important not only for Azerbaijan and Turkey, but also for other states of the region, mainly Armenia. Being in a state of blockade for years has become a serious problem for the country's economy. The use of the created futsal opens wide opportunities for Armenia.

When the restoration of direct relations is approached in the context of Russia's interests, the issue looks somewhat different. Because the opening of these lines of communication does not only mean that Turkey deepens its economic-political-military cooperation with Azerbaijan. This also forms the thought that through Azerbaijan, Turkey will create conditions for strengthening mutual relations and cooperation that will unite other Turkic states. Therefore, the opening of these lines of communication is only economic in nature, it is known to everyone that it has more military-political-strategic goals.

Taking into account its geopolitical interests, Russia agreed to the opening of this transport link, which is important for Azerbaijan, in its November 10 approval, but it could not be considered a coincidence that it was controlled by Russia. Considering that the opening of communication lines is also important from the point of view of Russia's economic interests. It is easier to transport military cargo to Armenia safely and without any obstacles. After the events of 2008, after the tension with Georgia, important problems arose in the transportation of these cargoes through the land area.

2. Effects of the war with Ukraine on Russia's position in the South Caucasus: the threat of losing geopolitical advantage

The war that started with Ukraine has not left behind the partial weakening of Russia's geopolitical positions in the South Caucasus, especially in Azerbaijan. Failure to achieve the desired result in the war leads to the loss of the image and military-political power at the international level. In parallel with this, Turkey's geopolitical superiority in the region is felt.

Against the background of the ongoing Ukraine-Russia war, Russia's desire to use its "men" and "tongs" in the South Caucasus to strain the internal situation and bring interstate relations back into a state of conflict is clearly felt as an attempt to divert attention from itself. He uses various subversive actions to maintain the "savior image" of his armed forces in the region. He does this without a doubt by using Armenian separatists.

Russia does not welcome the behavior of Azerbaijan, its economic and political steps in the territory of Karabakh. In particular, Russia is well aware that while regional states are interested in maintaining normal relations with it, they are actually trying to get rid of its influence in order to ensure the dynamism of democratic values and socio-economic development. For centuries,

keeping regional states and peoples in the sphere of influence only by means of force and threats encourages the increase of the feeling of hatred.

I would like to mention that Russia's war of aggression against Ukraine, along with its energy resources, as well as its threats to world countries with grain, poses a serious threat to the food security of countries that depend on imports. This situation causes serious concern among ordinary people and forms the attitude towards its causes. Although the current situation ensures dependence on Russia, it also has the opposite effect.

Also, the articles in the Armenian press about the involvement of Russia in the explosion in the shopping center in Yerevan on August 15, 2022, and the fact that the population is making accusations against Russia do not seem to be a coincidence. On the one hand, this may be due to the desire of the authorities and the population to bypass Russia and deepen the path of integration with the West. On the other hand, it can be explained by the fact that Armenia is trying to implement the policy of aggression by realizing its cunning intentions and gaining more support from Russia against the background of the increasing power of Azerbaijan. Because there is no doubt that the "real goal" is hidden behind the apparent tension of both states. If we take into account that the relations of both states towards each other serve the same purpose, there is reason to think so [2].

The visit of the President of Russia to Armenia on November 22, 2022 did not seem accidental in this regard. This trip is a concern arising from the increasing integration of Armenia into the West, the CSTO moving away from Russia and relying more on the support of the West. In particular, the fact that the Armenian population sees Russia as the cause of their current socio-economic difficulties in their thoughts further increases this concern.

It should be noted that Russia has used the Armenian card to realize its geopolitical and geostrategic interests in the South Caucasus by implementing its centuries-old policy. He invented fairy tales for Armenians and tried to make them think that they are supposedly a "great nation" and a "great state".

But in the current situation, the situation is changing. Armenians already understand correctly that keeping the legal, sovereign lands of Azerbaijan under occupation does not promise a positive future for Armenia. This mostly serves Russia's geostrategic interests. Immediately after the Second Karabakh War, he deployed his troops to the Karabakh territory without receiving an international mandate, and then tried to increase their number, which is a clear example of this. The most dangerous thing is that by supporting the Armenian separatists, in the exact opposite of the tripartite approval, he created conditions for their number to increase and military provocations to expand, and then he appointed Ruben Vardanyan, his project, to a high position in the "so-called institution", and distributed Russian passports to Armenians, showing that he is not interested in the establishment of peace and security in the region. gives reason to say.

It is understood that the establishment of peace creates conditions for the development of economic and political relations, democratic norms and principles in the region, which is ultimately not desirable for the Russian authorities, which traditionally keep the region under its sphere of influence. Because it is more appropriate for the processes to continue in their current form. This also shows that Russia does not intend to give Karabakh to Armenia, but to keep it under its control and use it as a lever of influence on both countries.

Therefore, Putin's visit to Armenia, planned for November 22, also aims to get acquainted with the possible situation in which Ruben Vardanyan's scenario may come true. With this option, which is considered as an alternative to Pashinyan's rule, Russia aims to restore the sympathy of the Armenian population and convince them of the previous lies and promises. Since Russia knows well the character, selfishness and flattery of the Armenians, it hopes that it will win them back to its side. Thus, by bringing a person loyal to him to power in Armenia, he is trying to realize his

intention to strengthen the state's permanent dependence, prolong the peace process, and thus keep the situation under his control [3].

It should also be noted that in the post-war period, it is not surprising for anyone that Russia is concerned that the political leaders of the South Caucasus states: Azerbaijan and Armenia periodically hold meetings in Brussels, the capital of Belgium. It is not desirable for the West to try to restore peace and security between the two South Caucasian states in the post-war period, and thereby gain its own geopolitical advantage in the region. Russia understands that the attitude of states and society in general towards the West is better than it is. For almost 30 years now, the presence of conflict in the region, the blaming of Russia as a certain cause of the delay in development in the way of democratic governance, leads to the formation of a negative attitude towards it and an increase in inclination towards the West. Also, the West's financial aid, support for economic development and positive image in many cases strengthen its positions. This gradually limits the possibility of conflicts and the use of military force in the management of states. In addition, society's desire to integrate into the West, where more developed, civilized values and law exist, also has a serious impact on the process [4]. In such a case, Russia, which thinks that the influence of the West on the processes in the region will increase, is jealous of the approach of both states to the West.

3. Russia's obstruction in the process of Azerbaijan's integration into the West

While maintaining relations and economic-political relations with Russia, which has a geopolitical advantage in the region, Azerbaijan chooses the path of integration with the West in order to neutralize its growing influence and reduce dependence, military-political cooperation with NATO, and being guided by some of the principles defined by it can be evaluated as a right step. . From the perspective of security interests, it can be unequivocally confirmed that the national interests of Azerbaijan are not competition with Russia, but on the contrary, they require the development of equal, mutually beneficial and strategic partnership relations [5].

Russia's strong economic and military assistance to Armenia in the South Caucasus, free arming of its occupying army, on the one hand led to the prolongation of the peaceful settlement of the Karabakh conflict, encouraged non-constructiveness in negotiations, and on the other hand, had a different effect on Azerbaijan's international security policy and regional military-geostrategic choice. was showing In such a case, Russia's position in the South Caucasus policy, its different attitude towards Armenia affects the integration of Azerbaijan towards the west and closer to NATO. However, this rapprochement does not aim to lead to a complete disruption of Azerbaijan's relations with Russia. Because Azerbaijan understands very well that maintaining relations with its big neighbor like Russia is within the national interests of the country. This is important in terms of ensuring regional peace and security, as well as the future prospects of economic-political-cultural relations with Russia [6].

4. War of position in the South Caucasus: relations between Russia and Turkey

As during the war, as well as in the post-war period, Azerbaijan takes initiatives to restore relations between the states of the region and improve communication relations. It also acts as the most interested party in ensuring peace and security. For years, Azerbaijan, which has been committed to the peaceful resolution of the conflict, has tried to respond to Armenia's separatist policy with more restraint. Undoubtedly, it should be noted that Turkey also takes part in this activity of Azerbaijan and supports it. Although this was done indirectly before the war, Turkey's peacemaking role in the region was revealed at the highest level during the war and post-war period. But this is not at all desirable for Russia, which is trying to maintain normal relations with Turkey. Russia is passionately trying to maintain its geopolitical positions and suppress Turkey's influence in the region.

But Russia also understands that it has to come to terms with the reality of the rise of Turkey's regional and international image and military-political power after the Second Karabakh and Ukrainian war. In both wars, in fact, the balance of power in the struggle of military weapons shifted in favor of Turkey. Thoughts formed over the years gradually began to lose their power. In spite of everything, Turkey's insistence on maintaining relations with Russia and trying to deepen economic-political-military cooperation also strengthens Turkey's position as a geopolitical power. With this, Turkey also indirectly conveys to him that Russia should agree with it as a new geopolitical power. He tries to explain to him that the escalation of the situation and the management of states by "old rules" are inadmissible both in the region and at the international level [7].

Conclusion

In the post-war period, the geopolitical processes in the region did not lead to a complete resolution of the relations between the states of the region. Russia's attempts to implement the situation in accordance with its interests allow the tension to continue. The deployment of Russian troops in Azerbaijan, the continued presence of separatists in Karabakh, the purposeful relocation of Armenians to the region, the dual attitude of Russia's military-political leadership, and the threats to Azerbaijan's sovereignty prevent the full provision of peace and security in the region. It delays the conclusion of a peace treaty between the two countries and the opening of communication links. In this way, Russia tries to maintain the status quo in order to solve its regional geopolitical interests.

But despite all the efforts, Russia's opportunities to continue its previous geopolitical advantage in the region are running out. Attempts to change the situation also do not bear fruit. Undoubtedly, successive defeats in the Ukrainian war accelerate the loss of positions in the South Caucasus. Pressures from the West, processes in the direction of the modern world order, new challenges, new approaches predict that the situation for Russia will become even more tense.

References

1. Huseynov, R. (2022). The concern of Russia and Iran about the opening of the Zangezur Corridor is not without reason // [Electronic resource] URL: https://www.aznews.az/news/surveillance_point/284690.html (12.01.2023)
2. Huseynov, R. (2022). Russia is trying to preserve the image of the savior // [Electronic resource] URL: <https://demokrat.az/az/news/120247/politoloq-rusiya-regionda-xilaskar-imicini-qoruyub-saxlamaga-calisir?testMode=true&v=637965097886478443&fbclid=IwAR1cK54SZriqaxncbu8HDmIxsUEMnQ13YxoROa3Xs3ZjVDmF8VT9PWxySjs> (12.01.2023)
3. Huseynov, R. (2022). Behind the scenes of Putin's visit to Armenia... - COMMENTARY // [Electronic resource] URL: <https://www.bakupost.az/putinin-ermenistan-seferinin-perdearxasi-serh?fbclid=IwAR2-k6dA6T-BkWDY0StxNycAlcBePf3pHCTyCpP0BahYBTubA1BWKe3Nqo0> (12.01.2023)
4. Huseynov, R. What surprises await Azerbaijan in Brussels: "They are also pro-Armenian // [Electronic resource] URL: <https://www.bakupost.az/brusselde-azerbaycani-hansi-surprizler-gozleyir-onlar-da-ermeniperestdirler-serh?fbclid=IwAR1ZTr65J7FupCFpADBEhrONQ7573CCYkZfdNR0E6JpGtGTYLGR1psuUbq4> (12.01.2023)
5. Salahov, F., Huseynov, R. (2021). Azerbaijan's regional military-strategic position and security policy // "Azərbaycan Respublikasının suverenliyinin, müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün konstitusiyə əsasları" respublika elmi-praktik konfransı, 15 noyabr 2021-ci il, Bakı, 2021, s. 509- 518

6. Huseynov, R. (2022). Foreign interference causes peace to be disturbed // [Electronic resource] URL: https://demokrat.az/az/news/103108/kenar-mudaxileler-sulhun-yubadilmasina-sebeb-olur-aciqlama?fbclid=IwAR3g48nDrCeL9tSaFGCxuKPwEQiMuhN_fH00MZHKHwB-x8WXX-rJmmPWGcg (12.01.2023)

7. Huseynov, R. (2022). Russia's coming to terms with geopolitical reality is inevitable / [Elektron resurs] URL: <https://editor.az/rusiyanin-yeni-geosiyasi-realliq-la-barismasi-qacilmazdir> (12.01.2023)

Literature

«Вечные образы» в поэзии Серебряного века

Лятева Ю.А.

Бакалова А.Ж.

Научный руководитель –

к.ф.н. Щербовских И.Г.

г.Талдыкорган, Жетысуский университет им.И.Жансугурова

Традиционный интерес литературоведов к изучению мифа в литературе XIX–XX веков позволяет обнаружить не совсем традиционные, а порой даже парадоксальные перемены в интерпретации и символике «вечных» образов. Это неудивительно, так как их долгий эволюционный путь, связанный с многочисленными и разнообразными воплощениями в литературных произведениях, дает достаточно обширный материал для внимательного изучения и сравнения.

Понимание универсальности искусства позволило обратить особое внимание литературоведов на сюжеты и образы, которые встречаются в литературах разных народов и эпох и составляют общий фонд мировой культуры. Такие образы, неизменно интересующие писателей, литераторов и критиков разных эпох, проходящие длительный процесс трансформации в восприятии читателей, принято называть «вечными образами».

Таковы, например: Адам и Ева, Авель и Каин, Иуда, Агасфер, Прометей, Тесей и Ариадна, Нарцисс, Одиссей, Пенелопа, Беатриче, Гамлет, Офелия, Ромео и Джульетта, Фауст, Дон Жуан, Раскольников и др. Разнообразные вариации таких литературных воплощений можно обнаружить в текстах Тирсо де Молина, Ж.Б.Мольера, Д.Байрона, Корнеля, К.Гольдони, Ш.Бодлера, П.Мериме, Э.Т.А.Гофмана, А.С.Пушкина, А.Толстого, А.Блока, Н.Гумилева, В.Федорова, В.Брюсова, К.Бальмонта, А.Ахматовой и др.

Особый интерес к «вечным образам» проявили представители Серебряного века русской поэзии. Этому способствовала сама атмосфера эпохи, стремление модернистов к художественно-интуитивному познанию мира через переосмысление «вечных образов».

Изучению вопроса трансформации «вечных образов» посвящены работы В.Багно, Б.Н.Гайдина, В.А.Лукова, Н.В.Захарова, В.В.Каблукова, О.Ю.Казмирчук и др.

В.Багно подробно анализирует один из наиболее популярных «вечных» образов – образ Дон Кихота. По мнению исследователя, русские поэты и писатели воспринимали Рыцаря Печального Образа как символ пророчества или лжепророчества, соотнося его с обстоятельствами российской интеллектуальной и социальной жизни [1, с. 217-233].

Б.Н.Гайдин предлагает выделить отдельные образы - символы (терновый венок, чаша святого Грааля), времени и пространства (Атлантида, Третий рейх и т. п.), образы-персонажи (царь Давид, Гамлет, Дон Кихот и т.д.) [2].

В.А.Луков, Н.В.Захаров, Б.Н.Гайдин анализируют образ Гамлета в русской литературе и отмечают, что для новейшего времени он становится символом «ответственности за принятое решение». У русских авторов 20 века Гамлет образованный интеллигент, который «противостоит невежеству, «полузнайству» тех, кто, прикрываясь высокими политическим лозунгами, упрекает его в бездействии» [3, с.137].

В.В.Каблуков излагает интересную точку зрения на шекспировского героя, который становится объектом структурной перекодировки: перерождения драматического героя в лирического, так как «в нем заложена энергетика разрушения, которой коллективное сознание нашей поэзии стремится сопротивляться» [4].

О.Ю.Казмирчук предполагает, что поэтами Серебряного века созданы как минимум два подхода к интерпретации «вечных образов» (Гамлет, Офелия): любовная интрига и экзистенциальная проблематика [5].

На наш взгляд, особое внимание стоит уделить работе Р.Г.Назирова «Вечные образы» в литературе и их русские отражения». Автор выделяет 42 «вечных образа», сопровождая каждый из них кратким описанием [6].

Мы решили выяснить, какие из описанных Р.Г.Назирова «вечных образов» представлены в текстах поэтов серебряного века. Результаты исследования приведены в таблице № 1

№	Образ	Описание	Автор, произведение
1	Прометей	Величайший культурный герой	В.Иванов «Прометей», М.Волошин «Два демона» («На дно миров пловцом спустился я»), К.Бальмонт «Последняя мысль Прометея».
2	Эдип и Сфинкс	Запрет инцеста	В.Брюсов «Сфинкс», А.Блок «Сфинкс».
3	Орфей	Трагедия творчества	Вл.Соловьев «Три подвига», А.Блок «Дома растут, как желанья...», В.Брюсов «Орфей и Эвридика», М.Волошин «Corona astralis», Г.Иванов «Кудрявы липы, небо сине...», «Мы из каменных глыб создаем города...», М.Цветаева «Орфей» и «Как сонный, как пьяный...», «Вереницею певчих свай...» и «Эвридика - Орфею», Д.Мережковский «Царскосельский барельеф» и др.
4	Одиссей	Прославление авантюризма	В.Брюсов «Одиссей», Н.Гумилев «Ахилл и Одиссей» и др.
5	Елена	Роковая красота или мудрость плоти	М.Цветаева «Так — только Елена глядит над кровлями»
6	Федра		М.Цветаева «Федра»
7	Моисей	Миф о великом избраннике	В.Брюсов «Моисей».
8	Давид и Соломон		О.Мандельштам «Канцон», «Рим», А.Ахматова «Со дня Купальницы-Аграфены...», «Майский снег», В.Брюсов «Соломон».

9	Дева Мария	Героическая мать	М.Волошин «Владимирская богоматерь», «Реймская богоматерь», К.Бальмонт «Спящая Мадонна».
10	Иисус Христос	Богочеловек. Самопожертвование ради людей	А.Блок «Двенадцать», А.Белый «Христос воскрес», М.Цветаева «Молитва» и др.
11	Мария Магдалина	Раскаявшаяся грешница	И.Анненский «Магдалина», А.Блок «Из хрустального тумана», М.Цветаева «Магдалина», А.Ахматова «Где, высокая, твой цыганенок», «Горят твои ладони», С.Есенин «В лунном кружеве украдкой...» и «В багровом зареве закат шипуч и пенен...».
12	Святой Грааль, Ланселот и Фата-Моргана		К.Бальмонт «Фата-Моргана»
13	Дон-Жуан	Вечный искатель молодости	В.Брюсов «Дон Жуан», А. Блок «Шаги командора», Н.Гумилев «Дон-Жуан», «Дон Жуан в Египте», К.Д.Бальмонт «Дон Жуан».
14	Крысолов из Гаммельна		М.Цветаева «Крысолов», В.Брюсов «Крысолов»
15	Гамлет	Вершитель личного правосудия	А.Блок «Есть в дикой рощи, у оврага...», «Офелия, в цветах, в уборе...», «Мне снилась ты, в цветах, на шумной сцене...», «Песня Офелии», «Он вечера нашептал мне много...», «Я - Гамлет. Холодеет кровь», А.Ахматова «У кладбища направо пылил пустырь...», Б.Пастернак «Уроки английского».
16	Дон-Кихот		В.Брюсов «Странствующий рыцарь, Дон Кихот!», Ф.Сологуб «Кругом насмешливые лица», «Дон-Кихот путей не выбирает», «Порой томится Дульцинея», Н.Гумилев «Сонет»
17	Летучий голландец		Н.Гумилев «Но в мире есть иные области»
18	Медный всадник		В.Брюсов «С рукою простертой летишь на коне», А.Ахматова

			«Вновь Исакий в облачении», О.Мандельштам «Дев полуночных отвага...»
19	Трагический шут		Ф.Сологуб «Шут», М.Цветаева «Роландов рог», И.Северянин «Интродукция. Триолет», «Увертюра», А.Блок «В час, когда пьянеют нарциссы...», «Балаганчик».
20	Король, Чума	Поэзия всеобщей гибели	А.Ахматова «Сероглазый король».
21	Ахилл	Непобедимый герой	Н.Гумилев «Ахилл и Одиссей».
22	Русалки, сирены, Мелузина, Ундина		Н.Гумилев «Русалка», А.Ахматова «Мне больше ног моих не надо», О.Мандельштам «Декабрист», «Стансы», К.Бальмонт «Русалка», «Она как русалка».
23	Благородный разбойник		М.Цветаева «Ты разбойнику м вору», С.Есенин «Разбойник».
24	Пленник	Знаменитые узники	К.Бальмонт «Узник»
225	Персей и святой Георгий		Н.Гумилев «Персей», «Видение» И.А.Бунин «Алисафия», А.Ахматова «Колыбельная», А.Блок «Поединок», М.Цветаева «Стихи о Москве»
26	Драконы		Н.Гумилев «Фарфоровый павильон»
27	Город		В.Брюсов «Я люблю большие дома», «Городу», «Сумерки», «Ответ», «К медному всаднику», «В сквере», «Рысь», «Каменщик», «Ночь», «Замкнутые», «Кинжал», А.Блок «Улица, улица», «Пять изгибов вдохновенных», «Бегут неверные тени», «Ночь», «Вечность бросила в город», «Еще прекрасно серое небо», «Снежная дева», «Мы встретились с тобою в храме», «Холодный день», «Соловьиный сад», В.Маяковский «Облако в штанах», «Ночь», «Адище города», «Вывескам», «Вот так я сделался собакой», «А все- таки», «Из улицы в улицу»,

			«Последняя петербургская сказка», «Приказ по армии искусства», «Наш марш», «Мы идем», «Война и мир», «Послушайте!»
28	Мефистофель		Б.Пастернак «Мефистофель»

В результате проведенной работы было определено, что в поэтических текстах авторов Серебряного века часто встречаются 28 «вечных образов». Тексты поэтов-символистов (В.Иванова, М.Волошина, К.Бальмонта, В.Брюсова, А.Блока, Вл.Соловьева, Д.Мережковского, Ф.Сологуба, А.Белого, И.Анненского) насыщены мифологическими образами: античными, древнеегипетскими, библейскими. Также в произведениях символистов часто встречаются шекспировские образы, Дон-Кихот, трагический шут, пленник. Поэтов-акмеистов (Н.Гумилева, А.Ахматову, О.Мандельштама) привлекали образы Ахилла и Одиссея, Давида и Соломона, Марии Магдалины, Дон-Жуана, Гамлета, Дон-Кихота, Летучего Голландца, Медного Всадника, короля, русалок, Персея и святого Георгия, драконов. Отдельно стоит отметить появление образов Орфея, Елены, Федры, Христа, Магдалины, Крысолова из Гаммельна, Гамлета, трагического шута, разбойника, Мефистофеля в текстах М.Цветаевой, И.Анненского, С.Есенина, Б.Пастернака, И.Северянина. «Вечный образ» города представлен практически у каждого поэта. Очень ярко этот образ раскрыт поэтом-футуристом В.Маяковским.

Таким образом, мы видим, что «вечные образы» находили свое понимание и воплощение в произведениях самых ярких поэтов серебряного века, помогая им передавать свое отношение к миру, к человечеству, его истории и культуре.

Список использованной литературы:

1. Багно В.Е. Русское донкихотство как феномен культуры // Вожди умов и моды. Чужое имя как наследуемая модель жизни. - СПб: Наука, 2003 - с. 217-233.
2. Гайдин Борис Николаевич Вечные образы как константы культуры // Знание. Понимание. Умение. 2008. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vechnye-obrazy-kak-konstanty-kultury> (дата обращения: 14.12.2022).
3. Луков В.А., Захаров Н. В., Гайдин Б. Н Гамлет как вечный образ русской и мировой культуры. Монография. – М.: Издательство Московского гуманитарного университета, 2010
4. Каблуков В. В. «Гамлет» У. Шекспира в метасознании русской лирики первой трети XX века // "Знание. Понимание. Умение". – 2008 - №5. URL: <http://svr-lit.ru/svr-lit/articles/kablukov-gamlet-shekspira.htm> (дата обращения: 02.01.2023).
5. Казмирчук Ольга Юрьевна Интерпретация образов Гамлета и Офелии в русской поэзии «Серебряного века» // Новый филологический вестник. 2005. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/interpretatsiya-obrazov-gamleta-i-ofelii-v-russkoy-poezii-serebryanogo-veka> (дата обращения: 02.01.2023).
6. Шаулов Сергей С. Р. Г. Назиров. "Вечные образы" в литературе и их русские отражения. Предисловие к публикации // Назировский архив. 2019. №1 (23). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/r-g-nazirov-vechnye-obrazy-v-literature-i-ih-russkie-otrazheniya-predislovie-k-publikatsii> (дата обращения: 02.01.2023).

ЖАМБЫЛ – ХХ ғасыр ГОМЕРІ

Әділбекова Ләззат Махайқызы

филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Adilbekova Lazzat Makhayovna

candidate of philological sciences, professor, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

«Жамбыл өмірге жымия қарап, сынай өскен ақын еді. Оның ойлы көздерінің түбінде қашанда бір сықақ ұшқыны тұратын. Әлденені түсіндіре бастасаң «Мені бір алжуға айналған шал деп отырсың-ау!» дегісі келгендей, мұрт астынан миығы жымия бастағанын сезуші едің. Айта бастағаныңды іліп әкетіп, өлеңмен өзіңе қайта айтқанда ақын жүрегінің ыстық жалынына, ой-сезімінің тереңдігіне таң қалатынсың»[1,38], - деп қыры ұшталған қаламынан мінсіз мұра қалдырған Ғабит Мүсірепов суреттеген кейіпкеріміз туралы әңгімені әріден бастасақ.

Жазушы Сапарғали Бегалиннің 1946 жылы жазылып бітіп, елу жылдан кейін жарық көрген ғұмырнамалық романында (С.Бегалин аталмыш шығармасында Жамбылдың ақындығын емес, ұзақ ғұмырындағы негізгі деректік жайттарға тоқталуды мақсұт тұтқан) Жамбылдың жақсы көрген жолдасы Қосай шешенмен бірге жүрген күндерінен ақынның өз аузынан жазылған біраз мәліметтерді келтірген. Және көп деректерді Жамбыл мен ақынның көз-көрген, жақын білетіндерінен 1944 жылдың көктем, жаз айларында жазып алынғандығы нақты күнімен көрсетіліп отырады. Қосайдың шешендігі туралы Жамбылдың:

Қызғалдақтай жүзі бар Саймасайдың,
Кесірлі қатыны бар Алмасайдың.
Қырғыз, қазақ бас қосса топ жарады,
Жиреншедей тілі бар ер Қосайдың, -

дейтіні дәлел. Әйтсе де, негізгі айтпағымыз, осы романдағы ақынға аян бергендей болған Жамбылдың түсі. Қыстаудағы жылқы мен жылқышыларының халін білмек болған екі ақын көп күнді бірге өткізеді, жылқының қасына барып қонған түні Жамбыл түс көреді. «Ұйықтап жатыр едім, қасыма біреу келді. Жамбыл, саған сақтаулы тұрған қант бар, Қарғалыны өрлесен өзің де табасың, болмаса мен ертіп барып көрсетейін, жүр,» - деді. Артынан еріп жүрдім, Қарғалыны өрлеп отырып, бір сайға келдік, үлкен бір мая қант үюлі тұр екен, «Мынау, саған қойған қант, осы» - деді әлгі кісі көрсетіп. Мен мұны қалай алып кетемін, көлігім де, ыдысым да жоқ, деп, ойланып тұрып, бәрін алмасам да балаларыма біразын ала барайын деп, олжашыл басым қанжығамдағы қоржынға салуға ыңғайландым. Әлгі адам: «Әзір алуыңа болмайды, қашан берілсін дегенде біз апарып береміз», - деп, қоржыныма салғызбады. Сондағы көрген түсім, менің осы күнгі өміріме келіп тұр-ау» - дейді екен Жамбыл атамыз сыр айтқанда[2,57]. Бұл түсін Жамбыл қарттың 1920 жылдардан бастап белгілі мемлекет және қоғам қайраткері, жалынды басшы Ораз Жандосовтың қамқорлығымен сол кезеңдегі қазақ элитасына тікелей таныстырылып, тірі жыраудан тарихи жырлар мен көне дастандарды, атақты айтыстарды қағазға түсіріп алу ісінің қолға алына бастауымен, сонымен қатар Қазақстан онкүндігінің Мәскеуде өткен 1936 жылымен белгілегенмен, суырып салма өр ақын, өлең-жырды таңнан таң асырып, апталап жырлайтын Жамбыл қарияның қолына домбыра ұстап, «Менің пірім Сүйінбай, Сөз сөйлемен сыйынбай, Сырлы, сұлу сөздері, Маған тартқан сыйындай, Сүйінбай деп сөйлесем, Сөз келеді бұрқырап, Қара дауыл құйындай», - дейтін жас күнінен бастап, атағы алты қыр асқан, қазақ-қырғыз тең мойындаған, алғыр да азулы Жетісудың дүлдүлі, халқы алақанына салған ерке бұлбұлы

болғандығы ақиқат. Ақынның осы сапарда айтқан «Туған елім» жыры әлемнің бірнеше тіліне аударылып, жер шарына кең тараған, қазақ ұлтын таныстырып, қазақ халық поэзиясын әлемдік мәдениетке шығарған туынды болды, сонымен қатар бұл өлең Нью-Йорктегі «Біріккен ұлттар даусы» жинағына[3,264] енгізілді. Бұл сөзіміздің тағы бір дәлелі заңғар жазушымыз М.Әуезовтың Үндістанға сапары. Жиналған халыққа Кеңестер Одағынан келген делегацияның құрамында Мұхтар Әуезов өзін таныстырып, «қазақпын, Қазақстанмын»[3,18] деген ғой, жұрт тып-тыныш қазағы кім, Қазақстаны кім дегендей жазушыға қадалған көздерінен сұрақ белгісін жібермегесін, белгілі деген қазақтардың атын атай бастайды ғой, солардың ішінде Жамбыл аты да аталса керек, бір үнді орнынан атып тұрып, өз тілінде бір жырды төгіп салады, сол сол-ақ екен, бүкіл үндістер «Чамбл!», «Чамбл!» деп дүрлігіп, ду қол шапалақтап, қалған жолында қазақ жазушысына аса қызығушылықпен құрмет көрсетіп, сөйлейтін аудиторияларында адамдар толып отыратын болған екен. «Сүйер ұлың болса, сен сүй, сүйінерге жарар ол» дегендейін, Елбасымыз айтқандай «жырдың қызыл жолбарысын»[5,15] ұлы жазушы «Жамбылдың үлгісі мен мектебі алыстан, халықтан, халықтық рухани қазынадан, халық даналығынан басталады. Сондықтан да Жамбылдың атақ-даңқы күллі әлемге белгілі болды»[5,5] - деп ой толғайды.

Екейдің басын біріктірген Сарыбай бидің Сүйінбай замандасы, ақылдасы болса, жас Жамбылды топ жарған ақын ретінде қамқорлықпен қарап, еркелігін көтерген. Бала Жамбылдың тентектік жасап, таяқтан қашса да, аулына жақындаған ақсақалдарды көрсе: «Қонсаңыздар біздің үйге қоныңыз, кісіге бар сақтаған семіз қазымыз», - деп ертіп, үйіне бастап келуі, соның бірі ысты Бөлтірік батырдың риза болған көңілі «атың Жамбыл болса, көкірегің даңғыл болсын» - деп батасын бергендігі бала Жамбылдың батамен көгерген көргендігіне мысал.

Бала күнінен жылқы малын ұнатып, ат құлағында өскен Жамбылдың 27 жасқа дейін өзі өсірген торжорғамен жүргендігі, қарт Жамбылға үкімет тарапынан арнайы көлік бөлінген кезде де «мен ат мінгенді, жорға мінгенді жақсы көремін» деп, күрең жорғасын алдырып мініп, домбырасын беліне қыстырып, ел аралап кетуі ғасыр арқалаған қарияның қазақы болмысынан, текті тумысынан болса керек.

Жапа батырдың «Екейде елу ақын, сексен бақсы, Айқында алпыс ақын, тоқсан бақсы» барлығын ескерте отырып, ұлының елу бірінші «дуаналығына» тыйым салғанмен де, сөз өнерінің киесі қонған жас Жамбылдың:

Батаңды маған бер, әке,
Тіліме менің ер, әке,
Жапаның ұлы ақын боп,
Атағы шықты, дер, әке...

немесе ел билеген Сарыбай биге:

Сареке, салдым бір сөз сынаңызға,
Сіздің сын таразы ғой сырымызға,
Қолыма домбыра алып талап қылдым,
Бересің қандай бата ұлыңызға? –

деп райынан қайтпағандығы белгілі. Ал жиырма жасында Сүйінбайдан бата алып, қасында жүріп, көп нәрсені көкірекке тоқыған Жамбыл ата қалған өмірінде жыр желмаясына мініп, домбырасын серік етіп, халқына қалтқысыз қызмет етті. Өзінің өмірлік пір тұтқан ұстазына деген терең құрметті Жамбылдың Қалабай ақынмен айтысынан да көруге болады. С.Бегалин 1944 жылы тамыздың 12 күні Жамбылдың өз үйінде отырғанда сөзден сөз шығып, сонда Жамбылдың өзі: «Бесмойнақ түбінде, Қалабай ақынға Дулат ие болып, маған Шапырашты ие болып, айтыстырмақ болды. Мен айтысайын деп ыңғайланып барғанымда:

«Сүйінбай сенің де ағаң, менің де ағам,
Ол қисайса жыртылар сенің жағаң,

Сүйінбай жүген ұстап, жаяу ... барғанында,

Алпыс жылқы айдатқан менің ағам», -

дегенде, мен Қалабаймен айтыспаймын, жолын беріңдер. Сүйекемді аузына ала, алдына сала сөйледі. Және жұтап қалғанда Сүйінбайдың албанға барғаны рас еді...» - деп өзі айтты. «Қалабай ондай ірі ақын емес еді. Бірақ Сүйекемді аузына алған соң мен қоя қойдым», - деп тағы қайталады»[2,32] -деп көрсеткен. Сүйінбайдың Қатағанмен айтысын, «Сұраншы-Саурық» жырын, турасынан айтсақ бүкіл шығармашылығын құлағына құйып алған шәкірт соңғы демі шыққанша ұлағатты ұстазын бір сәтке аузынан тастаған емес. Осы сынды құйма құлақ ақынның Құлманбеттен «Көрұғлы сұлтан жырын», 1904 жылы Күсеп ақыннан «Өтеген батыр жырын», Шөжеден Шөженің Кемпірбаймен айтысын т.б. ұрпағына аманат етіп жеткізгені белгілі.

Жамбыл арқылы Сүйінбай ақын кезеңіндегі көптеген ақын-жыраулар, билер мен батырлар туралы мәліметтер жетті. Сүйінбайдың «екі ұртына екі қамысты тығып, қобыз тартып, осы үшеуіне үн қосып айтатын жалайыр Жантайдай өнерлі ақын көргенім жоқ», немесе сол кезеңдегі қол бастаған батырлар, (мысалы Сұраншы батыр туралы «Түркістан уалаяты» деген жинақтың 1864 жылға арналған 17-томының 76-бетінде көптеген мәліметтер келтірілген[2,24]), сөз бастаған билер жайлы айтқандары құнды мұра болып табылады. Бұл сөзімізге С.Бегалиннің аталмыш ғұмырнамалық өмірбаянында дәлелдер жетіп артылады. Мысалы, жазушы 1944 жылдың жаз, күзінде ел аралап, көп әңгімелер жинағандығын айта келеді де, «...Сол жылы август айының 12 күні жайлаудағы елден келіп, өз аулында болып, Үмбетәлі бар үйіне келіп отырдық, соншалық әлсіреп отырғанмен даңғайыр ақын сүйекке біткен жүйріктігінен жаңылар емес. Еміс-еміс еститін сол құлағы жағынан келіп отырмыз. «Мен Үмбетәлімін» дегенде қасына барып, Үмбетәліге «Домбыраның үні естілмейді, неге елең айтпай отырсың»:

Құлақ керең, көз соқыр, көкірек ашық,

Бойдан қайрат, ойдан сөз отыр қашып.

Дүрілдетіп өлеңді айтсаңшы, Үмбет,

Қадамыңды артылта ұзап басып.

Жүйрікте де жүйрік бар сүрінбеген.

Ақын үні жиында дүрілдеген.

Қан майданда белдесіп талай ерлер

Балуанда да балуан бар бүгілмеген, –

деп басын көтеріп алды. «Сүйекем өлерінде көп ауырды. Өлерінен бір күн бұрын Қисыбай мен Тәйтелі екеуі барып көңілін сұрапты. Сонда: «Кеше бетімді ноқталап, жағымды қарыстырып, тілімді күрмеп еді. Бүгін қайта босатты. Сендермен қоштассын дегені шығар» - деп көңілденіп, біраз әңгіме айтып отырған екен. Қисыбайлар қайтысымен қайта төмендеп, ертеңіне қайтыс болды. Сол сияқты естімейтін кәрі құлағыма ақын үні саңқылдағандай болады. Жәкең жеңілді. «Сендердің жырдың жырын жырлайтын күндерің келе жатыр. Ақын осындайда сыналады. Ел алдында озықтығын осындайда көрсетеді», - деп ақын шәкірттеріне әріден ой салып өзі де ойланып біраз отырды»[2,94] - деп жазады да, қарт Жамбылдың: «Өлеңді бой жасап отырып, Екі көзді ашып отырып, Екі аяқты басып отырып айтпаса, өңі қашып кетеді ғой» - деген сөздерімен ойын аяқтайды.

Жамбылдың күйшілігі туралы айтқанда анасы Ұлданның нағашысы атақты қобызшы, ірі тәуіп кісі болған жалайыр Қанадан болғандығын да ескермесе болмас. «Қанадан қобыз тартқанда тыңдаған көзден жас, еліктің емшегінен сүт сорғалаған» сынды сөздер көп халық аузында. «Қыз күнімде бір түс көріп едім. Ол түсім жаңылыс болмаса, менің балаларымның біреуі аса бақытты болса керек еді, нағашы атамның қобызының қылы менің етегіме оралып еді, осы қисықтан бірдеме шықпаса»[2,22] – дейді екен Жамбылын көрсетіп анасы.

Жамбыл көп күй білген. Күй тартқанда әр күйдің шығу тарихын айта отырып тартады екен. «Сұрмерген», «Басшылбай», «Күйшілбай», «Ыңғай төк», «Ұран», «Стамбол күйі», «Көрұғлы сұлтан күйі», «Едігенің теріс қақпайы» т.б. көп білген. С.Бегалинге берген сұхбатында Өмірәлі, Тезекбай қариялар Жамбылдың күйшілігі туралы мынадай жайтты айтады: «Бір күні бір тарпаңдау байтал ат мініп кетіп, Жәкең содан жығылып, мертігіп, бір айдай жатып тәуірленді. Сол жатқанда көп күй тартып, күні бойын өзін күймен жұбатты... Сонда етті қазанға салғанда: «Ал мен күй тартайын. Күй отызға жеткенде еттерің піседі» - деді. Біз әдейі күй көбірек тартылсын деп, оннан аса бергенде кейін шегереміз». «Немене өнбей кетті, басынан қайта тартамын», - деп басынан қайта тартады. Және әр күйдің өзіне арнаулы әңгімесін айтып отырады. Бұрын кім байқапты. Сол кезде Жәкең өте көп күй тартты» - дейді екеуі[2,6].

– Қазақстан жазушыларының 1-съезіне берілген концертте, – деп еске алады профессор Латиф Хамиди, – Дина Нұрпейісова бірнеше күй орындады. Күй құдыретіне толқып әсерленген Жамбыл жанында отырған Мұхтар Әуезовке: «Халқымның мұндай музыкалық інжу-мұрасын мен де жасымда жанымдай жақсы көріп орындаушы едім»[3,13], – деген екен, бұл сөздер де Жамбылдың күйшілік мұрасының молдығынан хабар берсе керек.

Жас Жамбыл жас та болса бас болып, жеке басының бақытын бір емес, бірнеше рет ел бірлігі, татулығы мен тыныштығы жолында құрбан еткен. Жамбылды «Аппақ сүттей адамның аққуы» Аманжол қараның қызын алып қашқанда да, Бұрым сұлуды қайтарып беруге мәжбүрлеген де ел ағасы Сарыбайдың «Екей жаңа ел болып, басы бірігіп келе жатыр еді, қайта бүлініп, ыдырайды ғой» - деген бір ауыз сөзі болғандығы белгілі.

Жамбылдың ел ағасы болып, бірауыз сөзбен бітімге келтірген дауларының бірі 1906 жылы болған Әлфия қыздың дауы дер едік. Екі жақ ұзақ дауласып, бітімге келе алмай, Алматыға арызданып, бір жағынан 500, екінші жағынан 400 өкіл келіп, уез алдына 900 адам жиналады. Төре билікті кім айтады дегенде, Жамбылдың көрегендікпен айтқан бір ауыз жыры көптің көңілінен шығып, екі жақ бітімге келіп тарқасады да, ақын аты алғысқа, халық құрметіне бөленеді.

Заманы бір, жастары кіші көп ақынға Жамбыл аға да, жаға да бола білген. «Олар: үйсін Манақ ақын, Шағатай Шарғын ақын, шапырашты Төлеміс руынан Ізбасар ақын, сары үйсін Байбұрыл ақын, Төлеміс, Жолымбек ақын, дулат ішінде қоралас руынан шыққан Қожантай ақын, ысты руынан шыққан Бегалы, Бектұрсын деген екі ағайынды ақын, көкірек дулат Қарақбай ақын, жаныс руынан Сәдібек ақын, сәмбет руынан Бармақ, Қуандық ақындар мен Құрма ақын. Шапыраштының өз ішінен Арғынбай, Қарабек, байсалмақ қосай руынан Сүлеймен ақын»[2,5].

Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ дегендей, Кеңес Өкіметінің алғашқы жылдары жетпістің үстіндегі ақсақал Жамбыл қай биліктің алдында да халықтың жоғын жоқтап, мұңын айта білген ақын болған. Мысалы, Совет үкіметі жаңа орнап, ақшаның бағасы жоқ, базарда киім-кешек жоқ уақытта Жамбылдың көп ақынның «теңдік болды, кеңдік болды» деп жырлағанына қарсы өкімет өкіліне тіке қарап:

Тобыңа келсем сыйым жоқ,
Тентегіңе тыйым жоқ,
Киелік десе киім жоқ,
Базарға барса тыйын жоқ,
Сөзді тыңдар ұлық жоқ,
Жігітіңде қылық жоқ,-

деп бастаған көп өлеңді төгіп салады. Көп кемдікті туралап айтқан қарт ақынға өкімет өкілі де риза болып, соңынан «Көрұғлы сұлтанды» айтқызып, сый-құрметпен шығарып салып,

«Міне, шын ақын өлеңді осылай айтуы керек» - деп, қалған ақындарды жаппай сөккен еді деп еске алады Кенен Әзірбаев[2,72].

Кеңес Өкіметі келгенге дейін де Жамбылдың Жетісудың бас ақындарының бірі болғандығына дәлел көп. 1913 жылы Романовтар әулетінің патшалық құрғанына 300 жыл толуына арналған Алматы қаласының маңында үлкен той ұйымдастырылып, Жамбыл бастаған 15 ақын арнайы шақырылған.

1925 жылы Қазақстан автономиясының 5 жылдығына, Жетісу, Сырдария елдерінің Түркістан өлкесінен бөлініп, Қазақстанға қосылғанына бір жыл толғанына арнап, Алматыда үлкен той болып, Жамбылды шақырып, көп жыр айтқызып, тыңдаған.

1934 жылы республикалық ақын, әншілердің жиынына да Алматыға арнайы шақырылып, Жамбыл көп өлең айтқан. Осы сапары туралы жолда астына мінген қара есегі батпаққа батып, батпаққа батқан есекті балалар кесекпен атып ойынға айналдырғанда, одан құтқарған Жұмағұл деген жігітке:

Жығылды Жамбыл келіп есекпенен,
 Үкімет нанын бермек есеппенен,
 Жығылып қара есекпен жатқанымда,
 Ұрады жүгірмектер кесекпенен, -

деп батасын берген өлеңі халық арасына кеңінен тарап кеткен[2,83].

Жалғанды жалпағынан басып өтіп,
 Жасарып, қайта туып, алдым бекіп,
 Қаусаған отыз тісім қайта шықты,
 Болғанда қызыл иек әлім кетіп, -

деп жырлаған Жамбылдың 1935 жылғы күз, көктем, жаз ел аралап айтқан жырлары, өкінішке орай, сақталмаған.

Жамбылдың 1936 жылғы Мәскеуде өткен Қазақстан өнер қайраткерлерінің онкүндігі аясында жырлаған «Туған елім» жыры үлкен резонанс тудырып, бірнеше тілге аударылып, қазақ поэзиясын аспанға көтерді. Екі ғасырды бел ортадан жалғаған, көмейінен күй төгілген, тоқсанның төбесінен қараған қарияның әрбір сөзі тыңдарманға жұбаныш, көрерменге қуаныш беретін шапағатты жанға айналған. Ақынның «ұстазым» дей отырып, көсемге теңеу таппай қиналғаны да шынайылығымен тартатыны сөзсіз.

Асқар тау биік дер едім,
 Көрініп тұр төбесі.
 Ақылы дария дер едім,
 Бірақ кейде дарияның,
 Қайырайды кемесі.
 Шайқалған жүйрік дер едім,
 Ат та шаршап болдырар,
 Кездесіп жердің белесі.
 Домбыраны алғанда,
 Сталинге тең таппай,
 Қиналған Жамбыл жері осы.

Тарихи мәні үлкен, әсіресе, қазақ өнер майталмандарының Мәскеу жұртшылығын таң қалдырған, тамсандырған, жоғары бағасын алған 1936 жылғы Мәскеу сапарына қысқаша тоқтала келе, Жамбыл жырларының ісерін айта келіп: «Жәкеңнің атымен қатар, қазақ халқының халық поэзиясы тозаң тотынан аршылып, жарқ етіп, кең майданға шыққандай болды» [2,84] - деген С.Бегалин тұжырымына сөз қосу артығырақ.

1937 жылы Жамбылдың Грузияға Шота Руставелидің «Жолбарыс терісін жамылған батыр» поэмасының 750 жылдығына барғандығы белгілі. Жанында хатшысы Тайыр Жароков, аудармашы Павел Кузнецов, шәкірті Кенен мен баласы Сәтіш бар делегация Москва арқылы

Грузияға жетуі керек. Мәскеуге жеткенде Мирзоян звондап (сол кездегі Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші секретарі), «Ұзақ жолды қарт адам көтере алмас, қайтарыңдар» дейді. Мұны естіген қиқар қария қатты ашуланып: «Мырзажанға айтқын. Мен бір шыққан соң жарты жолдан қайтатын қатын емеспін. Қайтпаймын» - деген соң, «барсын олай болса» деп көнуге мәжбүр болған.

Ал «Жамбыл ақын келеді» деп құлақтанған жұрт жол бойындағы әрбір станцияда ақынға құрмет көрсетіп, күтіп отырады. Орынбор, Куйбышев, Саратов, Москва қалаларының поезд станцияларындағы қалың жұрттың Жамбылға деген махаббатын, К.Алтайский мен П.Кузнецов арқылы шығармалары бүткіл Одақ жұртына кеңінен танымал болған ақынға деген шексіз сүйіспеншілікті көріп, таңданумен келе жаттық деп еске алады сол поезбен бірнеше күн бойы ақынның жанында болғандардың бірі, белгілі ғалым Мұқаметжан Қаратаев. «Тбилисиде үлкен жиналыста домбырамен бірдеңе дейсіз ғой» деген Қаратаевқа «Жоқ. Оқыған өздерің сөйлей беріңдер» - дейді үзілді-кесілді қисық шал.

Әлбетте, Жамбылдың импровизаторлық қасиетін мойындай отыра, кей оқырманның көкейдегі күпті сұрағына жауап беретіндігін ескере отырып, ендігі сөз кезегін ғалымның «Кавказға сапар» естелігіне беруді жөн көрдік:

«Жамбыл пленумның президиумына шыға келгенде, күллі зал тік тұрып құрмет көрсетті. Грузиннің ақын қызы:

- Бүкіл Одақтың бұлбұлы – ұлы Жамбыл ақын жасасын! – деп дауыстап жіберді.

Пленум мәжілісін басқарып отырған Всеволод Вишневский Жамбылға сөз берді. Домбырасын қабынан шығарып, қолына ұстата қойдым. Қыңыр шал қырсығып сөйлемей қойса, не бетімізді айтамыз деп жанымыз тырнақ ұшында. Байқасам, алдыңғы қатарда блокноты мен қарындашын әзірлеп отырған Тайырдың қолы дір-дір етеді.

Ақын домбырасын қолға алған кезде зал іші тына қалды... Әуелі тамағын кенеп, қанатын қомданған қырандай аз-кем құнжыңдап, екі иығын бүлкілдетіп, домбырасын қағып-қағып жіберді. Сонан соң сөзсіз үнін созып бір қайырды да, нөсер жаңбыр секілді сөз бұршағын төге жөнелді. Қарасам, Жәкеңнің бүйрек бетіне күреңітіп қан жүгіріп, маңдайынан шып-шып тер шығып тұр екен. Ақынның саусағымен бірге жауырыны да ойнақшып, жыр тасқынын барған сайын үдете түсті. Қарт дүлдүлдің талай шабысын көріп едім, бірақ бұл секілді шабытпен, бұл секілді құшырлана да құлшына сілтегенін көруім бірінші рет. Түйдек-түйдек түскен теңеу мен образдар, үсті-үстіне төпеген арынды өлең шумақтары басқа түгіл біздің өзімізді таң қалдырды. Бір заматта алда отырған Кенен мен Тайырға көзім түсіп кетіп еді – екеуінің де көзінен жас ағып отыр екен. Жолда айтылған әңгімелер бекер кетпепті. Көбін іліп, көбін ұғып қалыпты сақ құлақ жыршы. Көз алдымызда Асан Қайғыдан бастап, грузиннің Шота Руставелиі, украинның Тарас Шевченкосы, орыстың Пушкині – бәрі бір қатарда тізбектеліп, керемет жыр желісін тартып, ұрпақтардың мираскерлігін, халықтардың өшпес даналығын, өзара достығын, адамзаттың мәңгі өлмес өмірін ақындық образдармен дәлелдеген тамаша туынды пайда болды...

Қазақтың Асан Қайғы, Қорқытының тағдыры мен грузин, орыс, украин ақындарының тағдырынан Жамбыл тарихи ұқсастық таба сөйлеуі қазақ ақынын барлық халыққа жақындата түсті. Жамбылды бүкіл ұлт жазушылары мен оқушыларының шын жүрегімен қарсы алып, құрмет көрсетуінің негізгі бір себебі осы болу керек.

Жыр аяқталған кезде, тыңдаған жұрт бірнеше минут тырп етпей тынып қалды. Қазақша түсінетіндер жаңа туған жалынды жырдың көркемдігімен бірге мазмұнына да мәз-мейрам болса, қазақша түсінбейтін сөз шеберлері жыр текстінің әсем музыкасын, лек-легімен ағытылған толқынды өлең шумақтарының ырғағын, халық поэзиясының асқақ патетикасын сезіп сүйсінді. Қалың қауым бұл жолы халық ақынының орысшаға аударылған дайын жырын оқып қана тәнті болған жоқ. Алдымен сол жырдың қазақ тілінде туу процесін көріп таңтамаша әсерге бөленді»[1,120-121]. Бұл құбылысты Ғабит Мүсіреповтың «Таңқаларлық бір

нәрсе – өзімен тұтас ақындардың бәрінде азырақ торығу болса, Жәкеңде ол жоқ. Түн артында күн барына шектенген емес. Қылыш астында, қыл арқан мойында тұрғанда айта алмаған, іркіп қалған сөздері болса қорлана берген, шыңдала берген. Ұлы революция ақынның барлық тұсауын талқандап, тас бұғаудан біржола босатқанда, ағыл-тегіл жыр да жосылып жүре берді. Ғылым аша алмай келген феномен сырының кілті осында. Феномен сыры ашылады екен»[1,38] – деп қорытуымен түйіндеуге болатын шығар.

1938 жылы мамыр айының жиырмасында бүкіл одақ болып Жамбылдың ақындығына 75 жыл толғанын тойлады. Қазақстанның түкпір-түкпірінен Шашубай, Доскей, Нұрпейіс, шораяқ Орымбай, Иса, Нұрлыбек, Нартай келіп, шәкірттерімен бірге қазақ халық поэзиясының кәусар бұлағына бүкіл Кеңестер Одағынан жиналған халықты сусындатып, қарт ақын кеудесіне Советтер Одағының ең үлкен награды Ленин орденін тақты.

Осы жылы Қазақстан Жоғарғы Советіне делегат болып сайланған Жамбылдың 14 шілде күні Жоғарғы Советтің бірінші сессиясын ұзақ жырмен шашу шаша ашқаны да бір ғанибет оқиға болған:

...Ел сайлады шын сәнді,
Елдің тұзын ақталық.
Жамбыл деп маған ат берді,
Сөнуге қалған қартты алып.
Сессияны ашуға,
Право берді көп халық.
...Елім, ерім, Отаным!
Ашылды деймін бұл тобың.
Берік бірлік, достыққа
Жамбыл берді батасын!
Ел достығы жасасын! [6,448-449]-

деген бата сөздердің халықтың мұңын жоқтап, қуанышын жырлаған, ғасыр жасаған қарияның көмейінен төгілуі күні бүгін де әсерлі, күні бүгін де тағлымды, күні бүгін де құрметке, қошеметке лайық.

Жамбыл, сөз жоқ, феномен, жүз жыл бойына көмейден көлкіген көркем ойын суырып салып, тыңдаушысын тоқтаусыз жырға тоғытқан абыз Ғабит Мүсірепов айтқандай: «Ақын болсаң қыздырып айт, қызықтырып айт, жылатып айт, күлдіріп айт, күйдіріп айт! Жел ессін, дария шайқалсын, ой аунақшысын! Қанжардай қадал, оқтай ат, ескілік дүниесі қансырап қалсын! Бүгжеңдеме, бұқпантайлама, заман жастарын бұқтырмай өсір, арқаланып өссін. Теңдікке еншілес – бірлікке де еншілес, ерлікке еншілес – елдікке де еншілес. Жәкең жырларының рухы осында ғой»[1,39].

Жамбыл, сөз жоқ,
Сөздерінің дәмі жоқ,
Күйлерінің сәні жоқ,
Пайдасыз жұртқа құр айғай, -
емес,

...Төгілген жыр шын жорға тайпалмайды,
Сұлу жыр судан тұнық шайқалмайды, -
деп өзі жырлағанындай ұлтымыздың ұлы қазынасы - поэзияның құрметті, құдіретті, қасиетті кәусар бұлақ тұнығы, поэтикалық шеберлік шыңы - импровизациялық өнердің киесі қонған өлең сөздің пірі.

Әдебиеттер көрсеткіші:

1. Жамбыл – менің жай атым (Жамбыл туралы естеліктер). Құрастырған Нысанбек Төреқұлов. – Алматы:Санат.-1996.-224 бет
2. Бегалин С. Жамбыл. Ғұмырнамалық роман.Алматы:Жалын, -1996, 184 бет
3. Жамбыл Жабаев творчествосы. /Монография/ М.О.Әуезов ат.әдебиет және өнер институты./М.Дүйсенов, К.Сейдеханов, А.Бұлдыбаев, С.Негимов, Ш.Сәтбаева/ Алматы:Ғылым.-1989
4. Амандықов Я. Жамбыл өнер әлемінде. Алматы:Қайнар., -1998.-176 бет
5. Төреқұлов Н. Жамбыл мен Кенен.Алматы:Жалын.-1978.-128 бет
6. Жамбыл Жабаев. Шығармалар. Алматы:Қазмемкөрәдебас.,-1957.-740 бет

A step in the way of thinking

Petre Gelkhviidze

Academic doctor. Associate Professor. Kutaisi Akaki Tsereteli State University /Kutaisi, Georgia/

ნაბიჯი აზროვნების გზაზე
(აზრები)

პეტრე გელხვიიძე

აკადემიური დოქტორი. ასოცირებული პროფესორი. ქუთაისის აკაკი წერეთლის
უნივერსიტეტი /ქუთაისი, საქართველო/

*“ციცინათელამ თქვა: მეც თავგამოდებით ვებრძვი უკუნეთსო”
(ზაურ მკავანაძე)*

- ერთადერთი, რაც ძველ ფუნდამენტზე შეიძლება მყარად აიგოს, – ცოდნაა.
- უცოდინრობას კი არ უნდა დაემართოს, ხმალამოდებული უნდა ებრძოდოს!
- მხოლოდ ვირტუალურ ლაბორატორიაში გაზრდილი სპეციალისტი – მეოცნებეთა არმიის წარმომადგენელია.
- ვირტუალური მონადირე რეალურ გარემოში ნადირის ლუკმაა.
- შეგონება; ჭკვიანისაგან კრიტიკა, ბრიყვისაგან ქებას გერჩიოთ!
- გონიერი კაცი დახუჭული თვალებითაც ხედავს, კი არ დადის.
- ხშირი ხმარებით ყველაფერი იცვითება – სიტყვაც კი.
- გინდა დარჩე მეცნიერებაში? – თუ ახალგაზრდა ხარ ჯორდანო ბრუნოს მიბაძე, თუ ასაკოვანი გალილეო გალილეის.
- თუ სიცოცხლე განგების საჩუქარია – სიკვდილი ამ საჩუქრის გააზრებულად გამოყენების შესამოწმებლადაა გამოგონილი.
- განძი შეიძლება მიწისქვეშაც შეინახო, კაცობა კი მხოლოდ მიწის ზევით.
- ერთი სიცოცხლე ადამიანს ბავშვობის ოცნებების განსახორციელებლადაც კი არ ჰყოფნის.
- კიდევ ვიმეორებ: – “ჭკუის დარიგება” – ყოველ შემთხვევაში საქართველოში დღემდე არ მომხდარა (არ დარიგებულა).
- ამქვეყნად ორი რამ არ ისწავლება: ისტორია და ჭკუა, რადგანაც ჭკუა ადამიანის საკუთრებაა, ხოლო ისტორია – დროის.
- ისტორია დროის კატეგორიაა, რომელიც მხოლოდ ერთი მიმართულებით მიდის (ვითარდება) – წარსულიდან მომავლისაკენ!
- ვინც ისტორიის გადაკეთებას შეეცდება, ადრე თუ გვიან ისტორიის სამსჯავროზე აღმოჩნდება.
- ისტორია ვარდი არ არის, რომ ლამაზი და სურნელოვანი იყოს.
- ამ წუთისოფელში ყველაფერზე მნიშვნელოვანი უკვდავებაა.
- თავგანწირვას მხოლოდ უკვდავებისათვის აქვს ფასი.
- წასვლით ნათელი კვალის დატოვება რჩეულთა ხვედრია.
- მხოლოდ მამულისათვის სიკვდილს შეუძლია უკვდავების მოტანა!
- ადამიანთა ცოდვებს დედამიწის დამძიმება ისე შეუძლია, რომ შესაძლოა ორბიტიდანაც კი ამოაგდოს და საერთოდ დაღუპოს კიდევ.
- აღმართზე სვლა მიზნისკენაა, დაღმართზე – მოგონებებისაკენ.
- მოგონებებში გაცოცხლებული მიზანი, ჯერ კიდევ, მწვერვალის დაპყრობის, ჩაუქრობელი ნაპერწკალია.
- დრო არ არსებობს ცუდი და კარგი. დრო – ცხოვრებისეული გამოცდაა, რომელსაც კარგად, ან ცუდად მომზადებული ვხვდებით.

- ვისაც უკან მოხედვის ეშინია, ვერც წინსვლისას იქნება ლომგული.
- ადამიანი დედამიწაზე სტუმარია, დღიდან გაჩენისა გაფრენაზე ოცნებობს.
- გმირობა ისეთი მოქმედებაა, რომელიც მოკვდავი სხეულისაგან უკვდავ ვარსკვლავს ააკამკაშებს!
- გენიოსობა ისეთი ავადმყოფობაა, რომელიც მძიმე შრომით და განგებისაგან ბოძებული ნიჭით შეიძლება შეეყაროს კაცს, მაგრამ სხვებისთვის საშიშროებას არ წარმოადგენს, რადგანაც ეპიდემიის სახით (ვირუსებით) არ ვრცელდება.
- ყველაზე დიდი ვაჟკაცობა – პატიებაა!
- მეცდომის პატიება ადამიანს შეუძლია, დანაშაულის შენდობა კი ღმერთს!
- ჭეშმარიტება – არარსებული რეალობაა.
- პოლიტიკა არის შესაძლებლის რეალიზების ხელოვნება.
- პოლიტიკა თუ თამაშია, მაშინ წაგებაც მოსალოდნელი ყოფილა.
- თუ ადამიანი ვერ ხედავს თვალებით – ეს ბუნების უსამართლობაა, ხოლო თუ ადამიანი ვერ ხედავს გონებით – ეს მისი უბედურებაა!
- ქვეყანა ყანაა, რომელშიც სასარგებლო კულტურაცაა და სარეველაც, რომელი გაბატონდეს ეს გუთნისდღეა და მოკილებული.
- წუთისოფელი მრისხანეა არ დაინდობს არავის, მათ შორის მათაც, ვისაც არაფერი დაუშავებია.
- საქციელზე მორალის მარწუხების აშვება, ცნობიერების გადაგვარების საშუალებაა!
- როდის ადარ იქნება საქართველო? – როცა (უცხოური სერიალების დახმარებით) ადარ იქნება ბიძაშვილ–მამიდაშვილობა!!!
- ის რაც ბუსათვის დღეა, ადამიანებისათვის ღამეა.
- ადამიანები ცხოველებს ჰუმანური მოსაზრებების გამო კი არ წვრთნიან, არამედ თავიანთი პირადი ცხოვრების გასაკეთილშობილებლად.
- თუ გსურს აჯობო სხვას, პირველ რიგში მოერიე შენ თავს.
- ბუნება მარგალიტების საბადოა, ჩვენ რა გვეკუთვნის ამ სიმდიდრიდან განგების გადასაწყვეტია.
- ფიზიკის კანონებიდან: ერთნაირი ნიშნის მქონე მუხტები უძრავობისას ერთმანეთს განიზიდავენ, მაგრამ რაც უფრო ჩქარა იმოძრავენ ერთი მიმართულებით, მით უფრო მაგრად მიეზიდებიან ერთმანეთს.
- რაოდენ უცნაურობაა, რომ ჩვენში “ყურებას” თვალები ჭირდება და არა ყურები.
- სმენა, რომ არასაკმარისია აღქმისათვის, ამიტომ “დაავალა” განგებამ თვალებს “ყურება”.
- “ხელისადმი” გადაჭარბებული უფლებების მიცემა, “თავისადმი” უფლებების შეზღუდვის ხარჯზე ხდება.
- კანონმორჩილი ადამიანი მის გარშემო მყოფთ არ მოსწონთ, ხოლო მორალის მორჩილი – ხელისუფლებას.
- პატიოსანი კაცი მისი ზემდგომისათვის, ფეხებში ბორკილება.
- “ღმერთსაც” შეიძლება დაავიწყდეს თურმე, პატიოსანი კაცი ამქვეყნად მიტოვებულია.
- სიკეთის ნერგი ძნელად იხარებს – ბოროტებისა ყვავის.
- სამწუხაროდ, თვით ბუნებას აქვს უღმერთო კანონები – უვარგისი ნერგი უკეთესად ხარობს.
- სიყვარული– ურთიერთობის ზეადმატებული ხარისხია.
- სექსი – ბიოლოგიური ინსტიქტია, რომელიც სიცოცხლის გადასარჩენადაა მოგონილი.
- რაც გადაფასებას მოითხოვს, ის ანტიკვარიატში ვერ ხვდება.

- რის შესახებ უყვარს ძირითადად ადამიანებს საუბარი? – რაც ძალზე მოჭარბებულად გააჩნიათ, ან კიდევ რისი დეფიციტიც აქვთ.
- აზრები ჩემში გარედან მოდის, ჩემს მოვალეობას მხოლოდ მათი დანახვა და დაფიქსირება შეადგენს.
- ვერ გამიგია ეს აზრები მართლა ჩემია, თუ მე მისი მემატია ვარ, რამეთუ უმეტესობა, მემატია ნენი, ისტორიის ქარ-ცეცხლს რომ აღწერდა, თვითონ ჩრდილში ყოფნას ამჯობინებდა.
- ყოველი ადამიანი თუ ცალკე სამყაროა, მაშინ სამყაროს უსასრულობას თუნდაც ერთი ადამიანის ბუნებაც ეყოფა.
- წიგნს შეუძლია მხოლოდ ავტორის სულიერი სამყაროს კარებამდე მიგიყვანოს, /შიგ შესვლისათვის მკითხველს სულიერი სამყაროს ლაბირინთების გახსნის ოსტატობა მოეთხოვება/.
- სამი რამ სჭირდება ადამიანს სამყაროს შესაცნობად: მხედველობა, სმენა და გონება; პირველი ორის შესაძლებლობა ობიექტურადაა განსაზღვრული, -მესამის სუბიექტურად.
- მთელი ადამიანთა მოდგმის კაცური მახასიათებლის ჯამი ერთის ტოლია.
- სიკვდილის განაჩენი აქვს ამქვეყნად ყველაფერს -გარდა სიყვარულისა!
- სენტიმენტალობა სიბრძნისათვის ვერაფერი თანამგზავრია.
- სიბნელეც თავისებურად ანათებს თურმე.
- დიდსა და პატარას -მოსმენის კულტურა გვჭირდება - აი ეს არის გზა ჩვენი გადარჩენისა.
- მხოლოდ, ოფლის ფასად მოპოვებული ფული შეიძლება აკეთილშობილებდეს კაცს!
- ყოველ იდეას თავისი ბიძგი აქვს; ბუნებრივი - მარტივია (გენიალურია), საუკეთესოა; ხელოვნური -ნაძალადევი და მოსაწყენი.
- ნული მაინც ნულია - გინდ პირველი იყოს თუგინდ მეასე.
- პირველობის ფილოსოფიური არსი: ნატურალურ რიცხვებში ერთიანია პირველი, მაგრამ რა ამით, -ყველაზე მცირეა.
- სიბერე ისაა დალატის თავი რომ აღარა გაქვს (ვაჟკაცობაზე ფიქრი ზედმეტია).
- ადამიანები მეგობრებს არ იშორებენ!!!
- ვაიპოლიტიკოსები მის გარემოცვას სკამების გასამაგრებლად იყენებენ.
- ბრბოს მართვას ავანტიურისტი სჭირდება, საზოგადოებისას -ბრძენი!
- მეც გავიმეორებ მრავალჯერ ნათქვამ ბანალურ ჭეშმარიტებას, რომ „როგორიცაა საზოგადოება ისეთივეა მისი ხელისუფლებათ“ და მასთან ერთად მისი „ოპოზიციაც“ და თუ ხელისუფლება საზოგადოებას არ აურჩევია, მაშასადამე საზოგადოებას ერთი პრობლემით მეტი ჰქონია გადასაწყვეტი, ვიდრე ხელისუფლებას.
- სანამ ჩვენს თავს, ჩვენს „მე“-ზე არ დავაყრდნობთ, მანამ ჩვენი საშველი არ იქნება!!!
- ნუთუ ნიანგის ცრემლებიც სათნოების გამომხატველია?
(ლაზრენტი ბერიას დღიურების წაკითხვის შემდეგ გაჩენილი აზრებიდან)
- პოლიტიკაში გადასვლა ცხოვრების გზიდან გადასვლის ტოლფასია.
- ფული ჭირდება პოლიტიკას, თუმცა ის არ არის ერთადერთი და საკმარისი პირობა პოლიტიკაში წარმატებისათვის.
- როდესაც პოლიტიკაზე დაობენ მიჩნდება კითხვა: რატომ უნდა კარგავდეს ადამიანები ასეთ ძვირფას დროს უაზროდ?
- პოლიტიკა ის საბმულია, თუ ერთხელ მოება, თავს ვეღარ აიშვებს ადამიანი.
- „ის“ პოლიტიკოსი არ არის -პატიოსანი კაცია.
- ისე ვერაფერი იმოქმედებს ადამიანზე, როგორც პატიოსანი კაცის ტანჯვა.

- ყურადღებით დაუკვირდით საკუთარ საქციელს და იმდენ რამეს აუკრძალავთ სხვას კიდევაც გაგიკვირდებათ.
- რასაც ბავშვებს კატეგორიულად უკრძალავენ, იმას აკეთებენ სწორედ უფროსები.
- სიმართლე რომ მწარეა იგავებით ლაპარაკი იმიტომ არის მოგონილი.
- ნორმალურ ადამიანს სხვისი წარმატება კი არ შურს, არამედ საკუთარი წარუმატებლობის მიზეზებს არკვევს.
- რას იზამ, თუ ამქვეყნად „უძღებ შვილს“ უფრო დიდი პატივით ხვდებიან.
- ყოველი ადამიანი თვითონ ირქმევს სახელს.
- ხშირად ადამიანები საკუთარ უმწეობასა და სიცარიელეს სიხარბით ავსებენ.
- პატიოსანი კაცი თავისი მორალის ტყვეა.
- არის თუ არა ღმერთის ადგილი დედამიწაზე?
 - რა თქმა უნდა არა!
 - არის თუ არა ღმერთის ადგილი ცაში?
 - რა თქმა უნდა არა!
 - მაშ სად არის ღმერთის ადგილი?
 - რა თქმა უნდა მხოლოდ ჩვენს ცნობიერებაში.
- ცხოვრება დროსთან არც ჩამორჩენას გპატიობს და არც გასწრებას.
- აზრი უაზროდ არ დადის, ციდან არ ცვივა.
- დანაკარგის ღირებულებას მონატრებისას ვიგებთ.
- თაობათა დილემა: შვილებს არ უნახავს მშობლების გაჭირვება; - მშობლებს არ ესმის შვილების ოცნებები.
- ზღარბის რჩევა: „უფრო მწარე ეკლები აქვს ლამაზებს“.
- ღმერთი ეკლესიაში კი არა საკუთარ თავში უნდა ეძებო, ხოლო შენი ნაკეთები საქმის სიწმინდე, სხვამ უნდა დაინახოს.
- თუ მართლა ღმერთმა შექმნა სამყარო, რატომ სიმრუდეზე დააფუძნა ის და არა სისწორეზე?
- რა განსხვავებაა დაღესა და ღამეს შორის, იგივე განსხვავებაა საქმიანობასა და საქმოსნობას შორის.
- ადამიანის ინერტულობის ზომად მისი ხასიათი გამოდგება (რაც უფრო მძიმე ხასიათისაა, მით უფრო ინერტულია).
- კიდევ კარგი, რომ დროის გაჩერება ან ან კიდევ უკან დაბრუნება არ შეიძლება, თორემ ერთ ადგილზე ბუქსაობაში ამოხდებოდა ადამიანს სული
- როგორი უმწეოა ადამიანები, რომ მოშივდებათ იწყებენ ერთმანეთის ჭამას (სანადიროდ წასვლის ნაცვლად)!!!
- ერთადერთი რამაც შეიძლება გაუძლოს დროს -სიყვარულია.
- ვცდილობთ გავიყვანოთ დრო, -ვცდილობთ დავიმოკლოთ ცხოვრება.
- ადამიანური ყოფნის არიალი მეამიტობასა და ფილოსოფოსობას შორისაა მოქცეული.
- ინდიკო კვკვესკირი -„ცივილიზაციის სათავე . . .მინც სად არის იგი?“ -კვლევა, რომელიც ყველა სხვა მეცნიერულ კვლევაზე დიდია!!!
- -უფულობა ჭირია;
- -ფული - „სა-ჭიროა“.
- რაც უფრო დიდია სიხალე, მით უფრო მიუღებელია ის.
- ირონიანარევი ხუმრობა: თუ არ გინდა პრობლემები, ქალი სახლში არ უნდა გააჩერო!
- ბედნიერება მრავალკომპონენტური განვითარებადი პროცესია.
- რა ვქნათ?-თუ რუსიფიკაცია სახელმწიფოებრიობას ემუქრება, ხოლო ამერიკანიზაცია -ეროვნულობას?

- -სექსს არ შეუძლია გადაარჩინოს სიყვარული; -სიყვარულს შეუძლია იხსნას სამყარო!
- ჭკუა ჰუმანიტარული დახმარება არ არის, რომ დარიგება შეიძლებოდეს.
- შენ რას ეძებ, ეს არის მთავარი, თორემ ერთ ადამიანში შეიძლება იპოვო „ღმერთიც“ და ეშმაკიც.
- ლამაზებს და სათუთებს ფაქიზი თვალით უნდა შეხედვა.
- ქალის სილამაზეზე საკუთრება არ არსებობს.
- ქალი ყველა ლამაზია, თუ მამაკაცს არ აქვს დახშული გონების თვალი.
- „წინმსწრაფელი“ ამოდრავებს ადამიანს მიუწვდომელისაკენ.
- ჩემსა და „მას“ შორის ის განსხვავებაა, რომ მე ძალიან ბევრი არ ვიცი, „მან“ კი ყველაფერი იცის.
- განა რიგითი ჯარისკაცი არ ჭედავს მთავარსარდლის გამარჯვებას?
- რა სამწუხაროა, რომ იმის დაგმობა შეგვიძლია, - რისკენაც ოდესღაც ენთუზიაზმით ვისწრაფოდით.
- სამყაროს შემოუსაზღვრელობას ადამიანის გაუმადლარი ბუნება ადასტურებს.
- სივრცე, დრო და ადამიანი ერთად, სწორედ N განზომილების ტოლია.
- ვისი მეშინია? – „ადამიანი ცხოველის“
- „მიზანი ამართლებს საშუალებას“ - არა!!! -უზნეობას ვერაფერი ვერ ამართლებს!!!
- სიზმარი - გაუთიშავ მდგომარეობაში დატოვებული კომპიუტერის ანალოგიური მდგომარეობაა.
- ადამიანი სანთელს გავს, - რაც უფრო მეტად იხარჯება, მით უფრო ანათებს.
- გალაკტიონი ლექსები კი არა, საკაცობრიო სიბრძნეა!
- რაც უფრო მეტის ცოდნას მოინდომებ, მით უფრო მეტ უცოდინრობას აღმოაჩენ საკუთარ თავში, - მაგრამ ეს შეშინებად არ ღირს.
- სულიერი და ხორციელი ჰარმონიით შეიძლება სიყვარულის უმაღლეს მწვერვალზე ასვლა.
- აქსიომა: ყველა ღირებულებაზე დიდი ღირებულება - კაცობაა!
- ადამიანის ფანტაზია ოკეანეზეც დიდია.
- შეკითხვებს კი არ უნდა დავემალოთ, არამედ გაუაზრებელი პასუხებიდან უნდა შევიკავოთ თავი.
- ზოგიერთის „თავის უფლებებს“ ვერაფერი შეზღუდავდა, რომ „ხელის უფლებები“ არ ყოფილიყო.
- ნაპოვნი ის კი არ არის, რაც მიწაზე აგდია, არამედ ის, რაც გამოყენებულია.
- ზედმეტად ხშირი განმეორება, დავიწყების საშიშროებითაა აღბათ განპირობებული.
- გამოცანა: რამდენ ხანს ცოცხლობს ადამიანი?
-რამდენსაც მისი ნაკეთები საქმე.
- -მე მეშინია - არ დამავიწყდეს!
მე მეშინია - არ დავკარგო!
მე მეშინია - არ მაპატიებენ!
რადგანაც დავიწყება და დაკარგვა უსიყვარულობის შედეგია, ხოლო უსიყვარულობას არავის პატიებენ!!!
- ორ მოჩხუბარს შორის მინიმუმ ერთია ბრიყვი და მაქსიმუმ - ორივე.
- გადაჭარბებული სიამოვნება -ზიზღის აღმძვრელია!
- ყველა ადამიანი „სა - ჭიროა“
- ყოველ ადამიანს ჭირდება ავადმყოფობა, რამეთუ მის გარეშე ადამიანი არ კვდება, ხოლო სიკვდილი მარადისობაში დამკვიდრების საზომია.
- იმქვეყნიური ცხოვრება, ადამიანის ამქვეყნიური ცოდვებისაგან განწმენდვისთვისაა მოგონილი.

- მარადისობაში გადასვლა შეუძლებელია; -მარადისობას მხოლოდ ამ ქვეყნად შეიძლება უზიაროს კაცმა. /მარადისობა ამქვეყნიურია!!!/
- ცუდია თუ მხოლოდ მოგონებებით კმაყოფილდები კაცი.
- ჯანსაღი კრიტიკა აფხიზლებს და აკეთილშობილებს კაცს.
- რეალური ცხოვრება ილუზიურია, და რაც უფრო ილუზიური, - მით უფრო საინტერესო.
- დიქტატორი მხოლოდ დროულად გარდაცვლილებს წყალობს.
- ბედნიერი ხარ თუ შენს გონების ჩირაღდანს მოკაშკაშე ვარსკვლავის ანთება შეუძლია.
- ადამიანები უკვდავებაზე ფიქრის ცეცხლში იფერფლება.
- ცხოვრების გზაზე ორჭოფობამ, (“კი” და “არა”)-მ, შვა იგავ-არა-კი.
- ვაზი, ოჯახი და სამშობლო ის ღვთაებრივი სამებაა, რომელსაც ეყრდნობა საქართველო.
- გავჩნდებით თუ არა მას შემდეგ ყველაფერს ღმერთს ვავალებთ და ყველაფერს მისგან მოვითხოვთ.
- “გიყვარდეს მტერი შენი” რამეთუ რაც უფრო მეტია მტერი მით უფრო მაგრად ხარ.
- რაც უფრო დიდია გარეშე დაწოლა მით უფრო მდგრადია სისტემა.
- წესრიგი მართავს სამყაროს და არა ქაოსი.
- გადახტომის წინ თამასა რეალურ სიმაღლეზე მაღლა არ უნდა დააყენო.
- ომი, მესიის ავადმყოფობით შებყრობილი პოლიტიკოსის საკაცობრიო დანაშაულია.
- ქართული ხასიათი: ვჩქარობთ იქ სადაც არ არის საჭირო და ვჩერდებით იქ სადაც უნდა ვჩქარობდეთ.
- ის რაც სიყვარულით არ კეთდება, საქმედაც არ ითვლება.
- სხვა ვერაფერს მომატყუებდა, რომ ჩემი თავი არ მატყუებდეს.
- ადამიანებს მოწონს რომ მის ღირსებებს აღიარებენ.
- მხოლოდ ცხოვრება თუ გახედნის ადამიანს.
- მხოლოდ ცოდნის იარაღით შეიძლება საქართველოს გადარჩენა მესამე ათასწლეულში.
- თუ ფეხბურთში მოტყუებაა მოგების საწინდარი, პოლიტიკაში პირიქით.
- სამართლიანობის ნიმუშად მათემატიკა გამოდგება, ყველა განტოლების ამოხსნა ნულთან გატოლებით იწყება.
- შეკითხვა: რამდენ ხანს ცოცხლობს ადამიანი? _გარდაცვალებამდე სირცხვილით სიწითლის უნარის შენარჩუნებამდე, ხოლო გარდაცვალების შემდეგ, სანამ მისი ნაკეთები საქმე.
- ორი სიცოცხლე აქვს ადამიანს: პირველი დაბადებიდან ადამიანური სისუსტეებით დატვირთული, ხოლო მეორე ადამიანური სიკეთეებით დატვირთული, გარდაცვალების შემდეგ რომ ინახება.
- ადამიანთა ცხოვრება ფიზიკურ და სულიერ ნაწილებად იყოფა, პირველი დაბადებითა და გარდაცვალებით შემოიფარგლება, ხოლო მეორე დაბადებიდან იწყება და შენს ხელშია მისი ხანგრძლიობა.
- მათემატიკა უდიდესი მეცნიერებაა, ხოლო ფიზიკა მეცნიერებათა მეცნიერება.
- მთავარი ის კი არ არის რას აღმოაჩენ, არამედ ის რომ აღმოჩენისათვის საჭირო დროს საჭირო ადგილზე აღმოჩნდე.
- რაც მეტია ნათესი, მით უფრო მეტია სარეველა.
- სიბერე _ ახალგაზრდობაში ნაკეთები სიკეთის ნაყოფით ტკობაა.
- შეუძლებელია ცუდის გაკეთილშობილება, ადვილია კარგის გაფუჭება.
- ადამიანმა თუ მოინდომა არა მხოლოდ ზღვას, ოკიანესაც კოვზით ჩაყლაპავს.
- ადამიანის ცხოვრება მიამიტობასა და სიბრძნეს შორის არის მოქცეული.

- როდის ვიყავი მიამიტი? _ არ ვიცი. შევძლებ კი სიბრძნის ტვირთის აწევას? _ განგების გადასაწყვეტია.
- იქნებ ის არის სიზმარი რასაც ჩვენ ცხადად მივიჩნევთ?
- შემოქმედებაა მოაზროვნის შთამომავლობა.
- როცა ადამიანი იბადება უღელი და ჯვარი თან მოყვება, უღელი მიწიერი, ხოლო ჯვარი სულიერი ტვირთის საზიდად.
- სიყვარული _ აზრი არსებობისა!
- სიამოვნების ექსტაზში საღი გონება იკარგება.
- ამოვხსენი საქართველოს გადარჩენის საიდუმლო; განათლება და უცხო მიმართ შემწყნარებლობა და მზრუნველობა.
- პოლიტიკა _ ხელმოცარულთა თავშესაფარი.
- ძალა დამანგრეველია, შენების დუდაბი სიყვარულია.
- ძილში შესაძლოა ცხოვრებაც გაგვეპაროს.
- სიცოცხლის ხანგრძლივობა ნაკეთები საქმეებით იზომება.
- არის თუ არა ტოლობა მათ შორის, ვინც ყველაფერი იცის და ვინც არაფერი იცის? _ მათემატიკურად არა, ფილოსოფიურად კი.
- ვინც წარსულს ივიწყებს მომავალს ვერ ხედავს.
- როცა ღმერთთან შიშის გამო მიდიხარ, ეგ ვერაფერი რწმენაა.
- დრო ბრუნვაა, პროცესის საზომია.
- ღირებულების საზომი დროა.
- დრო _ ღმერთია, თავისი “სასწორით” დადის.
- მე ზეციური ვყოფილვარ თურმე. (იუსტიციის სახლში ჩემი დაბადების დამადასტურებელი დოკუმენტი არ აღმოჩნდა, რამაც გამახსენა, ბავშვობაში მშობლების ნათქვამი, “ჩემი ზეციური წარმოშობის შესახებ”)
- სიყვარული მრავალწახნაგოვანი უნარების და შესაძლებლობების ერთიანობაა.
- ნული დამოუკიდებლად არაფერს წარმოადგენს, მაგრამ სხვა ციფრების შემდეგ მნიშვნელოვნად ცვლის, როგორც თავის ისე იმ სხვის წონას.
- კაცობა უნარია, სიყვარული უნარია, ამ უნარების შენარჩუნება კი _ მარადისობაში გადასვლა.
- მარადისობა დროით ადარ იზომება.
- მარადისობა სულიერების ეტალონია.
- კაცმა არ იცის დუმილში რა საიდუმლოა დამალული.
- ზოგჯერ ადამიანი იღუმალ სათქმელს ნერწყვის გადაყლაპვით ამბობს.
- ფული ხორცის ტრანსპორტია, სულის ტრანსპორტი კი ღვთიური გონება!
- სიმდიდრე ფულიერება კი არა, სულიერებაა.
- სიძლიერე, ძალა კი არა გონიერებაა.
- ვისაც მიაჩნია, რომ მისთვის ყველაფერი უნდა “მოდიოდეს” _ ასეთი ადამიანი პოლიტიკაში, ვერ უნდა მოდიოდეს.
- სახელმწიფო, სახელმწიფოებრივად მოაზროვნე პოლიტიკოსების გარეშე ვერ აშენდება.
- რა სამწუხაროა, რომ მართველობითი სისტემა ხელთანაა დაკავშირებული და არა თავთან (“ხელ-მძღვანელი”, “ხელ-მწიფე”, “ხელის-უფალი”).
- რა ანადგურებს ადამიანს? _ სიძულვილი;
- რა აძლიერებს ადამიანს? _ სიყვარული.
- სიცოცხლის ხანგრძლივობის ანგარიშისას დღე, როდესაც არავის მოფერებიხარ, შენად ნუ მიითვლი.
- სიყვარული გალაქტიკაზე უფრო მოკაშკაშე სამყაროა და ბედნიერი ხარ თუ ამ სამყაროს თუნდაც ერთი შემადგენელი ელემენტი ხარ!

- დაბადება და გარდაცვალება ჩვენი საკუთრება არ არის, ჩვენ მხოლოდ ამ შუალედში შეგვიძლია ჩვენი თავი ვაჩვენოთ.
- რწმენა _ საქციელის საზომია!
- _ დაცემული ააყენე!
 - _ ფეხზე მდგომს გვერდით დაუდექი!
 - _ სუსტი გააძლიერე!
 - _ ძლიერს აღმაფრენისათვის ფრთები შეასხი!
- რაც უფრო ცოტა იცი მით უკეთესია, _ ნაკლები პრობლემები გაქვს.
- მიზანი, რომელსაც მწვერვალზე არ აპყავხარ, მიზნად ნუ ჩათვლი.
- დავიწყების შიში, მონატრების სურვილს აძლიერებს.
- იმ დროს, როდესაც მუჭში კვერცხის გატეხვა ვაჟკაცისათვის პრობლემას წარმოადგენს, უმწეო წიწილასაგან შიგნიდან მისი გატეხვა უპრობლემოდ ხდება.
- უსასრულობა არ არსებობს, ყველა პროცესს თავისი საწყისი და ბოლო წერტილი აქვს.
- ტელეპათიურად მოაზროვნე, ჩვეულებრივი ადამიანისათვის “კრამიტდაჩოჩებულად” გამოიყურება.
- აწმყო უძრავია, წარსული და მომავალი, დროში სხვადასხვა მიმართულებით მიმავალი პროცესებია.
- თუ შვილს, ბავშვობაში ფიზიკურ დატვირთვას უმსუბუქებ, იცოდე მომავალში სულიერ ტვირთს უმძიმებ!
- მწუხარებაც და სიხარულიც _ ცრემლით იზომება.
- ძლიერი ის კი არ არის ვინც დროს აყვა, არამედ ის ვინც დრო თვითონვე შექმნა!
- საზოგადოების აზრი: პონტი პილატმა ხელები დაიბანა.
- ჩემთვის ერთადერთი, რაც არაფერზე არ ხურდავდება _ სიყვარულია!
- ყველაზე დიდი სიღარიბე ადამიანისათვის _ უსიყვარულოდ ცხოვრებაა.
- მოწოდება; შეიარაღდით სიყვარულით! ფარიც და მახვილიც სიყვარულის აისხით!!!
- ყველაზე დიდი სასჯელი ადამიანისათვის, უსამართლობის იძულებითი თმენაა!
- მხოლოდ ავტორს შეუძლია წიგნის შეურაცყოფა; - მისი ისეთ კაცზე ჩუქებით, რომელიც მას არ წაიკითხავს.
- როგორ ცხოვრობთ?
 - _ რა გითხრათ, ვახურდავებ ღმერთისგან ნაჩუქარ წლებს თვეებზე; თვეებს, კვირეებზე და დღეებზე; დღეებს – საათებზე; საათებს წუთებზე და წუთებს, “წუთისოფლის” ხურდაში დარჩენილი – “წამებით”. (ვცხოვრობ” წუთისოფლის”, ხურდაში დარჩენილი “წამებით)

Female Voice in Romantic and Victorian Ages

Fariba Farhangi

Khazar University, Department of English Language and Literature

Abstract

The current essay tries to look at the revival of female poets from the Romantic and Victorian eras. It examines the shifts in the eras and the representation of women in the literature of those times. The topic of this descriptive and analytical essay is reviving silent gender in English literature. It focuses on the examination of the female voice and the contributions of Romantic and Victorian women poets to literature. It examines the difficulties and hardships women faced prior to Romanticism and discusses their then-current silence. It lists some historical female poets and their contributions to English literature.

Keywords: Female Voice, Romanticism, women status, women poets, feminism

Overview

There were numerous women writers that excelled in Romantic and Victorian Ages by making their artistic works, for example, poets such as Charlotte Smith and Anna Barbauld in Romantic Age and George Eliot, Emily Bronte, Letitia Elizabeth Landon, Elizabeth Barrett Browning, Felicia Hemans, Coventry Patmore and Elizabeth Christina Rossetti in Victorian Age. They greatly affected writing of Romantic and Victorian period. On the other hand, women faced difficulties during the late eighteenth and nineteenth centuries. This paper attempts to examine how women writers and poets of Romantic and Victorian periods were silenced and neglected to make sure about a spot among their male partners. On the other hand, feminist thinkers reject the inferiority of women and strive for recognition. They are so enthusiastic to give the women a sense of the self as a praiseworthy, capable and contribution human being. Feminism is a reaction to such stereotypes which deny women to have a positive identity and focuses on self-actualization of women to have faith in themselves without being in dread of men.

Discussion

I. The Challenges Women Faced During the Late Eighteenth and Nineteenth Centuries.

Women were extremely limited inside their classes and were considerably more confined in the work place. Common women held numerous positions, yet they were not paid similar wages as their male colleagues, regardless of whether their creation numbers were higher and their item was of better quality. Middle- and upper-class life was not the same as the common life. The women of these privileged societies had distinctive occupation choices and could even be found being inert women. Kara L. Barrett (2013) notes that:

The women within the novels struggled daily to make it through the day without being harassed or taunted by men. Women because they were second-class to men were open to more crimes against them without any consequence to the male that is committing the crime. This made rapes, sexual harassment in the workplace, sexual threats while going to and from work, and even physical threats common to women workers. So, although the women in the texts come from different classes and hold different working roles, they all face the same issue: they are all working women. And in this era working women did not have a fair chance in society. (7)

As for feminism, the general definition can be expressed simply. It takes as demonstrated the chronicled mistreatment of women and stresses the interrelationship of hypothesis and practice

to dispose of it. Virginia Sapiro describes this sense of feminism more fully as both a way of thinking about the world, and a way of acting in it:

It is a perspective that views gender as one of the most important bases of the structure and organization of the social world. Feminists argue that in most known societies this structure has granted women lower status and value, more limited access to valuable resources, and less autonomy and opportunity to make choices over their lives than it has granted men. Feminists further believe that although this gender-based world may be organized around biological facts such as the exclusive capacity of men to create sperm and the exclusive capacity of women to bear children, gender inequality is due to the social construction of human experience, which means that it should be possible to eradicate it. (quoted in Forcey 358)

Welter (1976) proposes that being a True Woman was an amazing charge:

In a society where values changed frequently, where fortunes rose and fell with frightening rapidity, where social and economic mobility provided instability as well as hope, one thing at least remained the same—a true woman was a true woman, wherever she was found. If anyone, male or female, dared to tamper with the complex of virtues which made up True Womanhood, He was damned immediately as an enemy of God, of civilization and of the Republic. It was a fearful obligation, a solemn responsibility, the nineteenth-century Woman had—to uphold the pillars of the temple with her frail white hand. (21).

Charlotte Bronte in her work *Shirley* (1849) shows an awesome picture of female characters. The characters in this work had various circumstances. The women inside Shirley had a nice measure of cash and force because of who their families were. They helped the laborers who lost their cash by giving cash to them and took an interest in noble cause work, and they likewise focused on training and governmental issues. Kara L. Barrett (2013) notes that “The women of the middle class were often referred to as idle women. This title was something that women could not be comfortable with because it made them look unprepared to move on to different stages of life” (31). Women’s primary duties were doing family units and direction of kids that required information and aptitudes. They could get instructed and as per their insight, they could conclude if to wed. Besides, it was better for them to wed since, supposing that they were hitched, they would increase decent job and a perceived status in the general public. Holcombe (1973) states that:

Work was a positive good, necessary for women as for men to maintain them in both physical and mental health, for nothing was so depressing and so painful as to feel that one is in the world of no use. Work outside the home was also an excellent preparation for marriage, a means of education, promoting increased stability, independence, self-reliance, and any sort of steady womanly work would be a better preparation for married life than mere dull vacancy. (8)

John Ruskin believes that “The man, in his rough work in the open world, must encounter all peril and trial: to him, therefore, the failure, the offence, the inevitable error. The woman, meanwhile, governs the home: the place of Peace; the shelter, not only from all injury, but from all terror, doubt, and division” (quoted. in Hollis 17). There is a close relation between women and peace and most of the times peace is symbolized as the mother, and a woman is known as an angel in the house who can make peace. Women are peace activists as they are nicer, kinder and gentler than men and their abilities for peace-making is higher, and this issue is emerged in different fields of literature, philosophy, history, sociology, psychology and anthropology. Reardon (1989) states that “The lion can lie down with the lamb in a nurturing rather than devouring relationship, only if each is able to transform its reality by transforming itself. These transformations are what peace studies should be about” (120).

II. Woman as an Angel in the House

People are all familiar with this famous expression, "angels in the house" which refers to women and puts them as housewives in the house to do laundry, breed children, and, the most important of all, to serve husband and be a follower of disorder. These kinds of expressions, for sure, are made by men as Habib (2005) states that:

For most of this long history women were not only deprived of education and financial independence, they also had to struggle against a male ideology condemning them to virtual silence and obedience, as well as a male literary establishment that poured scorn on their literary endeavors. Indeed, the depiction of women in male literature – as angels, goddesses, whores, obedient wives, and mother figures – was an integral means of perpetuating these ideologies of gender. (667)

There is a question here. Why are men able to use this ideology for themselves and against women? The answer to this question is not difficult, because as power is associated firmly with the male and masculinity. It is why all men try to keep this power in their hand and do not let women get their right because if women get their rights, the power would equally be contributed between sexes; as a result, there would not be a sole power of one sex, especially men, to torture women. That is why, recently, women started to get back their power under the flag of feminism to stop this oppression, as Judith Butler (1990) believes "The political assumption that there must be a universal basis for feminism, one which must be found in an identity assumed to exist cross-culturally, often accompanies the notion that the oppression of women has some singular form discernible in the universal or hegemonic structure of patriarchy or masculine domination" (6).

The patriarchal household reflects the saying Orwell's *Animal Farm* that "All Animals are equal but some are more equal than others" (2009, 106). Patriarchal society is a society that is dominated and ruled by men and power and status are important factors in this community. Women should be silent in this society that men could assert their power over the women and women also accepted this kind of society and decided to be silent. In Patriarchal society, female characters were very much voiceless and male characters had all the powers assigned to them. But later, these years of patriarchy led to the movement of feminism which at this time, women were in the search of self-importance. In a patriarchal society, many voiceless women abound and many have gone uncelebrated. "Silence comprises all imposed restrictions on women's social being, thinking and expressions that are religiously or culturally sanctioned. As a patriarchal weapon of control, it is used by the dominant male structure on the subordinate or muted female structure" (Uwakwe, 1995, 75). "Voiceless" means the historical absence of the woman author's writing:

By voiceless, we mean the historical absence of the woman writer's text: the absence of a specifically female position on major issues such as slavery, colonialism, decolonization, women's rights and more direct social and cultural issues. By voicelessness we also mean silence: the inability to express a position in the language of the "master" as well as the textual construction of woman as silent. Voicelessness also denotes articulation that goes unheard (Okuyade, 2009, 245).

The time period normally called Romantic changes incredibly between different countries and particular imaginative media or zones of thought. Margaret Drabble portrayed it in writing as occurring generally somewhere in the range of 1770 and 1848, and hardly any dates a whole lot sooner than 1770 will be found. In English writing, M. H. Abrams set it between 1789, or 1798, this last an extremely ordinary view, and around 1830, maybe somewhat later than some different pundits. Others have proposed 1780–1830. In different fields and different nations, the period named as Romantic can be extensively unique; musical Romanticism, for instance, is by and large viewed as just having stopped as a significant aesthetic power as late as 1910, yet in an extraordinary expansion the *Four Last Songs* of Richard Strauss are portrayed elaborately as "Late

Romantic" and were created in 1946–48. However, in many fields, the Romantic Period is supposed to be over by around 1850.

Autobiographical writing proliferates since the commencement of writing, and the self-picture has for some time been a typical subject in the visual expressions. Notwithstanding, a significant advancement in a female verse of the individual is the new bluntness with which subjects explicit to women, for example, female sexuality, parenthood and already strongly non-wonderful points, for example, monthly cycle, fetus removal, and menopause are examined with shifting degrees of authenticity, mind, trust, depression, abdication, and outrage. Contemporary female poets, it appears, are allowed to inspect any theme and private matter with as much realistic detail as they like.

III. Some Women Writers in 19th Century

In the nineteenth century, men dominated the world of literature. Even so, it is often referred to as the age of the female novelist. The rise of the female novelist began in the 18th century, but it was not until the middle of the 19th century that their writings emerged on the literary market. For Elaine Showalter, the nineteenth century was the Age of the Female Novelist. She believes that with appearance of Jane Austen, Charlotte Brönte, and George Eliot, the question of women's aptitude for action had been answered. "To many of his contemporaries (and to many of ours), it seemed that the nineteenth century was the Age of the Female Novelist. With such stellar examples as Jane Austen, Charlotte Bronte, and George Eliot, the question of women's aptitude for fiction, at any rate, had been answered" (Showalter, 1977, 3). These women are only a few instances of women authors that had the option to add to the scholarly scene in the nineteenth century, which had recently been overwhelmed by men and from various perspectives actually was.

Nineteenth-century Britain "a world of progress and reform, discovery and innovation, industrialization and social upheaval" ("I Take up My Pen", 2020) saw intense debate about the position of women in society. It was this century of change that heard controversies about a wife's right to own property, staged arguments about a mother's right to custody of her children and ownership of her body, and witnessed the birth of the movement for women's suffrage:

Nineteenth century Britain ...was also the era of the professional woman writer. Nineteenth century women, desiring to contribute to cultural discourse, to voice their opinions, and to tell their own stories, demanded a place beside men in the world of letters. This exhibit focuses on women's writing as both a means of self-definition and a powerful tool for social change and highlights the tension between women's domestic lives and their public contributions to nineteenth century discourse. ("I Take up My Pen", 2020)

Subsequently, one of the most significant subjects treated in women's works from hundreds of years prior were women's circumstance, which was the main worry of women authors particularly during the Victorian time frame. Fiction reflected reality where unjust permission made for an emotional plot in Wilkie Collins' 1860 novel *Woman in White*. In his novel Collins addresses how women can be prey to degenerate men and how men can annihilate women's lives. *Woman in White* "illustrates rampant social fears about mistaken incarceration" and how "men in power can literally drive women mad, whether through marital sadism, drugs or sexual violation" (Appignanesi, 2008, 98).

The 20th century author Virginia Woolf is well known for talking about the female author's need to murder the blessed angel in the house so as to pick up her account opportunity, however in doing so the female author chances turning into the beast. Either way, the female writer " Whether she is a passive angel or an active monster, in other words, the woman writer feels herself to be literally or figuratively crippled by the debilitating alternatives her culture offers her " (Gilbert and Gubar, 2020, 57).

Critics were cruel when it came to published works of women, and female authors were always women first, and second the writers. A female novelist could assume a scope of deterrents to her specialty; disdain, parody, outrage and, at the very least, the danger of turning into an untouchable in the general public that normal her to carry on in specific manners. English poet, Robert Southey, warned Charlotte Brontë in a letter. He claims that "Literature is not the business of a woman's life and it cannot be" (Gilbert and Gubar, 2020, 8). The only female writing deemed acceptable was flat and void of passion.

Nineteenth-century female poets were mainly in two contradictory responses. To effectively enter the poetic market, female writers needed to accommodate their poetry to unavoidable Romantic speculations of art. Since the Romantic Movement rotated around a male poet's relationship with a certainly female nature, notwithstanding, it was hard for women to compose Romantic poetry: Where the masculine self dominates and internalizes otherness, that other is frequently identified as feminine, whether she is nature, the representation of a human woman, or some phantom of desire. Although this tradition culminates in Romantic poetry, it originates in Bible, which directly and through Milton's transmission reinforces the Romantic reading of gender. To be for so long the other and the object made it difficult for nineteenth-century women to have their own subjectivity. (Homans, 2014, 12).

In spite of the fact that women are seen in Romantic poetry, they regularly exist as the voiceless and sacrificial objects of male poets - and not as subjective talking subjects. Consequently, for a woman "to become a poet, given these conditions, required nothing less than battling a valued and loved [masculinity] literary tradition to forge a self out of the materials of otherness." (Homans, 2014, 12) Unquestionably, it was not easy for women poets to "forge a self out of the materials of otherness" (Homans, 2014, 12). Marlon Ross points out that "romanticism is historically a masculine phenomenon" which defines the poet as a quester and ruler of sublime and visionary empires (qtd. in Leighton, 1992, 20).

It was, therefore, unfair to judge female poets according to the "problematic standard' of originality, which is still strongly associated with a masculine-Romantic drive for 'individuality' and 'self-ownership'" (qtd. in Leighton, 1992, 20). Even more than female novelists, who dominated so called "inferior" genre, female poets were in an unjustifiable position to be respected. Women poets had to be Romantic and masculine. On the other hand, in order to be sensitively received, they had to be non-Romantic and feminine. Because of this double-standard, few Romantic women poets were successful:

When we consider the cultivation of the female mind in the present day, and the great taste and relish which exist among the women of our country for the finest and highest department of literature, it is certainly strange that we find so few poetesses of celebrity." Although this critic considers Felicia Hemans an exceptional poetess, he complains that her "verses do not possess that uniform deep color of poetic feeling, by which the touch of a master-poet is so easily distinguished: they contain little of the 'breathing and burning,' or of that powerful strength of expression which stamps itself on our imagination. (Hemans, 2019, 408).

IV. Women Poets and Unrecognizability in the Victorian Era

The identity of few romantic-era women poets of poetry books is unknown today. Of the more than two thousand books of published poetry listed by J. R. de J. Jackson in his *Romantic Poetry by Women: A Bibliography*, few are authored by poets who are unidentified:

Only five appear under the heading "Anonymous", only sixty-one appear under the heading "A Lady" and only twenty-three are listed as "By a Young Lady" Almost all other volumes have had their authorship attributed. Even taking into consideration the odd volume signed "A Young Female of this City", "A Woman of Fashion, "Mrs. B", and the like, the identity of the authors of fewer than five percent of Jackson's volumes are today unknown. (1993, 280)

Women time and again used a male penname to escape the restrictions that were placed on them; George Eliot and the Brontë sisters did it. Anne Brontë used the male penname of Acton Bell. Emily Brontë published *Wuthering Heights* under the penname Ellis Bell and Charlotte Brontë's novel, *Jane Eyre*, was published under the pseudonym Currer Bell.

The proof shows that during the period 1770-1835, women rarely published books of poetry secretly. A few women who published poetry books gladly positioned their genuine names on the cover sheet from the very beginning of their vocations. Such was the situation with Lucy Aikin, Mathilda Betham, Felicia Hemans, Mary Howitt, Mary Leadbeater, Mary Russell Mitford, Hannah More, Amelia Opie, Sydney Owenson, Mary Robinson, Anna Seward, Charlotte Smith, Agnes Strickland, Ann Yearsley, and numerous others. In *Calamities of Authors*, Isaac Disraeli writes, "Of all the sorrows in which the female character may participate, there is few more affecting than that of an Authoress" (1812, 297). Consistently, it was trying for women to discover achievement in a male-ruled scholarly commercial center.

A lot of Victorian female authors began their careers by publishing a novel or poetry collection in book form:

Elizabeth Barrett Browning (1806–61), for example, began her literary career at age eleven by writing a Homeric epic, *The Battle of Marathon*, a poem privately printed by her father three years later. Likewise, Christina Rossetti (1830–94) wrote her first poem at age twelve, and her first collection, *Verses: Dedicated to Her Mother*, was privately published by her grandfather when she was just seventeen. Both poets' entry into the literary field was made possible by their precocious, exceptional talent, which was then authorized and enabled by patriarchal authority. Supportive family contexts enabled both writers to define themselves as writers during a time when few middle-class women were encouraged to pursue work beyond the domestic sphere. (qtd. in Easley, 2015, 15)

Elizabeth Jane Howard argues that: "I feel because we started writing novels really before men on the whole, they don't want us to even be good at that" (qtd. in Silverman, 2013). Howard believes that male critics "scratch each other's backs," instead of allowing women writers to receive the proper respect and acknowledgement for the work they have produced (qtd. in Silverman, 2013).

V. Women and some Victorian Poets

The Romantic Era began with the advent of William Wordsworth publishing his *Lyrical Ballads* in 1798 and was ended by the crowning of Queen Victoria in 1839. Romantic poets particularly William Wordsworth, was frequently called as a nature poet. Alongside him were other men poets, for example, Samuel Taylor Coleridge, Robert Southey, Thomas de Quincey, Walter Scott, etc. However, "In the past three decades, scholars of reading history and print culture have made impressive strides in the study of formerly neglected genres and authors, including aesthetic commentary by Romantic era women writers" (Waters, 2008, 1). And due to this, "Readers now widely recognize that novels, poems, and private letters all furnish passages in which women writers express views of aesthetic ideals, the value of certain literary forms" (Waters, 2008, 1)

Anna Letitia Barbauld (1743 – 1825) was, a poet, essayist, educator, author of children's literature, devotional writer, political pamphleteer, and a literary critic. She has given prefaces to the works by Elizabeth Inchbald and other writers of her times in her *The British Novelists; with An Essay; and Prefaces, Biographical and Critical*. Elizabeth Inchbald was once recruited to write criticism, but she disliked writing it. However, she began to write prefaces for individual plays." Inchbald considers *Henry IV*, as "a play which all men admire, and which most women dislike" (66). Elizabeth Inchbald states that in William Shakespeare's *The Winter's Tale* "The conversation of Florizel and Perdita have more of the tenderness than the fervor of love; ... though it is properly adapted to steal upon the heart of an individual" (69). And of *The Tempest* she says "*The Tempest*... contains some of the author's best poetry" (72).

Inchbald gives to the readers of William Shakespeare, affecting criticism. She states positive and negative views on the works done by Shakespeare on her work *The British Theatre* where she has given her remarks on various dramas by William Shakespeare such as *A Comedy of Errors*, *Romeo and Juliet*, *Merchant of Venice*, *Much Ado About Nothing*, *Measure for Measure*, *The Winter's Tale*, *King Lear*, *Macbeth*, *Julius Caesar*, *Coriolanus*, *Othello*, and *Twelfth Night*.

Lucy Aikin was a writer who received home education. By the age of twenty she began a career both as an editor and as a children's writer. Her first major work of her own authorship included *Epistles on Women, Exemplifying Their Character and Condition in Various Ages and Nations: With Miscellaneous Poems*, which talks of women to be in a more equal view with men. She later turned out to be a poet, fiction writer, children's writer, historian, biographer, and translator. The gothic novel she wrote was *Lorimer*. She had also reviewed the poems in two volumes, by William Wordsworth, author of the *Lyrical Ballads* for the *Annual Review*.

Maria Jane Jewsbury (1800 –1833) wrote poems, fiction, satire, reflective essays, and literary criticism. Her first publication was a poem which appeared in a local newspaper, which was satirical and thus began her writing career. She anonymously brought out *Phantasmagoria; or, Sketches of Life and Literature* (1825) which was a two-volume collection of poems, literary sketches, and short fictions dedicated to William Wordsworth. It is noted that the Romantic Era "women critics frequently praise other women writers, but they sometimes capitalize on the occasion of reviewing one female writer to promote other women writers" (Waters, 2008, 15). While Barbauld and Inchbald got the popularity they required, numerous other women authors in the Romantic Era didn't appreciate such.

During the Victorian period, there was extraordinary debate over the functions of women and what established the ideal woman. For the better half of the period, women were viewed as unadulterated, devout and blameless. It was for the most part accepted that the ideal Victorian woman had no indignation, enthusiasm or compelling feeling. This prompted the conviction that a woman couldn't write completely, for she neither felt nor lived completely, and this thought was just implemented by the way that women writers were not permitted to expound on their feelings or their bodies. It didn't help that when women wrote something more significant than beautiful depictions of nature or guiltless love, their work was blue-penciled. They were dealt with like family unit products.

At the point when the Brontë sisters, Anne, Charlotte, and Emily, took to publish their works, they did as such under-pen names, mindful of the hatred women's essayists needed to confront. Their first book of poems was consequently ascribed to Acton, Curris and Ellis Bell. In spite of the pennames, book was not generally welcomed, selling just two duplicates. Charlotte hesitantly uncovered her actual way of life as a woman when her publisher revealed her new novel by crediting her sisters' works to her. Charlotte was disinclined to approach yet felt she had no way out. Her feelings on becoming well-known are shown in a letter to her close friend, Ellen Nussey. "The most profound obscurity is infinitely preferable to vulgar notoriety; and that notoriety I neither seek nor will have" (Spark, 2014, 81). She wrote to G.H. Lewes, with an expression of grief that her sex was known at all. "I wish you did not think me a woman. I wish all reviewers believed 'Currer Bell' to be a man; they would be more just to him"(Spark, 2014, 102). In literature, this view is best represented in Victorian poetry. Using nature and shading symbolism, Victorian poets tried to continue the picture of women as being angelic and not wanting to look for higher information. Christina Rossetti's *Goblin Market*, Alfred, Robert Browning's "Women and Roses" and Lord Tennyson's "The Princess" (1847), are three such examples where poets try to define the position of the Victorian woman.

Anne K. Mellor in *Romanticism and Gender* notes that:

Romantic women novelists did not resign the construction of feminine discourse to men, obediently reproducing in their novels the hegemonic ideology of bourgeois capitalism, now

relocated in an idealized middle-class patriarchal family. In the Romantic period, women novelists frequently employed the novel as a site of ideological contestation and subversion, exploiting its generic capacity for heteroglossia and dialogism, for disruptive laughter and a sustained interrogation of existing social codes, to invoke Bakhtin's terms. As I shall discuss in chapter three, the debates between Emily Lindore and Mary Douglas in Susan Ferrier's *Marriage* open up a radically new concept of an egalitarian marriage in which the wife has as much power as the husband, and thus propose a revolutionary model for state government based on individual as well as gender equality. (2013, 9)

To support the status quo, most Victorian reviewers praised conservative works that celebrated the way things were. Terry Eagleton ironically points out that:

Since literature, as we know, deals in universal human values rather than in such historical trivia as civil wars, the oppression of women or the dispossession of the English peasantry, it could serve to place in cosmic perspective the petty demands of working people for decent living conditions or greater control over their own lives, and might even with luck come to render them oblivious of such issues in their high-minded contemplation of eternal truths and beauties. (1983, 25)

To secure the interests of a patriarchal ruling class, numerous Victorian critics maintained the sexual division of work and attempted to quietness ladies by consigning them to the private circle of the home. For example, *The Monthly Review* acknowledges to "embrace every opportunity of paying a due regard to the literary productions of the fair sex" (1796, 13). However, this periodical dejects the publication of women's writing forty years later:

Among the modern female accomplishments, that of writing verse is become almost as common as music and drawing. We do not mean to censure an innocent and elegant exertion of the talents which may contribute, in no small degree, to the formation of good taste: but, as the fair artist of a flower-piece or landscape is content with having it framed and hung up in the parlor, and does not think of the honor of an exhibition, so we are inclined to wish that our poetesses would in general be satisfied with the approbation of a circle of private friends, without being induced by their partial applause to show off before that formidable body called the Public. (224)

Women's writings were expected to be local, ethical, pitiful, and pretty; they were not supposed to be political, passionate, profound, or original like men's writings. However, As stated by *The Monthly Review*, those women who met the literary standard for their sex were considered inferior writers. In general, they were condescended to and their "feminine" texts were either sympathetically reviewed or delicately dismissed as "a woman's production" (82). In contrast, those women who did not conform to reviewers' beliefs were considered a threat. Therefore, avant-garde women authors were severely criticized and sometimes even insulted for writing "masculine" works.

Aurora Leigh, a novel in blank verse by Elizabeth Barrett Browning, was published in 1857. Browning in *Aurora Leigh* represents socialization of women and the making of a poet. She presented Aurora as an artist in the first half of the poem and she extended the discussion of female autonomy to her working-class character, Marian Erle and her scheming opposite, Lady Waldemar. Aurora has a known position and is celebrated not by her sexual relationship in the poem. Aurora's voice is A female's voice.

In Coventry Patmore's *The Angel in the House* which is about a wife's tragedy, there is a statement that says "Man must be pleased; but him to please/ Is woman's pleasure" (1854, 125). It was a woman poet's fight to find her own unique identity in Victorian England. This work signifies that Coventry Patmore believed that there was sexual discrimination in marriage and he was so concerned about it, and the differences between sexes were revealed in his writing. His poems also depict masculinity and femininity as such tightly intertwined structures that it shows hard to keep them completely distinct. Joseph Bristow in "Coventry Patmore and the Womanly Mission of the Mid-Victorian Poet" states that:

The intellectual difficulties into which Patmore continually ran no doubt account for both the inordinate discursiveness of the Angel and the exhaustive lengths he went to revise the poem between 1854 and 1886. In the Angel, as well as in his reviews, essays, and later odes, Patmore took the unusual move of making femininity a constitutive element of the male poet's identity.

Conclusion

In this paper I have discussed the problems which the Victorian female poets and writers faced and attempted to solve these problems. They helped changes that facilitated to stimulate other changes in the form and in the content of the English poetry and novel, as well as in the condition of women as authors and as women. If women had not decided to break the silence and take chances, the English poetry and novel would not have benefited from their commanding imagination.

Bibliography

- Aaron, Jane. *A Double Singleness: Gender and the Writings of Charles and Mary Lamb*, London: Clarendon Press, 1991
- Appignanesi, L. *Mad, Bad and Sad. A History of Women and the Mind Doctors from 1800 to the Present*. London: Virago Press, 2008
- Avery, Simon. "Elizabeth Barrett Browning and the Woman Question". 15 May 2014. <https://www.bl.uk/romantics-and-victorians/articles/elizabeth-barrett-browning-and-the-woman-question>
- Barrett, Kara L. *Victorian Women and Their Working Roles*. 5-2013, State University of New York, Buffalo State College. https://digitalcommons.buffalostate.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1009&context=english_the_ses.
- Barzun, Jacques. *From Dawn to Decadence: 500 Years of Western Cultural Life, 1500 to the Present*. New York City: HarperCollins, 2001.
- Bullock, Alan, Stephen Trombley and Alf Lawrie. *The New Fontana Dictionary of Modern Thought*. New York City: Harper Collins, 2000.
- Bristow, Joseph. "Coventry Patmore and the Womanly Mission of the Mid-Victorian Poet". *Sexualities in Victorian Britain*, edited by Andrew H. Miller and James Eli Adams. Bloomington: Indiana University Press, 1996
- Brown, Marshall. "Introduction." *The Cambridge History of Literary Criticism*, Volume 5, Romanticism. Cambridge University Press, 1989.
- Butler, Judith. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York and London: Routledge, 1990
- Chukwuma, Helen. *Feminism in African Literature: Essay on Criticism*. New Generational Books. 1994.
- Clark, Anna. "Humanity or Justice? Wife beating and the Law in the Eighteenth and Nineteenth Centuries". *Regulating Womanhood*. Edited by Carol Smart. Routledge, 1992.
- Conrad, Joseph. *Heart of Darkness*. Courier Corporation, 1990
- Cruea, Susan M., "Changing Ideals of Womanhood During the Nineteenth-Century Woman Movement" (2005). General Studies Writing Faculty Publications. 1. https://scholarworks.bgsu.edu/gsw_pub/1
- Disraeli, Isaac. *Calamities of Authors*. John Murray, 1812
- Eagleton, Terry. *Literary Theory: An Introduction*. Basil Blackwell, 1983
- Easley, Alexis. "Making a debut." *The Cambridge Companion to Victorian Women's Writing*. Edited by Linda H. Peterson. Cambridge University Press, 2015
- Emenyonu, E. & Eke, M. *Emerging Perspectives on Nawal El Sadaawi*. Trenton: African World Press, 2010.

- Feldman Paula R. "Women Poets and Anonymity in the Romantic Era". *New Literary History*, Vol. 33, No. 2, Anonymity (Spring, 2002), pp. 279-289. <http://www.jstor.org/stable/20057724>
- Forcey, Linda Rennie. "Feminist Perspective on Mothering and Peace". *Mothering: Ideology, Experience, and Agency*. Edited by Evelyn Nakano Glenn, Grace Chang, Linda Rennie Forcey, Routledge, 2016.
- Forcey, Linda Rennie. "Women as Peacemakers: Contested Terrain for Feminist Peace Studies." From the Eye of the Storm: Regional Conflicts and the Philosophy of Peace edited by Laurence F. Bove, Laura Duhan Kaplan, Rodopi, 1995.
- Gilbert, Sandra and M., Susan Gubar. *The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*. Yale University Press, 2020
- Greenblatt et al. "The Romantic Period." *Norton Anthology of English Literature*, Sixth Edition, Volume 2, 2006.
- Habib, M. A. R. *A History of Literary Criticism and Theory: From Plato to the Present*, Wiley-Blackwell, 2005.
- Heilbrun, Carolyn G. and Catharine R. Stimpson, "Theories of Feminist Criticism," in *Feminist Literary Criticism: Explorations in Theory*, ed. Josephine Donovan. University Press of Kentucky, 1976, pp. 64, 68, 72.
- Hemans, Felicia Dorothea. *Tales, and Historic Scenes, in Verse*. Hard Press, 2019.
- Holcombe, Lee. *Victorian Ladies at Work: Middle Class Working Women in England and Wales 1850- 1914*. Archon, 1973.
- Hollis, Patricia. *Women in Public, 1850-1900: Documents of the Victorian Women's Movement*. Routledge, 201.
- Homans, Margaret. *Women Writers and Poetic Identity: Dorothy Wordsworth, Emily Bronte and Emily Dickinson*. Princeton University Press, 2014.
- Inchbald, Elizabeth. "On Novel Writing." *The British Novelists; with An Essay; and Prefaces, Biographical and Critical*. Edited by Letitia Barbauld, Macmillan International Higher Education, 2008, pp.60- 78
- "I Take Up My Pen". *British Women Writers in the Nineteenth Century*. <https://library.duke.edu/exhibits/2009/british-women-writers>, Sunday, October 18, 2020.
- Jackson, J. R. de J. *Romantic Poetry by Women: A Bibliography*. Clarendon Press, 1993.
- Jewsbury, Maria Jane. "Literary Women: Jane Austen. No. II." *British Women Writers of the Romantic Period: An Anthology of Their Literary*. Edited by Mary Waters, Macmillan International Higher Education, 2008.
- Kaplan, Cora. "Aurora Leigh." *Feminist Criticism and Social Change: Sex, Class and Race in Literature and Culture*. 134 – 164. Newton Judith Lowder, Deborah Silverton Rosenfelt. Methuen, 1985.
- Kimmel, Michael S. *The Gendered Society*. Oxford University Press, 2000
- Leighton, Angela. *Victorian Women Poets: Writing Against the Heart*. Harvester Wheatsheaf, 1992.
- Michelle Z. Rosaldo, "Women, Culture, and Society: A Theoretical Overview," in *Women, Culture, and Society*, ed. Michelle Z. Rosaldo and Louise Lamphere (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1974), p. 39.
- Mellor, Anne K. *Romanticism and Gender*. Routledge, 2013.
- Mermin, Dorothy. *Godiva's Ride: Women of Letters in England, 1830—1880*. Indiana University Press, 1993
- Okuyade, O. "Changing Borders and Creating Voices: Silence as Character in Hamamanda Adichie's Purple Hibiscus." *The Journal of Pan African Studies*, (2009) 2(9), 245-258
- Orwell, George. *Animal Farm*. Infobase Publishing, 2009.
- Patmore, Coventry. *The Angel in the House*, Ticknor and Fields, 1856

- "Poems and Fugitive Pieces." *The Monthly Review* (2) 20 (June 1796): 224.
- Prideaux, William. Courtney, Secrets of our National Literature: Chapters in the History of the Anonymous and Pseudonymous Writings of our Countrymen, Constable & Company, limited, 1908.
- Reardon, Betty A. "Toward a Paradigm of Peace." In Betty Reardon and Dale T. Snauwaert's *A Pioneer in Education for Peace and Human Rights*, 1989. pp. 109 – 120.
- Ruddick, Sara. *Maternal Thinking: Toward a Politics of Peace*. Ballantine Books. 1989
- Seidler, Victor J. "The Cultural Construction of Sexuality" *The Cultural Construction of Sexuality* Edited by Pat Caplan, Routledge, 2013.
- Schneider, Helmut J. "Nature." *The Cambridge History of Literary Criticism*, Volume 5, Romanticism. Cambridge University Press, 1989.
- Showalter, Elaine. A. *Literature of Their Own: British Women Novelists from Bronte to Lessing*. Princeton University Press, 1977.
- Silverman, Rosa. "Women Writers Suffer in Male-dominated Literary World, Says Novelist." *The Telegraph*. Telegraph Media Group, 07 Apr. 2013.
- Spark, Muriel. *The Essence of the Brontes: A Compilation with Essays*. Carcanet, 2014.
- The Monthly Review or Literary Journal Enlarged, Volume 13*. Porter, 1755.
- Uwakwe, A. P. Debunking Patriarchy: The Liberation Quality of Voicing in Tisitsi Dangarembga's Nervous Conditions. *Research in African Literature*. (1995). 26 (1), 75-84.
- Waters, Mary A. *British Women Writers of the Romantic Period: An Anthology of Their Literary*. Macmillan International Higher Education, 2008
- Welter, Barbara. *Dimity Convictions: The American Woman in the Nineteenth Century*. Ohio University Press, 1976.

Pedagogical Sciences

УДК-372.881

USING GAME ELEMENTS IN ENGLISH LESSONS

Yessenova Elmira Mingazilovna

Lecturer of Almaty Technological University

Davletbakhova Lazzat Isankulovna

Lecturer of Almaty Technological University

Abstract: The article is about possibility of using games and game technology in teaching foreign languages. The form of the educational games significantly increases the motivated interest of students and the effectiveness of conducting classes. The essence of the game as a psychological phenomenon, the role, types of games, and meaning of the game in the learning process, the purpose of using games in the classroom, their application in educational activities are studied in the article.

Key words: game technologies, foreign language teaching, pedagogy and psychology

English in modern life plays a huge role in all areas. A foreign language teacher faces a number of serious tasks. Students need to be adapted to rapidly changing conditions, to teach the ability to make multiple choices, to promote their self-education and self-development. We need teaching methods that would help not only to teach qualitatively, but, first of all, to develop the potential of the individual. Modern teaching is aimed at preparing students not only to adapt, but also to actively master situations of social change.

These tasks can be solved using game teaching methods. In the game, the abilities of any person are fully manifested. Play is a specially organized activity that requires exertion of emotional and mental strength. The game involves making a decision - what to do, what to say, how to win? The desire to resolve these issues sharpens the thinking activity of the players. And if students speak a foreign language at the same time, the game opens up rich learning opportunities. Being entertainment, recreation, the game can develop into learning, into creativity, into a model of human relations.

Many scientists involved in teaching foreign languages have rightly paid attention to the effectiveness of using the game method. According to M.F Stronin's definition, "play is a type of activity in a situation, aimed at recreating and assimilating social experience, in which self-management of behavior develops and improves." The psychological mechanisms of play activity are based on the fundamental needs of the individual for self-expression, self-affirmation, self-determination, self-regulation and self-realization.

Game activity in the learning process performs the following functions:

- 1) The teaching function is to develop memory, attention, perception of information, development of general educational skills and abilities, and it also contributes to the development of foreign language skills.
- 2) The upbringing function consists in the upbringing of such qualities as an attentive, humane attitude towards a partner in the game; a sense of mutual help and mutual support also develops. Students are introduced to cliché phrases of speech etiquette to improvise speaking to each other in a foreign language, which helps to educate such a quality as politeness.

- 3) The entertainment function consists in creating a favorable atmosphere in the lesson, turning the lesson into an interesting and unusual event, an exciting adventure, and sometimes into a fairy-tale world.
- 4) The communicative function is to create an atmosphere of foreign language communication, unite a team of students and establish new emotional and communicative relationships based on interaction in a foreign language.
- 5) Relaxation function - relieving emotional stress caused by stress on the nervous system during intensive teaching of a foreign language.
- 6) The psychological function consists in the formation of the skills of preparing one's physiological state for more effective activity, as well as restructuring the psyche to assimilate large amounts of information.
- 7) The developmental function is aimed at the harmonious development of personal qualities to activate the reserve capabilities of the individual.

Requirements for play as a way to achieve learning objectives:

- 1) it is necessary to know exactly which skill, ability is trained in this game, what the child did not know how to do before the game and what he learned during the game. If in the game the child repeats songs and poems, reproduces memorized dialogues, then he does not acquire new skills and abilities in the game. If he has learned to change words, select the word that is necessary in meaning, build on his own a phrase or text, or just a phrase, then the child acquires new skills;
- 2) the game should put the child in front of the need for mental effort, even a tiny one. It is not necessary to give children the rules of the game in strict formulations, you can use any scheme or drawing.

When using games in the classroom, you must always remember that:

1. The choice of the form of play must be pedagogically and didactically grounded. You should always know the purpose of using the game.
2. The games should involve as many students as possible.
3. Games should be appropriate for the age and language abilities of the students
4. Games serve the development of all types of speech activity and are conducted in a foreign language.

In accordance with the system of teaching a foreign language, games can be divided into two sections: preparatory (teaching aspects of the language) and speech (teaching types of speech activity). The main components of the first section are grammatical, lexical, phonetic, spelling games.

Grammar games have the following goals:

- to teach students the use of speech patterns containing certain grammatical difficulties;
- create a natural situation for the use of this speech pattern;
- to develop the speech and creative activity of students

Stand up if you've ever/never ...

This activity encourages students to talk about their life experiences and often reveals interesting stories.

The aim of the game is to be the only person standing by sharing life experiences and inviting other students to stand if they've also had the same experience.

First, demonstrate the game using some examples from your own life. For example:

- *Stand up if you've ever flown in a helicopter.*
- *Stand up if you've ever been to Disneyland*
- *Stand up if you've never eaten a hamburger*

If you manage to be the only person standing for one of your examples, you would get a point.

Now, give the learners five to ten minutes to think of three experiences from their own lives which they can use in the game.

Write the name or initials of each student on the board in a line on the board. This is where you will keep track of the points total for each player.

The first player makes their first *stand up if...* statement and gets to their feet. If they are the only student standing they get a point. Mark the point on the board under their name and move on to the next player.

Go round the class two or three times and make sure to encourage questions about some of the stories as you uncover them

The winner is the student with the most points under their name at the end.

Lexical games have the following goals:

- to train students in the use of vocabulary in situations close to the natural setting;
- to intensify the speech-thinking activity of students;
- develop the speech reaction of students;
- to acquaint students with the compatibility of words.

1. Sinking Ship

The Situation: The players in this ESL game are on a boat crossing the Atlantic on the way to the Caribbean when suddenly the boat is hit. The ship begins to sink. They all run to the lifeboat, but there are a lot of people on deck. You can see an island in the distance. The ocean is filled with deadly sharks. However, there is only enough space for 6 people in the lifeboat. Who will they take with them in order to survive?

The Sinking Ship is one of the best games to use in ESL lessons for adult conversation. The game works through oral discussion and critical thinking, as the students contemplate the people on the boat. The Sinking Ship [game pack](#) contains a list of personas and information on character that the students have to discuss: What are the positives and negatives of each person's age, personality? What characteristics would they have? (calm, organized, creative etc). How would their profession benefit or harm the life on the lifeboat and the island after?

Phonetic games have the following goals:

- train students in the pronunciation of English sounds;
- teach students to read poems loudly and clearly;
- formation of phonetic hearing skills.

1. Shadow reading

Students try to speak at exactly the same speed and rhythm as the CD, then try one more time with the sound turned down in the middle of the recording to see if they are still in time when the sound is turned back up.

2. Syllables snap

Students take turns turning over cards with words written on them from their packs. If the two words have the same number of syllables, the first person to say "Snap" and/ or slap their hands down on the cards wins all the cards that have been turned over so far. The person with most cards at the end of the game is the winner. This also works with vowel sounds in one syllable words and word stress.

Speech games

"Speech games" contribute to the implementation of the following tasks:

- to teach students the ability to express thoughts in their logical sequence;
- to teach students to practically and creatively apply the acquired speech skills;
- to teach students the verbal response in the process of communication.

1. Who's Telling the Truth? Have each student write three facts about themselves that nobody in the class knows on a piece of paper. Make sure each student includes their name on the top of the page. Collect the sheets of paper and bring three students to the front of the room. Read aloud one of the facts that is true for one of these three students.

All three claim that the fact is theirs, and the class then proceeds to question them in an attempt to determine who is telling the truth and who is lying. Each student is allowed to ask one question to one of the three students. After a round of questioning, the students guess who is telling the truth.

2. Variations on the game Taboo: For variation 1, create a PowerPoint presentation with a noun on each slide. Have one student come to the front of the room and sit with their back to the PowerPoint. The rest of the students take turns describing the words on the slides, and the student at the front has to guess them.

For variation 2, separate the students into groups of four or five. Place a pile of cards with random nouns in the center of each group. Have students take turns describing a noun for their group members to guess. The group member who guesses correctly keeps the card, so there's competition to see who has the most cards at the end of the game.

Variation 3 is for advanced speakers. Separate the class into two teams. Students are given a word to describe to their teammates, in addition to a list of words that they cannot use in their description. Each student should have two to three minutes to see how many words their teammates can guess.

Creative games are also of a mixed nature, that is, they contribute to the development of several skills of speech activity. Role-playing games are considered a variety of creative games, which contribute not only to the development of oral speech skills, but also to the disclosure of acting talent. In role-playing games, the participants are given different roles and they express their opinion on the situation, in accordance with their role. Such a game is in many ways an improvisation. But, as you know, good improvisation must be well prepared. Therefore, such a game is usually preceded by work on vocabulary and grammatical structures on the topic.

In conclusion, it is important to note that the lesson cannot consist of games alone. With all the attractiveness of the game as a form of learning, the place and time of its holding in the lesson depend on many factors: the preparation of students, the complexity of the material studied, the specific goals and conditions of the lesson, and even the mood of each specific group of students in each specific lesson.

The superiority of play over other teaching aids is found in the fact that it is able to provide not only individual, but also pair, group and collective form of work in the classroom, which allows each student to make the most of the study time. The game gives you the ability to navigate in real life situations, playing them repeatedly in your fictional world. The use of games in foreign language lessons is of great importance for the acquisition of new skills and abilities, and for the development of the student's motivational-need sphere, and also contributes to the formation of a friendly team in the classroom

References

1. Andryushchenko E.P. Magic English grammar for toddlers. - Rostov-on-Don: Phoenix, 2010. -- 71p.
2. Ivantsova, T. Yu. Games in English / T. Yu. Ivantsova // IYASh. - 2008. - No. 4. - P. 31 - 33.
3. Konyshcheva, A. V. Game method in teaching foreign languages - [Text] / A. V. Konyshchev. - SPb.: Karo, Minsk: Publishing house "Four quarters", 2008. - S. 55 - 89.
4. Malinina A.A. Magic grammar notebook for younger students. - Minsk: Aversev, 2012. -- 112s.
5. Masyuchenko I.P. The rules of modern English. - Rostov-on-Don: Publishing House BARO-RPESS LLC, 2012. - 448 p.

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНЫҢ СТУДЕНТТЕРІНІҢ БОС УАҚЫТТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ МӘСЕЛЕСІ

Асқарқызы Самал

доктор PhD, Қазақ ұлттық өнер университеті, Астана, Қазақстан Республикасы

Аннотация

Бос уақыт адамдардың өмірлерінің негізгі құраушысы болып табылады. Ол уақытты дұрыс әрі тиімді пайдалану, күнделікті шарайнылық өмірден, уайым, күйзелістерден алшақ болуға мүмкіндік беріп, білім мен дағдылардың және оқып-тануға студенттердің ой-өрісің кеңеюіне ықпал етеді. Күнделікті жұмыс және оқу үдерісі кезінде ұйымдастырылған бос уақыт қалай ұйымдастырылатыны осы мақала негізінде зерттеп көрдік.

Қарастырылып отырылған мәселе қазіргі таңда әлем деңгейінде өзекті мәселелердің бірі болып отыр.

Түйін сөздер: бос уақыт, жоғарғы білім, студент, ұйымдастыру, басқару.

ПРОБЛЕМА ОРГАНИЗАЦИИ ДОСУГА СТУДЕНТОВ ВЫСШЕГО УЧЕБНОГО ЗАВЕДЕНИЯ

Аннотация

Досуг – ключевая составляющая жизни людей. Оно позволяет правильно и эффективно использовать время, избегать повседневной рутинной жизни, забот и стрессов, а также способствует расширению кругозора, навыков в области обучения студентов.

Рассматриваемая проблема одна из самых актуальных проблем настоящего время в современном мире. По вопросам, затронутым в статье, мы получили возможность изучить и рассмотреть организацию досуга студентов.

Ключевые слова: высшее образование, студент, досуг, организация, управление.

THE PROBLEM OF LEISURE ORGANIZATION FOR HIGHER EDUCATIONAL STUDENTS

Abstract

Leisure is a key component of people's lives. It allows you to use time correctly and efficiently, avoid everyday routine life, worries and stress, and also helps to expand the horizons and skills in the field of student learning.

The problem under consideration is one of the most urgent problems at the present time in the modern world. On the issues raised in the article, we got the opportunity to study and consider the organization of students' leisure.

Key words: higher education, student, leisure, organization, management.

Кіріспе

Зерттеудің өзектілігі. Кез келген адам баласы үшін бос уақытты тиімді ұйымдастырып, демалысқа, кино көруге, серуенге, шетелдерді аралауға, театрға барып жағымды эмоционалды күйді кешкен құнды болып табылады, себебі жағымды эмоционалды күй көбінесе адам бостандықта, еркіндікте жүргенді сезінеді. Сондықтан да, бос уақыттың өзі бостандық тарапынан қарастырылады [1]. Күнделікті өмірде бос уақытты тиімді ұйымдастырып қойған мақсаттарды орындап жатқандар да өте көп. Солардың бірі қоғамның құраушы бөлігі ретінде студенттер қауымының әлемдік COVID-19 пандемиясы кезіндегі бос уақыттарын ұйымдастыру мәселесін анықтау **зерттеуіміздің басты мақсаты** болды. Әлемдік пандемия кезінде дүние жүзі бойынша бос уақытты тиімді ұйымдастыру мәселесіне қатысты көптеген мәдени орталықтар цифрлық жүйеге өтіп, өз қызметтерін ұсынуға талпынды. Солардың қатарында студенттер мен жалпы қауымға арналған түрлі елдердегі мұражайлар, атап айтқанда «Рейксмузеум» [2], «d'Orsay мұражайы» [3], «Ұлыбритания мұражайы» [4], «Вашингтон-Ұлттық өнер галереясы» [5], «Ватикан мұражайы» [6] сияқты көптеген мекемелер өз қызметтерін виртуалды саяхат ретінде ұйымдастырған еді. Дүние жүзілік тәжірибені зерттей келе, біздің елімізде студенттерге арналған қандай мәдени мекемелер өз қызметтерін виртуалды күйде ұсына алатынын анықтадық. Ондай қызметте істеп жатқандардың бірі, «Қазақстан Республикасының Ұлттық мұражайы» [7], Семей қаласында орналасқан «Абай Құнанбайұлы мұражайы» [8], Қарағанды қаласында орналасқан «Экология мұражайы» [9] мұндай мекемелердің виртуалды түрде қызмет етулері студенттер қауымының бос уақыттарын мәдени түрде ұйымдастыруға мүмкіндік береді деп білеміз. Біздің шағын зерттеуіміздің көрсеткіштері бойынша студенттер қауымы тек мәдени тұрғыда бос уақыттарын ұйымдастырып қана қоймай, өздерінің қызығушылықтарына байланысты «хоббилеріне» уақыт бөліп, бос уақыттарын сол бағытта ұйымдастыратындарымен бөлісті. Көптеген студенттер музыка, би, әндерді шығару, кино көру сияқты қызығушылықтарды атап өтті. Сонымен қатар, студенттер тарапынан көбісі дене шынықтыруға, спортпен айналысуға көңіл бөлетіндіктерін айтты. Спорт – балалар мен жасөспірімдердің бос уақытын тиімді өткізудің бір түрі, ол денсаулыққа пайдасын тигізе отырып, бос уақытты тиімді ұйымдастырады [10]. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының зерттеуерінде Германия мемлекетінің жасөспірімдерінің көпшілігі спортпен шұғылданатындығын, олардың 2/3 аптасына екі сағаттан артық залда жаттығатындықтарын көрсеткен еді [11]. Алайда пандемия кезінде бос уақытты ұйымдастыру мәселесі қандай өзгеріске тап болғанын, студенттер қауымынан біліп, таныстық.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Жастардың алдында көбінесе бос уақытты тиімді ұйымдастыра алмау мәселесі жиі туындайды, оның басты себебі өздерінің қызығушылықтарын анықтай алмауда және белгілі факторлардың әсерінен қызығушылықтарына қол жеткізе алмағандықтарында. Бұл мәселені тереңірек Ф. Джексон «Клубтық мәдениет» атты еңбегінде қарастырған еді [12]. Оның пікірінше, жастар әсіресе студенттер қауымы белгілі бір топтық жүйені құрап, ұжымдық қызығушылық негізінде бос уақыттарын ұйымдастырады. Ал, әлеуметтанушы Р.А. Стеббинс өзінің еңбектерінде бос уақытты бостандықпен сипаттайды [13]. Оның пайымдауынша, бос уақыт тиімді әрі қызықты ұйымдастырылу үшін, адам өзінің ойын еркін жеткізе алатын орта қалыптастыру керек.

Осы уақытқа дейін бос уақытты ұйымдастыру мәселесін көптеген ғалымдар зерттеген еді. Солардың бірі Э. Агьяр, өзінің көптеген мақалаларында бос уақытты ұйымдастыру мәселесіне көп көңіл бөлген ғалымдардың бірі. Ғалымның еңбектерінде тиімді ұйымдастырылған бос уақыт адамдарды бақытқа әкеледі, себебі, нәтижелі өткізілген уақыт адамдарды күйзеліс пен өмірден түнілуден сақтайды деп, қарастырылған [14]. Дәл осы бағытта зерттеулер жүргізген ғалымның бірі Кит-Пауэлл, ғалымның пікірінше,

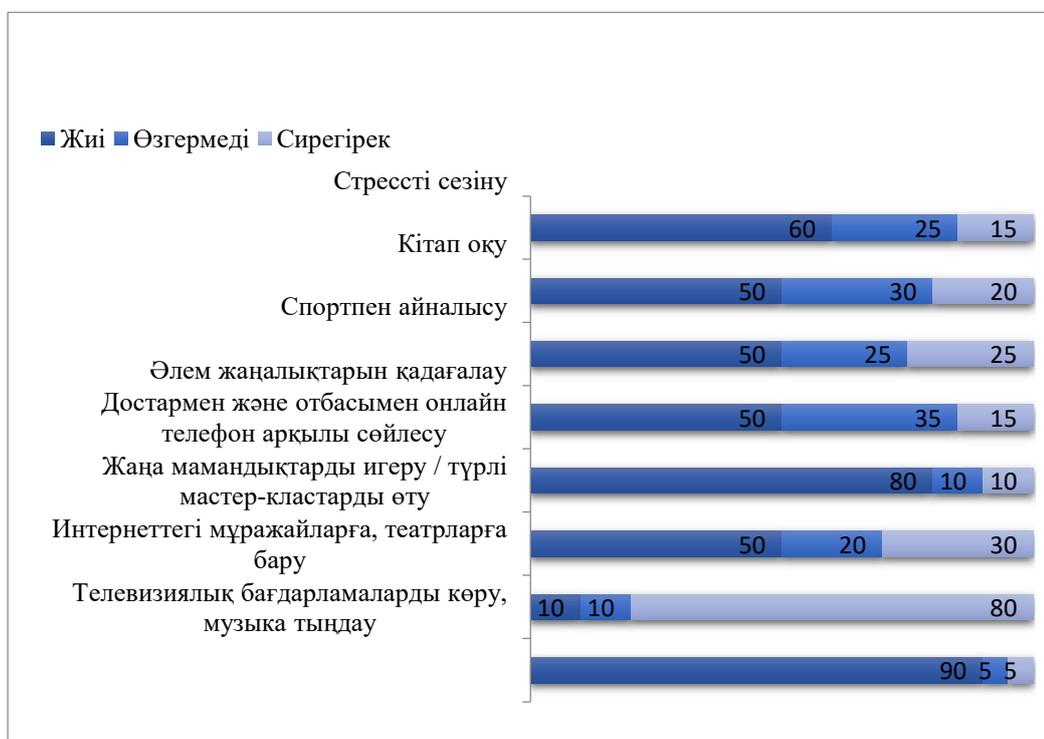
адамның бақытты болуының бір құраушы факторы ол бос уақыттың мәдени тұрғыда ұйымдастырылуы. Кит-Пауэлл қазіргі пандемия кезіндегі өзекті мәселелердің бірі қоғамның виртуалды кезеңге өтуін де еңбектерінде қарастырып, бос уақыттың мәдени тұрғыда ұйымдастырушылардың бірі ретінде мұражайлардың қазіргі таңдағы көрінісін сипаттаған еді [15]. Т. Самарас өзінің еңбектерінде бос уақытты ежелден қалыптасып, ұрпақтан – ұрпаққа берілетін қалыптастырушы ереже деп сипаттаған [16]. М.В. Кустова еңбегінде студенттер бос уақытты әлеуметтік желілер арқылы ұйымдастырып, көп көңілді қазіргі таңда жастар осы бағытта бөлуде деп, атап кеткен [17]. К.И. Олешкевич дәл кәзіргі таңдағы өзекті тақырыптардың бірі COVID-19 пандемиясы кезіндегі студенттердің бос уақыттарын қалай ұйымдастырылып жатқанын сипаттап, бөліскен еді [18]. Барлық зерттеулерді тұжырымдай келе, бос уақыттың тиімді ұйымдастырылуы адамның өмірінде маңызды факторлардың бірі екеніне көз жеткіздік.

Бос уақыт күнделікті жұмыс пен қамқорлықтан алшақ болуға мүмкіндік береді және білімнің, дағдылардың, өзіндік сезімнің және өзін-өзі танудың кеңеюіне ықпал етеді. Осы жайдайларды ескере отырып, Covid-19 пандемиясы кезінде студенттердің бос уақыттарын ұйымдастыру мәселесі қалай өзгергендігін, осы мақала аумағында қарастырдық.

Нәтиже

Студенттердің бос уақытын бөлуді біз көркем және кәсіби әдебиеттерді оқу, теледидар мен интернетте бағдарламаларды қарау, музыка тыңдау, спорт, онлайн шеберлік сабақтарына қатысу және т.б. сияқты параметрлер арқылы қарастырдық. Айта кету керек, әр түрлі демалыс түрлері университеттегі сабақтармен біріктіруге мүмкіндік береді.

Студенттер Covid-19 пандемиясының басталуынан кейін көп бос уақытты болуын атап өтті. Басынан бастап көптеген адамдар шатасып кетті, көбісі дүрбелең болды, ұйықтауға көп уақыт жұмсады. Студенттер пандемияға байланысты жұмысынан айрылып, «белдіктерін қатайтуға» тура келгенін айтты. Алайда, олар пандемияның оң жақтарын атап өтті. Зерттеудің нәтижелерін төмендегідей 1 суреттен көре аласыз.



1 Сурет - Covid-19 пандемиясы кезінде, жоғары оқу орындарының студенттерінің бос уақыты қалай өзгерді?

ҚазТБУ мен ТАУ студенттерінің 50%-ы күн сайын кәсіби және көркем кітаптарды оқыды. Оның ішінде, студенттердің 40%-ы оқуға бір сағаттан артық уақыт бөлмейді. ҚазТБУ студенттері таңдаған жанрлардың ішінде - кәсіби әдебиет, ТАУ студенттері - көркем әдебиет. Студенттердің 90%-ы журналдар мен газеттерді оқымайды, бірақ 50%-ы Instagram, Facebook сияқты әлеуметтік желілерде жаңалықтарды оқиды. Жастардың дүниетанымы, оның мұраттары мен әлеуметтік көзқарастары негізінен бұқаралық ақпарат құралдары арқылы қалыптасады.

Телевизиялық бағдарламаларды көру, музыка тыңдау бос уақыттың негізгі түрі ретінде сауалнамаға қатысқан ҚазТБУ және ТАУ студенттерінің 90%-ы атап өтті.

Денсаулық, спорт және оқу – категориялар бір-бірімен тығыз байланысты. Студенттер спортқа қанша уақыт бөледі? Студенттердің 30%-ы онымен күніне 0,5 сағатқа дейін, 20%-ы сағатына дейін айналысады. Коронавирустық пандемияға байланысты студенттердің 80%-ы спортпен шұғылданудың, дұрыс тамақтанудың және ашық ауада серуендеудің маңыздылығын түсінеді. Студенттер YouTube бейне құралдары, сондай-ақ Instagram-да тікелей эфир арқылы онлайн жаттығулар өткізді. Студенттердің 40% салмақ жоғалту марафондарынан өтті, диетологтармен, психологтармен байланыста болды. Бұл онлайн жаттығулар болғандықтан, төлем символдық не тегін болды.

Жақсы, адал достар - жастардың маңызды құндылықтарының бірі. Олармен кездесулерге көп уақыт бөлінеді - сұралған студенттердің 30%-ы екі сағатқа дейін және 40%-ы үш сағаттан артық сөйлесуге уақыт бөледі. Респонденттердің 80%-ы достарымен онлайн режимінде кездесулер өткізді, Whatsapp, Telegram, ZOOM және Skype-та бейнеконференциялар жасады. Біз бұл кездесулердің басқа түрлермен бірге жүруі мүмкін екенін атап өттік

Пандемия кезінде сұралған студенттердің 50%-ы жаңа мамандықтарды игерді, олардың 50%-ы SMM маркетингі, 20%-ы байер (сән индустриясының трендтері мен жаңалықтары бойынша сарапшы), 20%-ы нумерология, 20%-ы бизнес-жоспарларды әзірлеу, сайттар құру, қалған 40%-ы Интернетте сату, аспаздық, «макияж суретшісі», психология бойынша түрлі шеберлік сыныптарынан өтті.

Студенттердің көпшілігі пандемияға дейін драма театрларында, симфониялық музыка концерттерінде, мұражайларда сирек болатын. ҚР БҒМ «Пандемия кезеңінде коронавирустық инфекцияның таралуының алдын алу мақсатында орта білім беру ұйымдарында қашықтықтан білім беру технологиялары негізінде оқу процесін ұйымдастыру жөніндегі әдістемелік ұсынымдарды» шығарды, онда халықаралық мұражайларға, көрмелерге түрлі сілтемелер берілді [19]. Алайда студенттердің 80%-ы аталған музейлерге, көрмелерге сілтеме арқылы кірген жоқ, бұл оларға қызық емес деп санайды. Алайда, респонденттердің 30%-ы шетелдік әншілердің онлайн түрларына қатысты.

Қорытынды

Үшінші курс студенттерінің жоғары оқу жүктемесі студенттердің бос уақытының көлемі мен мазмұнына қатты әсер ететін фактор болып табылмайды. Студенттер бос уақытты өмірдің маңызды салаларының бірі ретінде қабылдайды және жалпы өмірге қанағаттану олардың қанағаттануына байланысты. Пандемия кезінде студенттердің бос уақытын зерттеуге жасалған талдау студенттердің уақытты босқа өткізбейтінін, жаңа мамандықтарды меңгергенін, онлайн жаттығулар, мастер-кластар өткенін, сондай-ақ бейне ойындар ойнағанын, теледидар бағдарламаларын көріп, онлайн режимінде достарымен және туыстарымен кездесулер өткізгенін анықтады. Сауалнамаға қатысқан студенттер пандемияның ең маңызды кемшіліктері – қосымша табыстың толық немесе ішінара жоғалуы және тірі қарым-қатынастың болмауы екенін атап өтті.

Пайдаланылған деректер тізімі

1. Парр М.Г., Лашуа Б.Д. Что такое досуг?// Междисциплинарный журнал. – 2014. - №1. с.1-17.
2. Виртуальный художественный музей Рейксмузеум/Нидерланды// <https://www.rijksmuseum.nl/en/from-home>
3. Виртуальный музей изобразительных искусств'Orsay/ Париж// <https://artsandculture.google.com/partner/musee-dorsay-paris>
4. Виртуальный Британский музей/ Великобритания// <https://www.britishmuseum.org/>
5. Виртуальная Национальная галерея искусств Вашингтона/США// <https://www.nga.gov/index.html>
6. Виртуальный музей Ватикана/ Италия// <http://www.museivaticani.va/content/museivaticani/it/collezioni/catalogo-online.html>
7. Қазақстан Республикасының виртуалды Ұлттық мұражайы/Қазақстан// <https://nur-sultan3d.kz/art/museum/nationalmuseum.html>
8. Абай Құнанбайұлы виртуалды мұражайы/Қазақстан// <http://www.3dsemey.kz/Virtyal?id=138&lang=ru>
9. Виртуалды Қарағанды экология мұражайы/Қазақстан// <https://www.ecomuseum.kz/konformatsiya/publication/ecomuseum/>
10. Инчли Дж. Подростковое ожирение и связанное с ним поведение: тенденции и неравенства в Европейском регионе ВОЗ//Всемирная организация здравоохранения. Изд.том 1.– 2002. - №1. с.28-40.
11. Круг С., Фингер Дж. Д., Ланге К., Рихтер А. Досуг здоровых детей и подростков//Международный журнал.– 2019. - №2. с.115-130.
12. Джексон Ф. Клубная культура// Международный журнал.– 2019. - №1. с.130.
13. Стеббинс Р. А. Свободное время: К оптимальному стилю досуга//Социально научный журнал. – 2018. - №7. с.78-92.
14. Агьяр Э.Удовлетворение жизнью, воспринимаемая свобода в досуге и чувство собственного достоинства: на примере студентов физического воспитания и спорта
15. Кит-Пауэлл Эти галереи, художественные организации и музеи делают искусство доступным во времяCOVID-19. //Forbes. – 2020. <https://www.forbes.com/sites/jenniferhicks/2020/03/20/these-galleries-arts-organizations-and-museums-are-keeping-art-accessible-during-covid-19/#ad00da71d1cd>
16. Самарас Т. Досуг в классической греческой философии . //Социально научный журнал. – 2017. - изд. 1-е. с.229-247.
17. Кустова М.В. Досуг студентов: чтение или социальные сети?// материалы V Всероссийской научной конференции. Челябинск, 15-16 ноября 2018 г. - Челябинск: ЧГИК, 2018. - с.106-108.
18. Олешкевич К.И., Дмитриева Е.Е. Культурный досуг студентов в период пандемии COVID-19 // Актуальные исследования. –2021. -№7 (34).с. 24-27. URL: <https://apni.ru/article/1937-kulturnij-dosug-studentov-v-period-pandemii>
19. Методические рекомендации по организации учебного процесса организаций высшего и послевузовского образования в период ограничительных мер, связанных с недопущением распространения коронавирусной инфекции https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32736437

References

1. Parr M.G., Lashua B.D. What is leisure? // Interdisciplinary journal. - 2014. - No. 1. pp. 1-17.
2. Rijksmuseum Virtual Art Museum/Netherlands//<https://www.rijksmuseum.nl/en/from-home>
3. Virtual Museum of Fine Arts d'Orsay/Paris//<https://artsandculture.google.com/partner/musee-dorsay-paris>
4. Virtual British Museum/UK// <https://www.britishmuseum.org/>
5. Virtual National Gallery of Art Washington/USA//<https://www.nga.gov/index.html>
6. Virtual Vatican Museum/Italy//
<http://www.museivaticani.va/content/museivaticani/it/collezioni/catalogo-online.html>
7. Virtual National Museum of the Republic of Kazakhstan/Kazakstan//
<https://nur-sultan3d.kz/art/museum/nationalmuseum.html>
8. Virtual Museum named after Abai Kunanbayev/ Kazakstan//
<http://www.3dsemey.kz/Virtyal?id=138&lang=ru>
9. Virtual Museum of Ecology of the city of Karaganda/ Kazakstan//
<https://www.ecomuseum.kz/konformatsiya/publication/ecomuseum/>
10. Inchley J. Adolescent obesity and related behavior: trends and inequalities in the Who European Region // World Health Organization. Publishing volume 1. - 2002. - No. 1. p. 28-40.
11. Krug S., Finger J. D., Lange K., Richter A. Leisure of healthy children and adolescents // International journal. - 2019. - No. 2 p. 115-130.
12. Powell These galleries, art organizations and museums are making art available during COVID Jackson F. Club culture // International magazine. - 2019. - No. 1.p. 130.
13. Stebbins R.A. Free time: Towards an optimal style of leisure // Socio-scientific journal. - 2018. - No. 7 p. 78-92.
14. Agyar E. Life satisfaction, perceived freedom in leisure and self-esteem: the example of students of physical education and sports
15. Keith D-19. // Forbes. - 2020.
<https://www.forbes.com/sites/jenniferhicks/2020/03/20/these-galleries-arts-organizations-and-museums-are-keeping-art-accessible-during-covid-19/#ad00da71d1cd>
16. Samaras T. Leisure in classical Greek philosophy. // Social scientific journal. - 2017. - ed. 1st. pp. 229-247.
17. Kustova M. V. Leisure of Students: Reading or Social Media? // materials of the V All-Russian scientific conference. Chelyabinsk, November 15-16, 2018 - Chelyabinsk: ChGIK, 2018. - p. 106-108.
18. Oleshkevich K.I., Dmitrieva E.E. Cultural leisure of students during the COVID-19 pandemic//Actual research. - 2021. - No. 7 (34).from. 24-27.
<https://apni.ru/article/1937-kulturnij-dosug-studentov-v-period-pandemii>
19. Methodological recommendations on the organization of the educational process of organizations of higher and postgraduate education during the period of restrictive measures related to preventing the spread of coronavirus infection
https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32736437

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ЖҰМЫС ІСТЕУ ӘРЕКЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Кулатаев Марат Турганбекович

Алматы қаласындағы №7 арнайы мектеп-интернаты, Технология пәнінің мұғалімі,
Педагог –модератор

Өздеріңізге белгілі біздің мектеп арнайы мектеп интернаты, аты айтып тұрғандай, мұнда ата-аналар балаларын қоғамдық ортада тұлға ретінде қалыптасыру мақсатында әкеледі.

Болашақ ұрпақ жан-жақты қабілетті болып өсуі тиіс. Бала қабілеті ой еңбегі мен дене еңбегі қатар жүрсе ғана жан-жақты жетіледі.

Баланы қабілетіне қарай жұмыс жасату тәрбиенің ажырамас бөлшегі болып табылады. Еңбек ету нәтижесінде шәкірттердің еңбекке көзқарасы, сүйіспеншілігі, тәртіптілігі, табандылығы, жігері, ұстамдылығы, ұжымшылдығы қалыптаса бастайды, яғни, ортаға үйренеді.

Оқушылар еңбек сабағында еңбектің бастапқы әліппесімен танысады, еңбектің қарапайым құралдарымен жұмыс істеу дағдыларын меңгереді, түрлі материалдарды пайдаланып, қолмен жұмыс істеудің өмірде қажетті қарапайым тәсілдерімен танысып үйренеді. Сондай-ақ, балалардың бір-бірімен тығыз қарым-қатынастарын қалыптастыру мақсатында топтық және жеке тәсілдер қолданылады.

Технология сабағын заманауи тұрғыда өткізу үшін, мектепте барлық жағдай жасалған деп айтуымызға болады. Яғни, арнайы жабдықталған оқыту кабинеті және балалардың барлық мүмкіншіліктерін аша білетін толыққанды жабдықталған «Шеберхана» бар.

Мен технология сабағында – қағазбен, қатты қағазбен, жұқа тақтаймен, сым темірмен жұмыс істеуге баулимын. Негізінен сызба және арнайы суреттерді жұқа тақтайға жабыстырып, қыларамен ою-өрнек ойғызамын. Сабақ үстінде балдарды зеріктіріп, шаршатып алмау мақсатында, жеңіл дене жатығуларын жасатып тұрамын.

Қыларамен жұмыс істеу, басқа құрал-саймандарға қарағанда қауіпсіз және оқушылардың бұлшық еттерін, ой өрістерін дамытуға үлкен үлес қосады.

Сонымен, еңбекке баулу сабақтары мынадай мақсаттарды көздейді:

- еңбекке деген сүйіспеншілікті арттыру;
- еңбек етуге тәрбиелеу және еңбек мәдениетіне дағдыландыру;
- қарапайым материалдарды қолданып, құрал саймандармен жұмыс істеу әдісін үйрену.

Жоғарыда аталған мақсаттардың жүзеге асуына келетін болсам, менің оқушыларым 2022-2023 оқу жылында көптеген көрмелерге қатысып жүлделі орындарды иеленді, атап айтсақ, 8 «А» сынып оқушысы Әбдіхалық Алихан ҚР мемлекеттік орталық музейдің ұйымдастыруымен өткен «Ғажайып балалық шақ» Республикалық балалар мен жасөспірімдер шығармашылық көрмесіне қатысып 1 - орынды иеленсе, ал, Оқушылар сарайында өткен «Ғажайып аңдар» Қалалық қолөнер бұйымдарының шығармашылық байқауында, 8 «А» сынып оқушылары Иссеv Ясын 1-орын, Алтайұлы Жәnel 2-орын, Өмірғалиев Әли 3-орындарды иеленді. Сонымен қатар, ҚР мемлекеттік орталық музейінің балалар жылына орай ұйымдастырылған «Ұлы дала ұрпақтары» атты Республикалық балалар және жасөспірімдер шығармашылық көрмесінде 8 «А» сынып оқушысы Қанат Әлібек 1-орын алды.

Қорыта келгенде, еңбек сабағы баланың жеке басы мен азаматтығының, жақсы қасиеттердің, «дұрыс» пен «бұрысты» ажырата алатын, еңбек ететін нағыз азаматтардың қалыптасуына ықпал етеді.

Өздеріңізге белгілі біздің мектеп арнайы мектеп интернаты, аты айтып тұрғандай, мұнда ата-аналар балаларын қоғамдық ортада тұлға ретінде танытуға дағдыландыру мақсатында әкеледі.

Болашақ ұрпақ жан-жақты қабілетті болып өсуі тиіс. Бала қабілеті ой еңбегі мен дене еңбегі қатар жүрсе ғана жан-жақты жетіледі. Сондықтан еңбек тәрбиесінде «Мынау жақсы», «Мынау жаман» - деп бөлінетін нәрсе жоқ.

Баланы әлі келгенше жұмыс жасату тәрбиенің ажырамас бөлшегі болып келеді. Еңбек ету нәтижесінде шәкірттердің еңбекке көзқарасы, сүйіспеншілігі, тәртіптілігі, табандылығы, жігері, ұстамдылығы, ұжымшылдығы қалыптаса бастайды. Оқушылар еңбек сабағында еңбектің бастапқы әліппесімен танысады, еңбектің қарапайым құралдарымен жұмыс істеу дағдыларын меңгереді, түрлі материалдарды пайдаланып, қолмен жұмыс істеудің өмірде қажетті қарапайым тәсілдерін үйренеді. Еңбекке баулудың жаңа бағдарламасының ерекшелігі: жан-жақтылық, оқытуды тікелей өндіргіш еңбекпен байланыстыру, еңбекке оқытуды жіктеп бөлу.

Техникалық еңбекке оқыту – қағазбен, қатты қағазбен, матамен, жұқа тақтаймен, сым темірмен жұмыс істеу жатады. Сол сияқты оқушыларды техниканың қыр-сырымен таныстыру мақсатында «конструктор» бөлшектерді құрастыру, қайта бұзу, макет жасау, оны бұзып, қайта жинау жұмыстары, жатады.

Төменгі сынып оқушыларының тез шаршағыштығы, ықыласының тұрақсыздығы т.б. жас ерекшеліктері мұғаліммен қимыл-әрекетті тез өзгертіп отыруды, еңбекке ойын элементтерін кіргізуді талап етеді. Төменгі сыныптағы оқушылар қолымен жасаған жұмыстарының нәтижесін мұғалімнің қолпаштап, құптап, мадақтап отырғанын ұнатады. Сондықтан сезімтал мұғалім тапсырылған істі атқара алмай жатқан балаға көмектеседі, оның қол жеткен болар – болмас табысының өзін мадақтап отыруы тиіс. Төменгі сыныптарда оқушының еңбек әрекеті екі бағытта дамиды: бірі – сабақ үрдісінде жасаған еңбегі, екіншісі – олардың қолынан келетін қоғамға пайдалы еңбегі. Еңбек сабағы оқушылардың байқағыштығын, ой-өрісін, шығармашылық белсенділігін арттырады. Өз бетімен жұмыс істеуге, табандылыққа үйретеді, өз күшіне сенімін арттырады.

Оқушылар еңбекке үйрету сабағында бірлесіп, не жеке-жеке жұмыс істейді. 5 - сынып оқушыларына тақырыпқа сай тапсырманы кейде екі сабақ ішінде орындап бітіруіне рұқсат етеді. Мұғалім тапсырма берерде қандай мақсат көздейтінін, оны орындауға қандай материалдар мен аспаптар керек екенін, істелетін жұмысқа қандай талап қойылатынын түсіндіреді. Еңбек сабағына керекті аспаптарды дұрыс ұстау, материалдарды белгілі жерге орналастыру, үстелді ластамай оны қалай тазарту керектігін мұғалім өзі көрсетіп, оған оқушылардың назарын аударады. Егер тапсырманы оқушылар топтасып орындайтын болса, оларға тиісті еңбекті бөледі, әрқайсысының міндетін түсіндіріп, оның жасалу әрекетін түсіндіреді, көрсетеді. Сөйтіп нұсқау оқушылар жұмысқа кірісерден бұрын беріледі. Мұндай алдын-ала түсіндірілетін нұсқаулардың мақсаты – орындалатын жұмысқа олардың ынтасын аудару және сол еңбекке қойылатын техникалық шарттарды айқындау.

Еңбекке баулу сабақтары мынадай мақсаттарды көздейді:

- еңбекке деген сүйіспеншілікті арттыру;
- еңбек етуге тәрбиелеу және еңбек мәдениетіне дағдыландыру;
- қарапайым материалдарды қолданып, құрал саймандармен жұмыс істеу әдісін үйрену;

Табиғи материалдармен жұмыс істеуге қолданылатын тақтайшаларды аралап дайындау. Үлгі бойынша киім ілгіш жасау. Оқушыларға ағаш шебері туралы мәліметтер,

ағаштың түрлері және ерекшеліктерін түсіндіріп айту керек. Міне, осындай үлгі жоспары бойынша еңбекке баулу пәнін өтуге болады. Еңбекке баулу пәніне қойылатын талаптар: Жұмысты жүйелі жоспарлап, өз жұмысына талаппен қарау, материалдар мен құралдарды сабаққа даярлау. Техникалық терминдерді дұрыс айтуға және жұмыс процесінде бұйымды сапалы, әдемі жасауға дағдылану керек. Мұғалімнің қойған сұрақтарына толық жауап беруге үйрену.

5-6-7-8 – сыныпта келесі еңбек сабақтарында «Ағаш өңдеу» бөлімі бойынша оқушылар ағаш өңдеу кәсібімен және оның жекеленген салаларымен, халық шаруашылығына ағаштың маңызымен, оны өңдеу, дайындау тәсілдерімен мұқият танысады.

Басқа да сабақтардан еңбек сабағы ерекше, мұнда оқушы өз еңбегінің нәтижесін айқынырақ көреді. Сондықтан да егер оқушы жасаған бұйым ешқайда пайдаланылмай шеберханалардағы жәшіктерде сақталса, немесе одан да сорақысы лақтырылып тасталса, онда мұндай сабақ оқушыны тәрбиелеуге үлкен олқылыққа ұшыратады.

Біздің мақсатымыз, олардың тұлға ретінде қалыптасуына жағдай жасау, олай болса, технология сабағының алатын орны ерекше.

Технология сабағын заманауи тұрғыда өткізу үшін, мектепте барлық жағдай жасалған деп айтуымызға болады. Яғни, арнайы жабдықталған оқыту кабинеті және балалардың барлық мүмкіншіліктерін аша білетін толыққанды жабдықталған «Шеберхана» бар.

Мен баланың диагнозына емес, оның жан-дүниесіне жақын нәрселерге ғана назар аударып, баламен осы бағытта жұмыс істеуге тырысамын. Балалардың қабілеті жететін іспен шұғылданып, айналадағы дүниені тануына, сөйтіп олардың өзін толыққанды тұлға ретінде сезінуіне көмектесу, біздің міндетіміз. Мұндай баланы еңбекке баулыса, кейін есейгенде әдемі бұйымдар жасап, сатып күн көруіне болады ғой. Біз сабақта қосалқы құралдар ретінде үлгі, сызбаларды және дайын макеттерді пайдаланамыз.

Келешекте балалардың қолынан шыққан тәуір заттарды көрмеге қойып, тіпті сатуға шығару мүмкіндігі де жоспарымызда бар.

Қорыта келгенде, баланың жеке басы мен азаматтығын қалыптастыруда еңбектің ролі өте күшті әрі маңызды. Мемлекеттің қамқорымен ерекше балалар болашақта осы мамандықты игере алмасада, танып білетін қабілетке жетеді. Еңбек арқылы жасөспірімдерде жақсы қасиеттер қалыптасады, «дұрыс» пен «бұрысты» ажырата алатын, еңбек ететін нағыз азаматтар мен азаматшалар қалыптасады. Әрине, бұның бәрі мектептен бастау алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ақназаров С. Оқушыларды еңбекке баулу, - Алматы, 1976, -40 б.
2. Әбдрахманова А. Еңбекпен шынығуда. – Қазақстан мектебі, 1987, - №. 7. Б.15-17.
3. Әбиев Ж. Еңбек тәрбиесінің педагогикалық негізі, - Бастауыш мектеп, 1993, № 11, 12,- Б. 4-6.
4. Сатқанов О. Еңбекке баулу әдістемесі. – Алматы, 1994 . -150 б.

ҚОСЫМША БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕЛЕРІНДЕ БІЛІМ АЛУШЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Турганбеков Динмухаммед Маратулы

Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университеті, Өнер, мәдениет және спорт институты, Дизайн кафедрасының магистр - оқытушысы (Алматы қ, Қазақстан)

Шығармашылық қабілеттер деп біз білімге, дағдыларға қатысты нәрсені емес, білімді игеруді, оларды шоғырландыруды және іс жүзінде тиімді пайдалануды қамтамасыз ететін дағдылар мен қабілеттерді айтамыз.

Білім алушының жетекші дамуы ауызша-логикалық ойлауды алады. Білім алушы логикалық тұрғыдан дұрыс ойлана бастайды және пайымдай бастайды, ол жасына тән әрекеттерді қолданады. Мұндай әрекеттерді Дж.Пиаже нақты деп атады, өйткені оларды тек нақты, көрнекі материалда қолдануға болады [1].

Осы кезеңде мектептегі оқу процесіне ғылыми ұғымдар енгізілгендіктен, мектеп жасындағы балаларда теориялық ойлау қалыптасады, бұл білім алушыға тек сыртқы, көрнекі белгілерге ғана емес, ішкі маңызды қасиеттер мен қатынастарға да назар аударуға мүмкіндік береді. [2].

Д.Б.Элконин мен В.В.Давыдов әзірлеген оқыту жүйелерінің бірі пәндер мен құбылыстардың қатынастарының заңдылықтарын, осындай білімді шығару және оларды әртүрлі тапсырмаларда қолдану қабілетін, рефлексияларды - балалардың өз іс-әрекеттерін, дәлірек айтсақ, нәтижелерін және тапсырма шарттарын талдау тәсілдерін білуге бағытталған [3].

Оқу мәселелерін шешу үшін оқытудың ең тиімді түрі - балаларды топқа біріктіру, бұл шниковконың интеллектуалды белсенділігінің артуын қамтамасыз етеді, өзін-өзі реттеу жақсарады, олардың мүмкіндіктері мен білімдерін жақсы бағалай бастайды.

Білім алушының танымдық процестерінің ерекшеліктерін зерттей отырып, мектеп жасындағы балалардың қиялдау сияқты функцияның ерекшеліктерін ашамыз.

Білім алушылар нақты өмірлік білімдерді қабылдай отырып, олардың негізінде қызықты фантастикалық бейнелер жасайды. Бірте-бірте өзінің санасындағы қиялдың рөлі әлсіреп, бала қиялының шынайылығы алдыңғы орынға шығады. Қиял функциясының міндеті - көргенді, тәжірибені және міндетті түрде шындыққа барынша жақын нәрсені жаңғырту.

Уақыт өте келе білім алушының қиялында қарапайым репродукция азаяды, олардың өмір туралы алған идеяларын шығармашылық қайта өңдеу алдыңғы қатарға шығады.

Қиял әсіресе 5 пен 15 жас аралығында қарқынды дамиды. Егер бұл кезең қиялды арнайы дамытпаса, онда бұл функцияның белсенділігі тез төмендейді.

Адамның қиялдау қабілеті жойылған кезде шығармашылық ойлаудың әлеуеті төмендейді, шығармашылық өмірдің барлық салаларына қызығушылық жоғалады.

Осылайша, білім алушылардың психикалық дамуындағы қиял функциясының маңызы өте зор.

Шығармашылық іс-әрекет кез-келген оқу іс-әрекетінен ерекшеленеді, оқушылар белгілі бір әрекеттерді, әдістер мен операцияларды тікелей игеріп қана қоймай, ақыл-ойды

белгілі бір мәселелерді шешудің стандартты емес әдістері мен әдістері қолданылатын күйге келтіретін ерекше көзқарас құрылады.

Білім алушы өзі үшін қиын жағдайға тап болған кезде шығармашылық белсенділікті ынталандыру үшін мұғалім психикалық шиеленісті қолданады. Білім алушы психикалық шоғырлану күйіне енеді, бұл тапсырманың шешімін табудағы түсініксіздікпен кездесуге, тапсырманы орындауға уақытты шектеуге байланысты, осының арқасында шығармашылық белсенділік стандартты емес шешімдерге қабілеттілік ретінде артады.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, мұғалім баланың эмоционалды саласын (қуаныш, таңдану, нәтижені күту) және танымдық ауырлықты тартудан басқа, психикалық шиеленісті тудыру арқылы танымдық салада жеткілікті уақытты "қысымды" қолдай алатын кезде танымдық процесс шығармашылық болады деген маңызды қорытынды жасауға болады.

Қосымша білім беру мекемелерінде білім алушының шығармашылық қабілеттерін дамыту оқу процесіне негізделген, ол стандартты емес сабақтарды қамтиды: сабақ-саяхат, сабақ-мұражай, сабақ-ертегі. Сонымен қатар, әртүрлі тестілерді, ойындарды, жұмбақтарды, музыкалық өзгерістерді қолданған жөн. Сабақтардың бұл құрылысы білім алушыларды шығармашылық жұмысқа тартады. Мұндай тапсырмалар білім алушыға мақсат қоюда, жаңа нәтижеге қол жеткізуде және сол арқылы шығармашылыққа қол жеткізуге ықпал етеді. Осы аталғандар, білім алушылардың шығармашылық қабілеттерін қалыптастырудың қажетті шарты болып табылады.

Қосымша білім беру мекемелеріндегі сабақтардың айрықша ерекшелігі - олар балалардың бос уақытында өткізіледі. Балалар ерікті негізде қатысады, өздерінің білімді қабылдау бағытын таңдай алады [4].

Қосымша білім беру мекемелеріндегі білім беру процесінің құрылымы мен мазмұны әр түрлі тәуелсіз білім беру процестерінен тұрады. Оқушылар да, мұғалімдер де, ата-аналар да өзара тығыз қарым-қатынас жасайды: олар мұғаліммен ынтымақтаса отырып, өзара әрекеттесудің нақты мақсаттарын, міндеттерін, мазмұны мен әдістемесін дербес анықтай алады. Бұл өзара әрекеттесудің кең спектрімен ынталандырылатын процеске қатысушылар арасындағы кең ынтымақтастық жүйесі қалыптастырады. (Жалпы хобби, нәтижелермен мақтаныш, көрмелер мен конкурстарға қатысу, "шынтақ" сезімі және т.б.).

Арт-терапия-бұл шығармашылық терапияның жеке түрі және негізінен бейнелеу өнері деп аталады (кескіндеме, графика, фотография, мүсін, сонымен қатар олардың әртүрлі комбинациялары шығармашылық қызметтің басқа түрлерімен).

Біздің ойымызша, арт-терапияның міндеттері:

Танымдық және моторлық дағдыларды дамытатын сабақтарды ұйымдастыру; максималды оңалту мақсатында іс-әрекеттен сәттілікке жетуге және шындықты бағдарлауға мүмкіндік беру.

Өзін-өзі көрсетуге, қарым-қатынас пен әлеуметтенуге, жеке құндылыққа ие болуға жағдай жасау

Мүмкіндік беру ішкі және сыртқы қақтығыстардың әлсіреуіне әкелетін өзіне және басқаларға деген көзқарасты өзгерту үшін ішкі шығармашылық қабілеттерге жүгінеді.

Жеке шығармашылық тәжірибе ауқымын кеңейтетін өзін-өзі тану және өзін-өзі зерттеу үшін жағдай жасау.

Білім алушылардың шығармашылығын дамыту үшін, біз Арт-терапевтік сабақтарда біз келесі принциптерді қолдандық:

-оқу-тәрбие процесінің барлық бағытына бағдарлану, білім алушылардың оқу процесінде танымдық қабілеттерін, іскерліктері мен дағдыларын қалыптастыру және дамыту;

-бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамытудың маңызды құралы ретінде оқыту мен арт-терапияның өзара байланысы;

-қоршаған ортаны тануға ықпал ететін барлық танымдық қабілеттердің тығыз байланысы.

Тәжірибелік - эксперименттік жұмыс барысында біз шығармашылық қабілеттердің қарқынды дамуы үшін жалпы педагогикалық және дидактикалық жағдайлар жасадық. Бұл жағдайда арт - терапияның ерекшелігі, оның мазмұны және қолданылатын әдістер мен жұмыс әдістерінің ерекшелігі ескерілді.

Тәжірибелік-эксперименттік жұмыс барысында біз екеуін қолдандық. Олар, арт-терапия құралдары-изотерапия және пластилин терапиясы.

Қазіргі заманғы шығармашылық изотерапия негізінен көркемдік процесс болып табылады. Сурет салу арт-терапиясы кеңінен қолданылады. Сурет салу процесі мен нәтижесі келесі параметрлер бойынша талданады: парақты толтыру жылдамдығы, суретте көрсетілген сызықтар мен пішіндердің сипаты және басым түс реңктері. Ашық түстер шығармашылық принципті, жағымды эмоционалды жағдайды білдіреді, пастелді түстердің басым болуы жоғары сезімталдықты көрсетеді. Түстер, олардың орналасуы, бояулар ойыны - бұл сіздің ерекше, жеке қабілетіңіз, белгіленген ережелер жоқ, бұл оның күйін көрсететін жанның үлгісі.

Изотерапияның нақты әдістері баланың жағдайы мен мүмкіндіктеріне байланысты таңдалады. Жалпы, бейнелеу өнері терапиясы өзін-өзі тануға, эстетикалық сезімдерге қарсы тұруға ықпал етеді. Суреттерді түсіндіруде бір баланың әртүрлі суреттерінде қайталанатын мазмұнға, өрнек әдістеріне, түсіне, формаларына, құрамына, өлшемдеріне назар аударылады. Изотерапияда баланың бұл туралы тікелей қабылдауы әртүрлі тәжірибелер арқылы көрінеді.

Балалардың суреттерін дұрыс түсіндіру үшін келесі шарттарды ескеру қажет:

-баланың бейнелеу әрекетінің даму деңгейі, ол үшін оның бұрын салған суреттерін қарау керек;

-сурет салу процесінің өзіндік ерекшеліктері (тақырыпқа сәйкес мазмұнды таңдау; бүкіл сурет салу процесінде тақырыптың сақталуы немесе оны түрлендіру);

-гиперактивтіліктің көрінісі ретіндегі бейнелердің реттілігі.

Суреттерді талдау кезінде бейнелеу дағдыларының деңгейі ескерілмейді. Бұл тек көркемдік құралдардың (түс, пішін, өлшем және т.б.) көмегімен баланың эмоционалды тәжірибесі қалай берілетіні туралы болуы керек.

Балалармен жұмыс жасаудағы изотерапияның ерекшелігі - изотерапия оң мотивацияны қалыптастыру үшін қолданылады, балалардың қиындықтардан қорқуын жеңуге көмектеседі, сәттілік жағдайын жасауға көмектеседі, сонымен қатар өзара көмек сезіміне тәрбиелейді, балаларға әртүрлі түстерді, жұмыс үшін әртүрлі материалдарды қолдана отырып, қиялын дамытуға көмектеседі. Физиотерапия саусақтардың ұсақ моторикасын дамытуда ғана емес, жарты шар аралық қатынастарды үйлестіруге қатысады, сонымен қатар баланың көркемдік эстетикалық талғамын қалыптастыруға көп ықпал етеді.

Пластилинография - бұл пластилинмен мүсіндеу және сурет салу өнері; бұл кескіндеме жасауға, заттарды безендіруге көмектесетін бейнелеудің жаңа тәсілі. Бұл бейнелеу өнері техникасындағы жұмыстың негізгі принципі-қалыптау кескіндемесін жасау. Көлденең бетіндегі жартылай көлемді заттарды бейнелеу арқылы үлгі қиялдаы, көзді, пішін, түс ажыратуын, саусақтардың ұсақ моторикасын, көркемдік қабілеттерін және эстетикалық талғамын дамытады, бұл әр балаға тән потенциалын одан әрі жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

"Пластилинография" техникасындағы жұмыс әртүрлі білім беру салаларын біріктіруге мүмкіндік береді. Жаңа тәжірибе, дағдылар ала отырып, шығармашылық процесінде әртүрлі

әдістерді үйрене отырып, балалар бір мезгілде сөйлеуді дамыта, қоршаған әлемді зерттеу сабақтарында бұрын алынған ақпаратты бекітеді, яғни білімнің пәндік салаларының интеграциясы жүреді.

Сонымен қатар, бейнелеу іс-әрекетінің бұл түрі өзінің мүмкіндіктері бойынша кеңірек ұсынатын ұқсас әрекеттерден және балалардың шығармашылық қабілеттерін дамыту мүмкіндіктерімен ерекшеленеді. Бұл балаға көлемді игеруге, суретті бедерлі етуге мүмкіндік береді, соның арқасында жұмыс айқын және жанды болады.

"Пластилинография" техникасының артықшылықтарына мыналар жатады: жұмысты орындаудың қарапайымдылығы; текстуралы материалдың жарықтығы; лезде түзету мүмкіндігі, демек, мүмкін сәтсіздіктен қорқудың болмауы; ойын әдістерімен, жаттығулармен қанықтыру, соның арқасында қойылған міндеттерді шешу шамадан тыс жүктеме мен кернеусіз жүзеге асырылады. Пластилинмен сурет салуға ешқандай шектеулер жоқ. Мұның бәрі шығармашылық ойдың батылдығына, идеялардың жарықтығына және көркем қиялға байланысты [4, б.45].

Жұмыстағы негізгі құрал қол, дәлірек айтқанда саусақтар, ал материал пластилин болғандықтан, жұмыс барысында баланың миының негізгі стимуляторларының бірі болып табылатын ұсақ моториканың дамуы жүреді.

Қосымша білім беру үйірмелерінде білім алушылардың кез келген жеке ұмтылыстарын іс жүзінде жүзеге асыруға болады. Олардың шығармашылық қабілеттері әр түрлі бағыттағы бірлестіктерде жүзеге асады: шеберханаларда, көркемдік үйірмелерде, ағаш ұстасында, техникалық шеберханаларда, кесте тігу үйірмелерінде, көркем сөз өнерінде, көркемөнерпаздар өнерінде және т.б. жеке бос уақытында.

Шығармашылық қажеттіліктер, оларды қандай да бір түрде қанағаттандыру тәсілдері, ал екінші жағынан әлеуметтік-педагогикалық технологияларды іске асыру құралы болып табылады. Осылайша, арт-терапия бүгінгі таңда балалардың шығармашылық қабілеттерін дамытудың жетекші инновациялық құралдарының бірі болып табылады.

Сонымен, білім алушының – мектеп өмірінің бастауы. Оған ену арқылы білім алушының ішкі позициясын, тәрбиелік ынтасын алады. Сонымен қатар, балаларды қосымша білім беру жүйесіне тарту ғана қалыптасып келе жатқан тұлғаның шығармашылық мүмкіндіктерін толық ашуға мүмкіндік береді.

Зерттеуіміздің логикасына сүйене отырып, қосымша білім беру мекемесіндегі білім алушының шығармашылық әлеуетін ашуда қандай әдістер неғұрлым орынды және тиімді екенін қарастырамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Моляко В.А. Проблемы психологии творчества и разработка подхода к изучению одаренности//Вопросы психологии - 1994. - № 5. - С. 86-95
2. Вальдес Одриосола, М.С. Арттерапия в работе с подростками психотерапевтические виды художественной деятельности: метод. пособие . - М., 2005. - 63 с.
3. Лебедева, Л.Д. Арт-терапевтические занятия Начальная школа. - 2001. – № 5. - С. 29-34.
4. Коджаспиров Г.М. Педагогический словарь/ М.: Академия, 2000.- 176 с.

УДК 376.1:821.161.2

ЕРТЕГІ ТЕРАПИЯСЫ АРҚЫЛЫ БАЛАЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВІК ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘДІСТЕРІ МЕН ПРИНЦИПТЕРІ

Ж.М. АҚЫНОВА

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, докторант (Алматы, Қазақстан)

И.Р. ХАЛИТОВА

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, п.ғ.д., профессор, (Алматы, Қазақстан)

Аңдатпа

Оқытудың жаңа формалары мен әдістерін қолдану қазіргі кезде балаларды дамытуда және тәрбиелеуде мектепке дейінгі педагогиканың басты міндеттерінің бірі болып табылады. Зерттеудің өзектілігі мектеп жасына дейінгі балалардың коммуникативтік дағдыларын қалыптастыруда ертегілердің маңызы зор екендігі анықталады. Ертегілерді қолдана отырып, арнайы ұйымдастырылған сабақтарды өткізуге жүйелі және ғылыми негізделген тәсіл мектеп жасына дейінгі балалардың экспрессивтілігін, сөйлеу дәлдігін, грамматикалық дұрыстығын, лексикалық толықтығы мен семантикалық ұйымдастырылуын, танымдық мәліметтерін дамытатындығын көрсетеді.

Тірек сөздер: ертегі терапиясы, мектеп жасына дейінгі балалар, педагогикалық қызмет, коммуникативтік дағды, тұлғаны қалыптастыру.

METHODS AND PRINCIPLES OF FORMATION OF CHILDREN'S COMMUNICATION SKILLS THROUGH FAIRY TALE THERAPY

Z. M. AKYNOVA^{1*}, I.R. KHALITOVA²

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, doctoral student (Almaty, Republic of Kazakhstan)

²Abai Kazakh National Pedagogical University, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor (Almaty, Republic of Kazakhstan)

Annotation

At the present stage of the search for new forms and methods of teaching, the development and education of children are one of the main tasks of preschool pedagogy. The relevance of the study is determined by the fact that fairy tales play a huge role in the formation of communicative skills of preschoolers. The presented results demonstrate that a systematic and scientifically based approach to conducting specially organised classes using fairy tales develops expressiveness, accuracy of speech, grammatical correctness, lexical completeness and semantic organisation, cognitive data, etc.

Keywords: fairy tale therapy, preschool children, pedagogical activity, communication skills, personality development.

Кіріспе. "Ертегі терапиясы" термині мамандандырылған және танымал басылымдарда жиі қолданыла бастады. Ертегі терапиясы-бұл мағынаны табу, әлем және ондағы қатынастар жүйесі туралы білімді декодтау процесі. Ертегілерді оқу бала тәрбиесінде үлкен маңызға ие. [1; 2].

Ертегілерді оқу балаларды үйлесімді тәрбиелеуге, бейнелі ойлауды, қиял мен шығармашылық қабілеттерін дамытуға, ішкі әлемді байытуға және сөздік қорын кеңейтуге ықпал етеді. Есте сақтау қабілетін дамыту үшін балаларға арналған ертегілер, оның ішінде қайталанатын әңгімелер көп көмектеседі [3; 4]. Қазіргі ата-аналарға кейде балаларымен толық қарым-қатынас жасауға уақыт жетпейді, балалар көпшіл емес немесе мазасыз, сондықтан балабақшада тәрбиешілер баланың ата-аналарымен қарым-қатынасының жетіспеушілігінің орнын толтырады. Бұл жағдайда ертегі терапиясы үлкен рөл атқарады. Бұл барлық салаларда, сондай-ақ коммуникативтік мәдениетте дамудың ең таптырмас әдісі. Ертегі терапиясы балаларға алаңдаушылықтан, қорқыныштан арылуға, белгілі бір жағдайларға деген көзқарасын өзгертуге, шығармашылық қиялын дамытуға, балалардың мектепке сәтті бейімделуіне ықпал етеді [5;7].

Мектеп жасына дейінгі балалардағы сөйлеуді дамыту педагогика мен психологияның маңызды және күрделі мәселелерінің бірі болып табылады, өйткені ол баланың дамуының жалпы заңдылықтары туралы ғана емес, сонымен қатар мектеп жасына дейінгі баланың жеке басын қалыптастыру ерекшеліктері туралы түсінік береді. В.А.Сухомлинский пікірі бойынша «Кітап оқу – бұл шебер, ақылды, ойшыл мұғалімнің баланың жүрегіне апаратын жолы. Көркем әдебиет сөйлеуді дамытуда, баланың сөздік қорын қалпына келтіруде маңызды рөл атқарады» -деген. В.Г. Белинский «Балаларға арналған кітаптар оқу бағдарламасына ең маңызды аспектілердің бірі ретінде енгізілуі керек» атап көрсеткен. Е.И.Тихеева баланың сөйлеу дамуындағы әлеуметтік фактордың маңызды рөлі туралы төмендегідей қорытындыға келді: «тіл – қоғамның өнімі мен құралы. Бұл адамның басқа адамдармен қарым-қатынас жасау қажеттілігінен туындайды. Осылайша, баланы әлеуметтік ортаға қосу және оның әлеуметтік байланыстарының бағдарламаланған кеңеюіне қамқорлық жасау – оның тілінің дамуының негізгі шарттарының бірі». Танымал австралиялық психолог Д. Бретт балалар ертегілерден өз өмірлерінің "көріністерін" табады деп жазды. «Олар оң кейіпкер мысалында өздерінің қорқыныштарымен, проблемаларымен күресуге тырысады. Сонымен қатар, ертегілер балаға үміт сыйлайды, бұл өте маңызды. Үміт үзген немесе оны жоғалтқан бала күрестен бас тартады және ешқашан жетістікке жете алмайды».

Ертегілердің заманауи терапиясы баланың дамуына ғана емес, сонымен қатар қиын өмірлік жағдайларға да көмектесуге бағытталған. Ертегінің адам өміріне қалай әсер ететінін білу баланың психологиялық жағдайына жағымды әсер етуі мүмкін. Т.Д. Зинкевич-Евстигнеева айтуынша, бұл әлемді және оның ішіндегі қарым-қатынас жүйесін терең білу. Бұл дегеніміз, балалар ертегінің шығу тегіне қол жеткізе отырып, жүректерінің түкпірінде жатқан өздері мен айналасындағы әлемде бұрыннан белгілі және ертегіні интуитивті түсінуге көмектесетін жолды ашады.

Ертегі терапия сабағының мектепке дейінгі балалар үшін өз ерекшелігі бар. 5-6 жастағы балаларда психологиялық жарақаттар бар (себептері әртүрлі болуы мүмкін: отбасындағы жанжал және т.б.). Бұл жағдайда психологтар мектеп жасына дейінгі балаларға арналған ертегі терапиясы бойынша сабақ бағдарламасын мұқият таңдайды. Ертегілер таңдалады, олар арқылы нақты жағдайды жобалауға болады. Сонымен қатар, бұл ертегілердің соңы жақсы аяқталу керек, бұл балаға өзінің қорғалған екендігін сезінуге мүмкіндік береді. Балалар үшін ертегі терапиясының өзіндік әдістемесі бар. Мұнда әңгімелеу немесе ертегілерді тәуелсіз жазу сияқты түрлер қосылады. Кешенді ертегі терапиясындағы бұл

әдістер қиялды дамытуға, сөздік қорын кеңейтуге мүмкіндік береді. Яғни, ертегі терапиясы сөйлеуді дамыту құралы ретінде әрекет етеді және логопедтің сабақтарын әртараптандыруға, баланы оқу процесіне тартуға мүмкіндік береді. Ертегі терапиясының мақсаты-мектеп жасына дейінгі балалардың коммуникативтік қабілеттерін дамыту. Ертегі терапиясын қолдану кезінде шешілетін міндеттер:

- балаларға қамқорлық жасауға, бір-бірін құрметтеуге, бір-біріне сенуге тәрбиелеу;
 - баланың жеке қабілеттерін білдіруге және дамытуға мүмкіндік беретін жағдайлар жасау;
 - өз мінез-құлқын және айналасындағылардың іс-әрекетін талдау үшін тиісті бағалау іс-шараларын әзірлеу;
- коммуникативтік дағдыны қалыптастыру -диалог, пікірталас, әңгіме.

Мәселелерді шешу әр түрлі педагогикалық құралдар арқылы жүзеге асырылуы керек. Ертегі терапиясы бойынша жұмыс тікелей білім беру қызметінде де, режимдік сәттерде де жүргізіледі. Ертегілермен жұмыс істеу үшін қолданылатын келесі формалар көрсетілген:

1. Ертегіні салау. Сурет салу немесе бояу, түрлі-түсті қағазды қоладну арқылы баланың ойлау және сөйлеу қабілеттері дамиды. Нәтижесінде бала мазасыздықтан немесе басқа мазасыздық сезімдерінен арылады.

2. Ертегілерді тыңдау және талдау (түсіндіру). Мақсат-әр жағдайдың артында не тұрғанын, ертегі тіркестерін, жаңа кейіпкерлердің пайда болуын түсіну, түсіндіру және сюжетті құру.

3. Белгілі ертегіні әңгімелеу және осы ертегінің жалғасын айту. Ертегі айтылғаннан кейін топ мүшелері оқиғаның жалғасын жалғастырады және баяндаушы ертегіні аяқтауы керек.

4. Топтық баяндау. Бұл жағдайда әңгімелесуші-балалар. Топқа ертегі айту керек. Әр қатысушы өз кезегінде ертегінің кішкене бөлігін айтады.

5. Ертегіні әртүрлі кейіпкерлердің кейпіне ене отырып айту. Балалармен бірге айтылатын ертегіні бірге таңдап, ертегі кейіпкеріне енеді. Мектепке дейінгі жастағы топтарда ертегілерді қою өте қызықты болады.

6. Ертегіні топ болып ойлап табу. Біреу бірінші сөйлемді айта бастайды, мысалы: "ерте, ерте, ертеде бір патшалықта...". Топтың келесі мүшесі ертегі фразасына бір-екі фразаны және т. б. қосады.

Ертегілермен жұмыс істеудің осы формаларына сүйене отырып, ертегі терапиясының негізгі әдістері ерекшеленеді: ертегілерді айту; ертегі салу; ертегі терапиясының диагностикасы; ертегі құрастыру; қуыршақтар жасау; ертегі қою. Ертегіні баяндау және жазу әдісі. Тәрбиеші мен бала бір уақытта барлық немесе жеке элементтерді қою арқылы ертегі құрастыра алады. Бала ертегі құрастыра алады. Ертегінің өзін-өзі ойлап табуы және оның балаға айтқан әңгімесі оған өзінің эмоционалды көріністерін ашуға мүмкіндік береді, олар әдетте баланың мінез-құлқында айтылмайды, бірақ сонымен бірге егер бала оқиғаны үзіп, кенеттен аяқталса, ол тез әрекет етеді, дауысын төмендетеді, бетіндегі толқудың белгілері бар (қызару, түс өзгеруі, терлеу, бірнеше тақталар) және сұрақтарға жауап беруден бас тартады, ол оқиғаларды күтуге немесе ертегіні бастауға бейім – мұның бәрі тестке патологиялық реакцияның белгісі және нәтижесінде невротикалық жағдай ретінде қабылдануы керек.

Балалармен жұмыс келесі ережелер негізінде құру қажет: баланың жас қабілетіне тәуелділік; педагог жұмысының кезеңдерін анықтау.

Коммуникативтік дағдыларды қалыптастырудың екі кезеңі бар. Бірінші дайындық кезеңінде сізге қажет:

- мектепке дейінгі білім беру мекемесі жағдайында мектеп жасына дейінгі балалардың коммуникативтік дағдыларын қалыптастыру практикасында осы проблеманың жай-күйін зерделеу және талдау.
- қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыру деңгейін анықтау;

- балалардың коммуникативтік тәжірибесін ашу, балаларды мектеп жасына дейінгі балалардың қызығушылығы мен коммуникативтік қажеттіліктерін дамыту үшін коммуникативтік дағдыларды меңгеруге ынталандыру;
- ертегі терапиясы үшін жағдайларды жасау;
- коммуникативтік дағдыларды қалыптастыру бойынша тәрбиешілерге арналған әдістемелік ұсыныстарды, нұсқаулықтарды құрастыру.

Екінші негізгі кезеңде қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыру үшін арнайы ұйымдастырылған іс-шаралар жүргізу қажет:

- коммуникативтік дағдыларды меңгеру үшін баланың жалпы ойын тапсырмаларын орындауға қатысуы;
- шығармашылық қызметті жүргізу және көркем сипаттағы шығармаларды зерделеу;
- балалармен бірге ертегі құру.

Ертегілер балаларды тәрбиешілеріне жақындауға итермелейтіндей етіп құрылуы керек. Ойын миссиялары қарапайымнан күрделіге дейінгі принциптерге сәйкес таңдалады, мазмұны қысқа және қол жетімді. Демалу формасы ретінде баланың демалуына көмектесетін релаксация жаттығуларын енгізу керек.

Оқу үрдісін төмендегі принциптерге сүйену арқылы ұйымдастырылады:

1. Ақыл-ой принципі (міндет-балаларға бір оқиға бір қарағанда байқалмаса да, екіншісінен тегіс ағып жатқанын көрсету. Ертегінің әр кейіпкерінің орны, пайда болу үлгісі мен мақсатын түсіну маңызды).
2. Көптік принципі (міндет-бірнеше жағынан бірдей ертегі жағдайын көрсету. Бір жағынан, бұл, екінші жағынан, басқаша).
3. Шындықпен байланыс принципі (міндет-ертегі сабағының нақты өмірде қалай қолданылатыны, нақты қандай жағдайларда қолданылатындығы тұрғысынан ертегі жағдайларын мұқият және шыдамдылықпен пысықтау).

Коммуникативтік дағдыларды қалыптастыруда пәндік-дамытушылық орта да маңызды рөл атқарады. Пәндік-кеңістіктік дамыту ортасын ұйымдастыруға қойылатын МДҰ стандарттарының талаптарына сәйкес топ балалардың мүдделерін, жеке қажеттіліктерін, гендерлік тәсілді ескере отырып, икемді аймақтарға бөлу қағидаты бойынша рәсімделеді: ұлдар мен қыздардың мүдделеріне сәйкес материалдар болуы керек.

Ертегі терапиясын қолдану арқылы белгілі бір нәтижеге жетуге көмектеседі, балалар қарым-қатынас дағдыларын дамытады:

- олар басқаларды тыңдай алады және басқалармен жанашырлықпен сөйлесе алады;
- ситуациялық коммуникация құра алады;
- оңай байланыса алады;
- өз ойын анық және дәйекті білдіру;
- сөйлеу этикетін қолдану;
- өз мінез-құлқын ережелерге және белгілі бір нормаларға сәйкес түзету.

Ертегі арқылы педагогтар мәселені бағалауға және одан шығудың жолын табуға көмектеседі. Ертегі терапиясының арқасында қорқыныштан арылуға, дауды шешуге, жақсылық пен жамандықтың әлдеқайда қарапайым және ауыртпалықсыз екенін түсінуге болады. Ертегінің арқасында бала өзінің инстинктивті ұмтылыстарымен және мифологиялық идеяларымен өмір сүруді үйренеді, оларды ұтымды ойлау арқылы игереді, ертегі сюжеттері мен бейнелерін түсіндіреді, қорқыныштары мен тәжірибелерін жеңеді.

Ертегі терапиясы әдісін қолдану кәсіби қарым-қатынасты жеңілдетеді. Жеке ертегі терапиясының әдістері (сүйікті ертегіні еске түсіру, ертегіні немесе оның үзіндісін салу, ертегіні баяндау) сабақ барысында қолайлы, достық атмосфераны құру және сәттілік жағдайларын жасау үшін сәтті қолданыла алады. Тәрбиешінің коммуникативтік дағдылары келесі көрсеткіштермен ұсынылған: ертегі терапиясын қолдана отырып, ұйымдастырушылық

және білім беру іс-әрекеті процесінде кәсіби қарым - қатынас мәдениетін игеру мүмкіндігі; мектеп жасына дейінгі балалардан алынған және олардың шығармашылық қызметінің өнімдерімен (ертегілер, суреттер және т.б.) ұсынылған ауызша ақпаратты түсіндіру.

Ертегі терапиясы-бұл эмоционалды ауытқуларды түзету және сыртқы әлеммен қарым-қатынасты жақсарту үшін ертегі формасын қолданатын әдіс. Мақсаты мен міндеті - балалардағы агрессивтілікті азайту, алаңдаушылық пен қорқынышты жою, эмоционалды өзін-өзі реттеуді және басқа балалармен оң қарым-қатынасты дамыту [1. Ертегі терапиясының негізгі қағидасы-бұл жеке тұлғаның тұтас дамуы, жанға қамқорлық (грек тілінен аударғанда-жанға қамқорлық және терапия) [3].

Ертегілер түрлерінің жіктелуі бар, бірақ бірдей емес. Сондықтан дидактикалық, медитация, психотерапиялық, көркем ертегілер бар, көркем ертегілер өз кезегінде халықтық, күнделікті, қорқынышты, сиқырлы, қиял-ғажайып, жануарлар туралы ертегілерге бөлінеді. Әрбір жеке ертегінің ерекшелігі-эмоционалды ортадан алынған ақпаратты едәуір өңдеу; жеке элементтердің тән симметриясымен, олардың қайталануымен нақты композиция; баяндау мен тыңдауды жеңілдететін материалды ұсынудың схемасы мен қысқалығы. Ертегі терапиясы тәрбиеші, ата-ана үшін керемет құрал бола алады, оның көмегімен баламен ортақ тіл табу, коммуникативтік дағдыны қалыптастыру оңайырақ.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, ертегі терапиясының мүмкіндіктері педагогикалық іс-әрекетте ерекше деп қорытынды жасауға болады, өйткені басқа ешқандай қызмет баланың сөйлеу саласына осындай күрделі әсер ете алмайды. Нәтижесінде, ертегі терапиясы балалардың қарым-қатынас құруының тиімді әдісі ретінде қолдана отырып, бала шығармашылық, белсенділік, эмоционалдылық, тәуелсіздік сияқты көптеген жаңа нәрселерге ие болады. Сөз деңгейінде ертегімен жұмыс, көркем образ және әлемді және өзін-өзі тану жүйесі мектеп жасына дейінгі балаларға белсенді сөздік қорын қалыптастыруға, ауызша және вербальды емес қиялды дамытуға мүмкіндік береді. Ертегідегі іске асырылған мәселені анықтай білу, ертегі сабағын өздерінің өмірлік жағдайларына енгізу, басқалардың эмоционалды жағдайын түсіну және баланың ертегі материалы мен эмоционалды тәжірибесінің негізінде өз метафораларын құру. Ертегі терапиясы-бұл баланың қарым-қатынасы мен санасының ең қол жетімді және тиімді әдістерінің бірі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Галянт, И.Г. 2018. Арт-терапия как новая философия инклюзивного дошкольного образования. Вестник Южно-Уральского государственного гуманитарно-педагогического университета, 5, 50-60.
2. Медведева, Е.А. 2018. Артпедагогика и арттерапия в специальном и инклюзивном образовании: учеб. литература. Москва: Юрайт.
3. Сухомлинский, В.А. 1985. Детям сердце отдаю. Киев: Радянська школа.
4. Белинский, В.Г. 1955. Полное собрание сочинений: в 13 т. Москва: Изд-во АН СССР.
5. Тихеева, Е.И. 2015. Развитие речи детей. Москва: Просвещение.
6. Schmitt, S.A., Lewis, K.M., Duncan, R.J., Korucu, I., Napoli, A.R. 2018. The effects of positive action on preschoolers' social-emotional competence and health behaviors. Early Childhood Education Journal, 46(1), 141-151.
7. Зинкевич-Евстигнеева Т.Д. 2000. Практикум по сказкотерапии. СПб.: Речь.
8. Вачков, И.В. 2017. Сказкотерапия. Развитие самосознания через психологическую сказку. Москва: Ос.

WAYS OF COMMERCIALIZATION OF TECHNOLOGIES IN HIGHER EDUCATION EDUCATION

SHILDEBAYEVA LYAZZAT KADYRBEKOVNA

Candidate of Technical Sciences, Acting Associate Professor of the Department «Design and Technology», Korkyt Ata Kyzylorda State University (Kyzylorda, Kazakhstan)

BOLATBEKKYZY AIDANA

Undergraduate of the Department « Design and Technology». Korkyt Ata Kyzylorda State University (Kyzylorda, Kazakhstan)

In order to implement institutional reforms, the state's work is aimed at increasing the efficiency, the level of introduction of the scientific industry and the development of high-tech industries in priority sectors of the economy by creating conditions for the commercial use of the results of scientific and scientific-technical activities, attracting private entrepreneurs to research work. The Law of the Republic of Kazakhstan "On commercialization of the results of scientific and (or) scientific and technical activities" has been signed. Commercialization of the results of scientific and (or) scientific and technical activities - assistance in attracting grants and investments of private business entities for the implementation of activities related to the practical application of the results of scientific and scientific and technical activities, including the results of intellectual activity, to finance projects for the commercialization of the results of scientific and (or) scientific and technical activities in order to bring new or improved goods, processes and services to the market aimed at generating income, we are talking about participating in their co-financing. It is necessary to create conditions for the effective development of the process of commercialization of research results of scientific work of scientists and university staff represented in the sectors of the economy of the Republic of Kazakhstan.

Therefore, the university faces the task of improving the training and skills of students, using the commercialization of technologies in their future professional development.

In addition, the commercialization of technologies contributes to the creation of new opportunities in teaching and education, the assessment of its quality, the comprehensive formation of the student's personality in the educational process, the dynamic development of professional and industrial spheres, the training of a competitive specialist.

Nowadays, mastering a profession requires, first of all, qualifications, skills and abilities.

The new century requires innovative scientific research and research work. Accelerated modernization of society requires accelerated renewal of the system of higher professional education, which trains future specialists in the field of education, especially for society. As for this issue, the higher education system of Kazakhstan has already successfully implemented the reform. Today's three-stage education, the credit system, the intervention not only of the state, but also of society in the field of education are the first fruits of innovative reforms. Today, a worthy place among the topical issues is occupied by the training of a specialist with highly competitive professional training, constantly improving his knowledge, able to conduct creative, inquisitive, innovative research work.

Higher education gives a specialist not only knowledge, skills and abilities, but also forms a personality. The main goal of higher education is the education of advanced youth, raising the

cultural and moral level of humanity and its horizons, as well as the training of highly qualified specialists. Topical issues of educational policy - improving the quality of professional training, cardinal updating of the scientific and methodological system of educational support, changing methods and forms of organization of training, reorganization of the organization of pedagogical sciences, elimination of divergence in it of advanced educational experience and requirements of modern society, differentiation of novelty in education, its role in ensuring the continuity of the process of improving education increases.

Today's student of a higher pedagogical educational institution is a future specialist of tomorrow. In order for a future specialist to be able to work productively tomorrow, it is necessary to fill him with the knowledge necessary for his whole life. Therefore, it is very important that future teachers, while at universities, get acquainted with the basics of innovative technologies and master them. Achieving this goal imposes new important requirements on the learning process. In the first place among these requirements is the problem of mastering the scientific and pedagogical foundations of innovative activity of teachers who teach and educate the younger generation in accordance with the requirements of society. This question has served as the basis for many scientific studies.

In order to increase the competitiveness of the education system, it is necessary to bring it up to the level of international standards, which is an urgent problem today. One of the important issues is the scientific and practical substantiation of the scientific and practical foundations of the commercialization of technologies in the upbringing and educational process of the younger generation in accordance with the requirements of society.

Modern pedagogical technologies become achievements of pedagogical science and practice, accumulation of valuable peace in traditional practice, achievements of social progress, fruits of humanization and democracy in society. Pedagogical novelty is not only new ideas, methods, technologies, but also a way to effectively solve certain tasks in education and the upbringing of unity or individual elements of the pedagogical process. This important question is especially valuable because of its relevance to high school. The researched scientific papers on the topic comprehensively consider the application of scientific and practical foundations of technology commercialization in the higher education system, insufficiently consider its important place in the higher education system, the use and development of pedagogical disciplines in the educational process.

In the education system of the Republic of Kazakhstan, students set themselves the task of becoming the best specialists in the future, improving their qualifications by commercializing technologies in their professional activities.

Today, innovative activity, along with educational and scientific, is one of the most important directions of the university's development. Their intellectual property — the most valuable intangible asset accumulated in the course of educational, scientific and technical activities — can serve as a basis for partnership with industry.

The presence of an active innovation infrastructure in universities, especially in the field of technology transfer and intellectual property management, is one of the necessary conditions for its cost-effective use. There are three main ways to transfer and commercialize university developments and technologies: R&D commissioned by industrial enterprises and companies, licensing and assignment of patent rights, and, finally, the formation of small innovative enterprises (MIPS) implementing scientific developments based on universities.

The main tasks of R&D carried out by order of industrial enterprises and companies are to obtain new knowledge in the field of nature and society development, to discover new areas of their application; to theoretically and experimentally verify the possibility of using scientific and technical developments in production; to implement a portfolio of innovations and innovations in

practice. The implementation of these tasks will improve the efficiency of resource use, the competitiveness of organizations and the standard of living of the population.

R&D is divided into the following stages (types) of work:

- fundamental research (theoretical and exploratory);
- applied research; development work;
- experimental, experimental work that can be performed at any of the previous stages.

Successful R&D commissioned by industrial enterprises and companies can lead to the creation of joint laboratories, and subsequently specialized scientific, educational and technological centers at universities.

Today, the main threat to science is the lack of "solvent demand" for advanced technologies and industrial innovations in the domestic market. Science and scientific and technical activities belong to the service sector, and these services should be such that they are in demand by the market. Unfortunately, the domestic market for scientific services and high-tech products is currently very small. Most enterprises cannot afford to "buy" scientific services.

According to the authors, in the circumstances, the state should sponsor and coordinate the placement of orders for scientific work. To do this, in particular, it is necessary to create a system of specialized funds that, using budget money, would issue loans or gratuitous subsidies to firms for targeted use — financing research and development. The creation of a system of such funds by sectors of the national economy (medicine, agriculture, energy, environmental protection) could, firstly, bring the financing mechanisms of science closer to market ones and, secondly, decentralize decision-making on financing developments.

Naturally, without a radical increase in government revenues, expenditures, including on science, cannot grow significantly.

Today, the state should make every effort to resist the desire to organize ambitious, global, but ineffective programs.

It is necessary that scientific and technical programs be focused on the commercial use of the results obtained, and not on demonstrating the technical capabilities of solving an interesting but unpromising task. In this regard, one of the most important measures to improve the economic mechanism in the field of R&D should be the further development of regulatory legislation and, in particular, domestic legislation on government contracts. In conditions of limited budget financing, it is advisable to consider the possibility of applying the existing experience of non-traditional forms of financing of certain types of activities.

In order to preserve a highly developed science, it is necessary to have first-class consumers of scientific services in the country itself, which today could be treated by the leaders of the economy. However, they should be interested in supporting domestic science, i.e. create incentives for them in the form of, for example, exemption from income tax of those funds that will be spent on scientific research.

The second way of commercialization of university technologies — licensing and assignment of patent rights — serves as a significant source of income for foreign universities. The patent portfolio, for example, of the Massachusetts Institute of Technology has about 3 thousand patents, which in 2005 brought him \$ 50 million in revenue. The portfolio of our universities today ranges from zero to several hundred "live" patents. The main reason for this situation is the imperfection of the legislative framework, which in its current state does not allow universities to receive income from activities such as licensing and assignment of patent rights.

Fees can reach impressive sizes. The most high—profile case of this kind is \$ 250 million received by the owners of a patent for gene crossing technology (Stanford University and the University of California at San Francisco). Most Western universities operate under the scheme of "creating subsidiaries and issuing licenses".

The long-term practice of relations between American universities and industry has proved their undeniable financial profitability. The basis of such relations are contractual (custom-made) R&D, licensing by companies of the results of university research protected by patents, as well as new companies (spin off companies) formed on the basis of university technologies.

Royalties from companies become an additional source of funding for fundamental research at the university, and also allow the authors of inventions to receive decent remuneration. Innovative activity, which establishes a link between scientific organizations and business, ensures the inflow of funds from material production to the scientific sphere.

The task of activating innovation activity in universities has been formulated at the state level and in a number of countries of the European Community.

The third way to commercialize university technologies is the formation of high—tech startup companies based on scientific developments and technologies.

Individuals (scientists, engineers, students) who seek to develop and master the production of a new product (products, technologies) or services based on the results of their scientific research apply for participation in the Startup program. It is assumed that individuals indicate their place of work at the time of application. Funding by the Research and Development Fund is carried out on an irrevocable and gratuitous basis.

Projects for financing are selected from submitted applications on a competitive basis by the scientific and innovative community represented by jury members and experts involved. It is assumed that a knowledge—intensive company will be formed specifically for the implementation of this task and the process of forming small innovatively active enterprises will take up to three years (the project implementation period is 3 years).

The described mechanism works in several stages.

The first stage of the project (up to 1 year) is "sowing". Those who have passed the qualifying stage receive funds from the foundation on an irrevocable basis for carrying out activities that allow to verify the reality (or unreality) of commercialization of research results. Potential entrepreneurs (winners of the competition) independently decide which of the following (or not listed) actions they need to perform: R&D; research, product prototype development; product testing; patenting; drafting a business plan.

The second stage is the commercialization of the project. The real commercialization for this program is considered to be an increase in the number of employees of the established enterprise by the end of the third year of its activity to 5-20 people (including the main developers), for whom this enterprise is the main place of work. The Foundation enters into a state contract for R&D. The rights to the newly created intellectual property are transferred to the contract executors during the implementation of the project.

The state contract provides for the consent of the applicants to conduct independent monitoring of the project. If applicants retain the institute or university as their main place of work in the first year of the project, the funds provided by the fund under the contract should not be used to pay for the rent of premises, other property of the organization, energy resources and overhead costs. In this case, after passing the application for the competition, it is necessary to receive a written notification from the head of the scientific organization that he knows about the implementation of the project by its employees.

At the end of the first year of the project, applicants submit: a scientific report; confirmation of registration of intellectual property rights; the balance sheet of a small enterprise; the conclusion of project monitoring; the business plan of the project for the next two years; documentary confirmation of the start of financing the development of the project (firm) of an off-budget investor. Based on the results of the analysis of the submitted materials, the fund makes a decision on the extension or termination of project financing.

Консультативна діяльність як провідна діяльність коуча в освіті дорослих

Іващенко Анна Володимирівна

Студентка другого магістерського рівня, спеціальності «Освітній дизайн і коучинг в освіті дорослих», Факультету педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка

Анотація

У даних тезах автором визначено поняття «коуч», «коучинг» та «коучинг в освіті», розглянуто поняття коучингової діяльності як основу діяльності коуча в освіті дорослих. Також було зазначено види коучингу в освіті та особливості даного виду коучингу. Процес коучингової діяльності розглянутий автором через призму коучингової взаємодії, а також зазначено її види в освітньому коучингу.

Abstract

In these theses the concepts of "coach", "coaching" and "coaching in education" are defined, the concept of coaching activity as the basis of coaching in adult education is considered. The types of coaching in education and features of this type of coaching were also noted. The process of coaching activity is considered through the prism of coaching interaction, as well as its types in educational coaching.

Ключові слова: коуч, коучинг в освіті, коучинг, коучингова взаємодія, коучингова діяльність.

Вступ. Перед тим як розглядати консультативну діяльність як провідну діяльність коуча в освіті дорослих нам варто з'ясувати такі поняття як «коучинг», «коуч» та «коуч в освіті».

Відповідно до визначення Міжнародної Федерації Коучингу (ICF), що розпочала свою діяльність в 2017 році в Україні, коучинг – це партнерство з клієнтами у процесі розумового та креативного мислення, що надихає клієнта підвищити власний особистий та професійний потенціал. [8]

Як визначає О. Охріменко, поняття «коучинг» походить від англійського слова coaching та означає систематичне співробітництво, що сфокусоване на рішенні та орієнтоване на результат, у ході якого коучер сприяє покращенню виконання завдань, збільшенню життєвого досвіду, самостійному навчанню та особистісному зростанню людей. [7]

Т. Гелвей стверджував, що коучинг – це методика розкриття потенціалу особистості, коли сам гравець знаходить власний, кращий шлях розвитку власних здібностей для досягнення результатів. [5]

На основі зазначених вище трактувань поняття «коучинг», можемо стверджувати, що коучинг – це методика розкриття потенціалу людини, яка базується на засадах партнерства між коучером та клієнтами й спрямована на підвищення інтелектуального, творчого та професійного досвіду клієнта відповідно до сфери в якій був запит.

Виклад основного матеріалу дослідження. Серед коучингу в освіті виділяють такі три основні його види: освітній коучинг (англ. educoaching), навчальний коучинг (англ. instructional coaching), а також академічний коучинг (англ. academic coaching).

У сфері освіти коучинг передбачає процес індивідуального керівництва, під час якого академічний коуч використовує активне слухання та опитування, з метою допомогти студенту зосередитись на власному досвіді навчання, вирішити проблему та працювати над досягненням поставленої мети. Також освітній коучинг розуміють як систему заходів щодо

встановлення взаємодії між учасниками освітнього процесу з метою досягнення взаємовизначених цілей як з удосконалення професійних якостей, так і підвищення якості навчання. [2]

О. Рудницьких стверджує, що коучинг в освіті у контексті вищої освіти – це технологія, яка вимагає таких відносин від викладача зі студентами, під час яких завданням педагога стає організація процесу самоосвіти та самостійного пошуку оптимальних рішень та відповідей на запитання, які їх цікавлять. Іншими словами, це процес який штовхає здобувачів освіти (незалежно від їх віку) до шляху самопізнання. [6]

О. Проценко зазначав, що коучинг в освіті є механізмом, що дає особистості можливість розвиватись та досягати певних цілей в житті. [9]

Відповідно до зазначених вище трактувань поняття «освітній коучинг», можемо стверджувати, що коучинг в освіті – це така система взаємовідносин між коучем та студентами (не залежно від віку студентів, та чи є вони учасниками формального навчання), що має на меті індивідуалізацію навчального процесу, побудови такої освітньої траєкторії, за якої студент зосереджується на власному досвіді навчання та індивідуальному розвитку, ґрунтуючи свій освітній процес на саморозвитку та процесі самопізнання.

Коучингову діяльність здійснює спеціально підготований спеціаліст – коуч. Коуч – це людина, яка володіє коучинговою технологією, знає на яких принципах та засадах вона ґрунтується, вільно володіє методиками коучингової діяльності та планує свою роботу так, щоб при взаємодії з клієнтом працювати на засадах довіри, надихати людину займатись саморозвитком та самостійним пошуком відповідей на власні запитання.

Коучингова діяльність включає в себе коучингову взаємодію та коучинговий процес. Під коучинговою взаємодією розуміють такий вид розмови, під час якої використовується принцип активного слухання, ставляться бездоганні та необхідні запитання, що пов'язані з професійним та практичним досвідом клієнта, а також його рівнем емоційного інтелекту задля підвищення рівня обізнаності клієнта та спонукання до прийняття відповідальності за власні дії та рішення на себе.

Водночас під поняттям коучинговий процес розуміють таку взаємодію клієнта та коуча, під час якої здійснюється з'ясування цілей, дослідження дійсності, аналіз можливих варіантів вирішення проблеми та їх результатів, напрацювання алгоритму дій та їх виконання, а також перевірка результативності обраної траєкторії руху. [10]

З урахуванням особливостей сфери освіти можна виокремити такі види коучингової взаємодії, які можна застосувати а освітньому коучингу:

- індивідуальний коучинг (коуч приділяє увагу настановам по вирішенню проблем однієї конкретної особи, це може бути робота над проблемами в навчанні, соціалізації та адаптації до освітнього процесу та нового соціального статусу особистості; по закінченню коучингової діяльності студент має знайти найоптимальніше рішення свої проблем самостійно);
- груповий коучинг (при даному виді коучингу зазвичай учасники можуть не мати функціональних взаємозв'язків в освітньому процесі (це можуть бути студенти різних груп), проте вони обов'язково переймаються спільними проблемами та питаннями, а також потребують допомоги в їх вирішенні);
- системний коучинг (коуч приділяє увагу групі людей, між якими існують тісні систематичні взаємозв'язки, задля систематизації їх взаємодії на різних рівнях функціонування закладу освіти; це може бути робота як зі студентською спільнотою, так і з викладацькою, а також з адміністративним сегментом, що організовує освітній процес та функціонування закладу освіти);
- управлінський коучинг (даний вид коучингу спрямований на адміністративну частину закладу освіти та педагогів, а також тих студентів, що становлять активістську структуру закладу; його метою є розвиток закладу освіти, органів самоврядування чи лідерів);

- проектний коучинг (це вид коучингової діяльності, який спрямований на формування в учасників основ діяльності відповідно до конкретно обраного проекту).

Можемо зробити висновок, що коучингова діяльність є альтернативою традиційним консультаціям, організації та керівництву самостійної науково-дослідницької діяльності студентів, стажуванню та підвищенню кваліфікації педагогічного складу. Проте консультативна діяльність коуча залишається його провідною фаховою діяльністю, змінивши свої форми, методи та підходи до проведення консультацій. [4]

В термінологічних словниках поняття «консультування» розглядається як процес діяльності професійних організацій або приватних осіб з метою надання їхнім клієнтам незалежних порад (консультацій) із будь якої теми без безпосереднього втручання у процес втілення цих порад в життя. Надання консультаційних послуг є багатофункціональною діяльністю та використовується в багатьох сферах життя, зокрема: політична, соціальна, економічна, психологічна, педагогічна та інші. [3]

Консультативну діяльність також часто розглядають відповідно до відносно нового терміну – консалтинг. Своєю чергою консалтинг розглядають як процес розкриття будь-якого питання всебічно, надаючи комплексний аналіз проблеми, відповідно до якої був запит, висвітлюючи абсолютно всі моменти проблеми, що розглядаються, як позитивні, так і негативні. За клієнтом залишається обов'язок та право вибору найоптимальнішого рішення проблеми та прийняття цього рішення.

Можемо стверджувати, що консультування – це процес надання незалежних порад відповідно до запиту рішення проблеми, під час якої відповідальність за рішення запиту клієнт має взяти на себе, в той час як фахівець допомагає розглянути всі можливі наслідки після прийняття будь-якого можливого рішення.

Відповідно до зазначеного вище можемо вважати, що консультативна діяльність – це процес взаємодії професіонала з певної сфери діяльності (консультант, психолог, коуч в освіті і т.д.) з клієнтом, з метою надання незалежних порад (консультацій) з приводу запита клієнта, побудова траєкторії рішення проблеми, а також аналіз результатів, що вийшли. Водночас консультативна діяльність коуча в освіті дорослих – це процес взаємодії коуча і клієнта з метою вирішення питань з приводу освіти, визначення освітньої траєкторії клієнта, під час консультативної діяльності коуч не дає чіткої відповіді на запитання, а нашоухе клієнта до знаходження відповіді в собі та прийнятті найбільш оптимального рішення. Консультацію в академічного коуча можуть отримати: студенти, люди, які збираються відновити свій освітній процес і мають з цим проблеми, вчителі шкіл, викладачі ЗВО тощо.

Консультативна діяльність освітнього коуча, як і консультативна діяльність в цілому, має такі стадії:

1. Встановлення контакту;
2. Визначення проблеми;
3. Встановлення альтернатив;
4. Планування;
5. Власне діяльність.

Таким чином, можемо зробити висновок, що консультативна діяльність коуча в освіті за етапами нічим не відрізняється від консультативної діяльності консультанта, однак є суттєві відмінності у діяльності коуча і консультанта на цих етапах. На відміну від консультанта коуч ставить за мету допомогти людині вирішити проблему, а не просто вирішити проблему без участі людини.

У своїй роботі науковці Голдіян І. та Чернова Т. розглядають широкий спектр функцій, які виконує коуч при проведенні консультативної діяльності. Залежно від свого професіоналізму та запитів клієнта коуч може виконувати такі функції при консультуванні:

- Розвиваюча;

- Мотивуюча;
- Методична;
- Партнерська;
- Мобільна;
- Креативна;
- Атестаційна;
- Фасилатаційна. [1]

Висновки. Отже, варто зазначити, що коуч в освіті - це людина, яка допомагає студентам, викладачам та людям, які ще тільки намагаються розпочати власне навчання, поставити освітні цілі та досягати їх, академічний коуч разом із клієнтом вибудовує його освітню (наукову) траєкторію та допомагає знайти відповідь на питання «як досягти цілі». Основою коучингової діяльності коуча в освіті є консультативна діяльність, на якій і ґрунтується вся взаємодія з клієнтом. Під час своєї роботи коуч має дотримуватись принципів, функцій та методів консультативної діяльності, щоб ефективно досягати поставлених цілей разом зі своїм клієнтом.

Список використаних джерел:

1. Голдіян І., Чернова Т. ФІЛОСОФІЯ ПЕДАГОГІЧНОГО КОУЧИНГУ / І. Голдін, Т. Чернова // Молодь і ринок. – 2016. – № 3 (134). – С. 106-112 (111)
2. Братко, М. (2022). АКАДЕМІЧНИЙ КОУЧИНГ: ЗМІСТ ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ДІЯЛЬНОСТІ . *Педагогічна освіта: Теорія і практика. Психологія. Педагогіка.*, (37 (1), 6-13. <https://doi.org/10.28925/2311-2409.2022.371>
3. ГОРЯНА Л. УПРАВЛІНСЬКЕ КОНСУЛЬТУВАННЯ В ГАЛУЗІ ВПРОВАДЖЕННЯ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНИХ ТЕХНОЛОГІЙ СЕРЕД УСІХ СУБ'ЄКТІВ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ СИСТЕМИ ІППО Проблеми освіти: Наук.зб. / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України, – К., 2015. – Випуск № 80, ч.2 – 326 с.
4. Красюк І. Коуч-технології в освітянській практиці / І. Красюк, І. Удріс // Освіта і суспільство VI : міжнародний збірник наукових праць / під ред. Т. Несторенко, Р. Бернатової ; Бердянський державний педагогічний університет. - Ополе, 2021. - С. 256-262.
5. Лук'янова, Л., Бабушко, С., Баніт, О. (2018). Коучинг як інноваційна технологія особистісного і професійного розвитку персоналу. *Ročenka Ukrajinska-Slovenská*. 2018. Slovakia: Európsky inštitút ďalšieho vzdelávania. S. 154-167. URL: <https://www.eeda.sk/dok/publikacie/ostatne/2018-rocenka-ukrajinsko-slovenska.pdf> 157
6. Методичні рекомендації щодо впровадження технології коучингу в освіті / Оксана Цуранова [та ін.] // *Acta Paedagogica Volyniensis*. – 2021. – № 6. – С. 108-114. <http://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/56108>
7. Охріменко О. О. Міжнародний консалтинг [Текст]: навч. посіб. / О. О. Охріменко, А. Д. Кухарук. – К. : НТУУ «КПІ», 2016. – 184 с.
8. Прохоровська, С. Коучинг як інструмент управління персоналом [Текст] / Світлана Прохоровська // *Актуальні проблеми менеджменту та публічного управління в умовах інноваційного розвитку економіки : матеріали доп. II Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю [Тернопіль, 28 трав. 2021 р.] / редкол. : Р. Р. Августин, А. Ю. Васіна, Т. Л. Желюк [та ін.]; відп. за вип. М. М. Шкільняк. – Тернопіль : ЗУНУ, 2021. – Ч. 1. – С. 161-163. <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/43026>*
9. Проценко О. Коуч-технології у формуванні життєвої компетентності учнів професійно-технічних навчальних закладів. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2013. Вип. 29 (82). С. 330–334.
10. Толочко С. КЛАСИФІКАЦІЙНІ ОЗНАКИ ПЕДАГОГІЧНОГО КОУЧИНГУ ТА ЙОГО РОЛЬ У ПРОФЕСІЙНОМУ РОЗВИТКОВІ ОСОБИСТОСТІ. *Перспективи та інновації науки*. 2021. № 2 (2). URL: [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2021-2\(2\)-144-158](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2021-2(2)-144-158)

УДК: 543.04

ЖОО болашақ физика мұғалімін даярлау үдерісінде электрондық білім беру ресурстарын қолдану әдістемесі

Сандибаева Н.А

п.ф.к., ассоц.м.а.проф., Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті, ҚР. Алматы, қ.

Гарнаева Г.И.

к.т.ғ.д, ассоц.проф, Қазан федералдық университеті, Ресей Федерациясы, Қазан қаласы

Ахметова Н.Ж.

физика магистрі, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті, ҚР. Алматы, қ.

Аңдатпа

Бүгінде цифрландыру еліміздегі бірқатар маңызды салаларды индустрияландыру, экономика сияқты салаларды ғана емес, білім беру аясын да қамтып, күннен күнге маңыздылығын арттырып келеді. Мақалада болашақ физика мұғалімін даярлау үдерісінде электрондық білім беру ресурстарын қолдану жөніндегі мәселелер қарастырылады. Мақаланың мақсаты, студенттердің цифрлық сауаттылығын қалыптастыруға бағытталады. Цифрлық білім беру ресурстары оқу үдерісін жақсартуды ұйымдастыру, тұлғаға бағытталған оқыту; цифрлық білім беру ресурстары оқытушы мен студенттердің сабақтан қалған уақыттағы олқылықтарды жоюға; сабақтан кейін өзіндік іздену нәтижелерін жақсартуға; студенттің ізденуіне үлкен мүмкіндік береді. Цифрлық білім беру ресурстарының жиынтықтары студентке ақпараттың үлкен ағымын жеткізеді. Оқу үдерісінде электрондық білім беру ресурстарын қолдану – бұл оқу процесін жетілдіруге, оңтайландыруға, студенттердің пәнге оқуға деген қызығушылығын арттыруға, дамыта оқыту идеяларын жүзеге асыруға, сабақтың қарқынын, өзіндік жұмыс көлемін арттыруға мүмкіндік беретін тәсілдердің бірін ұсыну әрекеті болып табылады.

Кілттік сөздер: Физика, Ақпараттық технологиялар, цифрлық трансформациялау

Аннотация

Сегодня цифровизация охватывает не только ряд важных отраслей в стране, таких как индустриализация, экономика, но и сфера образования, что с каждым днем приобретает все большее значение. В статье рассматриваются вопросы по использованию электронных образовательных ресурсов в процессе подготовки будущего учителя физики.

Цель статьи будет направлена на формирование цифровой грамотности студентов. Цифровые образовательные ресурсы организуют улучшение учебного процесса, личностно-ориентированное обучение; цифровые образовательные ресурсы предоставляют большую возможность преподавателю и студентам восполнить пробелы во времени, оставшемся после урока; улучшить результаты самостоятельного поиска после урока; помочь студенту в поиске. Наборы цифровых образовательных ресурсов доставляют учащемуся огромный поток информации.

Использование электронных образовательных ресурсов в учебном процессе – это попытка предложить один из подходов, позволяющих совершенствовать, оптимизировать

учебный процесс, повысить интерес студентов к изучению предмета, реализовать идеи развивающего обучения, увеличить темп занятий, объем самостоятельной работы.

Ключевые слова: Физика, информационные технологии, цифровая трансформация

Abstract

Today, digitalization covers not only a number of important sectors in the country, such as industrialization, the economy, but also the field of education, which is becoming more and more important every day. The article discusses the issues of using electronic educational resources in the process of preparing a future physics teacher.

The purpose of the article will be aimed at the formation of digital literacy of students. Digital educational resources organize the improvement of the educational process, personality-oriented learning; digital educational resources provide a great opportunity for the teacher and students to fill in the gaps in the time remaining after the lesson; improve the results of independent search after the lesson; help the student in the search. Sets of digital educational resources deliver a huge flow of information to the student.

The use of electronic educational resources in the educational process is an attempt to offer one of the approaches that allow improving, optimizing the educational process, increasing students' interest in studying the subject, implementing the ideas of developing learning, increasing the pace of classes, the amount of independent work.

Key words: Physics, information technology, digital transformation

Физиканы эксперименттік ғылыми пән ретінде мектептерде компьютердің, сенсорлы және электронды өлшеуіш құрылғылардың, анимациялау мен модельдеудің көмегімен оқытуды жандандыру заман қажеттілігі. Жаңа цифрлық ресурстарды білімге интеграциялау арқылы біз оқытудың әртүрлі әдістерін, соның ішінде эксперименттерді толықтыра аламыз, бірақ алмастыра алмаймыз. Қазіргі физика пәнінің мұғалімі білім беру технологиясының барлық түрлерін, атап айтқанда эксперименттік жұмыс саласын жақсы білуі керек. Сонымен бірге физиканы оқытудағы оқу қызметінің цифрлық құралдарын қолдану және оларды білім беру мекемелерінде ақпараттық ортада ұқсата білуі маңызды.

Осыған байланысты, қазіргі заманғы жоғары мектептің перспективалық міндеті студенттердің кәсіби қызмет түрлерін игеру процесін тиімді басқаруға бағытталған электрондық білім беру тетігін әзірлеу, білім беру процесіне енгізу болып табылады.

Физикадан цифрлық педагогты даярлау теориясы мен әдістемесі бойынша электрондық ресурстарды қолдану ЖОО студенттерінің өз бетінше немесе аудиториялық жұмыс процесінде теориялық білімді меңгеруіне және міндеттерді шешудің практикалық дағдыларын игеруі үшін маңызды болып табылады. Электрондық ресурстар физика мұғалімін даярлау үдерісінде оқыту теориясы негізінде, оқыту мен бақылаудың интеграциялық әдісі бойынша жүйеленген тетігін жасауға мүмкіндік береді [1].

Жоғары білім берудің мемлекеттік білім беру стандарты Физика бойынша бакалавриат білім беру бағдарламаларын жүзеге асыру шарттарына қойылатын талап негізінде университетте электронды білім беру ортасы қалыптастырылады. Бұл оқытушы мен оқушылардың қызметіне елеулі өзгерістер енгізеді, білім беру процесіне қатысушылар арасындағы интерактивті өзара іс-қимыл үшін, студенттердің өзіндік жұмысын басқаруда, әрбір білім алушының жеке жетістіктерін түзету және бағалау тәсілдеріне цифрлық құралдарды ұсынады. Мұндай оқытудың күшті жақтарына икемділік, даралау, интерактивтілік, бейімделу, оқу процесін ұйымдастырудың жаңа мүмкіндіктері жатады.

Мектеп пәндерін оқытудың нысандары мен құралдары, оқушылардың білімін бағалау, оқу үдерісін бақылау және білім беруде кері байланыс орнатудың түрлері барынша жаңартылуда.

«Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы бойынша халықтың цифрлық сауаттылық деңгейін 2022 жылдың соңына қарай 83%-ға дейін кезең-кезеңмен арттыру жоспарланған. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын қабылдай отырып, қазақстандықтардың өміріне қарқынды енген цифрландыру тұрмыс-тіршіліктің жаңа моделін жасауда, онда тек базалық салалар ғана емес, сонымен қатар қоғамның бүкіл өмірі, білім беру саласы да енгізілуде. «Білім беруді мейлінше ыңғайлы ету, оқушылар мен студенттерді қашықтан оқыту әдістемесін дайындау, еліміздің оқу орындарын нақты цифрландыруды аяқтау, сонымен қатар, жаңа талаптарды есепке ала отырып, педагогтардың дайындығын жүзеге асыру керек, – Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев, 11 мамыр, 2020 жыл (Sputniknews.kz.).

Болашақ физика мұғалімінің цифрлық құзыреттілігін нақтылау мақсатында компьютердің техникалық құрылымы мен жұмыс істеу принципін түсіну, цифрлық платформа немесе интерфейске тәуелсіз цифрлық құрылғыларды қолдануға бейімдеу мәселесі қаралады. Атап айтқанда, педагогтың ақпараттық сауаттылығы адам өміріне ақпараттың әсер ету дәрежесі мен рөлін түсіне білуден, әртүрлі ресурстардан ақпаратты іздеу және таба білу дағдысынан тұратындығы анықталған.

Болашақ физика мұғалімінің медиа сауаттылығы да маңызды, оның ақпаратты өңдей білуі, қолдануы және ақпараттық хабарламалар мен жаңалықтарға сыни тұрғыдан қарай білуінен анықтауға болады. Сондай-ақ физика мұғалімінің цифрлық коммуникациясының айырмашылығын түсінуі, қазіргі коммуникация құралдарын (әлеуметтік желілер, мессенджерлер) қолдану білігі мен дағдысы, цифрлық ортада қарым-қатынас жасай білу этикасы мен нормаларын саналы түсінуі қажет [2].

Білім берудің цифрлық трансформациясы болашақ мұғалімдерді, соның ішінде физика мұғалімдерін даярлау саласында жаңа міндеттер қояды. Мұғалімнің цифрлық құзыреттілігінің негізін цифрлық дағдылар құрайды, олар, атап айтқанда, электрондық білім беру ресурстарын: оқыту бағдарламаларын, тренажерларды, компьютерлік модельдерді және т.б. қолдану қабілетінде көрінеді, сондай-ақ осындай құралдардың кешені-виртуалды оқыту ортасы. Болашақ физика мұғалімін оқушылардың танымдық іс-әрекеті тәсілдерін дамытуға дайындау мұғалімнің сандық дағдыларын қалыптастырудың тәсілдерін анықтайтын факторларды, кәсіби қызметте электронды білім беру ресурстарын қолдана білуді ескеруі керек. Білім беруді ақпараттандыру мен цифрландырудың жаһандық процесі жағдайында оқу процесіне электрондық оқыту технологияларын, IT-технологияларды және қашықтықтан білім беру технологияларын пайдалану және енгізу маңызды мәнге ие болады. Қазіргі заманғы ғылым мен техниканың жоғары даму қарқыны, ақпараттың үздіксіз өсуі және танымның формаларын жетілдіру адам қызметінің барлық салаларында, атап айтқанда білім беруде көрініс табады. Білім беруді ақпараттандыру қазіргі ақпараттық қоғамды дамытудың негізгі бағыттарының біріне айналуға. Сонымен бірге, ақпараттандыру білімге ақпараттық-коммуникациялық технологиялар құралдарын енгізуге негізделген процесс ретінде әрекет етеді және негізгі мәселені шешуге - білім беру сапасын жақсартуға ықпал етеді. Білім беру саласына ақпараттық технологияларды белсенді енгізу оқушылардың оқудағы оң уәждемесін дамыту мәселесін шешіп қана қоймай, оқу-танымдық қызметті басқару үшін түбегейлі жаңа мүмкіндіктер ашады, оқу-тәрбие жұмысының тиімділігін арттырады және жалпы оқу процесінің нәтижелілігін қамтамасыз етеді [3].

Заманауи оқыту процесінде физика пәні бойынша оқушылардың физикалық жалпы принциптер мен теориялар, негізгі физикалық заңдар туралы білімдерін қалыптастыру және жеке ғылыми фактілерді, құбылыстарды және физиканың техникалық қосымшаларын

дербес түсіндіру үшін алған білімін қолдана білуіне аса көп көңіл бөлінуде. Физиканың техникалық қосымшаларының бірегейі ретінде мектеп материалын неғұрлым толық және қанық игеру үшін компьютерді қолдану қажеттілігі артып келеді.

Физикадан цифрлық педагогты даярлау әдістемесін жасау үшін практикалық шешудің әдістері ұсынылады: соның ішінде болашақ физика мұғалімінің кәсіби құзыреттілігін дамытуға ықпал ететін физика бөлімдері бойынша зертханалық жұмыстардың әзірленген виртуалды нұсқасын қолдана отырып, зертханалық сабақтарды, зертханалық практикум , цифрлық зертханалық практикум , виртуалды зертханалық практикум, білім беруді цифрландыру, жеке білім беру траекториясы, өзіндік жұмыс, сабақтан тыс жұмысты ұйымдастыру және өткізу болып табылады [4].

Қорытынды. Цифрландыру технологиясы білімді демократиялауға және ізгілендіруге оқытудың сапасын арттыруға, басқару тиімділігін жетілдіруге, білім алушылардың дамуына бақылау жасауға негізделген. Заманауи қоғамның тіршілігінде желінің маңызы күннен күнге артып отыр. Соның ішінде білім берудегі цифрлық технология — болашаққа батыл қадам. Қай салада болмасын, цифрландыру қазіргі әлеуметтік-экономикалық салалардың барлығына ортақ. Білім үрдісіндегі цифрлы технология білім жетістігінің деңгейін талап етеді, яғни мұғалім мен білім алушылардың технологиялық ізденісіне мол мүмкіндік береді, алған білімдерін өмірде қолдана білуге тәрбиелеу біздің басты мақсатымыз.

Әдебиеттер

1. Даммер М.Д., Ковтунович М.Г., Леонова Е.А. Подготовка будущих учителей физики к развитию способов познавательной деятельности обучающихся в виртуальной обучающей среде. Дидактика и методика образования. УДК 378; 37.02. 2019.
2. Блохина Н.Ю., Иванова Е.Л., Кобелева Г.А., Кузьмина М.В. Кокарев Д.М., Антанюк Е.В., Мамаева Е.А., Цифровые инструменты и современные образовательные технологии как ресурс повышения качества образования. Учебно-методическое пособие. УДК 371 ББК 74.04 Ц75 Киров 2021.
3. I.M. Agibova, T.A. Kulikova, N.A. Poddubnaya, O.V. Fedina. Development of Digital Competence of a Future Teacher in the Context of Informatization and Digitalization of Modern Teacher Education Proceedings IFTE-2020, 0013-0026 doi:10.3897/ap.2.e0013
4. Poddubnaya, N. A., Kulikova, T. A. (2018). AR-technology in the educational process of the university. Vestnik TvGU – Herald of Tver State University. Series: Pedagogy and Psychology, 4, 252-256.

Project-based learning as a tool for improving the quality of the educational process

Аймагамбетова Д.К.

Қазақстан

Жобалық оқыту білім беру үдерісінің сапасын арттырудың құралы ретінде

Бүгінгі таңда мектептегі зерттеу жұмысы ерекше өзекті, себебі осы кезеңде оқу іс-әрекеті жетекші болып табылады және дамушы тұлғаның негізгі танымдық ерекшеліктерін дамуын анықтайды. Аталмыш кезеңде алдағы уақытта ғылыми білім жүйесін меңгеруді, теориялық ойлауды қамтамасыз ететін ойлау түрлері қалыптасады. Тек оқуда ғана емес, өмірде де өзіндік бағдардың алғышарттары қалыптасады.

Отандық және шетелдік ғалымдардың жұмыстарында оқушының шығармашылығы, ойлауының бірегейлігі зерттеу бағытындағы әртүрлі оқу іс-әрекетінде аса табысты дамитыны туралы айтылған.

Оқушылармен жұмыс жасауда әрбір педагогтің міндеті – балаларға білім алуда олардың жеке қызығушылығын көрсетуге және дамытуға көмек беру. Бұл үшін жобалау әдісін қолдану тиімді, себебі оның негізіне зерттеу дағдыларын дамыту алынған.

Жобалау іс-әрекеті әлеуметтік, коммуникативтік және ақпараттық құзыреттілікті дамытуда үлкен рөл атқарады. Әлеуметтік-мәдени құзыреттілік тұлғаның өзінің және бөгде мәдениетті қабылдау қабілетін көздейді. Жобаларды қорғау әлеуметтік құзыреттіліктің қалыптасу деңгейін анықтау және бақылау түрі болып қолданылуы мүмкін. Ақпараттық құзыреттілікке туған және шет тілдік мәдениеттің фактілерін талдау әрі салыстыру енеді. Жобамен жұмыс жасау барысында оқушылар өздерінің сөздік қорын молайтады, үйренетін тіл елінің салт-дәстүрлерімен және мәдени ерекшеліктерімен танысады, қазақ тілінде материалды меңгереді және шығармашылықпен өңдейді. Коммуникативтік құзыреттілік тілдік, елтану және әлеуметтік-мәдени білімнің белгілі деңгейіне, шет тілдік тілдесу арқылы жүзеге асатын коммуникативтік біліктер мен тілдік дағдыларға қол жеткізуді көздейді.

Жобалау әдісі – педагогикалық технология, оның мақсаты нақты бар білімді кіріктіру ғана емес, сонымен қатар жаңа білімді алуға бағыттау (кейде өзіндік білім көтеру жолымен) болып табылады. Жоба – тура мағынасы «алға лақтырылған», яғни нысанның немесе іс-әрекет түрінің прототипі, түп бейнесі. Оқушы жобасы – танымдық іс-әрекетті белсендіру, креативтілікті дамыту және МЖМББС тарапынан негізгі білім беру бағдарламасын меңгерудің нәтижесі ретінде анықтайтын белгілі тұлғалық қасиеттерді дамыту.

Оқушылардың жобалық міндеттердің жүйесін шешу барысында келесі қабілеттер қалыптасуы мүмкін:

- тілдік материалды меңгерудің деңгейі артады;
- тілді үйренуге ішкі мотивацияның деңгейі артады;
 - рефлексиялау (мәселені көре білу; жасағанды талдау – неліктен жүзеге асты, неліктен жүзеге аспады, қиындықтарды, қателіктерді көре білу);
- мақсатты тұжырымдау (мақсатты қою және ұстап тұру);
- жоспарлау (өз іс-әрекетінің жоспарын құру);
- үлгі жасау (барлық маңызды және бастыны анықтай отырып үлгі-сызба түрінде әрекет ету тәсілін ұсыну);

- міндеттерді шешу тәсілін (тәсілдерін) іздеуде бастама көрсету;
 - қарым-қатынасқа түсу (міндеттерді шешуде өзара әрекеттесу, өз ұстанымын қорғай білу, өзгелердің көзқарастарын қабылдау немесе дәлелді қабылдамау).

- сөйлеу құзыреттілігі – сөйлеу іс-әрекетінің барлық түрінде, яғни тыңдалым, айтылым, жазылым, оқылым, белгілі тақырып аясында аударылымда коммуникативтік дағдының жоғары деңгейін анықтау мүмкіндігін құру;

- лингвистикалық құзыреттілік – сөйлеу дағдысын тұжырымдау үшін қажетті негіз ретінде оқушылардың тақырып бойынша лексиканы меңгеруі.

Жобаның тақырыбына кіріспе, оны талқылау, түсініктеме беру де оқушылардың коммуникативтік құзыреттілікті дамытуға септігін тигізеді. Жобамен жеке, жұптық, топтық, ұжымдық жұмыс жасау барысында қарым-қатынас жасау қабілеттілігі қалыптасады. Заманауи мектепте жобалау әдісін қолдану тілді үйретуге ынталандырудың басты түрткілерінің бірі болып табылады, себебі қабілеттері мен тілдік дайындығының деңгейіне қарамастан, барлық оқушылар жобамен жұмысқа жұмылдырылады.

Жобалау іс-әрекеті бастауыш сыныптан бастап, әрі қарай орта буында да тиімді қолданылуы мүмкін. Бұл ретте ол дәстүрлі жүйені алмастырмай, оны толықтыра, кеңейте отырып қолданылады. Бұл әдісті бірізділікпен қолданатын оқу бағдарламасы қандай да бір өмірлік жағдаяттардан туындайтын өзара байланысқан жобалар топтамасынан тұрады. Баладан өз күшін басқалардың күшімен біріктіру шеберлігі талап етіледі. Табысқа қол жеткізу үшін оған білімді өз бетімен табу және оның көмегімен нақты жұмыс істеу қажет. Бүтіндей бір мәселелер кешенін шешуге мүмкіндік беретін әртүрлі білім қажет ететін жоба мінсіз болып саналады.

Жобамен жұмыс қажетті кезеңнен – тақырыппен жұмыс жасаудан басталады, оның барысында балаларға жалпы тақырып бойынша әртүрлі ақпарат жинауға ұсынылады. Бұл ретте оқушылар аталмыш тақырып аясында нені білгілері келетіні жөнінде өздері таңдау жасайды. Жобамен әрі қарай жұмыс жасау барысында жасалған жалпы энциклопедия немесе картотека тақырып бойынша негізгі дереккөзі болып қызмет ете алады.

Жоба бойынша жұмыс келесі логика бойынша жүзеге асырылады:

1. Сыныптың тақырыппен танысуы.
2. Тақырыпшаларды (білім саласын) таңдау.
3. Ақпарат жинау.
4. Жобаларды таңдау.
5. Жобамен жұмыс.
6. Жобалардың презентациясы.

Мұғалім жалпы тақырыпты таңдайды немесе оны оқушылардың таңдауын ұйымдастырады. Тақырыпты таңдаудың өлшемі болып кез келген тақырыппен сюжеті бойынша байланысты кез келген жобаны жүзеге асыру ниеті табылады. Тақырыпшаны таңдауда мұғалім тақырыпшалардың көптеген санын ұсынып қана қоймай, оны оқушылардың өздері тұжырымдай алатынын ойға салады.

Тақырыпшалардың көпшілік бөлігі бойынша мәлімет жиналып болған соң, мұғалім бұл фактіні белгілеп, қалып қойғандарға асығу қажеттігі туралы еске салады және балалармен зерттелген тақырып бойынша қандай жобалар (зерттеулер мен іс-шаралар) мүмкін болатынын талқылайды. Шығармашылық жұмыстар төмендегідей болуы мүмкін: сурет, ашықхат, қолдан жасалған бұйым, мүсін, макет, әңгіме, жұмбақ, спектакль, викторина, газет, үлгі, фотоальбом, стендтер, көрмелер безендіру, баяндама, конференция, электронды презентация, мереке және т.б. Бұл жұмыс өз еркімен орындалады. Жобамен жұмыс істеу барысындағы сәтті табыстарды барлық сыныптың ортақ табысы деп санаған жөн, себебі бұл басқа оқушылардың қызығушылығын тудырып, оларды жобамен жұмыс жасауға жұмылдыруы мүмкін.

Жобаның қорытындысын ұсынған кезде, басқа балалармен қатар ата-аналардың қатысқаны да абзал. Жоба бойынша жұмыс қорытындысы – тақырып бойынша жинақталған әрі жүйеленген картотека.

Жобалар бір-бірінен:

- қолдан жасалған бұйым (кітап, сурет, ашықхат, костюм, макет, үлгі);
 - іс-шара (спектакль, концерт, викторина, интел.ойындар, т.б.) қорытындысымен;
- келесі қатысушылар санымен:

- жеке іс-әрекет (алынған өнім – бір адамның жұмысының нәтижесі); әрі қарай дербес өнімдер ұжымдық өнімге біріктірілуі мүмкін (мысалы, оқушылар жұмысының көрмесі);
- шағын топтарда жұмыс (қолдан жасалған бұйымдар, коллаждар, макеттер, байқаулар мен викториналар және т.б.);

- ұжымдық іс-әрекет (ортақ дайындық және жаттығумен концерт немесе спектакль, бір үлкен ортақ қолдан жасалған бұйым, белгілі бір мамандану бойынша барлық ниет білдірген балалардың қатысуымен бейнефильм және т.б.);

ұзақтығымен (бірнеше сағаттан бірнеше айларға дейін);

кезеңдер санымен және аралық қорытындылардың болуымен (мысалы, спектакльді дайындау барысында костюмдерді дайындауды жеке кезең ретінде алуға болады);

рөлдерді жинаумен және иерархиясымен;

мектепте және мектептен тыс жерде орындау уақытының өзара қатынасымен;

ересектерді жұмылдыру қажеттілігімен ерекшеленеді.

Әр жоба сәтті мәресіне жетуі қажет, бұл баланың бойында қол жеткізген нәтиже үшін мақтаныш тудырады. Бұл үшін жұмыс барысында мұғалім балалардың өз тілектері мен мүмкіндіктерін салыстыруға көмек береді. Жоба бойынша жұмыс аяқталған соң, балаларға өз жұмыстары туралы айтып беруге, неге қол жеткізгендерін көрсетуге және өз тараптарына мадақтау естуге мүмкіндік беру керек.

Жобалау әрекетінің қорытындысы – жеке немесе қоғамдық маңызды өнім: бұйым, ақпарат (баяндама, мәлімдеме), кешендік жұмыс, әлеуметтік көмек.

Сөйтіп, бұл әдіс оқушылардың өз бетімен жұмыс істеу дағдысын, жеке тұлғасының барлық өрісін дамытады, оқушының білім беру үдерісінде субъективтілігін қамтамасыз етеді. Сондықтан жобалық оқыту тілді оқытуда оқушылардың шығармашылық және танымдық іс-әрекетін белсендірудің құралы, білім беру үдерісінің сапасын арттырудың құралы ретінде қарастырылуы мүмкін.

FORMATION OF FOREIGN LANGUAGE COMMUNICATIVE COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS USING ONLINE GAMING TECHNOLOGIES

Davydenko Yulianna Yurievna

Master's student of Kazakh Ablaihan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

Dzhussubaliyeva Dina Muftakhovna

Doctor of Pedagogical sciences, Professor, Kazakh Ablaihan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

Abstract

The article deals with the formation of foreign language communicative competence of future teachers through the use of online gaming technologies. The authors offer their own classification of online gaming technologies and their functions. The authors describe the potential and possibilities of using online games in teaching a foreign language.

Nowadays, education does not stand still and one of the modern reforms is the use of digital technologies in education. In the field of education, as in other areas, changes occur on an ongoing basis. In particular, these changes affect the training of specialists. Today, digital technologies are an integral part of the educational process. In the 21st century, teachers and students have adapted to the use of digital technologies. Since the scientific and technical base is actively growing and transforming, the requirements for teachers also increase. In connection with the use of Internet technologies, the role and function of teachers in the educational process is changing. Currently, the use of online gaming technologies in education is actively gaining popularity, including in the study of foreign languages.

In modern foreign language education, a competency-based approach to the training of specialists is actively used. The content of foreign language education is focused on the formation of foreign language communicative competence of future teachers. During the global pandemic, universities in many countries of the world implemented a program on digital technologies, which included various pedagogical methods and technologies. An interactive learning system and virtual communication using Internet resources creates conditions for more effective knowledge acquisition.

The purpose of the study is to assess the potential and possibilities of using online gaming technologies to form the foreign language communicative competence of future teachers.

The concept of foreign language communicative competence has many definitions, so we can conclude that the concept is relevant. Solovova E.N. understands this competence as the possession of language skills, speech skills and sociocultural knowledge that students need to implement foreign language communication [1].

There are a lot of means of forming foreign language communicative competence, one of which is the use of gaming technologies. The concept of "game pedagogical technologies" includes quite a lot of organization of the pedagogical process in the form of various pedagogical games. According to M. Warshauer, there are three stages in the use of computer technology in teaching

foreign languages: behavioral, communicative and integration. Learning foreign languages with the help of computer technology is called Computer Assisted Language Learning [2].

For the most effective application of online gaming technologies, teachers should understand the functions of games. We propose the following classification of game functions:

1. Entertainment: the game is not educational and can be determined as organized cultural space for the entertainment of students.

2. Communicative: a game in which communicative activity plays a key role, which will allow students to enter the real context of human communications.

3. Self-realization of the student in the game: the game allows students to set specific tasks and ways to achieve them.

4. Therapeutic: the game is used as a means of overcoming various difficulties that students face in the process of communication or learning.

5. Socialization: a game in which the student is included in the system of social relations.

The intensification of the educational process sets the task of finding means to maintain students' interest in the material being studied and to intensify their activities throughout the lesson.

1. Didactic games, which include grammatical, lexical, phonetic and spelling games that contribute to the formation of students' speech skills.

2. Computer games. - games where players from all over the world participate, who have common interests, but who must use a foreign language to communicate. In most computer games, there is an opportunity to train listening and reading skills.

3. Creative, role-playing - students play a role that they do not play in real life (for example, a prime minister or a rock star). Role play can be considered as one of the components or element of the simulation. Thus, in a role-playing game, participants assign roles within a scenario.

The higher education system is increasingly showing interest in the use of games in teaching. There are a large number of types of computer games, but there is still no clear classification of them. At the same time, there remains a need for common terminology when studying the use of games and simulations in higher education. There are seven genres that most scientists and developers agree with [3]:

1. Action Games: Reaction based video games.

2. Fighting games: players fight against characters controlled by the computer or other players.

3. Adventure games: the player has to solve problems and complete levels in the virtual world.

4. Role Playing: Players try on different fictional characters.

5. Sports games: games based on various sports.

6. Strategy games: different scenarios (historical or fictional) are recreated, the players are given a goal that they must achieve by developing their own strategy.

7. Simulations: games that are modeled after various systems and phenomena, where players achieve certain goals.

The list below shows examples of existing online games that contribute to the formation of foreign language communicative competence.

1. Knoword game – an interactive online game. In this game, students are given a definition by which they must guess the word. This game allows you to learn new words and practice writing already known words.

2. Dragon Age: Origins – the genre of this game is Role Playing Game (RPG). This is a computer role-playing game in which there is a large amount of spoken language and dialogue. The game contributes to the improvement of oral perception skills, since you cannot skip dialogues in the game, because the successful completion of the quest directly depends on this.

3. Sentence maker. This online game is best for reviewing vocabulary or grammar concepts that have already been covered before. Students are given 15-20 words with mixed parts of speech (eg nouns, verbs, adjectives, adverbs and prepositions). The student must choose any word from the list and make the correct sentence with it.

Information technology provides teachers with an endless choice of media, software, applications and devices that they can use to create more engaging and interactive lessons. Traditional English lessons, although effective to this extent, do not stimulate any type of learner. Digital technology is a major advance in information technology that makes tasks easier for teachers and students.

Conclusion

The potential of using online gaming technologies in foreign language classes is unlimited, but it should be understood that they must be applied in the right way. Online game technologies are an effective learning tool that should be used in combination with other technologies, which helps to immerse students in the language environment. Games can be used for different types of language activities, depending on the goals. This leads to the conclusion that online gaming technologies are an effective means of forming a foreign language communicative competence of future teachers of a foreign language.

References

1. Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам. Базовый курс лекций. АСТ, Москва, 2010. 239 с.
2. Warschauer M. Computer mediated collaborative learning: Theory and practice. The Modern Language Journal, 1997. – P. 81.
3. Gros, B. Digital games in education: The Design of Games Based Learning Environments. Journal of Research on Technology in Education, 2007. 23–24 p.

ICTs and new scenarios for diversity

José Manuel Salum Tomé

PhD, Doctor of Education, Catholic University of Temuco

ABSTRACT:

Research is a process aimed at seeking new knowledge, in this case, it will be to find alternative paths in the field of new technologies that serve to support special educational needs. Society demands these technological contributions to solve problems that contribute to inclusion, which led man to work with greater ergonomics; The school, a social institution, also needs these resources so that all students can build a teaching process of functional and meaningful learning for each and every student. The educational system outlines an education that attends to the educational needs of all students; and from these pages the intention is that new technologies are a path of support that assists diversity and inclusion.

Keywords: ICTs, Diversity, Inclusion

Introduction

Society advances at a dizzying pace, the future is immediately present, the institutions that make up the different spheres provide efficiency, quality, drive and validity in a minimum time; and education cannot be withdrawn, it must be in accordance with the world in which we live. And a key part of most social systems are new technologies, they support current and future projects in all areas, and we stop here, since it is also educational.

ICTs as an educational instrument will have to create immediate responses in order to attend to diversity; will have to solve pending questions in the education regarding the subjects with deficiency, handicap and / or disability; new challenges will have to be faced in the face of equal opportunities for all subjects with the right to a decent education; It will create material resources so that students, whether or not they have special educational needs, can learn without distinction; In short, research must be at the service of the educational process, in this case, innovating and creating technological resources that can be incorporated into the inclusive classroom.

We can observe that when speaking of the media and new technologies applied to attention to diversity, it is to focus on two important points:

to. Keep in mind that these materials are intended to integrate students; Teachers must include these means as a resource capable of adapting to a wide range of educational needs of students; otherwise, we would be segregating subjects for having some learning difficulty.

Research must be at the service of education to design and produce specific means that can be of help and benefit to people with special educational needs.

Educational institutions, throughout their history, have used different technological resources to support their activities. Traditionally, the educational resources used only allowed to carry out information transmission processes in a unidirectional and passive way for students through standard formats, while On the contrary, the new ICTs incorporated in the last decades have made it possible to guarantee two-way communication, higher levels of interaction between teachers and students, and the use of new multimedia formats. In the case of Chile, in recent years the use

of ICT in education has increased considerably, responding to the changes brought about by the introduction of new technologies to the teaching and learning processes, which has opened up the possibility that education reach a larger number of students, also allowing to generate a greater personalization of the teaching and learning processes, a necessary condition to achieve significant learning and finally, it has provided the possibility of providing students with the technological and pedagogical resources that eventually allow them to be agents in the production and distribution of knowledge.

This introduction of ICT to education has been the result of a process fundamentally planned, implemented and promoted by the Enlace Program, an initiative that dates back to the early 1990s. This program began in 1992 as a pilot initiative and aimed to introduce infrastructure and connectivity in schools, implement digital resources, develop teacher training and carry out methodological support, promoting educational equity and quality. In 1998, this program became a national-level initiative under the Ministry of Education, and in 2006 92% of public schools already had appropriate infrastructure. According to Sánchez and Salinas, the implementation of Links considerably improved the access and use of ICT. Even the report of the World Economic Forum, which aims to compare the use of technology among 143 countries in different social areas such as work, daily life and education, places Chile as the best positioned Latin American country in the region. However, the measurements made in 2011 by the Chilean Ministry of Education, through the SIMCE ICT for New Ideas in Educational Computing TISE 2015, 222 school students, show some limitations.

The assessed skills, which go beyond a purely technical domain, assume the ability to solve real-life problems in digital environments. The results obtained reveal that three quarters of the students can be considered functional manipulators of technologies, that is, that they have the ability to search for information, organize and manage digital information. Notwithstanding the foregoing, only a third of students are capable of developing higher-order cognitive processes, which involve the development of their own ideas in digital environments. In summary, although there has been an intention to promote the use of ICT, particularly in education, a large part of users is still not able to build and / or distribute agent knowledge and information. Considering the above, it is necessary to know what is effectively investigated when empirically studying the relationship between ICT and education. With this objective, this review seeks to account for the current state of research in this area, through an updated and systematic review of the literature that allows assessing the state of research regarding the use of technology and its relationship with processes. of learning in which it is involved, seeking to answer the following questions: What are the real uses of technology for educational purposes? What is the effect of its uses on the teaching and learning processes?

I.- The concept of ICTs and education

As a previous step to the description of the findings of this review, it is necessary to clarify the terminology related to the topic that gives rise to this work. In more concrete terms, address concepts and definitions related to ICT and education in Chile. The concepts that arise from this thematic area are related, for the most part, to the use or employment of technology to the teaching and learning process. When talking about the use or application of technology in educational contexts, we commonly refer to digital technologies in general, which can include software, television, smartphones and the internet. More specifically and for the purposes of this review, the ICT concept will include all those digital technologies or resources, mentioned above,

used for the purpose of communicating, creating, disseminating, storing and managing information in teaching and learning situations.

One of the main and most recurring concepts in the literature reviewed is that of information and communication technologies or ICT. For this same reason, this concept also has multiple meanings, something similar occurs with the term e-learning or online learning / education, Distance Learning and Computer Supported Collaborative Learning (CSCL). Similarly, the term e-learning or online learning / education refers to the teaching and learning processes facilitated through ICT, specifically the internet.

Distance learning / education, meanwhile, defines all those teaching and learning situations where teachers and students do not share the same space and time. The foregoing is also related to the concept of blended learning or b-learning, which refers to those instances that combine teaching and learning processes in face-to-face and non-face-to-face contexts. For Allen & Seaman blended learning (also called hybrid learning) consists of instructional processes where much of the content (30% to 80%) is provided online.

A line of research that manages to group together these commonly used generic concepts when we refer to technology and learning is Computer Supported Collaborative Learning (CSCL). CSCL is a multidisciplinary research line based on collaborative learning and information and communication technologies. In simple terms, this area of research studies how people learn in conjunction with the support of computers, emphasizing the construction of knowledge that occurs in teaching and learning situations.

This area of research has different approaches, but fundamentally focuses on the idea that the construction of knowledge and subsequently, learning are processes that occur through the mediation of technology. This concept of mediation has its origin in the sociocultural perspective of teaching and learning that arises in agreement with the ideas of Vygotsky and his followers. As Coll, Mauri and Onrubia maintain, the development of higher psychological processes that operate in learning are characterized by the use of instruments of symbolic origin acquired socially such as language and other systems of representation that mediate between the subject and that which is the object of your learning (content).

Similarly, ICT is a means of representation that can introduce favorable changes in learning since it implies that students develop new skills through these new forms of transmission, processing and use of information. According to what Rasmussen & Ludvigsen has stated, this mediation process is based on the hypothesis that individual agency and, therefore, the construction of knowledge, occurs through the relationship and interaction with other individuals in diverse social contexts. Similarly, the relationship between the learning process and technology is located at the intersection between the individual and what surrounds him, that is, this relationship occurs through the mediation of cultural tools, which can be mental and / or materials. Another dimension of the relationship between ICT and education relates to the abilities or skills that students have to use these tools, called computer literacy, media literacy or ICT skills in English. This area is related to the development, measurement and comparison of skills and / or abilities in the use of ICT in teachers and students.

In the field of teaching, much of the research carried out corresponds to teacher training, which in turn is divided into initial teacher training and university teaching training. In this area, a previous review carried out by Claro (2015), which summarizes research related to the impact of

ICT on the learning of Chilean students, indicates that the improvements reported in learning are fundamentally related to the development of specific skills in the use of ICT in also specific areas of knowledge, reporting greater impacts on the uses and skills of ICT in the areas of language, mathematics and science.

There are also minor impacts on 'other' learning, such as motivation, digital literacy, and development of transversal skills and abilities. In short, considering the background set out above, it is widely known that ICTs can contribute to considerably improve in the processes of New Ideas in Educational Computing (TISE 2015), teaching and learning, in some occasions, an adequate use of these Technologies can generate a significant impact within the classroom, specifically when they mediate the relationship of the users of these technologies with information and with other users.

In this sense, there is also an agreement that the use of ICT contributes considerably to facilitating processes related to learning, such as the transfer of information, the exchange and development of ideas, the exploration of shared resources and collaboration in the construction of knowledge . . However, the aforementioned, this relationship is somewhat more complex, considering that the introduction of technology to teaching processes does not by itself modify or improve learning processes.

Returning to the approaches held by the sociocultural perspective mentioned above, the acquisition or development of skills in the use of ICT refers to the meaning given to information through the use of socially and culturally available resources and the way they are used said resources in communication through different formats and media. Thus, technology is conceived as an available cultural tool that also changes over time. In this same sense, the acquisition of competences and / or skills in the use of technology for educational purposes overcomes the simple "literacy" that is related to basic communication skills with the support of technology and is closer to higher-order cognitive skills than They are linked to the creation of content and the construction of knowledge through or through the mediation of technological tools or supports.

Sefton-Green, Nixon & Erstad , point out that these ICT skills and competences can be summarized as: basic skills (general use of a computer that includes aspects such as the use of text editing software and other basic programs), skills related to information access and management (searching the internet, downloading information, classifying and reorganizing it critically) and skills related to content creation (communicating information through different media and formats and interacting or collaborating with others to create new content).

II.- What do we understand by new educational technologies?

We can say that technological development defines social change, and that consequently technology has a direct and significant influence on society, which also has an impact on the educational field. But what is understood by "New Technologies", according to Martínez (1999) states that in recent years this term has been coined to name a series of machines that have the common denominator of having been created from the material development of microelectronics and that they are being applied in various communication systems; and the idea of "progress" has been associated with new technologies; in short, they are electronic tools in continuous development.

These new technologies are made up of a formal aspect, since they are "means" that consume, store, use and provide data; and a material aspect, they have storage capacity and complementation, and speed.

The new educational technologies that are being progressively incorporated in the Educational Centers are innovative means that will allow members of the educational community to develop more complete and effective training due to the characteristics offered by these resources, among which we can highlight: great ability to adjust and adapt to the different characteristics of individuals, group work, the sender and the receiver can be found in different places and times, training in technological content, among others.

In the educational process, technological resources must be incorporated that are truly useful for all students because, given a diversity of individual characteristics, the teacher must resort to mechanisms that offer adequate performance. Many are the social institutions, worldwide, that obtain a beneficial result from these technologies, and at the educational level, the compensation that working with them should also be used.

III.- How to attend to diversity with technological tools

Educational development is based on an understanding between the teacher and the students, for this, good communication is necessary; This does not occur in a vacuum, in this case, its context is the classroom, and according to Schramm (1973; cit. In Cabero , 1999: 39) "to communicate you have to want to do it." Communication is a process of data transmission and acquisition, it is an explicit and implicit manifesto of information that the issuer intends to manifest to the receiver; In an inclusive classroom, individual differences are quite a lot, so attention must be paid to ensure that there is fluid communication between members.

We must say that the new technologies as an educational resource will help us so that the teaching-learning process enjoys good communication since there are hardware and software adapted to the educational needs of the students and thus, the teacher can impart their work without difficulty of understanding.

Educational technological resources have a high capacity to adapt to the handicaps, deficiencies and / or disabilities that may arise in the classroom; An example of this may be the different hardware and software that we can resort to so that students work with multimedia equipment and can access it without causing segregation between subjects with special educational needs and the rest of the individuals. Regarding these hardware and software mentioned, we can present a series of examples depending on the type of disability (Toledo, 2001):

1. Motor disabled: keyboards adapted to subjects with psychomotricity problems where the repetition rate of the keys and the sequence of keystrokes, switches or pointers are modified to access computers, telephones, etc. for students who cannot move their fingers and type (hardware); speech recognition programs for subjects who cannot use the keyboard due to their limitations (software).
2. Visually impaired: screen amplifiers for people with low vision, and they would become like a kind of magnifying glasses (hardware); The "DILE" program is an encyclopedic dictionary in Spanish designed to be used by blind people or people with severe visual problems (software).
3. Brain injuries and cognitive delay: the "Millie's House of Mathematics" program that consists of six activities where students can explore mathematical knowledge (software); "Trudy's House of Time and Space" also includes five activities, but related to geography and time (software).

Equal opportunities can be a reality today with the help of these technological advances. All subjects enrolled in Educational Centers who receive formal education must receive adequate support according to their specific characteristics (Arnáiz , 1996); education must be tailored to everyone, otherwise we would be segregating and discriminating against students (García Pastor, 2000); From these pages we propose how necessary is a legal framework that responds to diversity, as well as functional, human and material resources to bring the theory to an educational practice accessible to all. We previously said Fuentes 4 Magazine, Pere Marquès Pilar Casals (2003), that educational research is an essential tool for teaching to develop and adjust to all learners; New technologies can provide this service as material capable of adapting to special educational needs, and the teachers trained in these resources will be the appropriate personnel to instruct.

The use of new technologies for educational purposes must open new doors in the teaching-learning processes for those who use them and may obtain important benefits in education. Although we do not intend to cut traditional material such as textbooks, blackboards, worksheets, we must say that these are characterized by the unidirectional relationship between them and the receiver; and in favor of new technologies, we must say that a good use and knowledge of these promote bidirectional communication processes, for which we say that for this, both students and teachers must be trained in handling, language and ideological criticism.

In this educational context, and Fuentes 4 Magazine, Pere Marquès Pilar Casals (2003), Muntaner (2000: 775) exposes: "... interactivity with computer and audiovisual technologies should mean the construction of new knowledge that can be represented in a way different from what we are used to. "

Now, since the presence of personal computers began to expand in the 1980s, a career of advances began that had a boost in 1990 with the penetration of the Internet and that in recent years with the possibilities that our cell phones have. society has changed. A change that should be reflected in education. There are many looks to be made in which, perhaps, the educational use of these tools is a very important topic, but it is not the only one.

Let's start with initial education, where everything begins. The digital world is approaching these levels. Is it appropriate? Should the construction of all the competencies be different? Families play an important role in these ages. Are you aware of the harm / benefits of parking your child with technological devices?

Something similar occurs in primary education. The media is full of news, some not so true, that in a reference country handwriting is eliminated, the fact that a public school in Madrid forces 6-year-olds to equip themselves with a 650-euro iPad, and many similar ones. Faced with these situations, what attitude should education take? At this level, the relationship with two aspects of life such as nature and art. Are they used? Are they taught? What role should we give to technologies in the education of a 10-year-old boy or girl?

When we face secondary education and high school we must begin to bear in mind the end of that stage. Are the same knowledge that we should give to students in the digital society as in the industrial one? A subject that may require major reforms so that our students upon arrival at the university have the required knowledge, attitudes, aptitudes and content. An example is the ability to work as a team. Another example is digital citizenship. Our students pass secondary school spend a large part of their social life in the digital environment. Do we educate them for it? Do

they know how to protect their privacy? Do they know how to react to digital harassment? At these levels, technologies take a more present role in education. Education cannot be neutral against commercial interests and must defend technological independence so as not to create tied consumers for tomorrow.

An important point for the new economy is the ability of education to train professionals suited to the new labor markets and in this point professional technical education plays an important role. It must stop being the second option, it must offer attractive studies for its connection to the new society and for its employability.

Our public inclusion policies have several constant slogans. One of them, perhaps the main one, is to promote an inclusive education, in which everyone feels welcomed, in which young people have the opportunity to be in classrooms and in which their right to be educated is not expropriated. Can the digital environment help us in this regard? Could it be a means to help us dramatically decrease school failure? How?

Two instruments are mainly affected by the digital environment. On the one hand, literacy and on the other, mathematics. They are two curricular spaces that are present from early childhood education. Their good learning is transferred to other subjects and therefore they have great relevance. How do we approach literacy in the digital society? Mathematics has found a great resource in GeoGebra and other free tools that can be used from primary to university and behind which there are a huge number of developers who improve and extend them.

On these reflections we have two pending issues. The first is that of teacher training, both initial and continuing. It is necessary to give a relevant role to the digital environment. Teachers must know the tools that they will have and be able to keep up to date, and collaborative work is essential for this.

The other pending issue, and perhaps always pending, is that of evaluation. We must move from words to deeds. Fifty years ago there was talk of ratings, numbers, and increasingly stronger now there is talk of evaluations, that is, appreciations not always transferable to numbers. Many teachers find themselves with an elaborate assessment work that they cannot later transfer to the data collection tools that are not allow you to enter anything other than a number. We must break the numerical inertia and go to the qualitative. Are new possibilities opened up thanks to the digital environment?

IV.- The Chilean experience

In recent years, Chile has considerably increased the use of ICT in educational contexts. Despite this progress, there is little information to report the research that has been carried out in this area. With the purpose of knowing the state of the arts in education that uses information technologies, a systematic search of the literature was carried out, which resulted in 90 works, of which 45 were selected, corresponding to studies published since 2005 in forward and obey previously defined criteria to ensure the rigor and quality of the review. The findings refer to three main areas: research related to the development of skills and use of ICT, development of ICT skills in teacher training and use of technological supports in educational contexts. The findings of this review allow us to have a clearer picture regarding the work of education and ICT in Chile, showing that most of the research carried out in the area refers to the measurement of ICT use or skills in teachers and students or technological devices and very little to the impact of technology on

learning. Categories and Subject Descriptors [Computers and Education]: Computer Uses in Education. General Terms Documentation, Human Factors. Keywords Systematic literature review, ICT in Chile, Empirical studies.

Virtual education with e-learning and b-learning modality for teacher updating is an initiative with coverage throughout the Chilean territory and is funded by the Chilean Ministry of Education through the Center for Improvement, Experimentation and Pedagogical Research (CPEIP). It has been developed by the Center for the development of innovations in education. The training is inserted within the framework of the curricular reform, and incorporates ICT resources in learning activities and teacher training.

This modality was born in the context of a line of teacher training with the support of a virtual component implemented by the CPEIP. On the other hand, a recent study carried out under the Links project shows that 92% of establishments have technological infrastructure and 76% of teachers have been trained in the use of ICT, the foregoing as a result of project implementation. Links. On the other hand, the penetration of ICT use in teachers is increasing, 80% of teachers with equipment in the home, 51% with Internet, 58% with broadband (Collect and Links 2004).

The development and implementation of the experience included: a) the selection and training of tutors, b) the pedagogical design of the course, c) the design and implementation of the course on the Moodle platform; d) development of various content support resources, e) application of Pre and Post Test and summative and formative evaluations. The course trained 786 teachers nationwide, divided into 29 courses, with an average of 27 students per course. For tutorial support during the implementation of the course, a community of tutors was created to support them in their tasks of tutoring the course in the areas: administrative, technical, social and pedagogical. The work methodology placed the teacher at the center of learning, as an apprentice who autonomously defines her learning path. In this context, the participant builds knowledge through interaction with: the materials, the tutor and the classmates in a diverse educational environment.

The development and implementation of the experience included: the selection and training of tutors, for which the Salmon e-modetaring model was used, creating activities as learning objects. A profile was designed to select the tutors and they were trained through an e-learning course that ended with a face-to-face meeting. Regarding the pedagogical design of the course, which has been conceived under an interactive model for the teaching of mathematics whose conception is very close to the expression of the Madison Project, which is synthesized in: "guess - try, put the idea to the test - watch what happens and ... learn how to continue.

OTHERWISE The design and implementation of the course on the Moodle platform; contemplated the organization of content into units, which have three areas: Activities and Assessment: it meets the set of activities organized weekly, within the week by day and within the day, specific activities with a brief description and time development estimate, considers a weekly formative evaluation and a unit grade; Interactions: includes a discussion forum, a space for consultations and a wall newspaper; Library: groups the different resources such as readings, guides, Applets, reference material.

Guides, reference material, applets (component of an application that runs in the context of another program, for example, in a web browser), readings, references to sites were

IMPLEMENTED for the development of the various content support resources . , among other resources. Likewise, a Pre and Post Test was applied at the beginning of the course, a pre-test and a post-test at the end. IN THE OBTAINING AND ANALYSIS OF THE INFORMATION, statistical data were taken on in-person participation, evaluations with qualifications on the platform and registration of participations in interactive spaces on the platform.

V.- Results and Discussion:

In this section the main results of the course are presented, they have been obtained through the different information registration systems such as: the application of the Pre and Post Test, the attendance to the face-to-face, the results of the summative evaluations on the platform and the data obtained from the platform regarding participation in interactive spaces.

Participation in the course

During all the weeks, a monitoring of the active students in the course was carried out, a weekly report was issued which accounts for the number of active and inactive students in the week, in addition to counting those without any connection in the course.

In this section the main results of the course are presented, they have been obtained through the different information registration systems such as: the application of the Pre and Post Test, the attendance to the face-to-face, the results of the summative evaluations on the platform and the data obtained from the platform regarding participation in interactive spaces.

Participation in the course: During all weeks, a monitoring of the active students in the course was carried out, issuing a weekly report which accounts for the number of active and inactive students in the week, in addition to counting those without any connection in the course.

Participation In-person Sessions

The course includes three classroom sessions, at the beginning, end of the course and after the first unit of content. For the development of these face-to-face, the tutor was given a plan to continue with the activities to be developed and digital resources as a presentation for their support.

Participation In-person Sessions

The course includes three classroom sessions, at the beginning, end of the course and after the first unit of content. For the development of these presentials , the tutor was given a plan to follow with the activities to be developed and digital resources as a presentation for their support.

Participation in exchange spaces

This section will analyze the participation of the participants in the various asynchronous spaces contemplated for communication between the tutor with the students and between the participants themselves.

Participation in permanent spaces

Permanent spaces are a set of tools mainly forums that are available for use by participants throughout the course.

165 technical questions are presented, an average of 5.5 per course. These doubts are related to the use of the platform and the configuration of computers to run certain applications such as Applets. In the social forum there are 765 topics open by the participants, within them there are

various levels of interaction difficult to quantify, the average is 26.3 topics open per course, remember that these topics are initiated and encouraged by the participants themselves, there being no or little participation of the tutor, except in the welcome forum that the tutor starts in this space. The social forum becomes a kind of "virtual teachers' room".

In news items restricted to tutor-only publications that cannot be debated by the participants, 624 interventions were registered with an average of 21.5 interventions. These correspond to information and guidelines that the tutors make available to their students regarding the development of the activities, rendering of evaluations and evaluation criteria, among others.

Participation in interactive spaces

The participation in the interactive spaces, although it is variable in each unit, follows similar trends that are later reflected in the global of the three units. In this sense, the discussion forum concentrates most of the interventions, followed by the daily mural forum and queries.

As you can see, the course presented an effort to provide teachers of the second cycle of primary education with a quality improvement process that allows building the knowledge, both disciplinary and didactic, necessary for the participant to improve their practices. pedagogical. The above in a distance modality that favors interaction with peers and the tutor within a learning community. The main conclusions are:

High interest in participating in the course: The interest shown by teachers to improve in Geometry has been reflected in the high numbers of enrolled and enrolled, which confirms the perceived need to train in this area. A total of 1,004 registered participants are registered.

Active students: The number of students who have remained active in the course is highly positive of the original 1,004 enrolled 786 gave summative evaluation 1, 78% effective participation, and between these and those who take the final evaluation there is a retention level of 83 % of the participants. Additionally, an average of 670 participants connect to the course weekly, 85% of the active participants.

Assessment of content and resources: The course content and the various resources it provides have been valued by the participants, due to their quality, contextualization and the feasibility that they can use and transfer to work in the classroom. Applets applications have been the most innovative in this set, since they simulate geometric constructions.

The face-to-face meetings The positive aspects of the face-to-face meetings focused mainly on the possibility of collaborative work, sharing experiences, increasing the sense of belonging and solving doubts associated with the methodology and the use of technology. The first face-to-face presented problems in its development due to the call and problems with the platform, the second developed normally. The participants have suggested for future versions to incorporate work related directly to the contents and some, despite being a distance course, suggest more face-to-face.

The platform: The platform has shown great stability, it only encountered problems at certain specific moments in the development of the course, mainly related to online questionnaires, in general terms it has been in a high operational and accessible percentage. The way in which the interactive spaces have been arranged are positively evaluated by the participants. They highlight its ease of use, find it "friendly", spaces you use frequently and find useful. In this sense, providing

differentiated spaces for discussion, sharing resources, clarifying doubts and interacting on free topics such as the "social forum", we believe is an element that contributes to increasing interaction and organizing it. When participants are asked about the platform, they usually end up talking about the course, and that is a sign that was made "invisible" to them, merged into one great element: the course.

The Interactions: An interesting use was made by the participants of the interactive spaces. Concentrating the interventions in the discussion forums 66%, the "Diario mural" and "Consultas" recorded 28% and 6% respectively of the interventions. There was also a permanent space in which the social forum that monopolized the greatest participation based on topics raised by the participants, transforming itself into a kind of "virtual teachers' room". In this sense, we believe that the key to participation was to have established differentiated spaces for the types of interventions, which could channel the type of interventions that the participants normally carry out in these courses, in addition to the animation of the tutor, especially in the discussion forum.

Community of tutors: The community of tutors has been a space that has allowed the coordination of the pedagogical and tutorial team that coordinates the project with the tutors, through it it has been possible to guide and support the tutors in the development of their work, The main spaces used have been: orientations, consultations, request for information and reports, as can be seen in the first two devoted to pedagogy and the remaining two to administrative ones. An active role of tutors is observed in this community, especially those who achieve better results in their courses.

The tutors: The tutors are relevant agents in the development of the course, they have developed various tasks in the areas: pedagogical, social, technical and administrative. The role played by them especially at the beginning of the course to "enchant" those who did not attend the classroom and at the time of the evaluations.

Formation of the groups: In large regions such as the Metropolitan Region where the country's capital is located, forming the groups according to the teacher's home, we believe that it is not the most optimal, since it transfers to the virtual environment the divisions we carry out in the labor sphere. Teachers from poor commune establishments with their peers and those from more affluent establishments with theirs. This from the perspective of the social construction of knowledge and the concept of Vigostky's Proximal Development Zone is not very adequate. In this sense, we believe that the participation of teachers from private schools can become a contribution to the rest of the learning community, especially when they join groups from more popular sectors.

The Evaluations: Important progress in learning is observed at the general and unit level, reflected in the pre and post test differences. Additionally, online summative assessments also reflect these advances. An element in our relevant judgment is that the difference obtained in relation to the online summative tests and the pre and post test reflect that these are significantly closer to the post test, which is why they account for the learning acquired, overcoming mistrust Initial in terms that these do not reflect individual learning since the teacher is presumed guilty of doing it with additional support to their own knowledge.

The process followed by the participating teachers has been largely successful, undoubtedly perfectible in various aspects. It has meant the development of a virtual experience of teacher training that has provided participants with a new way of accessing content, quality materials and

interaction with peers, tutor and specialists, on a theme that is a priority in the mathematical training of Chilean children like geometry. The experience of this course shows a way forward in these new forms of teacher updating that integrate the use of ICT as a channel of communication and training during professional life, giving access to a training experience that many of the participating teachers do not they would have. had access in the traditional face-to-face training formats.

Conclusion

To finish, I would like to point out a series of factors that can favor the incorporation of ICT in Inclusive Education, and among them we can indicate the following:

- Establishing clear public policies for the use and incorporation of ICT in the classroom.
- Clear support from the management teams of educational institutions for their incorporation.
- The presence of ICT in classrooms, in a way that favors the “invisibility” of ICT. And the existence of teams that favor their adaptation to the characteristics of the students.
- Clear training and support policies for teachers for the incorporation of ICT for schools.
- The organization of good practice transfer policies and collaborative work between teachers.
- The incorporation of subjects in the initial training plans of teachers that favor the incorporation of ICT for Inclusive Education.
- And the empowerment of research to search for new proposals for media design and search for teaching strategies and methodologies for subjects with certain characteristics.

In any case, their incorporation goes through teacher training (teachers must be sensitive to social reality and the historical moment that serves to promote the reflection of students and take responsible and prosocial positions as future citizens), transforming the organizational structures of schools and adopting measures to enhance the visibility of ICT in educational centers. Along these lines, we must not forget that one of the great challenges of education today is to guarantee the quality of education for all students. For this, it is necessary to establish didactic approaches that recognize the diversity of the students and promote strategies in the teaching-learning process that allow for difference and promote flexible responses in diverse educational contexts.

Bibliography

Anderson , T & Kanuka , H. (1997). On-Line Forums: New Platforms for Professional Development and Group Collaboration, Journal of Computer- Mediated Communication (JCMC) (2003, October 31)

Barberà , Eyb adia , A. (2004) Educating with virtual classrooms: Orientations for innovation in the teaching and learning process, Madrid: A. Machado.

Bates , AW (1995). Technology open learning and distance education, London / NewYork : Routledge.

Berge, ZL (1995). Facilitating Computer Conferencing: Recommendations From the Field. Educational Technology. 35 (1), 22-30. (2003, August 18)

BRASLAVSKY, C. (1999). Bases, guidelines and criteria for the design of teacher training programs. Inter-American Journal of Education. No. 19, pp 13-50. Madrid-Spain: Organization of Ibero-American States for Education, Science and Culture (OEI). (2003, July 22)

BULTRON, C. (2000). New trends in education. World Report on Communication and Information 1999-2000, (pp. 51-67). UNESCO / CINDOC editions

CABERO, J. (2001). The application of ICT: snobbery or educational need ?, Red Digital [online], 1 (2002, December 22)

COLLECT & ENLACES (2004). Survey: Education in the Information Society. In Statistical Links 2005 (pp 9-22), (2005, May 15)

COLL, C. (2001). Constructivism and education: the constructivist conception of teaching and learning. In: Coll, C., Palacios, J. and Marchesi, A. (comps.). Psychological Development and Education II. Educational Psychology (pp. 157-186). Madrid: Alliance.

CROOK, CH. (1998). Computers and collaborative learning. Madrid: Morata / MEC Ministry of education and culture (Original title: Computer and the collaborative experience of learning, London: Routledge, 1994)

GREENING, T. (1998). Building the constructivist toolbox: an exploration of cognitive technologies, Educational Technology, 38 (2), 23-35.

GROS, B. (2002). Constructivism and designs of virtual learning environments, Revista de Educación, 328, 225-247.

GROS, B. and SILVA, J. (2005). The training of teachers as teachers in virtual learning spaces, Revista Iberoamericana de Educación, Number 36 (1)

GRÜNBERG, J. (2002) REDOCENTE: an investigation on electronic collaboration between mathematics and science teachers. New Technologies in Education, Montevideo, Uruguay University of the Republic (2003, December 13)

HARASIM, L., HILTZ, S., TUROFF, M. & TELES, L. (2000). Learning networks: Guide for teaching and learning online, Barcelona: Gedisa / EDIUOC [Original version: Learning networks. A faithful guide to teaching and learning online. Cambridge (USA): Massachusetts Institute of Technology Press, 1995)

HERNÁNDEZ, P. (1997). Building constructivism: criteria for its foundation and school application. In Rodrigo, M^a.J. Arnay, J. (Comps). The construction of school knowledge (pp. 285-312). Barcelona / Buenos Aires / Mexico: Paidós

PÉREZ, A. (2002). Elements for the analysis of educational interaction in new learning environments, pixel-bit media and education magazine [online], 19. (2003, April 1)

RYAN, S., SCOTT, B., FREEMAN, H. & PATEL, D. (2000). The virtual university: the Internet and resource -based learning, London: Kogan Page.

SALMON, G. (2000). E-moderating: The key to teaching and learning online, London: Kogan Page.

SWAN, K., SHEA, P. FREDERICKSEN, E., PICKETT, A. PELZ, W., MAHER, G.
(2000). Building knowledge building communities: consistency, contact and communication in virtual classroom, *Journal Educational Computing Research*, 23 (4), 359-381.

VYGOSTKY, LS (1978). *The development of higher psychological processes*, Barcelona: Critique.

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ В МЕДИЦИНСКОМ ВУЗЕ

Абдуллаева Розанна Мирзатуллаевна

доцент кафедры узбекского и иностранных языков Ташкентской медицинской академии, Ташкент.Узбекистан

Аннотация: Данная статья посвящена инновационным методам обучения иностранным языкам в медицинском вузе. Особое внимание уделено опыту применения Интернет-технологий.

Ключевые слова: инновационные методы, методика обучения, педагогические технологии.

За последние годы произошла существенная переоценка роли и места предмета «Иностранный язык» в содержании образования в медицинском вузе в решении задач образования и воспитания личности. В настоящее время он рассматривается не только в ряду наиболее востребованных предметов, но и в программных документах, определяющих направления модернизации структуры и содержания образования.

Знание иностранного языка (английского особенно) делает специалиста любой области более конкурентоспособным на рынке труда. Образовательная роль иностранного языка связана с возможностью приобщиться к источникам информации, своевременный доступ к которым практически закрыт при незнании языка, с расширением общего и профессионального кругозора, с овладением навыка общения с зарубежными коллегами, с повышением культуры речи. Воспитательный потенциал реализуется в готовности содействовать налаживанию межкультурных связей, относиться с пониманием к духовным ценностям других народов.

Главная задача современного обучения не только дать широкое образование, но и расположить личность будущего врача общей практики к самостоятельному приобретению знаний, к постоянному стремлению углубляться в область познания, формировать стойкие познавательные мотивы учения, основным из которых является познавательный интерес.

В высших учебных заведениях предпочтение отдается активным методам обучения, которые направлены на формирование у студентов самостоятельности, гибкости, критичности мышления.

В соответствии с современными тенденциями в образовании перед преподавателями иностранного языка стоит цель - формирование у студентов коммуникативной компетенции. Для достижения данной цели используется технология лично-ориентированного обучения, педагогическая технология коммуникативного взаимообучения, технология обучения говорению в рамках компетенции коммуникативного образования, метод проектов на занятиях иностранного языка.

Оснащение учебных заведений компьютерами позволяет активно внедрять в преподавание иностранных языков компьютерные программы. Практика показывает, что они имеют определенные преимущества перед традиционными методами обучения. Компьютерные программы обеспечивают большую информационную емкость, интенсификацию самостоятельной работы каждого студента, создание коммуникативной

ситуации, лично значимой для каждого, повышение познавательной активности студентов, а также усиление мотивации.

Инновационные технологии в образовании – это прежде всего информационные и коммуникационные технологии, неразрывно связанные с применением компьютеризированного обучения. Основными вопросами в использовании инновационных технологий является структура учебных компьютерных программ, их содержание и оптимальная организация Web-пространства.

Современные компьютерные средства позволяют создавать новые компьютерные программы как обучающие, тренировочные, так и контролирующие. Такого рода программы создаются в специальных учебных целях и широко используются в процессе самостоятельной и домашней работы при изучении иностранного языка. При самостоятельной проработке материала использование компьютера обеспечивает: 1) свободный режим работы, 2) неограниченное время работы, 3) исключение субъективных факторов, 4) максимальную поддержку при овладении иностранным языком. Компьютерные средства контроля повышают эффективность самостоятельной работы, оперативность в получении результата.

Исходя из вышесказанного, следует отметить, что компьютерная форма обучения не нарушает основные закономерности учебного процесса, а открывает реальные перспективы совершенствования организации процесса обучения.

Важная проблема современного образования – разработка методики компьютерного обучения иностранному языку, целью которой является повышение эффективности образовательного процесса в результате использования информационных технологий. Для достижения этой цели необходимо решить такие задачи:

- проанализировать опыт использования новых информационных технологий и программного обеспечения в обучении иностранным языкам;
- предложить новые модели дистанционного обучения иностранным языкам;
- применять цифровые образовательные ресурсы в системе, апробировать инновационные формы обучения для оптимизации учебного процесса.

В процессе обучения иностранному языку применяются разнообразные цифровые образовательные ресурсы, такие как презентации в Power Point, On-line тесты, обучающие программы, электронные учебники, учебные Интернет ресурсы, которые мотивируют и нацеливают учащихся на успешные результаты. Преимущества применения информационных технологий по сравнению с традиционными методами выражаются в сочетании аудио- и видеонаглядности; использовании для презентации интерактивной, мультимедийной доски, которая позволяет более наглядно представлять и активизировать лексическо-грамматический и фонетический материал; возможности применения в качестве раздаточного материала диаграмм, графиков, схем, таблиц; обеспечении эффективности восприятия и запоминания учебного материала; экономии учебного времени.

Интернет-технологии играют позитивную роль в формировании иноязычной коммуникативной компетенции студентов-медиков. Интернет – ресурсы должны быть направлены на комплексное формирование и развитие следующих элементов:

- коммуникативной компетенции (лингвистические, социолингвистические, социокультурные, учебно-познавательные компоненты);
- коммуникативно-когнитивных умений – (поиск, отбор, обобщение, классификация, анализ, синтез информации);
- коммуникативных умений – (представление, обсуждение результатов работы с Интернет-ресурсами);

- умений использовать ресурсы Интернета с целью знакомства с историей и культурой различных стран и народов в духе толерантности, а также выступать в качестве представителя родного языка и культуры.

Все учебные Интернет-ресурсы направлены на поиск, отбор, классификацию информации, создание благоприятных условий для индивидуальной, групповой и фронтальной работы со студентами обладающими разными уровнями коммуникативной компетенции для реализации своего интеллектуального потенциала. Использование мультимедиа и Интернет-ресурсов в обучении иностранным языкам является необходимым условием модернизации образования, что способствует успешному формированию коммуникативной и информационной компетенции учащихся, ведет к повышению результативности в обучении иностранным языкам.

Включение современных мультимедийных средств в инновационный учебный процесс повышает качества образования, однако, уровень информатизации образовательной деятельности недостаточно высок. В процессе развития системы образования эта проблема решается посредством национальной программы образования.

Изучение иностранного языка дает студентам большие преимущества, открывает новые перспективы в рамках расширения границ межнационального общения, повышения интеллектуально-познавательного потенциала. Являясь «визитной карточкой» современного человека, иностранный язык предоставляет реальные возможности при устройстве на перспективную работу, способствует успешному формированию личности в целом.

Использование инновационных форм обучения в отличие от традиционных методик отводит студенту главную роль на пути к усвоению знаний, при которой преподаватель является активным помощником, организует и стимулирует учебную деятельность.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Белкова М. М. Информационные компьютерные технологии на уроках английского языка / М. М Белкова – М.: Экзамен, 2008. – 73–75 с.
2. Солова Е.М. Вопросы теории и практики английского языка. - Москва, 2002.
3. Полат Е.С. Метод проектов на уроках иностранного языка // Иностранные языки. - 2000. - № 2. -№ 3. - С.41.
4. Репина Е. В. Использование компьютерных игровых программ для обучения английскому языку. / Е. В. Репина – М.: Первое сентября. Английский язык, 2009, №6, 5–8 с.
5. Туркина Н.В. Работа над проектом при обучении английскому языку // Иностранные языки. - 2002. - № 3. - С.46.
6. Абдуллаева Р.М. Интеграция С Клиническими Дисциплинами В Медицинском Вузе При Обучении Русскому Языку Специальности. Central Asian Journal of Medical and Natural Science 3 (6), 94-97
7. Абдуллаева Р.М. Коммуникационные Технологии Языкового Обучения В Медицинском Вузе. Central Asian Journal of Medical and Natural Science 3 (6), 98-102

ТЕХНОЛОГИЯ ЭФФЕКТИВНОЙ РЕЧЕВОЙ КОММУНИКАЦИИ В ВУЗАХ

Нурматова Фаиза Ириковна

преподаватель кафедры Узбекского и иностранных языков ТМА, Ташкент, Узбекистан

Аннотация: Статья посвящена технологии эффективной речевой коммуникации в вузах. Автором описаны психологические принципы общения

Ключевые слова: эффективная речевая коммуникация, позитивный коммуникативный климат, принцип равной безопасности, принцип децентрической направленности, принцип адекватности, психологический принцип общения, стереотипно-догматическое мышление.

Под эффективной речевой коммуникацией понимается достижение адекватно смыслового восприятия и адекватной интерпретации передаваемого сообщения. Правильная интерпретация считается состоявшейся, если реципиент трактует основную идею текста в соответствии с замыслом коммуникатора. Если реципиент усвоил, для какой цели порождён данный текст, что именно хотел сказать его автор с помощью всех использованных средств, можно утверждать, что он интерпретировал текст адекватно. Неадекватное понимание устного и письменного сообщения у отправителя и получателя может привести к серьёзным ошибкам во время выработки и принятия решения, стать причиной нежелательных конфликтов.

Какие же условия, способствующие эффективному обмену информацией и осуществлению коммуникативной цели, следует учитывать при организации речевой коммуникации? Специалисты к таким условиям относят потребность в общении, коммуникативную заинтересованность; настроенность на мир собеседника, близость мировоззрения говорящего и слушающего; умение слушателя проникнуть в замысел говорящего внешние обстоятельства (присутствие посторонних, физическое состояние, знание норм этикетного речевого общения и др.)

Очень важно создать позитивный коммуникативный климат, помогающий установить контакт взаимоотношение в процессе общения. По данным зарубежных учёных, количество передаваемой информации, её точность увеличивается в атмосфере доверия и открытости между участниками общения.

Созданию такого климата способствует соблюдение участниками диалога принципа кооперации Г.П.Грайса и принципа вежливости Д.Н.Лича, установление партнёрских отношений, а также применение ряда психологических принципов общения, сформулированных в научной и методической литературе. Назовём основные из них.

Принцип равной безопасности, предполагающий не причинение психологического или другого ущерба партнёру в информационном обмене. Этот принцип запрещает оскорбительные выпады против реципиента, унижение чувства собственного достоинства партнера. Ярлыки, грубые слова и выражения, обидные реплики, оскорбления, презрительный и насмешливый тон могут вывести человека из состояния равновесия, нанести ему моральную травму и даже физический ущерб здоровью, а значит, помешать восприятию и пониманию информации. Конечно, каждый участник диалога имеет право защищать и отстаивать свою точку зрения, не соглашаться с высказываниями оппонента, показывать и доказывать ошибочность его позиции, но он обязан с уважением относиться к личности собеседника.

Принцип децентрической направленности, означающий не причинение ущерба делу, ради которого стороны вступили во взаимодействие. Суть этого принципа состоит в том, что силы участников коммуникации не должны тратиться на защиту амбициозных, эгоцентрических интересов. Их следует направлять на поиск оптимального решения проблемы. Децентрическая направленность, в отличие от эгоцентрической, характеризуется умением анализировать ситуацию или проблему с точки зрения другого человека, исходя не из собственных интересов, а из интересов дела. Это довольно часто нарушаемый принцип. Нередко люди, руководствуясь самыми различными мотивами, в пылу эмоций забывают о самом предмете обсуждения.

Принцип адекватности того, что воспринято, тому, что сказано, то есть не причинение ущерба сказанному путём намеренного искажения смысла. Порой участники общения сознательно искажают позицию оппонента, передергивают смысл его слов, чтобы таким путём добиться преимуществ в разговоре. Это приводит к разногласиям и взаимному непониманию.

Обозначим и основные факторы, способствующие установлению благоприятного климата речевого общения:

- признание не на словах, а на деле плюрализма мнений, наличия многообразия точек зрения на различные проблемы современной жизни, что является необходимой предпосылкой демократического решения вопросов;

- предоставление каждому возможности осуществить своё право высказать свою точку зрения;

- осознание того, что необходимость конструктивного диалога диктуется не волей отдельных лиц, а реально сложившейся ситуацией, связана с решением жизненно важных проблем для той и другой стороны;

- предоставление равных возможностей в получении необходимой информации для обоснования своей позиции;

- определение общей платформы для дальнейшего взаимодействия и сотрудничества, стремление найти в высказываниях партнёра и его поведении то, что объединяет с ним, а не разъединяет, поиск общих точек соприкосновения.

Несоблюдение этих условий, игнорирование вышеназванных принципов превращает конструктивный диалог в деструктивный, препятствует организации эффективной речевой коммуникации.

Главная причина появления деструктивных элементов в процессе общения – стереотипно-догматическое мышление, нетерпимость к чужому мнению, а также личностные особенности его участников: эгоизм, амбициозность, уверенность в собственной непогрешимости, категоричность суждений, неспособность идти на компромисс, поступиться собственными интересами, а также отсутствие здравого смысла, непонимание реальных процессов, происходящих в обществе.

Необходимым условием эффективной речевой коммуникации является умение слушать.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1.Абдуллаева Р.М. Приоритетные направления в процессе преподавании русского языка в нефилологических вузах. Ta'lim, fan va innovatsiya, 2019, №4. – Б. 7-10.

2.Абдуллаева Р.М., Эшбаева Н.У. Сложности при обучении русскому языку в медицинском вузе: учебные ресурсы и потребности студентов. ЎзМУ хабарлари. 1/4/1 Ташкент. 2022.Б.38-41

Chemical Sciences

HISTORY OF DEVELOPMENT AND APPLICATION OF HETARIL-CONTAINING DYES

Kasamanli Khayala Hamlet

PhD, assistant professor substitute, Ganja State University, Azerbaijan

Aliyeva Vugare Surkhay

Senior Lecturer, Ganja State University, Azerbaijan

Namazova Leyli Oktay

Senior Lecturer, Ganja State University, Azerbaijan

Keywords: *getaryl, heterocyclic, chromophore, polymethine dyes, fragment*

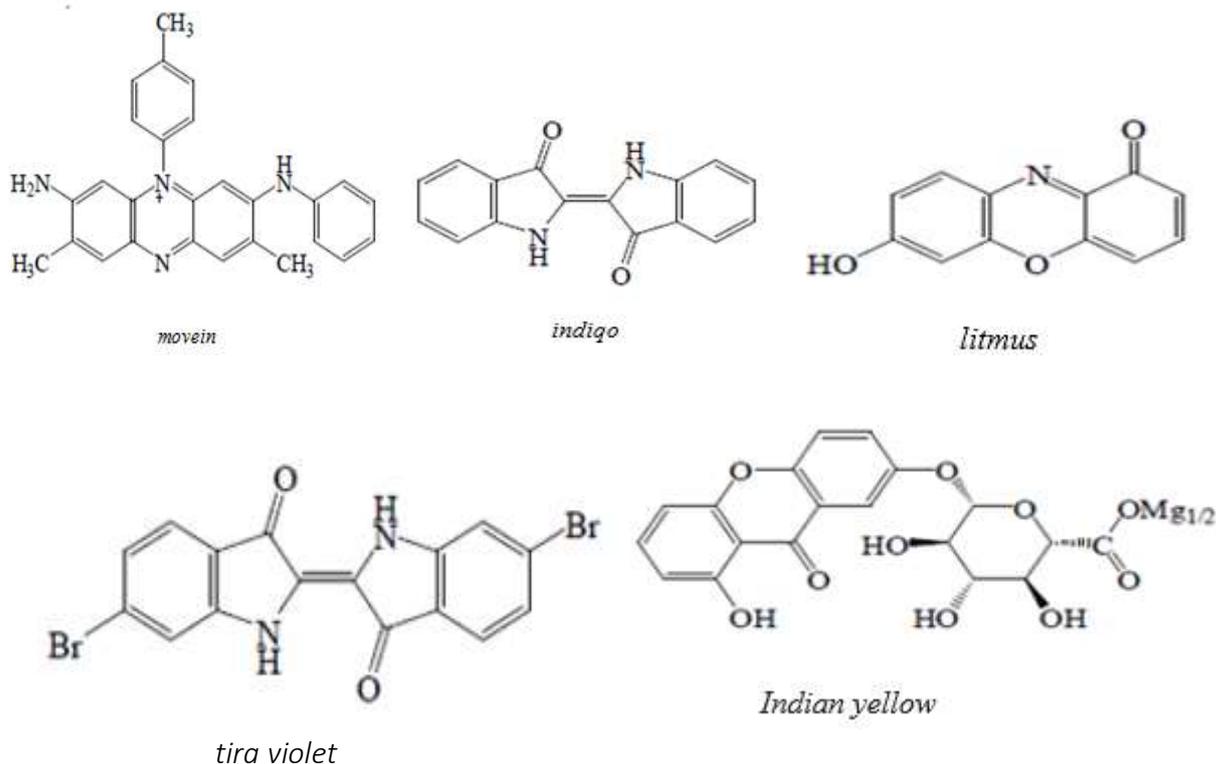
Paints are of special importance in the production activity of modern society. In addition to the traditional areas of painting, the emergence of new areas of painting (new photo, optical bleaching, laser technology, production of liquid crystal materials, modern copying equipment, production of organic semiconductors and current converters, etc.) leads to the need to develop special paints that meet new requirements. In this regard, the assortment of paints is constantly updated, new types of paints are created, the role and importance of individual classes is changed. All this requires continuous intensive development of scientific research in the field of chemical and paint technology. Functional derivatives of aromatic hydrocarbons are considered the main intermediates in industrial synthesis of dyes [1,3].

The success of the theoretical and experimental chemistry of heterocyclic compounds made it possible to solve the problems arising in the application chemistry of paints. Analysis of the history of the development of the chemistry of synthetic organic dyes reveals the main factors influencing this process. Studying the history of the development of a certain field of science helps to understand more deeply the logic of its origin, formation and current state, and most importantly, it allows to predict its development prospects in the future.

Historians studying the history of the development of organic chemistry note that the industrial revolution at the end of the 18th century created a new era in the development of the field of chemistry. In the chemistry of dyes, this is due to the increasing demands on the volume, variety and price of dyes for dyeing textile materials in the textile industry. In the middle of the 19th century, the industrial production of "artificial" dyes, stimulated by the struggle for the markets of textile and light industrial products of the developing capitalist countries of Europe (England, France, Germany) began [2]. It should be noted that in this period all textile materials were obtained from natural fibers (wool, cotton, silk).

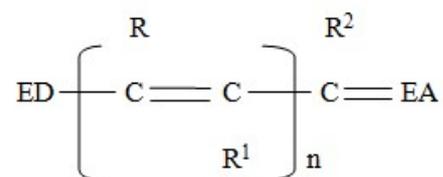
By the middle of the 20th century, the emergence of a family of chemical and synthetic fibers and textile materials based on them required the creation of new structural paints[3]. At this stage of the development of dye chemistry, the dynamically developing field of organic chemistry - the chemistry of heterocyclic compounds - is clearly manifested. The theoretical and experimental successes of the chemistry of heterocyclic compounds made it possible to solve the problems of the application chemistry of dyes.

At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, the heterocyclic structure of a number of dyes of natural origin was determined. This applies to dyes that were widely used at that time, such as indigo, tira violet, Indian yellow, litmus and others:



In 1856, the first technical synthetic dye "Movein" received by U. Perkin was determined to contain a heterocyclic fragment. At the same time, the chemistry of heterocyclic compounds was flourishing. General algorithms for the synthesis of heterocyclic compounds of different shapes (five- and six-membered) by volume have been developed. Rather, the chemistry of heterocyclic compounds already had the necessary methods and a sufficiently developed theoretical basis for creative and effective perception. It is no exaggeration to say that the successes of the chemistry of heterocyclic compounds, polymethine, active, cubic, etc. laid the foundation for the creation and development of a class of synthetic paints.

The chromophore system of polymethine (cyan) dyes is characterized by the presence of a double-linked chain consisting of free or substituted methine groups (-CH=), with electron-donor (ED) and electron-acceptor (EA) substituents at the end of the chain:

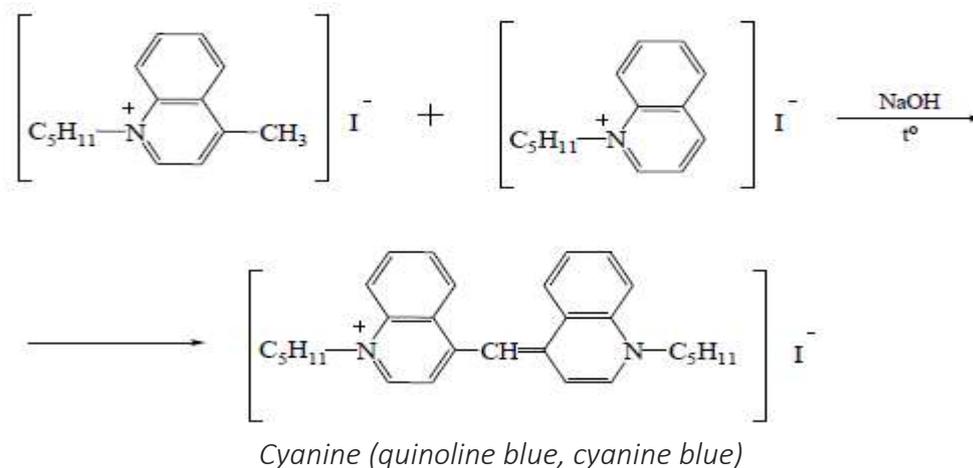


where, $n=1,2,3,\dots$

If R, R¹, R² are hydrogen, alkyls, then the compound consists of an open chain of methine groups connecting the substituents ED and EA. ED and EA substituents of practical valuable polymethine dyes, as well as part of methine groups, with aromatic nuclei (benzene, naphthalene) or quinoline, indole, pyridine, thiazole, thiazoline, benzoxazole, benzothiazole, indolene, pyrroline, benzimidazole, etc. can combine with heterocyclic systems such as.

The chemistry of hetaryl-preserving polymethene paints dates back to the middle of the 19th century. A few years after studying the chemistry of quinoline bases (these compounds were not synthetic products, they were obtained from coal tar), in 1860, K.G.Williams described the

method of obtaining a new dark blue dye, which he called cyanine (from the Greek "cyanos" - dark blue):

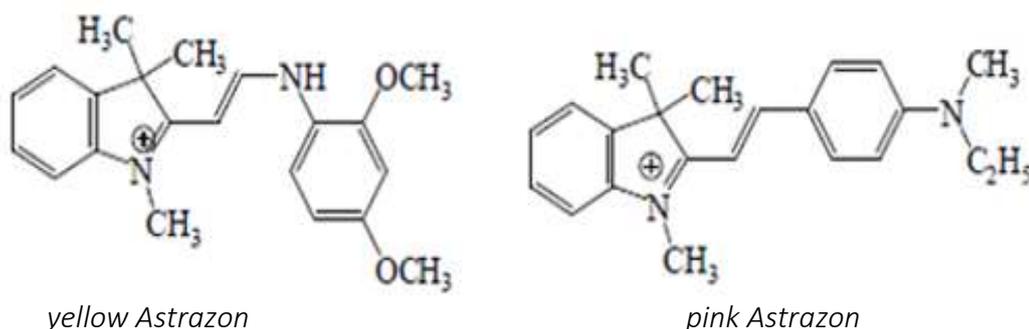


Already in 1861, cyanine was presented at an exhibition in Paris. Cyanine was then produced in France for silk and wool dyeing by the K.G. Williams method. In 1985, G.V. Fogel discovered the sensitizing property of cyanine in the orange-red region of the spectrum, which facilitated the search and synthesis of a new series of polymethine dyes. The period of in-depth study of the composition, structure and formation mechanism of polymethine dyes has begun.

Until the 40^s of the 20th century, schemes for obtaining a large number of cyanine dyes (apocyanins, hemicyanins, cryptocyanins, polycarbocyanins, azocyanins, merocyanins, etc.) were developed and patented. In 1922, Mills showed that cyanine dyes containing a five-membered heterocyclic fragment-thiazole have the properties of photosensitizers. The discovered fact prompted the search for new similar structures in the thiazole series.

Over the following years, polymethine dyes were synthesized on the basis of other heterocyclic compounds: benzoxazole (1930), benzimidazole (1933), 1,8-naphthiridone (1953), indolizine (1941), pyrazole and imidazole (1955), pyridazine and its benzo derivatives (1959), benzpyrimidine (1960), quinoxaline (1960), isoxazole (1954), thiazine (1957), pyrrole (1935), furan (1961), thiophene.

In 1953, a new page in the history of polymethine paints was opened with the discovery of synthetic polyacrylonitrile fiber - Orlon 42 (Dup). As the first dyes, Astrazons (Bayer) polymethine dyes, such as Astrazon yellow and pink, were offered under the trade name Astrazon:



The diversity of properties of polymethine dyes led to the development of lightfast dyes and their synthesis technologies in the 1960^s and 1980^s. During this period, theoretical ideas about electron transitions in hydrocarbon molecules containing heteroatoms were developed. Several rules have been formulated that describe the electronic state of the molecules of getaryl-containing dyes.

REFERENCES:

1. Ryndin, A.I. Essays on the history of the chemistry of synthetic dyes containing a heterocyclic fragment. Hetaryl-containing azo dyes /A.I. Ryndin, D.N. Kuznetsov, K.I. Kobrakov// History and pedagogy of natural sciences. – 2013. Issue 4. – S. 20-27
2. Kuznetsov D.N., Ruchkina A.Q., Kobrakov K.I., Dmitrieva M.B., Glotova M.O., Design, synthesis and investigation of properties of fungicidal dyes// Proceedings of higher education institutes. Textile industry technology 2011, №7 (336) p. 71-77.
3. Ryndin, A.I. Hetaryl-containing dyes for textile materials: history and application prospects/ A.I. Ryndin, D.N. Kuznetsov, K.I. Kobrakov //Abstracts of the International Scientific and Technical Conference "Modern technologies and equipment of the textile industry" (Textile-2012), Moscow State Technical University. A.N. Kosygin, Moscow, p. 90

ISOMERIZATION OF GASOLINE FRACTION ON ZEOLITE-CONTAINING CATALYSTS

Sona Garayeva

PhD Emirov Sabir

Azerbaijan State Oil and Industry University, Chemical technology, Technology of organic substances and high molecular compounds

Abstract

Isomerization of gasoline fraction over mordenite catalyst containing 75% wt. hydrogen and 0.3% wt. platinum was studied. A sample of the catalyst was studied and the degree of its catalytic activity was determined in connection with the hydrogenation reaction of benzene. The possibility of cyclization of normal alkanes was investigated, and the possibility of cracking and decyclization of hydrocarbon raw materials was determined. The temperature ranges in which the catalyst is capable of isomerization with respect to hydrocarbons of the heptane series was selected.

Key words: isomerization, mordenite, catalyst, gasoline fraction, hydrocarbons.

Today, the isomerization process is one of the most cost-effective methods of obtaining high-octane gasoline components with improved environmental properties. The relevance of isomerization processes has increased with the introduction of new strict restrictions on the environmental properties of motor gasoline, including restrictions on fractional composition, aromatic compounds and benzene content.

Isomerization units allow obtaining fuel with properties that meet strict EURO-4 and EURO-5 standards. An intensive increase in the power of the isomerization process is carried out due to the reconstruction of existing facilities and the construction of new facilities. At the same time, existing isomerization facilities for processes with recirculation of unconverted normal paraffin are being improved and strengthened.

Isomerization feedstock are light gasoline fractions with a boiling point of 62 °C to 85 °C. The increase in octane number is achieved by increasing the ratio of isoparaffins. The process is usually carried out in one or two reactors, depending on the technology used, at a temperature from 110°C to 380°C and a pressure of up to 35 atm. One of the primary products of petroleum refining is the light straight run gasoline fraction, which consists mainly of C5–C6 hydrocarbons, having a predominantly normal or slightly branched structure and having a low octane number. To increase the octane number, the fraction is subjected to the isomerization process.

Isomerization is a process that significantly increases the octane number of light gasoline fractions. In combination with other processes, it also allows the production of reduced benzene and sulfur commercial gasoline.

Modernization of reactor equipment, use of highly efficient catalysts and optimization of plant operating parameters are important components to increase the efficiency of the isomerization process.

Methods of analysis.

The individual carbon content of the GC 2010 Plus gas chromatograph was determined and the working principle was presented. Using TriStar II 3020 special surface area analyzer, the physical characteristics of the catalyst sample were determined and the working principle of the analyzer was presented. The method of determining the amount of sulfur in raw materials was carried out in an energy-dispersive X-ray fluorescence spectrometer, the working principle of the spectrometer was given.

Results obtained.

The amount of total sulfur in the raw material was measured in a NEXCG energy-dispersive X-ray fluorescence spectrometer (RIGACU Co) and n.c. defined in the fraction. – was 85 °C 1.69 ppm.

Prior to testing in a catalytic unit, the catalyst is first calcined in a stream of dry air and nitrogen to remove sorbed moisture and other substances, then the catalyst sample is subjected to reduction in a hydrogen atmosphere, and after the reduction is complete, to sulfurization. to suppress its hydrocracking properties [11]. After the completion of desulfurization, the plant was commissioned with the following parameters:

1. hydrogen pressure in the system is 3 MPa;
2. mole ratio hydrogen: raw material 2:1;
3. linear speed of raw material 4 h⁻¹
4. Temperature range of 240-360 °C with a difference of 20 °C [12].

Sampling was carried out every 6 hours, and gas samples were taken for analysis in parallel. The results of the chromatographic analysis are presented in Table 3.1, and the product yield is presented in Table 3.2.

Based on the obtained experimental data reflecting the conversion of hydrocarbon raw materials, the following conclusions can be drawn:

- during the isomerization of the 85 °C fraction, in high temperature conditions, processes related to the formation of a large number of gas and liquid products of various structures take place;
- the mechanism of the observed chemical transformations includes cracking, decyclization and isomerization reactions, the contribution of which varies with the process temperature;
- at the process temperature above 300 °C, an increase in gas formation is observed, the gas products are dominated by propane and isobutane, which indicates the occurrence of cracking reactions and decyclization of hydrocarbon raw materials;
- the sample of the studied catalyst exhibits high catalytic activity in relation to the hydrogenation reaction of benzene;
- the n-alkanes isomerization catalyst has moderate isomerization activity relative to hexanes in the entire investigated temperature range;
- the catalyst has isomerization activity with respect to hydrocarbons of the heptane series from 240 °C to 310-320 °C;
- in the temperature range of 240 - 300 °C, the reaction products show an increase in hydrocarbons of the cyclic structure, which indicates the possibility of catalysis of cyclization reactions of normal alkanes.

Table 1. Results of chromatographic analysis for the isomerization process

Entry time, min	Component	Temperature, °C						
		240	260	280	300	320	340	360
3,923	Propane	0,18	0,25	0,25	0,61	2,59	8,30	9,68
4,214	Isobutane	0,19	0,45	0,54	0,64	3,06	8,60	8,94
4,464	n-butane	0,76	0,95	0,46	0,59	1,46	3,17	3,81
4,476	2,2-dimethylpropane	-	-	-	-	0,34	0,38	0,62
5,384	Isopentane	4,43	4,49	4,40	4,32	5,84	6,31	7,62
5,88	n-pentane	11,0	10,9	10,1	9,26	9,32	6,91	6,70
6,813	2,2-dimethylbutane	0,50	0,63	0,68	0,96	1,54	2,46	3,28
7,824	Cyclopentane	6,17	6,56	6,69	6,76	6,99	3,19	-
7,871	2,3-dimethylbutane	-	-	-	-	-	3,40	6,41
8,036	2-methylpentane	15,2	14,6	14,7	14,8	15,6	14,4	15,1
8,67	3-methylpentane	8,99	8,98	9,32	9,63	9,83	10,1	11,0
9,578	n-hexane	20,2	19,3	18,8	18,2	17,2	13,1	13,0
11,282	methylcyclopentane	13,5	14,0	14,4	14,9	12,7	9,97	7,13
11,512	2,4-dimethylpentane	-	0,27	0,33	0,28	-	-	-
13,19	Benzene	1,67	0,32	0,02	-	-	-	-
13,961	Cyclohexane	3,78	4,38	4,44	3,94	2,90	1,90	1,26
14,87	2-methylhexane	0,88	0,91	1,09	1,11	0,68	0,44	0,24

Table 2. Output products of isomerization in the studied catalytic process

Product	Mode						
	240	260	280	300	320	340	360
UBQ, %wt.	1,1	1,7	1,8	1,9	6,6	19,7	21,7
Catalyst, % wt.	98,9	98,3	98,2	98,1	93,4	80,3	78,3
Total	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Conclusion

Taking into account the above, the H-form mordenite-based catalyst can be used in the oil refining industry to reform straight run gasoline fractions in the temperature range of 240-320 °C to enrich them with high-octane components through isomerization and cyclization of paraffin hydrocarbons.

Literature

1. Hanif MA, Nisar S, Rashid U (2017) Supported solid and heteropoly acid catalysts for production of biodiesel. *Catal Rev* 59(2):165–188
2. Ducreux O, Jolimaitre E (2004) Process combining hydroisomerisation and separation using a zeolitic adsorbent with a mixed structure for the production of high octane number gasolines, Patent 6, 809, 228
3. de Barros SDT, Senra JD, Lachter ER, Malta LFB (2016) Metal-catalyzed cross coupling reactions with supported nanoparticles: recent developments and future directions. *Catal Rev* 58(4):439–496

4. Gheit AKA, Ghoneim SA (2008) Catalysis in the petroleum naphtha catalytic reforming process. *J Rec Pat Chem Eng* 1:113–125
5. Zhao X, Wei L, Cheng S, Julson J (2017) Review of heterogeneous catalysts for catalytically upgrading vegetable oils into hydrocarbon biofuels. *Catalysts* 7(3):83
6. Sanchez LM, Thomas HJ, Climent MJ, Romanelli GP, Iborra S (2016) Heteropolycompounds as catalysts for biomass product transformations. *C Rev* 497–586
7. Dildari H (2005) Suitable catalyst for hydroisomerization of longchain normal paraffin. *Appl Catal A* 293:1–10
8. Meyers RA (1986) Handbook of petroleum refining processes. McGraw-Hill, New York, Chapter 5.2
9. Meyers RA (1986) Handbook of petroleum refining processes. McGraw-Hill, New York, Chapter 5.1\
10. Eswaramoorthi I, Lingappan N (2003) Hydroisomerization of n-hexane over bimetallic silico alumino phosphate based molecular sieves. *Appl Catal A* 245:119–135
11. Low CD, Gembicki VA, Haizmann RS (1991) Isomerization of benzene-containing feedstocks, Patent-5003118 A
12. Chuzlov VA, Molotov KV (2016) Development of computer modelling system as a tool for light naphtha isomerization improvement. *Petrol Coal* 58:47–55

Economic Sciences

OPTIMIZATION OF THE STRUCTURE OF STATE FINANCIAL CONTROL

Azhar Beisenbayeva

Candidate of Economics, associate Professor of KazNARU

Marita Kadyrbekova

senior lecturer of KazNARU

Almaty, Kazakhstan

The effectiveness of any system depends more on the optimal structure of its structural elements. In this system, the purpose of each element is clearly outlined, functional responsibilities are defined, and the issues of interaction of each element are solved in the best way, which allows the entire system to work smoothly and effectively achieve its goals.

Along with gaps in legislation and theoretical and methodological support for the control activities of the state in the field of finance, the effectiveness of the system of state financial control is negatively affected by unsystematic, disordered, lack of coordination, parallelism and duplication of functions of state financial control bodies. Thus, the system of state financial control cannot act as an effective mechanism of protection against existing threats to economic security in the medium term.

In our opinion, the primary task in improving the control activities of the state in the field of finance should be the optimization of the organizational structure of state financial control by:

- 1) a clear distinction between external and internal financial control in the legislative order and the definition of the relevant state bodies;
- 2) separation of powers and functions of state bodies exercising external and internal control;
- 3) development of a clear mechanism for interaction between state financial control bodies and other state bodies.

In the adopted Budget Code of the Republic of Kazakhstan, external control is defined by the state financial control carried out by the Accounts Committee for Control over the Execution of the Republican Budget and the audit commissions of Maslikhats; internal control is defined by the state financial control carried out by the central authorized body for internal control and internal control services.

This interpretation of external and internal financial control, reduced to the definition of bodies exercising state financial control, causes a blurring of concepts and does not exclude different, often contradictory, interpretation in practice.

At the same time, a clear legislative definition should not only exclude misinterpretation of the basic concepts of budget legislation, but also serve as a basis for further implementation of the norms of this legislation through the functional differentiation of external and internal financial control. In this regard, in our opinion, it is advisable to give the following clear definitions of both external financial control and internal financial control.

External financial control is the control over the activities of executive authorities for the management of state resources, carried out by specially created independent state control bodies.

The state bodies exercising external financial control are the Accounts Committee for Control over the Execution of the republican budget, the audit commissions of maslikhats.

Internal financial control is the control carried out by a specially created structural subdivision of state bodies, institutions and organizations. Internal control is carried out by internal control services.

In our opinion, it is incorrect to attribute the activities of the central authorized body for internal control defined in the Budget Code of the Republic of Kazakhstan to internal control. If we consider the central authorized body for internal control as the body exercising control over the activities of structural divisions of the executive authority, then it should be attributed to departmental control. In other words, a special control and audit division of the executive power should be responsible for conducting departmental control.

As a result, it can be determined that the Kazakhstan system of state financial control is represented by state bodies that exercise external and internal financial control over the execution of the republican and local budgets.

Taking into account all of the above, State financial control is a verification of the legality and effectiveness of the formation, distribution and use of public funds, as well as procedures related to the organization and planning of these processes, carried out by the state in the person of authorized state bodies or organizations, as well as non-governmental organizations specially authorized by the state.

Issues of interaction between state financial control bodies require a comprehensive solution to ensure more efficient use of the existing resource base and existing human resources. In this regard, it is necessary to develop mechanisms for convergence of positions and coordination of the main elements of state financial control bodies by law, fixing the order of interaction between them.

In our opinion, it is advisable to improve Kazakhstan's internal control system, which should correspond to the most successful examples of international practice of organizing internal audit and provide effective support to the senior level of each state body. And most importantly, the internal control system should contribute to increasing the responsibility of each state body for the quality performance of its assigned functions.

At the same time, the role of the internal control system proposed by us should be to assist the management of each state body on the following issues:

- risk of insufficient control procedures;
- monitoring for compliance with the rules;
- compilation of accurate and reliable accounting, financial and administrative information;
- improving the quality of management and operational control systems; improving the efficiency and effectiveness of operations and ensuring efficient use of resources.

References

1. On approval of procedural standards of external State audit and financial control. Regulatory Resolution of the Accounts Committee for Control over the Execution of the Republican Budget dated March 31, 2016 No. 5-NK. Registered with the Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan on April 28, 2016 No. 13647.

2 Kydyrbayeva Sh.D. The relevance and necessity of the development of the digital economy in the Republic of Kazakhstan. - Almaty, 2019.

3. Budget management in Kazakhstan. A roadmap for continuing the reform of budget process management procedures. November 2018

ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНЫҢ АУМАҚТЫҚ РЕКРЕАЦИЯЛЫҚ ЖҮЙЕСІН ДАМУ МАҚСАТЫНДАҒЫ ҰСЫНЫСТАР

Ш.С. Дисенова

1-курс магистранты, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Қазақстан, Астана қ
Ғылыми жетекшісі:

А.А. Жакупов

PhD доктор., доцент, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Қазақстан, Астана қ

Аңдатпа. Павлодар облысының туристік жағынан алғанда Қазақстанның аса қолайлы аумақтың бірі бола тұрып, туризмнің көптеген түрлерін дамыту үшін нақты базаға және жағдайларға ие. Облыс көлемінде рекреацияның және туризмнің алуан-түрлі нысандарын дамыту үшін мүмкіндіктерге ие. Облыстың Баянауыл, Қызылтау бірегей тау сілемдері, Ертіс өзені, ормандары, гидроминералды ресурстары және ландшафтылық жағдайлары жаяу, ат, тау, су, емдік, спорттық аңшылық және балық аулау туризмдерін және туризмнің басқа да түрлерін дамыту үшін үлкен мүмкіндіктер береді. Павлодар облысының қазіргі кездегі туристік кластерінің келешегі мен дамуына баға беріледі. Сонымен қатар туристік кластер мен кластерлік тәсілдерге анықтамалар берілді. Аймақтың туристік әлеуетінің дамуына кедергі келтіретін кемшіліктері мен бәсекелестік мүмкіншіліктерін атап көрсетілді. Павлодар қаласы және қала маңының туристік-рекреациялық танымдық мүмкіндіктерін пайдалану жолдарының аймақтық туристік кластердің негізгі тенденциялары мен мәселелері анықтауға бағытталған. Мақалада аймақтың табиғи-рекреациялық, мәдени-тарихи, әлеуметтік-экономикалық ресурстарына талдамалы сипаттама берілді. Аймақ туристік әлеуетінің сұранысына талдау жасалады.

Түйін сөздер: туризм, демалыс, ресурс, рекреация, жүйе, рекреациялық ресурстар, аумақтық рекреациялық жүйе

Кіріспе. Павлодар облысы Қазақстанның солтүстік-шығысында орналасқан. Облыс аумағының басым бөлігі Ертіс өзенінің орта ағысындағы Батыс Сібір жазығының оңтүстік шегіндегі аймақты алып жатыр. Облыстың жазықты жер бедері көптеген ұсақ өзендер мен тұзды көлдер, сонымен бірге Баянауыл таулы-орманды алқабымен алмасады. Бұл Қазақстандағы табиғаты көркем өлкелердің бірі. Бұл аймақтың туристік іс-әрекеті мен рекреациялық өзара байланыстардың артуына мүмкіншіліктерді тудырады. Республика ішіндегі байланыс пен рекреанттармен алмасу - оңтүстігінде Шығыс Қазақстан мен Қарағанды облыстары, ал батысында Ақмола және Солтүстік Қазақстан облыстарымен жүзеге асырылады. Павлодар облысы туризм мен демалысты ұйымдастыру үшін зор мүмкіншіліктерге ие.

Павлодар облыстағы туризм орталығы ретінде қарауға болады. Павлодар Қазақстан тұрғындары және әсіресе Павлодар облысы үшін туризм орталығы ретінде қызығушылық тудыруы мүмкін, өйткені: заманауи келбеті; облыс орталығына тән объектілер: мұражайлар, мәдени орындар және мәдени іс-шаралар (фестивальдар, шоулар, концерттер); демалыс және сауда мүмкіндіктері; экскурсиялық бағдарламалар; Ертіс бойымен қайықпен саяхаттау мүмкіндіктері бар.

Павлодар облысы және тамаша жерлерінің бірі Баянаул, туристік-рекреациялық зоансы, ТМД туристер арасында аса танымал жерлердің бірі болып саналады. Туристтік аймақ ретіндегі территория тарихымен дамуы, жалпы географиялық зерттеулермен байланысты.

Облыс орталығы – Павлодар қаласы, Республиканың көне және әдемі қалалардың бірі болып саналады. Қазақстанның ең ірі өзендерінің бірі – Ертіс өзен жағалауында орналасқан. Өзінің кең көшелер даңғылымен, саялы бақтаымен аллеяларымен, гүл бақшаларымен, атқымаларымен, жыл мезгілінің кез келген уақытында ауасының тазалығымен қала қонақтарын қарсы алады. Павлодарлықтар отанының тарихи және мәдени ескерткіштеріне аса жоғары құрметпен қарайды. Мұражайлар, көрмелер, мәдени жетістіктегі презентациялар өте танымал. Қала мәдени дәстүрлерге тарихқа бай.

2021 ж облыста 92 турфирм жұмыс істейді. Табиғат жағдайына байланысты экологиялық туризм кеңінен дамыған. Бұны туристік саланың «бренд» өнімі деп атауға болады. Облыста 92 турфирма, 82 турагенттік және 10 туроператорлар ресми түрде тіркелген. Сонымен қатар 60 орналастыру нысандары жұмыс істейді. Былтырғы жылмен салыстырғанда демалушылар көрсеткіші 11%-ға артты. Жазғы туристік маусым кезінде Баянауылда 134 мың адам демалған. Бұл көрсеткіш алдыңғы жылмен салыстырғанда 28%-ға көп [1, 120 б].

Баянауыл МҰТС Қазақстан мен көрші елдердің тұрғындары үшін танымал демалыс орынына айналған. Қазіргі уақытта демалыс аймағы мен көлдің жағалауында 35 демалыс үйі бар. Одан басқа қайық, катамаран, су велосипедтерін пайдалануға, автобуспен серуендеуге және мәдени шараларға қатысуға мүмкіншілік жасалады. Жалпы ұзындығы 208,5 км құрайтын аумақта, 37-ге жуық археологиялық ескерткіштер аясында 11 туристік маршруттар әзірленген [2, 29 б].

Аумақтың өсімдік жамылғысына қызықтайтын саяхатшыларға арнайы ботаникалық соқпақ бар. «Мойылды» курорты емдік-сауықтыру турөніміне ретінде зор сұранысқа ие.

«Баянауыл МҰТС көрікті жерлерімен танысу» маршруты



1 сурет – «Баянауыл МҰТС көрікті жерлерімен танысу» маршрутының карта-сызбасы

Маршрут түрі: Жаяу

Маршрут жайлы анықтамалық сипаттама

Маршруттың жалпы ұзақтығы 3 күн. Маршруттың атауы «Баянауыл МҰТС көрікті жерлерімен танысу». Маршрут ересек адамдар мен балаларға, негізінен отбасыға арналған.

Бұл маршрут «Баянауыл» турбазасындағы демалушылар мен туристер үшін ұйымдастырылған.

Маршруттың техникалық сипаттамасы

Асханаға туристер сағат 10.00 жиналады. Нұсқаушы туристердің жорыққа дайындығын тексереді. Туристер тек өзінің жеке заттарына ғана жауапты. Жорық барысында турбазаның автомашина көмегімен барлығын қажетті заттармен (су, азық-түлік, отын және т.б) қамтамасыз етеді. Маршрут «Баянауыл» турбазасынан – Жамбақ шатқалына дейін – «Қоңырәулие» - Кафарка шатқалы – Ақбеттау шоқысы (1027 м) – Торайғыр көлі – Найзатас тауы – Торайғыр көлі – Жасыбай көлі – турбазаға оралу. Баянауыл МҰТС көрікті жерлерімен танысу маршрутының қозғалу уақыты мен техникалық сипаттамасы берілген.

Маршруттық өлкетанулық сипаттамасы

Баянауыл – Павлодар өңірінің табиғаты көркем ең әдемі өлке. Баянауыл тауларының пішіні ұзақ жылдар бойы жел мен судың әрекетінен гранитті таулары қас айырылған, көптеген жартастар түрлі адам, аңдарға ұқсайды. Таудың етегі қарағайлы орман алып жатыр. Баянауыл аласа таулы-орманды алқабының ауданы 500 км² жерді алып жатыр. Таза ауа, қарағай мен қайың, бұлақтар мен көлдер көп, тау аңғарлар мен шатқалдарда қарақат, таңқұрай, қарақат өседі. Климаты демалу үшін қолайлы. Қазақ халқы Баянауыл өңірін ұлттық сауықтыратын өлке ретінде жоғары бағалаған [3, 18-22 б].

Бірінші күн. Турбазадан оңтүстік-батысқа қарай шатқалға барамыз, бұл жол Жамбақ аңғарына апарады. Жол бойында аңғардың ұзындығы 1 км кеңейтеді де жасыл шеңбер амфитеатр қалыптастырады. Туристер үшін өте қызықты орын, өзіндік пішінімен ерекшеленіп, айнала тау қоршалған. Ертегі әлеміндегідей туған өлкені қорғап тұрғандай.

XVIII ғасырдың басында атақты Жасыбай, Олжабай, Қабанбай, Шақшан және басқа да батырлар кеңесте, жауларының бейбіт қазақ ауылдарына жойқын шабуылдардан құтылу үшін бірігу мәселесі талқыланды. Ормандар жаныан өтіп айтарлықтай маңызды туристік нысан – Қоңыр әулие үңгіріне барамыз. Қоңыр Әулие үңгірі қасиетті киелі орын болып саналады. Үңгіртауап етуорны болып табылады. Қоңыр Әулие үңгіріне көтерілетін баспалдақтардың ұзындығы 110 метр, әрбір 10-15 метр сайын демалуға арналған алаң жасақталған. Үңгірдің жалпы ұзындығы 30 метр, үңгір екі камерадан тұрады. Үңгірден шығыс-оңтүстік-шығыс бағытқа бет бұрамыз. Жобамен 3 км соқпақ бұлақ суына кезіктіреді. Мұнда таңқұрай мен қарақат бұталары арасында түнеуге ыңғайлы және жан-жағын ғасырлық қарағайлармен қоршалған.

Екінші күн. Кафарка шатқалына жету үшін 4-5 сағат ішінде 10 км жерді жүріп өту керек. Шатқалда ортағасырлық және қола дәуірінің қоныс-мекендерінің бірнеше археологиялық ескерткіштері орналасқан. Сондай-ақ, бұрында Жамбақ шатқалында жидек мол өсетін жер болған, бірақ уақыт өте келе жойылып кеткен. Бұдан әріжолөтежоғарытауасуына әкеледі. Ашық ауа райында табиғатқа қарасақ: көлдер, жеке жота мен тау жоңдары, аңғарлар, шоқылар және шексіз көз жеткісіз кең далаға байқауға болады. Жасыбай тау етегіне түсіп (5 км жуық), қандыағаш бойынан бұлақ тауып, сол жерде түнеуге болады.

Үшінші күн. Ақбеттау шоқысының (абсолюттік биіктігі -1027 м) ең биік нүктесіне көтерілеміз. Биіктіктен түскен соң, қара қандыағаш аңғарына барамыз. Осы бұталардың ырғақты гүлінен жартастан шығатын жолды анықтап, Торайғыр көліне бет бұрамыз.

Содан кейін біз лабиринт тәріздес келетін гранит қабаттары жағалауы бойымен жүреміз. Әрбір тау тасқа дейінгі жерлердің бәрі хош иісті шөптесімен жамылған. Торайғыр көлі - табиғи саябақ құрамына кіретін көлдердің ішінде көлемі жөнінен үшінші болып келеді. Көлдің ерекшелігі: көл жағасы бір жағынан тау, ал екінші жағынан жазық болып келуінде. Көлдің мөлдірігі Жасыбай көлінен қарғанда сонша мөлдір емес, ауыл маңына таяу орналасқандықтан ластануда. Дегенмен көл балыққа бай болғандықтан, балық аулау кәсіпшілігімен айналасуға мүмкіндік туғызады. Көлдің атауы халық ақыны С.Торайғыровтың

қонысында орналасқандықтан ақынның құрметіне аталған. Ауылда республикалық маңыздағы ақын музейі жұмыс істейді. С.Торайғыров кесенесіне тағызым етеміз. Саяхаттың үшінші күні кешке қарай соқпақ жолдармен Кемпіртас және Найзатас арқылы турбазаға келеміз.

Найзатас қызықты туристік нысандардың бірі болып табылады. Тау турбазадан 7 км қашықтықта орналасқан. Таудың пішіні нан бөлке нанға ұқсас болғандықтан, халық «булка» деп атап кеткен. Ашық алаңда лагерьге орын жабдықталған. Найзатаста бірнеше қызықты қола дәуірінің археологиялық ескерткіштері орналасқан. Жасыбай көлі бойымен қола дәуіріне қатысты көптеген таңбалар мен суретті жартастарды кездіреміз.

Бұл таңбалы жартастар. Жасыбай көлі маңында көптеген қола дәуіріне қатысты археологиялық ескерткіштер – Жасыбай -2 қонысы, Шойындыкөл зираты және ортағасырлық ескерткіштер мен зираттар кездеседі [4, 208 б]. Жасыбай көлі - табиғи парк құрамына кіретін көлдердің ішінде көлемі жөнінен екінші орында. Жасыбай көлі туристер арасында ең танымал. Барлық жағынан тау қоршаған табиғаты көркем демалыс орыны болып табылады. Көлдің атауы қазақ-жоңғар шапқыншылығының қаһарманы, қазақ батыры Жасыбай есімімен аталады. Жасыбай батырдың моласына тағызым етеміз.

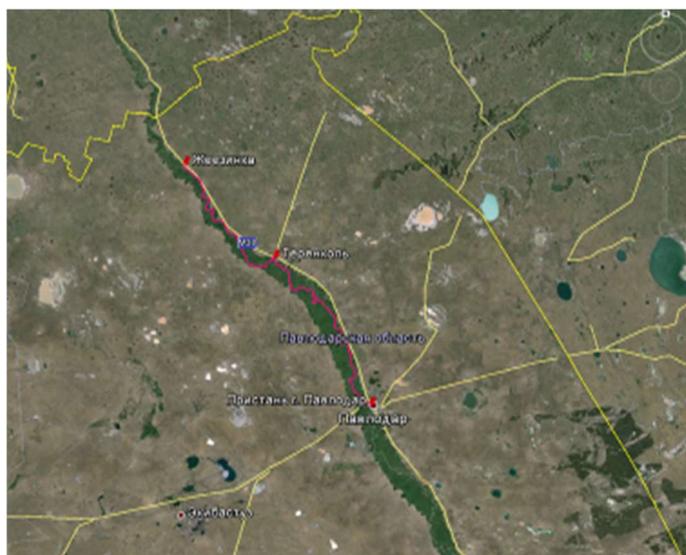
Ұсыныс: маршруттың қауіпсіздігін қамтамасыз ету; маршрут жолдары көрсетілген картаның міндетті түрде болуы; туристер шұғыл континентальды климат жағдайына байланысты аяқ-киімі ыңғайлы, жылы киім, бас киімнің болуы және қажетті жабдықтармен қамтылуын бақылау қажет; міндетті түрде алғашқы жәрдем жиынтықтардың болуы, оның ішінде аллергияға қарсы дәрі-дәрмектердің (жазда қалың шөп жерлерде тозаң және көптеген түрлі иістер көп бөлінеді) болуы тиіс.

Маршрут «Ертіс бойымен саяхат: Павлодардан Железинге дейін»

Маршрут түрі: Су.

Маршрут жайлы анықтамалық сипаттама

Маршруттың атауы «Ертіс бойымен саяхат: Павлодардан Железинге дейін» (2 сурет). Маршруттың ұзықтығы 244 км. Бағыттың ұзақтығы 4 сағат. Павлодардан Железинге дейін маршруттың қозғалу уақыты мен техникалық сипаттамасы берілген.



2 сурет –«Ертіс бойымен саяхат: Павлодардан Железинге дейінгі» маршруттың карта-сызбасы

Маршруттың техникалық сипаттамасы

Маршрут Ертіс өзені бойымен теплоходпен өтеді. Жылдамдық қозғалысы 64 км/с.

Маршрут бастауын Павлодар қаласынан Железинге дейін барады. Экскурсия Павлодар қаласының өзен порты вокзалынан басталады.

Маршруттың өлкетанулық сипаттамасы.

Облыстың негізгі су магистралі Ертіс өзені болып табылады. Өзеннің оң жақ жағалауы тік, ал сол жақ жағалауы кең аңғар, ені 15 км құрайды.

Туристік маршруттың Павлодар қаласынан басталады. Бүгінгі таңда, Қазақстанның ірі өнеркәсіптік орталықтарының бірі болып табылады.

Қалада 4800 кәсіпорын мен түрлі өнеркәсіп салалары: машина жасау, құрылыс, энергетика, химия өнеркәсібі, металлургия жұмыс істейді. Сондай-ақ, халық тұтынатын тауарлары мен азық-түлік өнімдерін шығаратын 7000 кәсіпорын бар. 2003 жылдан бастап Ертіс өзенінде жүк тасымалдау ісі қайтадан басталды. Соңғы үш жылда қала Павлодар облысының ғылыми және білім беру орталықтарының біріне айналды. Онда екі университет пен сегіз жоғары оқу орындары бар. Мәдени тұрғыдан алғанда: 2 театр, 17 кітапхана, мұражайлар жұмыс істейді [5, 81 б].

Ертіс өңірі тегіс жазықты, бір бөлігі қайың, таспалы қарағайлар, аласа таулары мен көптеген көлдерімен көз тартатын өлке. Ертіс өзенінің оң жағалауында республикалық маңызы бар «Қаздар қонысы» атты бірегей мемлекеттік палеонтологиялық табиғи ескерткіші орналасқан. Бүгінгі күнге дейін «Қаздар қонысы» фаунасынан 60-тан астам омыртқалылар түрі табылды. Бұл жерден 7-10 млн. жыл бұрын тіршілік еткен көптеген әртүрлі балықтардың, амфибиялардың, тасбақалардың, кесіркелердің, түйеқұстардың, көптеген кеміргіштердің қалдықтары, сүтқоректілердің, ежелгі жыртқыштардың, соның ішінде - қылыштісті жолбарыс, өзіндік жарғақтабанды – семанторлар, ежелгі тұмсықты – мастодонттар, үш аша тұяқты жылқы – гиппариондар, мүйіз тұмсықтар, керіктер мен бөкендер қалдығы табылды. «Қаздар қонысы» - палеонтологиялық табиғи ескерткіші – бұл Азия елдерінде көбірек таныс және Еуразиядағы гиппарионды фаунадан қалған омыртқалылардың солтүстікке қараған понтикалық тұрағы. Ол ұзындығы 4 км жоғары, биіктігі 19 м-ге дейін Ертіс өзені алқабының оңтүстік жағалауындағы жарқабақта орналасқан. Қазіргі кезде «Қаздар қонысы» тұрағы туролий дәуіріндегі Еуразия гиппарионді фаунасының танымал әлемдік эталондары қатарына жатады.

«Қаздар қонысы» тұрағының бірегейлігі ең алдымен Павлодар қаласында орналасуы болып табылады. Келешекте ескерткіштің орнында палеонтологиялық саябақ пен қазындылар павильонының құрылуы жоспарда бар. Палеонтологиялық саябақ пен қазындылар павильоны ғылым үшін бірегей ескерткішті сақтауға мүмкіндік туғызады және Қазақстанның басқа аймақтары мен шетелдік туристердің қызығушылығын оятып назарын арттырады, сонымен бірге аймақтың туристік және экономикалық әлеуеті көтеріледі [6, 10 б].

Саяхат Павлодар ауданы бойынша жалғасады. Жалпы ауданы 6,1 тыс. км². Климаты шұғыл континентті, бірақ Ертіс өзені маңында орналасқандықтан біртедеп жұмсақ болып келеді. Жер бедері жазықты, Ертіс өзені жайылмасы кішігірім көл қазашұңқырлары Аудан аумағының жер бедері жазық, теңіз деңгейінен 130 метр орташа биіктікте және шағын көл ойпаттары мен Ертіс өзенінің алқаптары біртіндеп төмендейді. Ауданның гидрографиялық жүйесі тиімді, өйткені Ертіс өзенінің көптеген тармақтары ағып өтеді. Солардың ішінде ең маңызды көлдер Коряков (тұз өндіру), Маралды, Мойылды (емдік балшықтар) көлдерін атауға болады. Павлодар қаласынан солтүстік-шығысқа қарай 15 км жерде Қазақстандық «Мойылды» курортын ұйымдастыру үшін ресурстық базаны құрылды. Мойылды шипажайының негізгі емдік факторы көлдегі тұнбалы балшықтар мен минералды сулар.

Келесі саяхат теплоходпен Қашыр ауданына бағытталады. Ауданның аумағы 6,8 тыс. км² тең. Аудан аумағы Ертіс және Құлынды жазығы тоғысында орналасқан.

Жер бедері жазық. Климаты шұғыл континентті. Аудан аумағынан Ертіс өзені қуаты су артериясы мен ұсақ көлдер ағады.

Тың жерлерді игеру барысында ауданың жарты бөлігі жыртылды. Аумақта өсімдіктерден: Ертіс жайылымында таспалы көктеректі ормандар және селеу, бетеге, жусан, талдар өседі. Ал жанауарлар әлемінен қасқыр, қарсақ, түлкі, қоян, үйрек, қаз, аққу мекендейді. Тұзды көлдерде табан, алабұға, шабақ, шортан кездеседі.

Ауданының әкімшілік орталығы – Тереңкөл ауылы, Ертіс өзенінің оң жағалауында орналасқан. Павлодар қаласынан солтүстік-батысқа қарай 112 км жерде орналасқан. Жөндеу-механикалық, май және нан зауыттары, құрылыс материалдары мен конструкциялар комбинаты, тұрмыстық қамтамасыз ету, ағашты қайта өңдеу комбинаттары, құрылыс және автокөліктік кәсіпорындары, типография бар. ХХ ғ. 90-жылдары «Сайдильдин қажы» мешіті ашылған. Қашыр аумағындағы Ертіс өзені алқабында: құстардан – аққұйрықты және ұзын құрықты субүркіті, балықшы құсы (скопа), қара құтан, ақбас үйрек (савка), қарабасты күлегеш (черноголовый хохотун), сұр тырна; жануарлардан – бұлан, елік, борсық мекендейді. Мұнда қандыағаш жабысқақ, Павлов итмұрыны, көктемгі жанаргүл (Адонис весений), батпақты және шымды ботакөз (незабудки болотная и дернистая), қызғалдақ, мойыл, ақ лалагүл, қожақат (ежевика) өседі.

Железин ауданы Павлодар облысының солтүстік бөлігінде орналасқан. Аумақ ауданы 7,6 тыс. км² құрайды. Әкімшілік ауданы – Железин ауылы, Павлодар қаласынан 188 км қашықтықта.

Железин ауданы жазықты болып келеді. Су нысандарынан Ертіс өзенінен басқа Жарағаш, Айлақ және т.б көлдері бар. Аудан құрылыс материалдар қорына бай. Негізінен жусан, бетеге ақ селеу өседі, қайың ормандар ауданның шамамен 18% алып жатыр. Климаты көктем-жаз мезгілдерінде құрғақ, шұғыл континентті. Осы аймақта қасқыр, түлкі, қоян, елік, борсық, саршұнақ, ондатр мекендейді. Ауданның ауыл шаруашылығы: астық шаруашылығы (бидай), сүт шаруашылығы, тары, қарақұмық, күнбағыс және ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеумен айналысады.

Железин ауданының тарихы қызықты. Ертіс өзені бойында 1717 жылы негізі қаланған бекініс. Железин бекінісі Сібір генерал-губернаторлығының тұңғыш губернаторы М.П. Гагариннің бастамасымен салынды. 1714-1716 жылдары Петр I жарлығымен Ертіс өңіріне аттандырылған. Железин алғашында төрт бұрышты, зеңбіректер орналастырылған бастиондары бар кішігірім бекініс болған. Сондай-ақ, бұл бекініс маңызды әкімшілік және сауда орталығы болған. Мұнда жоңғар билеушілері мен Орталық Азия мемлекеттері арасындағы келіссөздер жүргізілген. Ертіс өзенінің қарама-қарсы жағасында айырбас сауда Орта Азиядан келген саудагерлерге шай, құрғақ жемістер, жібек және мақта маталарға айырбас жасалды. Бұл жерде еріксіз нарық болды. Барлығы ресей зауытынан келген заттар мен қолөнер бұйымдарына алмастырылды. Қазан айында, ол «покровский» атты жыл сайынғы үлкен жәрмеңкесі өткен.

1761 жылы кеден мен үлкен айырбас сауда орталығы пайда болды. 1868 жылдан бастап жұмыс істеген кеденнің 100 жылдығы мерекеленді. 1745 жылы сібір губернаторы И. Кендерманның бұйрығымен маяк құрылғанын ерекше атап өткен жөн. Әкерлер мен каторгадағы әйелдер негізгі халық санын құрады. Уақыт өте келе Железин шонжарлардың, бай малшы казактар мен кедейліктің тұрағына айналды [7, 55 б].

Железиннен Павлодарға сол күні артқа ораламыз. Сапардың екінші күні теплоходта түскі тамақ ішу палубада өткізілетін ойын-сауық ойындары мен табиғатты тамашалаумен жалғасын табады.

Ұсыныстар: су үстінде серуендеу кезінде төмендегі қорғану шараларын есте сақтаған жөн: ауа райының құбылып тұруына байланысты серуендеуші немесе экскурсант өзімен бірге су өткізбейтін сыртқы киім, бас киім алу керек және демалушының суда малту білуі шарт [8, 31 б].

Қорытынды. Павлодар қаласы табиғи – ресурстар потенциалына өте бай болып келеді. Соның үшінде әлеуметтік ресурстар, мәдени ресурстардың барлық түрлері толығымен ашып қарастырылған. Облыс аймағында кешенді табиғи жартастар алғышарттары бар, осылар арқылы туризмнің қандай да түрі болмасын дамуына үлкен мүмкіндіктер алады, яғни бұл қазіргі стереотиптер туристік сұраныстарды қанағаттандыру үшін маңызыды жағдай болып саналады. Дегенмен, тек табиғи ресурстарды ғана пайдаланып қана облыстағы, қаладағы туризмді дамуы мүмкін емес, сол себепті әлеуметтік- экономикалық салаларға да көңіл бөлген жөн. Сонымен қатар, әлеуметтік- экономикалық ресурстардың жеткілікті мөлшеріне ие болуы қажет, яғни бұл, туристердің көптеп келуіне мүмкіндіктер туғызады. Әлеуметтік- экономикалық салаларды қалада пайдалану жалпы алғанда туризм индустриясының дамуымен жақсаруына әкеледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Жакупов А.А.Р. Павлодар облысының аумақтық рекреациялық жүйесінің табиғи-ресурстық әлеуеті. - Алматы: Adal kitap, 2022. - 236 с.
2. Алькеев М.А. Оценка рекреационных ресурсов и перспективы развития туризма в Павлодарской области: автореф. ... канд. географ. наук. – Бишкек, 2012. – 29 с.
3. Жакупов А.А. Природная составляющая туристско-рекреационного потенциала Баянаульского района Павлодарской области / А.А.Жакупов, М.Н.Мусабаева, Г.М.Джаналеева и др. //Образование и наука в современных условиях: Материалы Междунар. науч.-практ.конф.-Чебоксары: ЦНС «Интерактив плюс», 2014.-С. 18-22.
4. Жакупов А.А. Географические аспекты регионального развития города Павлодар и Павлодарской области / А.А.Жакупов, Г.М.Джаналеева //Естественные и математические науки в современном мире/ Сб.ст. по материалам XVI Междунар. науч.-практ.конф. - Новосибирск: Изд-во «Сибак», 2014. - №3 (15). – С. 208-219.
5. Жакупов А.А. Павлодар облысының географиясы. – Алматы: Adal kitap, 2022. -100 б
6. Жакупов А.А. Джаналеева Г.М., Мусабаева М.Н. «Рекомендации по развитию ТРС Павлодарской области». Вестник ВКГТУ им Серикбаева. Серия: Наука о земле. №1(67). 2015-С. 9-15.
7. Жакупов А.А., Джангельдина Д.И. Өлкетану. – Алматы: Лантар Трейд, 2021. – 105 с.
10. Смаилов С.Ш. Геоэкологические последствия природопользования в степном прииртыше (Павлодарская область): автореф... кандидат. географ. наук. Барнаул, 2009. – 31 с.

Integrating green economy principles into education and science

Alina Avci

Department of Finance and Business Analysis, Tashkent State Economic University

Annotation.

Protecting the environment, increasing the efficiency of energy and water use, and reducing the use of non-renewable resources play a fundamental role in the sustainable development of Uzbekistan. An important prerequisite for sustainability is improving the efficiency of education and increasing its scope. This requires the development of new curricula and programmes and the improvement of teachers' competencies.

Keywords: green economy, sustainable development, human capital, education concept, syllabus.

In 2019, Uzbekistan adopted a Strategy for the Transition of the Republic to a Green Economy for the period 2019-2030, defining priority areas for its implementation.

Over the next ten years, Uzbekistan needs to drastically reduce carbon emissions, introduce environmentally friendly and resource-saving technologies in all sectors of the economy, and undertake wide-ranging reforms in clean drinking water, agricultural innovation, urban sustainability, rational waste management, expansion of forest areas and reduction of desertification.

The scarcity of non-renewable resources on our planet makes the search for new sources of human sustenance based on the formation of a knowledge economy without alternative. In such an economy, science is transformed into a process of turning money into knowledge, and innovation turns new knowledge into money.

The efficiency of a knowledge economy is directly linked to the quality and efficiency of human capital. The difference between human capital and natural resources, classical labour and ordinary capital is the need for ever-increasing investment in people. It is formed through continuous investment in intellectual activity, and in the improvement of the standard of living and quality of life of the entire population.

Human capital in developed countries has become the main productive factor in the creation of cutting-edge technology, the development of industries and the improvement of their efficiency.

The advanced countries of the world, seeking to strengthen their competitive position, are trying to develop their human capital ahead of the curve, including through the influx of highly skilled scientists and specialists from other countries.

In the USA, for example, total investment in this area now accounts for more than a quarter of gross domestic product. But even this level is considered insufficient for maintaining the state's leading position in scientific and technological innovations. Such countries as Malaysia, South Korea and Japan have also once relied on investments in human capital, which allowed them to create examples of a "knowledge economy".

The transition to a green economy reinforces the need to significantly increase investment in education, which should be seen as a source of economic growth, as acquired knowledge not only makes one a more effective worker, but also a more effective learner, and facilitates and accelerates the accumulation of new knowledge that helps support and disseminate technological, economic and socio-cultural innovation.

One of the most effective tools for implementing a green economy is higher education, as it supports and disseminates technological, economic and socio-cultural innovations. It is society's ability to generate new ideas and the availability of opportunities for their widespread implementation that becomes the key to the competitiveness of national economies. Furthermore, education for a green economy should act not only as a system for acquiring knowledge and professional qualifications, but also as a means of creating needs consistent with the principles of sustainable development.

The concept of education for a green economy implies a transition from vocational technical, economic, environmental and other types of education to a new model of learning. This model should be based on a broad interdisciplinary knowledge, based on an integrated approach to the development of society, economy and the environment.

A real transition to an innovative model of education requires changes in the content of educational programmes and the organisation of the teaching process in economics disciplines to make them more reflective of green economy trends.

Taking into account the fact that no university discipline provides a holistic view of the Green Economy concept and mechanisms of its implementation, it is currently relevant to introduce a special course "Green Economy Concept and methods of its implementation in the national economy" as a compulsory subject or an elective course for bachelors. This course is also relevant for master's degree students, as it allows training specialists and researchers with a new world outlook and able to work in a green economy.

Education for green development requires a reorientation of the focus from providing knowledge to working through economic and environmental problems and finding effective solutions, which is why students' independent work is so important.

It is only possible to shape the components of their self-education activities through targeted learning and the development of independent thinking, which requires a change in the nature of classroom-based group work. The groups should be small in order to ensure an interactive learning process. Most of the practical sessions involve extensive discussions, so a trusting scientific seminar environment should be created. Seminar sessions should be held in groups of no more than 15 people. Only in small groups can a special form of organisation of cognitive and communicative activity or learning by interaction be successfully applied. The group works on a task, discusses it for 15 minutes, then reports on the adopted ways of solving specific economic and environmental problems and answers the questions of the teacher and the students. At the end of the session, the teacher summarises the discussion and gives marks. This method is most consistent with a personality-centred approach to learning. The main focus in this process is on communication and cooperation between the students, with the teacher acting only as an organiser of the learning process and as an expert.

Thus, in American universities, education is consistently seen as a service to improve individual human capital. Accordingly, the relationship between the student and the university is very clearly and rigorously stipulated in the contract of study which they conclude between themselves, the contract being based on three principles: The "transversal" nature of learning and its continuity. A person who enters even a community college may then continue their studies at a university with credit for the subjects they have previously passed. This is achieved through agreements between colleges and universities. The second principle is the individual, rather than group, nature of study and graduation. The student chooses and takes the courses individually. The only limitation is the number of credits they have to accumulate in a year. The third principle is the greater role of advisers (supervisors), who constantly advise students on which subjects are more important for their future work.

The Syllabus is the basis for the relationship between the student and the instructor in a particular course in American higher education institutions. It provides a course description and

objectives, specifies one (rarely two) core textbook to be taught, establishes grading criteria, stipulates the course attendance policy, identifies topics and days of each lecture that relate to the chapters of the core textbook, details all the elements that make up the final grade for the course. The Syllabus is the student's guide to action throughout the semester. The function of the lecture shifts from presenting new information material on the subject to focusing students' attention on the central issues of the topic, interpreting existing points of view (available approaches) to solve the problems of the topic, to justifying the conclusions of the topic. The lecturer specifically stipulates this approach in Syllabus. The lectures are intended to explain some of the principles of a particular topic discussed, the lectures will only add to the material found in the text, not replace it. Students enrolled in this course are expected to read the book. It is assumed - and this is what Syllabus is used for - that students have already read the basic textbook and are already familiar with the topic of the lecture before it begins. Under these circumstances, students become like "co-authors" in mastering the discipline.

According to international research on learning technologies, the average person remembers 10% of what they read; 20% of what they hear; 30% of what they see; 50% of what they hear and see simultaneously; 70% of what they see and retell; 90% of what they have done themselves. When students first read the relevant chapter in the basic textbook, then listen to the professor's (in American terminology, the instructor's) interpretation, and then perform individual or group assignments on the course topic independently, the "mastery" of the subject will be much more profound.

Students' independent work becomes a permanent and highly valued factor in the final mark of the course. The completion of independent work becomes highly motivating for students. Since future professional work requires the development of skills not only in individual work but also in group work, a group project is among the constituent elements of the course. Strict deadline requirements also apply to it, which forces students to learn how to allocate individual elements of an assignment, to agree on the progress and the final result of the work. The five current affairs reports are the student's report on contemporary articles (no more than one month old) dealing with the issues of the course being studied. Each report includes a summary of the article from the journals recommended by the instructor; an explanation of the choice of that particular article; the value of the article to a working in supply chain management; and the relationship to the course being studied. As a consequence, the final grade for the course is formed as follows.

A maximum of 850 points will be achieved: Homework $9 \times 20 = 180$ points, Group Project $1 \times 150 = 150$ points, Quizzes $7 \times 10 = 70$ points, Progress Reports $5 \times 10 = 120$ points, Exams $4 \times 100 = 400$ points. There is also an opportunity for additional credits, which are openly announced to all in class.

Ranking of students plays a special role in the final assessment of the course. The purpose of ranking is to create competition among students and to provide them with clear feedback on how well they are learning the material. For the professor (instructor), this provides a means of determining how well the material has been learned by the students.

The quality of education is largely determined by teachers, their level of training, availability of necessary personal characteristics and socio-professional competences. Education for Green Development affects not only the structure and content of curricula and the relationships between the participants in the educational process, but also requires a review of the place, roles, knowledge and competencies of teachers of economic disciplines. External and internal factors encourage teachers to change their approaches, methods and technologies of teaching in accordance with the society's demand for high quality training of future specialists in the context of the realities of sustainable development. At the same time, teachers are faced with many innovative and technological challenges which were not even considered a few decades ago.

Therefore, today and now it is worth reflecting on: will the profession and corresponding competence currently chosen be in the world of the future and how to prepare for it.

Used literature:

1. Vitko F.P. «Chelovecheskij kapital – klyuchevoj faktor ustojchivogo razvitiya» GIUST BGU, g. Minsk
2. Lukichev P.M. «Zarubezhny`j opy`t optimizacii vy`sšhego obrazovaniya i vozmozhnosti ego primeneniya v rossijskikh universitetakh». // Tr. SPbGUKI. 2013.
3. Kaminov A.A. «Zelenaya» e`konomika: obrazovanie kak faktor perekhoda» Ural`skij federal`ny`j universitet, Ekaterinburg, Rossiya.
4. Kuzina L.V. «Integracziya principov «zelenoj e`konomiki» v uchebny`j proccess v ramkakh e`konomicheskikh discziplin» Belorusskij gosudarstvenny`j universitet, BGU.
5. Promezhutochnoe issledovanie vliyaniya proektov Erasmus+ po povы`sheniyu potentsiala vy`sšhego obrazovaniya na razvitie i modernizacziyu vy`sšhego obrazovaniya Respubliki Uzbekistan Otchet Tashkent 2021g.

ПОНЯТИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА И ЕГО ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРИ ПОДГОТОВКЕ КАДРОВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В СФЕРЕ ТУРИЗМА

Алиева Айтадж Ядигар гызы

Магистр: Азербайджанский государственный экономический университет, Защита окружающей среды и восстановление

Ключевые слова: *человеческие ресурсы, туризм, индустрия туризма, клиенты, квалифицированные кадры.*

Носителем знаний является человек. Все экономические явления и процессы возникают в результате умственного и физического труда человека. С этой точки зрения невозможно представить человека и экономику отдельно друг от друга. Они постоянно объединялись и развивались с самого начала человеческого общества. Итак, развитие экономики (в общем смысле) зависит от человека, а развитие человека зависит от окружающей среды. Человек стоит здесь на первом месте. Потому что экономическое развитие есть результат умственного и физического труда человека. Основное отличие экономики с высокой долей умственного труда от экономики с высокой долей физического труда состоит в том, что первая быстрее и конкурентоспособнее второй, а общественное благосостояние выше. Хотя образование играет жизненно важную роль в формировании человеческого капитала, институциональная и бизнес-среда играет решающую роль в его эффективном использовании. Потому что наличие благоприятной среды для реализации творчества в социально-экономической жизни оказывает непосредственное влияние на экономику стран. При сравнении показателей социально-экономического развития развитых и слаборазвитых стран видно, что основное различие между ними связано с человеческим капиталом. В связи с этим оценка роли человеческого капитала в социально-экономическом развитии стран и поиск путей его увеличения уже много лет находится в центре внимания экономистов.

Человеческий потенциал является главной составляющей экономического потенциала, самым необходимым ресурсом общества. В общем подходе человеческий потенциал можно рассматривать как совокупность физических и умственных способностей людей (индивидов) на основе количественных показателей. Возможности, играющие непосредственную роль в развитии человеческого потенциала, можно разделить на 4 группы: экономические, социальные, политические и культурные. Между ними существует тесная связь. Таким образом, увеличение возможностей одной группы увеличивает возможности тех, кто принадлежит к другой группе. Качественная характеристика человеческого потенциала включает в себя образование, здоровье, профессионализм, формирующие человеческий капитал и обеспечивающие рост его продуктивности, а количественная характеристика включает показатели рождаемости, смертности и миграции. Непрерывность инвестиций в человеческий потенциал формирует человеческий капитал.

В настоящее время интеллектуальный потенциал и человеческий капитал развитых стран составляют основу экономики, основанной на знаниях. В целом следует рассматривать

человеческий капитал как экономическое и национальное богатство государства (страны). Потому что повышение конкурентоспособности экономики, повышение производительности труда, создание новых знаний, продуктов и услуг возможно в результате эффективного использования человеческого капитала. Превращая приобретенные знания и навыки (капитал знаний) в материальный капитал, они играют непосредственную роль в укреплении социально-экономической мощи государства.

С начала двадцатого века сектор туризма стал одной из самых быстрорастущих отраслей в мире. По информации Всемирного совета по путешествиям и туризму (WTTC), в 2017 году общий объем туристических услуг в мировом масштабе составил около 6,2 трлн долларов США, что равно 10,4 процента от общего объема производства для стран мира. Также количество занятых в отрасли составляет 319 миллионов человек, что составляет 8,3 процента от общего числа работающих во всем мире. Согласно оптимистичным прогнозам на 2025 год, доля туристического сектора в общем объеме производства и численности занятых в мире составит около 11,3% и 8,9% соответственно. Принимая во внимание важную роль сферы туризма в достижении экономического роста, особое значение приобретает изучение туризма и смежных с ним областей, особенно его конкурентоспособности (Əlirzayev Ə.Q, 2005: s. 538).

Конкурентоспособность туристического сектора можно рассматривать с двух точек зрения – внутренней и международной. С точки зрения внутренних перспектив конкурентоспособный сектор туризма имеет социальное, культурное и политическое значение, принося пользу местному транспорту (перевозки), гостиничному, ресторанному, культурно-массовому и торговому секторам, формируя положительные эффекты в экономике, которые можно сгруппировать следующим образом (Qafarov N.C, 2012: s. 440):

- как важный источник удовлетворения спроса и его роста;
- обеспечение занятости на всех уровнях экономики путем создания устойчивых рабочих мест;
- в качестве важного инструмента для малых и средних предприятий, чтобы воспользоваться возможностями организации бизнеса;
- дает возможность распределения полученного финансово-экономического эффекта по разным отраслям и уровням экономики, особенно на региональном уровне;
- способствует достижению экономических и фискальных целей, декларируемых правительством.

Это имеет важное значение для ускорения сотрудничества между государственным и частным секторами. В связи с этим во многих странах мира сектор туризма рассматривается как важный источник экономической активности, занятости, налоговых и валютных доходов. Неслучайно многие развивающиеся страны и регионы, помня о возрастающей роли воздействия туризма на экономику, направляют значительные ресурсы на его развитие с целью повышения привлекательности отрасли для отечественных и зарубежных потенциальных туристов. Большую часть времени, когда люди поддаются очарованию туризма и ищут способы использовать его силу, они думают только о туристических ресурсах или грамотном управлении, либо делают вывод, что дело зависит только от щедрости туристов. Однако туризм обладает такой межотраслевой интеграционной силой, что вместе с другими отраслями социально-культурного обслуживания, главным образом экономикой, образует целостную индустрию туризма и создает возможность туристического дохода для страны.

Конечно, многое зависит от кадров, которые могут выполнять здесь свои функции не только в сфере рекреационных услуг, но и в областях, связанных со всей туристической отраслью. Когда мы говорим о персонале в туризме, мы часто имеем в виду дружелюбных, профессиональных работников сферы обслуживания, которые предоставляют услуги

туристам. При гостиничном, ресторанном, транспортном и экскурсионном обслуживании такие работники имеют непосредственное отношение к службе, и их работа получает соответствующую цену, и они получают вознаграждения в соответствии с уровнем оказываемого ими обслуживания, а иногда и жалуются. Однако существует множество направлений, играющих роль в индустрии туризма и никогда не сталкивающихся с туристами лицом к лицу, а конечный результат их деятельности является фактором, формирующим специфический для региона туристский продукт. Определение соответствующих требований к качеству труда, знаниям и умениям, сближение сферы труда и сферы подготовки кадров служит основной функцией, которая во всем мире решается профессиональными стандартами. Отправной точкой для разработки профессиональных стандартов является информация о рынке труда (требования работодателей). Дело в том, что стандарты профессионализма должны отражать современные требования рынка труда к специализации работников.

Эта информация позволит определить основное содержание профессионального стандарта. В процессе развития профессиональный стандарт начинает представлять собой тот минимум профессионализма, который должны соблюдать все сотрудники и руководители той или иной сферы. Предприятия и организации могут использовать его с целью создания своих внутренних (корпоративных) стандартов, найма или аттестации сотрудников. К особенностям подготовки специалистов, которые будут работать в сфере туризма, относятся следующие:

- руководитель предприятия должен быть знаком с видами и стилями управления;
- руководитель должен обладать определенными деловыми и личностными (психофизическими, духовно-нравственными) качествами;
- руководитель должен уметь пользоваться управленческими функциями (планирование, отбор, навыки обучения, надзора, умение руководить персоналом и т. д.);
- руководитель должен уметь применять знания правовой базы.

Менеджер и маркетолог должны быть досконально знакомы со сферой туризма, должны глубоко знать рынок, должны знать, какие этапы должен пройти туристический продукт, должны уметь оценивать свои и чужие действия и поведение (Окладникова Е.А, 2002: s. 51).

Местная система многоуровневой подготовки специалистов в сфере туризма в настоящее время переживает сложный период становления под влиянием двух социально-экономических факторов. В качестве таких факторов можно указать следующее. Во-первых, это интенсивное внедрение опыта непрерывного образования и многоуровневого обучения в местную систему элементов, а также поиск новых форм профессионального образования. Во-вторых, это полевой фактор, поиск методов подготовки научно-педагогических кадров в соответствии с потребностями развивающегося рынка туристического бизнеса. В свою очередь, необходимость адаптации туристского сервиса к изменяющимся реалиям экономической жизни требует непрерывной подготовки специалистов, которую может обеспечить многоуровневая система обучения, способная обеспечить необходимую диверсификацию образования. Подход, предложенный некоторыми экспертами, представляет большой интерес. В настоящее время предлагается оценивать «качество образования» как «качество подготовки», а говоря о качестве образования, предлагается «понимать соотношение цели и результата, предел достижения цели». А если учесть, что образование, как и любой другой вид деятельности, опирается на ресурсы и результат деятельности, то мы увидим, что образование в значительной степени определяется количеством используемых ресурсов. Индустрия туризма представляет собой совокупность обслуживающих и необслуживающих сфер, действующих в регионе по производству и доставке туристам туристической продукции. Каждая услуга, которой хотят воспользоваться

туристы, выезжающие из дома для полноценного отдыха, является продуктом индустрии туризма. Обслуживающий персонал, оказывающий такие услуги, является ведущей силой туристической индустрии, производящей туристический продукт, чтобы иметь возможность продавать его туристам, превращая имеющиеся в регионе туристические ресурсы и национальное гостеприимство в конечный продукт. Как видно, индустрия туризма не так проста, как кажется, помимо туристических услуг, она также является надежным интегратором в таких областях, как менеджмент, образование, здравоохранение, культура, производство сувениров и даже сельское хозяйство, строительство, розничная торговля и пассажирский транспорт, действующих как сеть. Если нашей целью является получение доли от туризма, продвижение страны и получение через него валютного дохода, то необходимо правильно сбалансировать вклад некоторых из перечисленных нами направлений в индустрию туризма и провести конкретное деление обязанностей. Именно в таких условиях можно говорить о целом туристско-отраслевом комплексе, выполняющем заказы друг друга и, в конечном счете, способном продавать приехавшим в страну туристам готовую и брендовую продукцию.

Важной составляющей индустрии туризма являются кадры и образовательные учреждения, которые готовят эти кадры. Кадры, необходимые для сферы обслуживания и управления туризмом, готовятся на многих уровнях - в высших, средних, профессионально-технических учебных заведениях, а также на курсах и тренингах, организуемых самой туристско-сервисной фирмой (гостиница, ресторан или экскурсионное бюро). По своему назначению такие кадры должны проявлять свои навыки в будущих сферах обслуживания, занимая разные уровни в сфере туризма, они должны уметь правильно оценивать потребности туриста (Квартальнов В.А., 2000: s. 132). Поскольку потребности туристов различны и их реализация происходит одновременно с оказанием услуги, нематериальный туристский продукт приобретает свою ценность только тогда, когда за него платят туристы. Если это так, то любой персонал, работающий в сфере туризма, должен уметь раскрывать все знания и практические навыки, полученные из мирового опыта. Подготовка кадров для туризма представляет собой многоэтапный процесс. По содержанию и глубине оказываемых услуг специалист по туризму должен знать все, начиная от требуемого от него доброжелательного профессионализма и заканчивая глубокими экономическими познаниями. Кроме того, молодой человек, желающий работать в сфере туризма, должен быть хорошо осведомлен в таких областях науки, как история, география, культурология, должен знать иностранные языки и должен быть знаком с современными информационно-коммуникационными технологиями. Поэтому доверить кадры туризма в высококвалифицированные руки, подготовить их под руководством профессионалов в этой области – заказ туристической индустрии. Для того чтобы мировоззрение и образование работников сферы туризма не ограничивались только «философией шашлыка», они должны быть воспитаны в духе удовлетворения требований комфорта дня и растущих потребностей современного человека. Потому что туризм – это сектор экономики и в этой сфере услуг действуют свои законы, основанные на спросе и предложении, как и в других социокультурных отраслях.

В целом, как оправдана в любой сфере идея о том, что «все решают кадры», так и в туристической отрасли она всегда сохраняет свою актуальность. Со стороны нашего государства проводится необходимая работа по подготовке кадров в сфере туризма и видению их плодов в будущем. Одной из важных задач является создание мощной индустрии туризма на базе богатых туристических ресурсов Нахичевани. Именно поэтому на кадрах и учреждениях по подготовке кадров, умеющих умело использовать богатства, привлекающие туристов в любой уголок нашей страны, ложится большая ответственность. Накопленный опыт показывает, что меры, принимаемые в направлении решительного

устранения отдельных негативных ситуаций, существующих в обучении, обучении и воспитании кадров, должны заключаться в создании скоординированной системы непрерывного образования и обновления знаний, в том числе: В основу этой системы должны быть положены: взаимно согласованные в методическом отношении принципы, в том числе системы базовой средней и высшей специальной подготовки и переподготовки руководящих кадров и специалистов, а также системы технологического и экономического образования профессиональных кадров (Chris Cooper, Michael Hall, 2008, p.43). Результатом исследования несомненно является следующее: повышение роли всех уровней подготовки и воспитания кадров и имущества; интеграция как обучения, так и подготовки профессиональных специалистов; повышение качества подготовки должностных лиц и кадров; государственных активов в целях соответствия требованиям современности; формирование мировоззренческого мышления участников туристской деятельности; разработка и дальнейшее углубление содержания научных исследований, обоснование и методическое обеспечение всех уровней и звеньев воспитания и обучения; улучшение состава научно-педагогических и информационных кадров с качественной точки зрения; техническое и технологическое перевооружение, а также оснащение образовательных систем и подсистем; совершенствование управления системой образования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

На азербайджанском языке:

1. Əlirzayev Ə.Q. «İslahatlar və sürətlənmə strategiyası şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri: təcrübə, meyllər və perspektiv istiqamətlər», Bakı: “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2005, s. 538.
2. Qafarov N.C. «Turizmin iqtisadiyyatı. Bakı: Kooperasiya nəşriyyatı», 2012, s.440.

На русском языке:

1. Торгачев Д.Н. Особенности финансирования инвестиционных процессов в социальной сфере региона. Управление общественными и экономическими системами №1
2. Квартальнов В.А., «Туризм», 2000 г., с.132.
3. Окладникова Е.А., «Международный туризм» 2002 г., с.51.

На английском языке:

1. Bowlus A. J. Robinson C, “HumanCapital Prices, Productivity and Growth”, 2008, p.55.
2. Chris Cooper, Michael Hall, «Contemporary Tourism An international approach», 2008, p.43.

THE CONCEPT OF HUMAN CAPITAL AND ITS USE IN TRAINING STAFF IN AZERBAIJAN IN THE SPHERE OF TOURISM

Aliyeva Aytaj Yadigar gizi

Master: Azerbaijan State University of Economics
Environmental protection and restoration

Key words: human resources, tourism, tourism industry, clients, qualified personnel.

The person is the bearer of knowledge. All economic phenomena and processes arise as a result of human mental and physical labor. From this point of view, it is impossible to imagine a person and the economy separately from each other. They have been constantly united and developed from the very beginning of human society. So, the development of the economy (in the general sense) depends on the person, and the development of the person depends on the environment. Man is in the first place here. Because economic development is the result of human mental and physical labor. The main difference between an economy with a high share of mental labor and an economy with a high share of physical labor is that the former is faster and more competitive than the latter, and social welfare is higher. While education plays a vital role in building human capital, the institutional and business environment plays a critical role in its effective use. Because the presence of a favorable environment for the implementation of creativity in socio-economic life has a direct impact on the economies of countries. When comparing the indicators of socio-economic development of developed and underdeveloped countries, it can be seen that the main difference between them is related to human capital. In this regard, the assessment of the role of human capital in the socio-economic development of countries and the search for ways to increase it has been at the center of attention of economists for many years.

Human potential is the main component of the economic potential, the most necessary resource of society. In a general approach, human potential can be viewed as a combination of physical and mental abilities of people (individuals) based on quantitative indicators. Opportunities that play a direct role in human development can be divided into 4 groups: economic, social, political and cultural. There is a close connection between them. Thus, increasing the opportunities of one group increases the opportunities of those who belong to the other group. The qualitative characteristic of human potential includes education, health, professionalism, which form human capital and ensure the growth of its productivity, and the quantitative characteristic includes indicators of fertility, mortality and migration. Continuity of investment in human potential forms human capital (Bowlus A.J., Robinson C., 2008:55).

At present, the intellectual potential and human capital of developed countries form the basis of the knowledge-based economy. In general, human capital should be considered as the economic and national wealth of the state (country). Because increasing the competitiveness of the economy, increasing labor productivity, creating new knowledge, products and services is possible as a result of the effective use of human capital. Turning acquired knowledge and skills (knowledge capital) into material capital, they play a direct role in strengthening the socio-economic power of the state.

Since the beginning of the twentieth century, the tourism sector has become one of the fastest growing industries in the world. According to the World Travel and Tourism Council (WTTC), in 2017, the total volume of tourism services on a global scale was about 6.2 trillion US dollars, which is equal to 10.4 percent of the total value for the countries of the world. Also, the number of people employed in the industry is 319 million people, which is 8.3 percent of the total number of workers worldwide. According to optimistic forecasts for 2025, the share of the tourism sector in total production and employment in the world will be about 11.3% and 8.9%, respectively. Taking into account the important role of the tourism sector in achieving economic

growth, the study of tourism and related areas, especially its competitiveness, is of particular importance (Əlirzayev Ə.Q, 2005: s. 538)

The competitiveness of the tourism sector can be viewed from two points of view - domestic and international. From the point of view of internal prospects, the competitive tourism sector has social, cultural and political significance, benefiting the local transport (transportation), hotel, restaurant, cultural and mass (leisure) and trade sectors, generating positive effects in the economy, which can be grouped as follows (Qafarov N.C., 2012: s. 440):

- as an important source of meeting demand and its growth;
- ensuring employment at all levels of the economy through the creation of sustainable jobs;
- as an important tool for small and medium enterprises to take advantage of business opportunities;
- makes it possible to distribute the obtained financial and economic effect across different sectors and levels of the economy, especially at the regional level;
- contributes to the achievement of economic and fiscal goals declared by the government.

This is essential to accelerate collaboration between the public and private sectors. In this regard, in many countries of the world, the tourism sector is regarded as an important source of economic activity, employment, tax and foreign exchange earnings. It is no coincidence that many developing countries and regions, mindful of the growing role of the impact of tourism on the economy, direct significant resources to its development in order to increase the attractiveness of the industry for domestic and foreign potential tourists. Most of the time, when people succumb to the charm of tourism and look for ways to harness its power, they only think about tourism resources or good governance, or conclude that it's all about the generosity of tourists. However, tourism has such an intersectoral integration power that, together with other sectors of socio-cultural services, mainly the economy, it forms an integral tourism industry and creates the possibility of tourism income for the country.

Of course, a lot depends on personnel who can perform their functions here not only in the field of recreational services, but also in areas related to the entire tourism industry. When we talk about tourism staff, we often mean friendly, professional service workers who provide services to tourists. In hotel, restaurant, transport and tour services, such workers are directly related to the service, and their work receives a corresponding price, and they receive remuneration in accordance with the level of service they provide, and sometimes they complain. However, there are many destinations that play a role in the tourism industry that never come face to face with tourists, and the end result of their activities is a factor that forms a tourism product specific to the region. Determination of the relevant requirements for the quality of work, knowledge and skills, convergence of the sphere of work and the sphere of training is the main function that is solved by professional standards all over the world. The starting point for the development of occupational standards is information on the labor market (requirements of employers). The fact is that the standards of professionalism should reflect the modern requirements of the labor market for the specialization of workers.

This information will determine the main content of the professional standard. In the process of development, the professional standard begins to represent the minimum of professionalism that all employees and managers of a particular area must comply with. Enterprises and organizations can use it to create their own internal (corporate) standards, recruit or certify employees. The features of training specialists who will work in the field of tourism include the following:

- the head of the enterprise must be familiar with the types and styles of management;
- the leader must have certain business and personal (psychophysical, spiritual and moral) qualities;

- the manager must be able to use managerial functions (planning, selection, training skills, supervision, the ability to manage personnel, etc.);
- the leader must be able to apply knowledge of the legal framework.

A manager and marketer must be thoroughly familiar with the tourism industry, they must know the market deeply, they must know what stages a tourist product must go through, they must be able to evaluate their own and other people's actions and behavior (Okladnikova E.A, 2002: s. 51).

The local system of multi-level training of specialists in the field of tourism is currently going through a difficult period of formation under the influence of two socio-economic factors. These factors include the following. Firstly, this is the intensive introduction of the experience of continuous education and multi-level education into the local system of elements, as well as the search for new forms of professional education. Secondly, this is a field factor, the search for methods of training scientific and pedagogical personnel in accordance with the needs of the developing market of the tourism business. In turn, the need to adapt the tourist service to the changing realities of economic life requires continuous training of specialists, which can be provided by a multi-level education system that can provide the necessary diversification of education. The approach proposed by some experts is of great interest. Currently, it is proposed to evaluate the "quality of education" as "the quality of training", and speaking of the quality of education, it is proposed to "understand the relationship between the goal and the result, the limit of achieving the goal." And if we take into account that education, like any other type of activity, relies on resources and the result of activity, then we will see that education is largely determined by the amount of resources used. The tourism industry is a combination of service and non-service sectors operating in the region for the production and delivery of tourism products to tourists. Every service that tourists want to use when leaving home for a complete holiday is a product of the tourism industry. Service personnel providing such services are the leading force in the tourism industry, producing a tourism product in order to be able to sell it to tourists, turning the tourism resources and national hospitality available in the region into the final product. As you can see, the tourism industry is not as simple as it seems, in addition to tourism services, it is also a reliable integrator in areas such as management, education, health, culture, souvenir production and even agriculture, construction, retail and passenger transport operating like a network. If our goal is to get a share from tourism, promote the country and receive foreign exchange income through it, then it is necessary to properly balance the contribution of some of the areas we have listed to the tourism industry and conduct a specific division of responsibilities. It is in such conditions that we can talk about a whole tourism and industry complex that fulfills each other's orders and, ultimately, is able to sell finished and branded products to tourists who have arrived in the country. An important component of the tourism industry is personnel and educational institutions that train these personnel. The personnel necessary for the service sector and tourism management are trained at many levels - in higher, secondary, vocational schools, as well as in courses and trainings organized by the tourism service company itself (hotel, restaurant or tour desk). According to their purpose, such personnel should show their skills in future service areas, occupying different levels in the tourism sector, they should be able to correctly assess the needs of a tourist (Kvartalnov V.A., 2000: s. 132). Since the needs of tourists are different and their implementation occurs simultaneously with the provision of services, an intangible tourism product acquires its value only when tourists pay for it. If so, then any personnel working in the field of tourism should be able to disclose all the knowledge and practical skills gained from world experience. Tourism training is a multi-stage process. In terms of the content and depth of the services provided, a tourism specialist should know everything, from the benevolent professionalism required of him to deep economic knowledge. In addition, a young person who wants to work in the field of tourism must be knowledgeable in such fields of science as history,

geography, cultural studies, must know foreign languages and must be familiar with modern information and communication technologies. Therefore, entrusting tourism personnel to highly qualified hands, preparing them under the guidance of professionals in this field is the order of the tourism industry. In order for the worldview and education of tourism workers not to be limited only to the "barbecue philosophy", they must be brought up in the spirit of meeting the requirements of the comfort of the day and the growing needs of modern man. Because tourism is a sector of the economy and this service sector has its own laws based on supply and demand, as in other socio-cultural industries.

In general, just as the idea that "personnel decides everything" is justified in any field, it always remains relevant in the tourism industry. On the part of our state, the necessary work is being carried out to train personnel in the field of tourism and see their fruits in the future. One of the important tasks is to create a powerful tourism industry based on the rich tourism resources of Nakhichevan. That is why a great responsibility rests on personnel and personnel training institutions that are able to skillfully use the wealth that attracts tourists to any corner of our country. The accumulated experience shows that the measures taken towards the decisive elimination of certain negative situations that exist in the training, education and upbringing of personnel should be to create a coordinated system of continuous education and updating of knowledge, including: This system should be based on: methodologically agreed principles, including systems of basic secondary and higher specialized training and retraining of managers and specialists, as well as systems of technological and economic education of professional personnel (Chris Cooper, Michael Hall, 2008, p.43). The result of the study is undoubtedly the following: increasing the role of all levels of training and education of personnel and property; integration of both education and training of professional specialists; improving the quality of training of officials and personnel; state assets in order to meet the requirements of modernity; formation of ideological thinking of participants in tourism activities; development and further deepening of the content of scientific research, substantiation and methodological support of all levels and links of education and training; improving the composition of scientific, pedagogical and information personnel from a qualitative point of view; technical and technological re-equipment, as well as equipping educational systems and subsystems; improving the management of the education system.

State regulation of prices for medicines in the Republic of Kazakhstan

Yerik Bukatov

Department of Economic Theory and State and Local Government, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan

Galiya Gimranova

Faculty of Economics, Management and Entrepreneurship, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan

Annotation. The pharmaceutical market is currently the most dynamically developing segment of the world market and seems to be especially important in terms of its social significance for providing the population with medicines. Therefore, the pricing process plays an important role in creating favorable conditions for the availability of medicines to the population. Many countries around the world regulate the prices of medicines in accordance with their political interests and, in accordance with them, enact legislation that regulates the pricing processes for medicines. State regulation of medicines prices is one of the components of the national medicines policy.

Keywords: medicines, state regulation, pricing, Kazakhstan.

State regulation of prices - actions of state bodies, local governments and pricing entities aimed at implementing the process of state regulation of prices and monitoring their observance.

The provision of medicines to the population is one of the primary social tasks of the state, which sets the most important task to make medicines available to all citizens, since a balanced pricing policy is, first of all, one of the most important factors of economic accessibility. The expediency of state intervention in the sphere of pricing for medicines is determined by the following factors:

- Medicines are of social importance, since the health and life of citizens directly depend on their capabilities, primarily financial capabilities;
- The decision to purchase a medicine often does not depend on the patient, since the medicine is prescribed by a doctor or recommended by a pharmacist;
- A patient who independently purchases a medicinal product usually does not have the necessary information and sufficient qualifications for a comparative assessment of the effectiveness of the medicinal product and its price;
- The desire to recover faster encourages a person to buy medicines at a higher price;
- The state assumes a significant part of the cost of medicines, so the rational use makes it necessary to curb the rise in prices for them [1].

The state can use two price control tools:

- Limiting the margin of the producer and the channel, either by setting maximum prices (manufacturer's selling price or retail price), or by legally limiting the trade premium;
- Reimbursement of the amount of medicines costs to patients through the health insurance system [2].

Since 2009, Kazakhstan began to actively pursue a pricing policy for medicines. Initially, the state tried to keep medicine prices down through memorandums with pharmaceutical companies. Also in 2009, in order to more effectively work on the procurement of medicines, a single state distributor of medicines «SK-Pharmacy» was created. After medicine prices continued to rise and

memorandums were not very effective, the state decided to use other instruments to regulate medicine prices. In 2013, Kazakhstan made the first attempt to introduce external reference pricing as part of Guaranteed Free Medical Care. In 2015, Kazakhstan fully implemented external reference pricing under "Guaranteed Free Medical Care" and "Compulsory Social Health Insurance". In the reference basket of Kazakhstan, 8 countries were used [3].

In 2017 and 2019, Kazakhstan adopted new rules for regulating prices for medicines and changed the reference basket of countries. In 2015, Kazakhstan adopted a law on compulsory health insurance. Since 2020, the system of compulsory medical insurance has begun to fully function in Kazakhstan. As world experience shows, the compulsory medical insurance mechanism helps to reduce the population's costs of healthcare and also has a positive effect on the pricing of the pharmaceutical market [4].

Since 2019, Kazakhstan has begun to regulate the marginal prices for medicines in wholesale and retail sales. So in 2022, marginal prices were regulated for 7 230 medicinal items in wholesale and retail sales. A mobile application Dari.kz has been developed for the population. The application shows all marginal medicine prices. With the help of this application, the population can apply to the authorized body with a statement about the facts of increasing the marginal price of medicines in order to bring the perpetrators to administrative responsibility.

Figure 1 shows the system of state regulation of prices for medicines as of 2022. So the state conventionally divides regulation into four subsystems, the first is producer prices, the second is wholesale, the third is retail, the fourth is the most basic and important, this is pricing within the framework of the «Guaranteed Free Medical Care» and «Compulsory Social Health Insurance».

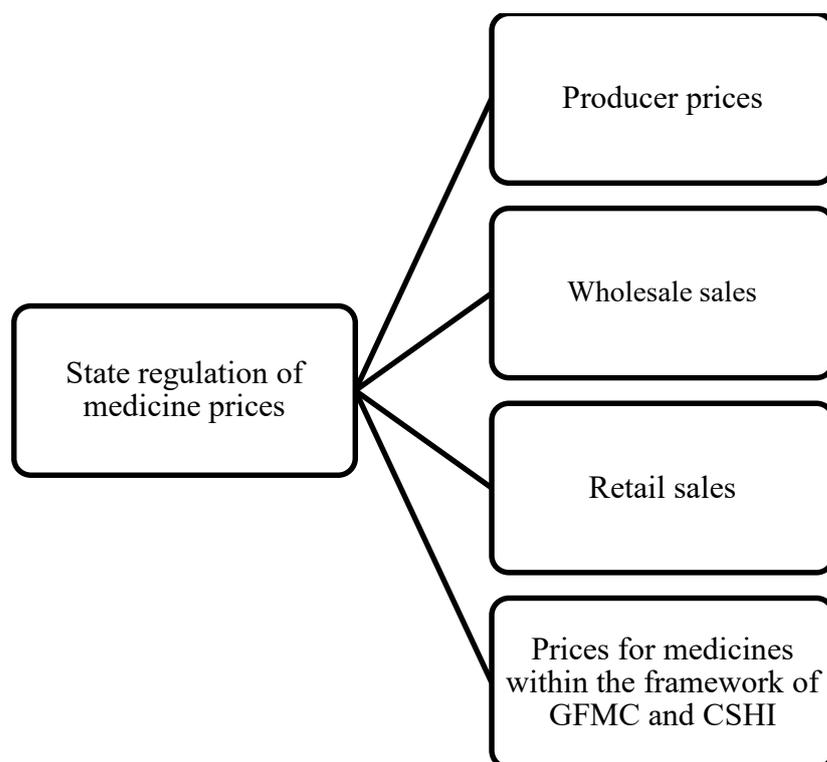


Figure 1. The system of state regulation of prices for medicines in the Republic of Kazakhstan.

Let us consider in more detail the state system for regulating prices for medicines for wholesale and retail sales. According to the new rules, wholesale and retail medicine prices are regulated through the following steps.

As we can see from Figure 2, wholesale and retail pricing consists of 5 stages. For more efficient price determination, an automated price registration system has been put into operation and, for the maximum convenience of applicants, it excludes any negotiations. The system will automatically determine the markup and the price will be posted on the website of the Ministry of Health. Full information on the registered price, marginal wholesale and retail prices will be posted on the Internet resources of the Ministry of Health, the Committee for Quality Control of Goods and the Safety of Goods and Services, the National Center for Expertise of Medicines and Medical Devices, and the Republican Center for Health Development.

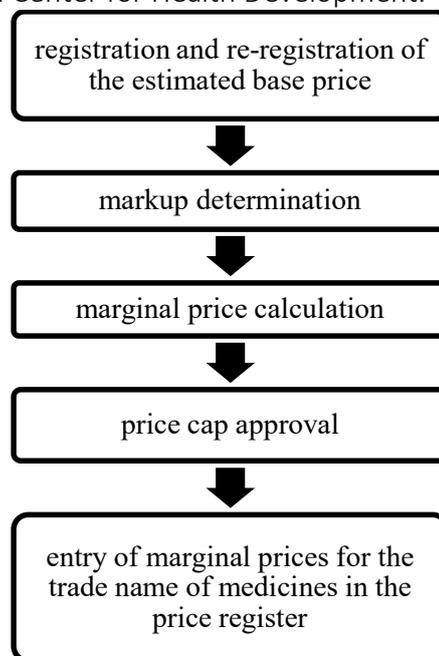


Figure 2. Algorithm for pricing medicines for wholesale and retail sales.

Despite the measures taken, medicine prices in Kazakhstan increased by 13.3% in 2022. This is largely due to global inflation and the military conflict in Ukraine. In 2022, a phased process of deregulation medicine prices began in Kazakhstan, as the current rules do not allow the development and introduction of new innovative medicine on the pharmaceutical market. In the case of interchangeable medicines with ingredients of similar action on the pharmaceutical market, the price of the medicine is not regulated. These measures are also aimed at preventing medicine shortages in the Republic of Kazakhstan.

According to experts in the field of price regulation, "medicine prices are rising in accordance with the general laws of inflationary processes, keeping up with the prices of many other commodity items, the cost of which is regulated exclusively by the market." Any fluctuations in the exchange rate will inevitably affect the cost of medicines for end users. Thus, the state is forced to pursue a more stringent pricing policy for medicines. It is worth noting that the problem of tenge devaluation is relevant due to Kazakhstan's dependence on prices for natural resources, the country's main export commodity. Thus, since November 1993, the Kazakhstani tenge has weakened against the US dollar by 80 times.

Rigid pricing forces many pharmaceutical organizations to look for various temporary solutions, which leads to additional costs for products for the end consumer. To attract investment in the development of new medicines, manufacturers need to make a profit, which they can partially reinvest in research. Due to government pressure on the pricing process, the costs of research, development and introduction of new medicines can pay off in years. Accordingly,

investment in new research will be significantly reduced. At the same time, a too rigid pricing policy can lead to deterioration in the situation of consumers for the following reasons:

- Losses due to too low profitability of selling cheap medicines from pharmacies;
- Increase in the share of counterfeit products in the total volume of sales of medicines (due to the need to ensure an acceptable level of profitability in case of limiting margins for distributors and pharmacies);
- Reduction of the number of pharmacies (due to a decrease in business profitability) [5].

It should be noted that the State should maintain flexibility in the policy of regulating medicine prices. In no case should the interests of medicine market participants be infringed in favor of any party. It is necessary to stimulate the production of domestic medicines, including pharmaceutical substances. The State should participate in the pricing process through indirect regulatory measures aimed at establishing an optimal balance between supply and demand. Indirect price regulation is carried out through the use of preferential taxation, preferential lending, subsidies and subsidies from the budget. Support for the domestic pharmaceutical industry should become one of the most important strategic measures. To do this, it is necessary to introduce the practice of concluding agreements with representatives of the state pharmaceutical industry to reduce prices for their products in exchange for state procurement of medicines that are effectively used abroad. The State should encourage pharmaceutical market participants by fairly regulating medicine prices.

Conclusions

By 2050, Kazakhstan sets the task of entering the country among the 30 developed countries of the world. To achieve this goal, it is necessary to bridge the existing development gap between the OECD countries and Kazakhstan in all sectors and spheres of activity, including healthcare. On average, in 2018, in OECD countries, 19% of health care costs were paid directly by the population, in Kazakhstan this figure was 38.5%. The government of Kazakhstan is taking measures to reduce private and out-of-pocket expenses of the population for health care, including the purchase of medicines. The government uses various instruments to regulate the health care market in order to reduce household spending on health services and medicines. Expenditures on medicines make up the largest share of out-of-pocket spending. In this regard, one of the ways to solve the problem of reducing personal expenses is fair regulation of prices in the medicine market.

References

1. Collier J. The pharmaceutical price regulation scheme. *BMJ*. 2007 Mar 3; 334(7591):435-6. doi: 10.1136/bmj.39136.464421.BE. PMID: 17332539; PMCID: PMC1808121.
2. Tolkacheva D.G. Review of foreign approaches to state regulation of prices for generic medicines / D.G. Tolkacheva, A.V. Torgov, A.S. Margazova // *Pharmacoeconomics. Modern pharmacoeconomics and pharmacoepidemiology*. - 2017. - T.10. - № 4, p. 15-24. doi 10.17749/2070-4909.2017.10.4.015-024.
3. Shanin S., Gimranova G., Bukatov Y. External reference pricing for medicines in the countries of the European Union and the OECD. *Scientific journal Kazakhstan Spektr*. 2020/4 (96), p. 84-97.
4. Fogler, S., Zimmermann, N., Ferrario, A., Wirtz, W. J., Babar, Z. W.: Problems and opportunities for policies in the field of pricing and reimbursement of medicines. *J. Pharm. Policy Pract.* 8 (Appendix 1), E1 (2015). <https://doi.org/10.1186/2052-3211-8-s1-e1>.
5. Shishkin S.V., Sheiman I.M. 2009. Russian healthcare: new challenges and new tasks. *Dobrosvet*, 66 p.

Optimal Law Enforcement: Nuance Between Arrest and Punishment

Ambinintsoa Ramanambonona

Jean Razafindravonona

Dimby Ranoelimanana

Department of Economics, University of Antananarivo, Madagascar

In the economic literature on law enforcement, the distinction between the probability of arrest and the probability of conviction is not explicit. However, detection does not necessarily imply punishment. This paper focuses on proving that punishment cannot be applied without preceding detection. In this context, in the case of non-apprehension, the offender expects a double gain: monetary and non-monetary gains. The result shows that if the probability of arrest is high, the reputation evaporates, which means the arrest has a deterrent effect on crime insofar as it generates a bad reputation for the offender. The monetary sanction has a deterrent effect on the monetary benefit from crime in the sense that this variable is less elastic than punishment cost. The low probability of punishment can be compensated by a maximum punishment.

JEL Code: K42

Keywords: Deterrence, Law Enforcement, Probability of Arrest, Probability of Conviction, Reputation, Sanction

1. Introduction

In the economic literature on law enforcement, the difference between apprehension and conviction appears blurred. In reality, committing an offence and getting arrested does not necessarily mean punishment. In the interest of simplification, previous work assumes that arrest implies conviction. According to [Chopard & Obidzinski \(2021\)](#) the probability of detection and conviction are ambiguous while potential offenders know full well the amount of the fine. They suppose that punishments are often explained in sentencing laws or penal codes, but information related to the probability of detection cannot be provided. Potential offenders may only have a vague idea of their own probability of getting caught and possibly, convicted.

In the practical reality of law enforcement, the arrest and conviction process is subject to well-framed and organized procedural rules. Indeed, the arrest is the step by which the law enforcer proceeds to the capture of the accused. After this step, the accused is not immediately inflicted with a punishment. The next step is the judicial investigation, a stage where all the information is gathered, as well as all the material, moral and legal proofs that allow to justify that the presumed offender is accused (released in the opposite case). The process of application of the punishment consists in applying the decision of conviction pronounced by the judge. Thus, the process from the arrest to the punishment ends with the court decision (conviction or release).

In most works on crime and punishment ([Becker, 1968](#); [Polinsky & Shavell, 2007](#)) it is suggested that punishment and the probability of detection are substitutes. This suggestion may be refuted for the following reason. It is inconceivable to punish a person who cannot be caught. This means that Law enforcer cannot apply the punishment without having made an arrest. In other words, conviction is a detection-dependent event. [Garoupa \(2001\)](#) have shown that probability and fine magnitude are complements rather than substitutes.

This article attempts to challenge the lack of distinction between arrest and punishment. We try to relax the assumption that the probability of arrest is the same as the probability of conviction.

This work tries to show that conviction is dependent on detection. We support the idea of complementarity between apprehension and conviction. Thus, the idea of substitutability between punishment and detection will be forgotten. The model proposed in this paper considers the need to study the non-monetary gain that could be one of the motivating factors to commit an illegal act. Beyond monetary payoff, the model is based on the determinant or non-monetary motivation that drives the offender to commit a crime. Indeed, the individual's reputation is at stake vis-à-vis his fellow man if he is apprehended for a crime.

Thus, we use two main assumptions: i) Punishment cannot be applied without detection, ii) conviction is a detection-dependent event. For ease of reading, this paper is structured as follows: section (2) explains the dual meaning of reputation as both a sanction if the offender is apprehended as a result of the illegal act and a non-monetary benefit if not, section (3) attempts to develop the states of nature or events that may occur in the accomplishment of a crime, the utilities associated with them as well as the probabilities associated with the states of nature, section (4) is the most important one as it presents the proposed model that takes into account the elements shown in section (3). Based on the research results (section (5)), the conclusion (section (6)) contain the main contribution and research significance.

2. Two meanings of Reputation

In this section, we will examine that reputation can be considered not only a penalty if the offender is apprehended, but also a non-monetary benefit if the offender is not arrested after the act.

2.1. Apprehension as reputational sanction

In the economic literature of law enforcement, forms of sanctions other than legal sanctions include extralegal sanction ([Bar-Gill & Harel, 2001](#)), reputational sanction ([Iacobucci, 2014](#); [Fluet & Mungan, 2022](#)), stigma ([Rasmusen, 1996](#); [Harel & Klement, 2007](#); [Mungan, 2015](#); [Buchen, Deffains & Palermo, 2019](#); [Fluet & Mungan, 2022](#)), informational sanctions ([Zasu, 2007](#); [Iacobucci, 2014](#)) and sanctions by social norms ([Zasu, 2007](#); [Deffains & Fluet, 2019](#); [Fluet & Mungan, 2022](#)). These sanctions are familiar because they are in addition to the primary legal sanction associated with the act ([Mungan, 2016](#)).

The arrest allows to intimidate the offender who engages in a criminal act. It has a psychological effect and eliminates the moral or psychic motivation of potential criminals in the sense that the social relationship or esteem of the individual towards society as a whole is lowered. In a society where crime does not exist, everyone has a sense of social belonging, and the good reputation of each individual is the reward for not engaging in criminal activity.

An offender is defined as having a "bad reputation" if he is apprehended as a result of the act committed. The explanation is that the individual studied loses his social legitimacy due to the bad information on his status following his apprehension. Therefore, the bad reputation is considered to be the reputational sanction resulting from the apprehension. As explained by [Iacobucci \(2014\)](#), reputational sanctions are not independent of legal penalties but rather in part depend on them. Changing legal penalties to account for the reputational effects of misconduct changes the reputational effects.

2.2. Reputation as non-monetary gain

Because of the difficulty of estimating non-monetary gain, to our knowledge, few works have delved into the analysis of non-monetary gain as a motivation for illegal acts. We try to explain that the act could be motivated by elements other than monetary. This motivation can take several forms: *the moral element*, *the psychic satisfaction*, *the emotional motive* (for example the crime of passion), *the social influence*. We therefore propose to define non-monetary gain as an advantage for which the individual's reputation with respect to his fellow human beings is

preserved if he is not arrested despite the crime he has committed. Other individuals in society do not have the information about the criminal's illegal behavior unless the criminal has been apprehended by law enforcer as a result of committing a harmful act. The offender has a "good reputation" if he has not been detected.

Clearly, not being arrested brings a double gain for the offender. In addition to the monetary gain from the illegal act, the criminal feels good about his social status because he is still considered as an honest person because he was not apprehended. In most cases, the delinquents who are arrested have a difficulty of social integration because of the public opinion that tends to conclude hastily that the criminals are dangers for the society. In such a case, the situation is therefore qualified as a bad reputation for the offender. The generalization of this point of view leads to the social exclusion of individuals who have carried out incriminating acts. Indeed, the fact of not being apprehended following the realization of a crime makes it possible to preserve the good reputation or the social value of the criminal, which is not a monetary value. Through this analysis, we try to find a relationship between non-monetary motivation, gains, damages, probabilities of detection and punishment.

3. States of nature, Utility functions, Probabilities

We consider a risk-neutral individual whose motivation to engage in criminal activity is not only the monetary gain noted b , but also the non-monetary gain composed of other factors aggregated by r . These factors can be described as the non-monetary gain (psychological satisfaction, social esteem, reputation, or others. These factors can be described as non-monetary gains (psychological satisfaction, social esteem, reputation, etc.) that the offender receives as a result of committing the crime. It is assumed that they contribute to the satisfaction obtained from the criminal act, which translates into an improvement in the criminal's level of utility by committing a crime.

Obviously, the law enforcement authority does not know the value of r . It is assumed that it follows a distribution function noted G , and a density function g . This proposition implies that the non-monetary motivation is a random variable such that there are cases where: **i)** the motivation of the crime is purely monetary, **ii)** the motivation of the crime is purely non-monetary, and **iii)** the combination of these two factors. The analysis presented in this study considers the presence of the combination of the two factors of criminal motivation: monetary gain and non-monetary gain. The definition of the states of nature and the associated utility function allows us to see the stages of the realization of a criminal act. We consider three different states of nature X_1 , X_2 and X_3 .

We note by X_1 , the state at which the individual commits a crime but is not apprehended. The state X_1 , is associated with a utility function denoted by $u_1(b, r)$, such that $u_1(b, r) = b + r$ where b is the monetary gain and r is the reputational gain, and which also determines the level of the individual's reputation, or the level of the non-criminal population's appreciation of the individual's behavior. Both variables b and r act positively on u_1 .

Each state of nature is associated with the probability of the event, because each event may not occur. Indeed, an individual who commits the offense may or may not be apprehended. It is obvious that an individual who is arrested has a chance of being punished. The same is true of the opposite event. Punishment is not a certain event after apprehension. This idea rules out the certainty of conviction or belief developed in the economic literature on law enforcement. To simplify the formalization of state probabilities, we will start from the final state X_3 (being punished) to the initial state X_1 (committing the offence). If q is the probability of being convicted, $(1 - q)$ is the probability associated with the opposite event: not being convicted. If p is the probability of apprehension or arrest, the probability that an arrested individual is not convicted or released is given by $p(1 - q)$. Finally, the probability that an individual who has committed an offence is both arrested and not convicted is then written as $(1 - p)(1 - q)$: the probability of

not being arrested and the probability of not being convicted. The table 1 summarizes the elements of the model.

Table 1. Payoffs in case of three states of nature

States of nature X_i	Utility function u_i	Probabilities δ_i
X_1	$u_1(b, r) = b + r$	$(1 - p)(1 - q)$
X_2	$u_2(b, r) = (b + r) - r$	$p(1 - q)$
X_3	$u_3(b, s) = b - s$	q

The states of nature X_1 , X_2 and X_3 correspond respectively to the events: i) Committing an offence but not being arrested, ii) Committing an offence and being arrested and convicted iii) Committing an offence, being arrested and convicted. From table 1, we can write the expected utility in the sense of Von Newman Morgenstern ¹

$$Eu_i = (1 - p)(1 - q)u_1 + p(1 - q)u_2 + qu_3 \quad (1)$$

After simplification, the equation (1) takes the following form,

$$Eu_{(p,q)} = b - qs + r(1 - p)(1 - q) \quad (2)$$

Note here that $b - qs$ is the expected monetary benefit and $r(1 - p)(1 - q)$ is the expected reputation.

Proposition 1. *If the arrest is certain, the expected reputational benefit would be zero and whatever the value of the probability of punishment, we obtain the canonical form of the [Becker](#) $b - qs$ deterrence model.*

Proof. As $p = 1$ and for any q , then $r \cdot 0 \cdot (1 - q) = 0$, so $Eu_{1,q} = b - qs$. \square

It should be noted that the punishment depends on the arrest, we can only punish the offender who is arrested, so to satisfy the condition of deterrence and before applying the punishment, it is necessary that $p = 1$. In other words it is necessary that the arrest is certain before we proceed to the application of the sanction.

Proposition 2. *Even if the punishment is uncertain ($q = 0$), an optimal probability of arrest (by acting on p) may be enough to ruin the reputation ($r = 0$ as reputation effect after arrest).*

Proof. By acting on p , $\frac{\partial E}{\partial p} = 0 - (1 - q)r = 0$ with $q = 0 \Rightarrow -r = 0$ Note that the negative sign here corresponds to the negative or bad reputation associated with the optimal arrest probability \square

We conclude for the moment that at the optimum, i.e. an optimal arrest by the Law enforcer allows the reputation to be destroyed ($r = 0$) and the relation between monetary gain and punishment becomes $b = qs$. This is a canonical [Becker](#) deterrence equation, which states that the expected gain must be equivalent to the fine imposed on the offender, here the probability is the probability of conviction.

4. The Model

The model presented in this article is inspired by [Garoupa](#)'s model (1997, 2001) with an extension that focuses on separating apprehension and conviction while including non-monetary gains in social welfare. Thus, taking into account the monetary and reputational benefits, and costs generated by the crime, the social welfare is written:

¹ The Von Newman Morgenstern expected utility model is written as : $Eu(X_i) = \sum_{i=1}^n \delta_i u_i$ such as $\sum_{i=1}^n \delta_i = 1$. Here n is the number of states of nature, ($n = 3$) and δ_i the probability associated with the state of nature X_i . Sum of $\delta_1 + \delta_2 + \delta_3 = 1$ is verified , because $\delta_1 = (1 - p)(1 - q)$, $\delta_2 = p(1 - q)$ and $\delta_3 = q$

$$W = \int_0^{\tilde{r}} \int_{qs}^{\bar{b}} (r + b - h) dG(r)dF(b) - C(p, q) \quad (3)$$

where \tilde{r} denotes the expected reputation, \bar{b} is the maximum monetary benefit, S : the penalty, $C(p, q)$ is the cost incurred by the arrest and conviction, h the monetary damage or harm suffered by honest individuals as a result of engaging in criminal activities. We note that the model presented here does not take into account non-monetary damages, which constitute an important field of analysis.

The Public Authority wishes to maximize W

$$\max_{(p,q)} W = \int_0^{\tilde{r}} \int_{qs}^{\bar{b}} (r + b - h) dG(r)dF(b) - C(p, q) \quad (4)$$

$$s. t \ \tilde{r} = \bar{r}(1 - p)(1 - q) \\ s \leq S$$

The first order conditions ($\frac{\partial W}{\partial p} = 0, \frac{\partial W}{\partial q} = 0$) give us the following relations.

$$C_p(q) = -\bar{r}(1 - q)\tilde{r}g(\tilde{r}) \quad (5)$$

Where where $C_p(q) = \frac{\partial W}{\partial p} = C_p$ is the marginal cost of arrest.

$$C_q(p) = -(\bar{r}(1 - p)\tilde{r}g(\tilde{r}) + S(qS - h)f(qS)) \quad (6)$$

Where where $C_q(p) = \frac{\partial W}{\partial q} = C_q$ is the marginal cost of conviction. Details are in the Appendix.

5. Results and Discussion

We observe that C_p and C_q are negative ($C_p < 0, C_q < 0$) and their respective second derivatives with respect to p and q are positive ($C_{pq} > 0, C_{qp} > 0$). Then, the marginal costs are decreasing. If we assume that $-\bar{r}\tilde{r}g(\tilde{r}) = R_p$ is the marginal benefit of reputation, we obtain the following equation

$$\frac{C_p}{R_p} = -(1 - q) < 0 \quad (7)$$

An increase in the probability of arrest (logically leading to an increase in the cost of arrest) thus reduces the level of reputation. This implies the existence of a deterrent effect of the probability of arrest on the criminal act if the motivation for the crime is non-monetary benefit. Reciprocally, a decrease in reputation should therefore, for a given probability of arrest, reduce the audacity of the offender to commit more crime. Clearly, the marginal cost of arrest following an additional unit of arrest, even if the punishment is unlikely ($q = 0$), acts negatively on the marginal non-monetary benefit. In other words, reputation decreases with p .

Arrest then becomes an instrument for changing the offender's behavior to commit the crime because of the deterrent effect it has on the level of reputation. For $q = 0$, reasoning in terms of an elasticity measure, this being the case, the reputation elasticity is -1 which means that the reputation decreases faster than the resources used in the arrest are not as important as the outcome obtained in deterring the crime (if the motivation for the act is non monetary). To optimally allocate the resources used by Law enforcer, it is not necessary for q to be equal to 1 (q must be less than 1 $q < 1$ to save more resources) because this requires even more resources in the enforcement of the punishment.

Same reasoning as before, by posing $S(qS - h)f(qS) = B_q^2$, we arrive at the equation :

² This interpretation is obvious because we already know that $b = pS$, which justifies $S(qS - h)f(qS) = S(b - h)f(b)$ as the marginal monetary benefit of committing a crime.

$$-((1-p)R_p + B_q) = C_q \quad (8)$$

To make the value of R_p disappear from the equation (9), It is necessary for p to equal 1 $p = 1$. This is obvious because the arrest must be certain before applying the punishment. A value of $p = 0$ is then inconceivable if we wish to lead to the application of the sanction. Putting these two arguments together, we obtain $-B_q = C_q$.

An increase in the probability of punishment (logically leading to an increase in the cost of punishment) leads to a decrease in the monetary benefit. This shows the presence of a deterrent effect of the probability of punishment on the criminal act if the motivation for the crime is both non-monetary and monetary benefit. Thus, a decrease in monetary benefit should, for a given probability of punishment, reduce the courage of the offender to commit more crime.

In other words, the marginal cost of punishment by deploying an additional unit of punishment that is conditional on a certain arrest ($p = 1$), acts negatively on the marginal monetary benefit. As a result, the monetary benefit decreases with q . Punishment is interpreted here as an instrument to guide the behavior of the offender to commit less crime because of the deterrence it has on the level of monetary benefit. In terms of the elasticity measure (the elasticity of monetary benefit being -1) monetary benefit is highly inelastic than the expenditure on punishment if a change of one more unit of punishment is initiated.

As a reminder, from equations (6) and (7), we obtain the following system of equations:

$$\begin{cases} -\bar{r}(1-q)\bar{r}g(\bar{r}) = C_p \\ -[\bar{r}(1-p)\bar{r}g(\bar{r}) + S(qS-h)f(qS)] = C_q \end{cases} \quad (9)$$

In our model, we will make sure that the reputation variable disappears after the completion of an arrest. If this were the case, we would still have to solve the social cost problem (the damage) and eliminate the monetary benefit of the crime. To do this, we proceed step by step as follow.

The equation $-r(1-q)\bar{r}g(\bar{r}) = C_p$, can be transformed into $-r\bar{r}g(\bar{r}) = \frac{C_p}{(1-q)}$. Using the value of $-r\bar{r}g(\bar{r})$, and bringing it into the equation $-[\bar{r}(1-p)\bar{r}g(\bar{r}) + S(qS-h)f(qS)] = C_q$, we get a single equation:

In order to clarify the relevance of the result which can be interpreted in two different ways and

$$-\frac{(1-p)}{(1-q)}C_p - S(qS-h)f(qS) = C_q \quad (10)$$

to avoid any ambiguity, we will first discuss the substitutability between p and q and then their complementarity.

5.1. If Arrest and Punishment are substitutes

The most persuasive reasoning in the literature is that of proving the substitutability between severity and the probability of arrest and punishment because enforcement is costly ([Garoupa, 2001](#)). Our way of analyzing differs from this reasoning. There is a nuance that needs to be clarified. More precisely, the substitutability that we intend to show is not that between severity and probability but rather that between the costs of arrest and the costs of punishment. If these costs are substitutes, this leads us to assume that the marginal costs are also substitutes. Moreover, if the two variables p and q which are determining factors of the costs, and for simplicity, we suggest that that these two elements are also substitutes.

If p and q are substitutes, then $p = q$, which means that $C_p = C_q$, so we obtain that : $S(qS-h)f(qS) = 0$, As a result, we find that $S = \frac{h}{q}$. This is none other than the same result already found in previous works ([Garoupa, 2001](#)). By way of interpretation, the maximum penalty S corresponds to the harm divided by the probability of arrest or punishment ([Polinsky & Shavell, 2000](#)). According to [Polinsky & Shavell \(2000\)](#), any individual, when apprehended, must pay a pecuniary penalty calculated from the harm divided by the probability. We notice that S would be higher for a high level of probability. However, the offender cannot pay the monetary penalty

beyond his wealth, so the maximal fine (in Becker's sense) that he must pay should correspond to his level of wealth ([Garoupa, 2001](#)).

5.2. If Arrest and Punishment are complementary

Contrary to the previous argument, we try to see what result we obtain if the arrest and the punishment are complementary. In reality, these two variables are dependent.

If the expenditure allocated to law enforcement for capture is significant, it is reasonable not to reach the maximum punishment so as not to waste resources. According to our analysis and to a certain extent that we have already mentioned, the arrest may be sufficient to deter the potential offender. For this purpose, it is important that q is not equal to 1. However, in order to proceed to the application of the sanction, the arrest must have been accomplished or even certain. This means that when $p = 1$ and $q < 1$, we get the following result: $-S(qS - h)f(qS) = C_q$ or $(h - qS)f(qS) = \frac{C_q}{S}$, the optimal solution must be $s = S$. Thereby, the optimal sanction is the maximal sanction, and some under-deterrence is also optimal.

The explanation is that the optimal probability of punishment (after $p = 1$) should satisfy the following condition, $(h - q^*S)f(q^*S) = \frac{C_q}{S}$, q^* is the interior solution such that $q^*S < h$ ([Garoupa, 2001](#)). Let us take the borderline case where the expected sanction is equal to the harm h . There is a compensation of reduction of the probability of sanction which is accompanied by a maximal sanction. However, according to the interior solution found above, and because of the high cost of enforcement, the expected sanction is lower than the harm ([Garoupa, 2001](#)). This result corresponds to the partial reparation of the harm in the sense of Becker. Therefore, the only optimal solution is the maximal sanction for a given probability of sanction.

6. Conclusion

This paper focuses on proving that punishment cannot be applied without preceding detection. To further investigate deterrence models in public law enforcement, this paper develops an extension of these models. The scientific contributions of this research are: i) the release of the similarity assumption between the probability of arrest and the probability of punishment, ii) the developed model takes into account none-monetary gain which could be one of the motivational bills of the crime. Beyond the monetary gain, the proposed model takes into account the non-monetary motivation that drives the offender to commit a crime. The reputation of the offenders evaporates if he is caught for a crime. In contrast to the substitutability between severity and certainty in previous work, we suggest that apprehension and punishment are dependent events. An increase in the probability of arrest (respectively the probability of punishment) reduces the level of reputation (monetary benefit). This implies the existence of a deterrent effect of the probability of arrest (probability of punishment) on crime if the motivation for the crime is non-monetary benefit (monetary benefit). We shown that if the probability of arrest is optimal, reputation disappear ($r = 0$). If apprehension, sanction costs are substitutes and if $p = q$, the optimal punishment would be $S = \frac{h}{p}$. This result is not contrary to the theoretical results found in work previous as suggestion of [Polinsky and Shavell, \(2000\)](#). If these variables are complements, even dependents, we shown that the maximal sanction is the optimal sanction. This policy saves more resources to be spent in law enforcement activity.

Appendix 1 : Optimal solution of [Garoupa's](#) initial model ([2001](#))

[Garoupa's](#) model is defined by:

$$\max_{(s,q)} W = \int_{qs}^{\bar{b}} (b - h) dF(b) - C(q) \quad (\text{A.1.1})$$

$$s. t \ s \leq S$$

We are looking for the solutions of $\frac{\partial W}{\partial s} = 0, \frac{\partial W}{\partial q} = 0$

Let us do the derivative of the welfare with respect to q

$$sf(qs)(h - qs) - sF(qs) - \frac{\partial}{\partial q} \left(\int_{qs}^{\bar{b}} F(b) db \right) = C'(q) \quad (\text{A.1.2})$$

To find the solution of $\frac{\partial}{\partial q} \left(\int_{qs}^{\bar{b}} F(b) db \right)$, we use the Leibniz rule,

$$\frac{\partial}{\partial q} \left(\int_{k_1(q)}^{k_2(q)} F(b) db \right) = F(k_2(q)) \frac{\partial k_2(q)}{\partial q} - F(k_1(q)) \frac{\partial k_1(q)}{\partial q}$$

with $k_1(q) = qs$ and $k_2(q) = \bar{b}$, so $\frac{\partial k_1}{\partial q} = s$ and $\frac{\partial k_2}{\partial q} = 0$.

Consequently,

$$\frac{\partial}{\partial q} \left(\int_{qs}^{\bar{b}} F(b) db \right) = F(\bar{b}) \cdot 0 - F(qs) s \quad (\text{A.1.3})$$

And the constraint would be saturated if $s = S$, then we obtain the following relation,

$$S(h - \hat{q}S)f(\hat{q}S) - S.F(\hat{q}S) - [F(\bar{b}) \cdot 0 - F(\hat{q}S)S] = C'(\hat{q}) \quad (\text{A.1.4})$$

After simplifying,

$$S(h - \hat{q}S)f(\hat{q}S) = C'(\hat{q}) \quad (\text{A.1.5})$$

For $\frac{\partial W}{\partial s} = 0$, we can easily find the following equation, It is the search for the optimal solution of the model which takes into account the distinction between the probability of arrest and the probability of conviction, the reputation in addition to the monetary gain.

$$q(h - q\hat{s})f(q\hat{s}) - qF(q\hat{s}) - \frac{\partial}{\partial s} \left(\int_{qs}^{\bar{b}} F(b) db \right) = 0 \quad (\text{A.1.6})$$

$$q(h - q\hat{s})f(q\hat{s}) = 0 \quad (\text{A.1.7})$$

Finally, we obtain that $h = q\hat{s}$ this means that the expected sanction should be able to compensate for the damage suffered.

Appendix 2 : Optimal solution of the extended model

The program for maximizing social welfare is written as follow.

$$\max_{(p,q)} W = \int_0^{\bar{r}} \int_{qs}^{\bar{b}} (r + b - h) dG(r) dF(b) - C(p, q) \quad (\text{A.2.1})$$

$$s. t \ \bar{r} = \bar{r}(1 - p)(1 - q) \\ s \leq S$$

To find the first derivative of W with respect to p , we will proceed in two steps, first we search

$$\frac{\partial}{\partial p} \left[\int_0^{\bar{r}(1-p)(1-q)} r dG(r) \right] = -\bar{r}(1-p)G(\bar{r}(1-p)(1-q)) + \bar{r}^2(1-p)(1-q)^2 g(\bar{r}(1-p)(1-q)) \quad (\text{A.2.2})$$

$$- \frac{\partial}{\partial p} \left[\int_0^{\bar{r}(1-p)(1-q)} dG(r) \right]$$

And then,

$$\frac{\partial}{\partial p} \left[\int_0^{\bar{r}(1-p)(1-q)} dG(r) \right] = G(\bar{r}(1-p)(1-q)) \frac{\partial}{\partial p} (\bar{r}(1-p)(1-q)) - G(0) \frac{\partial}{\partial p} (0) \quad (\text{A.2.3})$$

$$\frac{\partial}{\partial p} \left[\int_0^{\bar{r}(1-p)(1-q)} dG(r) \right] = -\bar{r}(1-q)G(\bar{r}(1-p)(1-q)) \quad (\text{A.2.4})$$

Bringing equation [A.2.3](#) into equation [A.2.4](#), so for $\frac{\partial W}{\partial p} = 0$,

$$\begin{aligned} &-\bar{r}(1-q)G(\bar{r}(1-p)(1-q)) + \bar{r}^2(1-p)(1-q)^2g(\bar{r}(1-p)(1-q)) \\ & - \left(-\bar{r}(1-q)G(\bar{r}(1-p)(1-q)) \right) - C_p = 0 \end{aligned} \quad (\text{A.2.5})$$

After arranging,

$$-\bar{r}(1-q)\bar{r}g(\bar{r}) = C_p \quad (\text{A.2.6})$$

In the same way as before, we proceed step by step with the derivative of W with respect to q ($\frac{\partial W}{\partial q} = 0$)

After arranging,

$$\frac{\partial}{\partial q} \left[\int_0^{\bar{r}(1-p)(1-q)} r dG(r) \right] + \frac{\partial}{\partial q} \left[\int_{qs}^{\bar{b}} (b-h) dF(b) - C(p,q) \right] = 0 \quad (\text{A.2.7})$$

It is easy to find that,

$$\frac{\partial}{\partial q} \left[\int_0^{\bar{r}(1-p)(1-q)} dG(r) \right] = -\bar{r}(1-p)\bar{r}g(\bar{r}) \quad (\text{A.2.8})$$

$$\frac{\partial}{\partial q} \left[\int_{qs}^{\bar{b}} (b-h) dF(b) - C(p,q) \right] = S(qS-h)f(qS) - C_q \quad (\text{A.2.9})$$

So, $\frac{\partial W}{\partial q} = 0$ gives

$$-[\bar{r}(1-p)\bar{r}g(\bar{r}) + S(qS-h)f(qS)] = C_q \quad (\text{A.2.10})$$

As, $\bar{b} = qS$, we get the double relations

$$\begin{cases} -\bar{r}(1-q)\bar{r}g(\bar{r}) = C_p \\ -[\bar{r}(1-p)\bar{r}g(\bar{r}) + S(qS-h)f(qS)] = C_q \end{cases} \quad (\text{A.2.11})$$

Finally, we find that,

$$-\frac{(1-p)}{(1-q)}C_p - S(\bar{b}-h)f(\bar{b}) = C_q \quad (\text{A.2.12})$$

If p and q are substitutes, then $p = q$, which means that $C_p = C_q$, the equation [A.2.12](#), becomes : $S(\bar{b}-h)f(\bar{b}) = 0$. This result is not inconsistent with the economic literature on law enforcement .

References

- Bar-Gill, O., & Harel, A. (2001). Crime rates and expected sanctions: The economics of deterrence revisited. *The Journal of Legal Studies*, 30 (2), 485-501 <https://doi.org/10.1086/322055>
- Becker, G. S. (1968). Crime and punishment: An economic approach. *Journal of Political Economy*, 76 (2), 169-217. <https://doi.org/10.1086/259394>
- Buchen, C., Deffains, B., & Palermo, A. (2019). Stigmatization, liability and public enforcement of law. *Revue d'Economie Politique*, 129 (2), 235-259. <https://doi.org/10.3917/redp.292.0235>
- Chopard, B., & Obidzinski, M. (2021). Public law enforcement under ambiguity. *International Review of Law and Economics*, 66, 105977. <https://doi.org/10.1016/j.irle.2021.105977>
- Deffains, B., & Fluét, C. (2019). Social Norms and Legal Design. *The Journal of Law, Economics, and Organization*, 36 (1), 139-169. <https://doi.org/10.1093/jleo/ewz016>
- Fluét, C., & Mungan, M. C. (2022). Laws and norms with (un)observable actions. *European Economic Review*, 145, 104-129. <https://doi.org/10.1016/j.euroecorev.2022.104129>
- Garoupa, N. (1997). The theory of optimal law enforcement. *Journal of Economic Surveys*, 11 (3), 267-295. <https://doi.org/10.1111/1467-6419.00034>
- Garoupa, N. (2001). Optimal magnitude and probability of fines. *European Economic Review*, 45 (9), 1765-1771. [https://doi.org/10.1016/S0014-2921\(00\)00084-2](https://doi.org/10.1016/S0014-2921(00)00084-2)

- Harel, A., & Klement, A. (2007). The economics of stigma: Why more detection of crime may result in less stigmatization. *The Journal of Legal Studies*, 36 (2), 355-377. <https://doi.org/10.1086/511893>
- Iacobucci, E. M. (2014). On the interaction between legal and reputational sanctions. *The Journal of Legal Studies*, 43 (1), 189-207. <https://doi.org/10.1086/675761>
- Mungan, M. C. (2015). Stigma Dilution and Over-Criminalization. *American Law and Economics Review*, 18 (1), 88-121. <https://doi.org/10.1093/aler/ahv026>
- Mungan, M. C. (2016). A generalized model for reputational sanctions and the (ir)relevance of the interactions between legal and reputational sanctions. *International Review of Law and Economics*, 46 , 86-92. <https://doi.org/10.1016/j.irle.2016.03.002>
- Polinsky, A. M., & Shavell, S. (2000). The economic theory of public enforcement of law. *Journal of Economic Literature*, 38 (1), 45–76. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/2565359>
- Polinsky, A. M., & Shavell, S. (2007). The theory of public enforcement of law. In A. M. Polinsky & S. Shavell (Eds.), *Handbook of law and economics* (Vol. 1, p. 403- 454). Elsevier.
- Rasmusen, E. (1996). Stigma and self-fulfilling expectation so criminality. *The Journal of Law and Economics*, 39 (2), 519-543. <https://doi.org/10.1086/467358>
- Zasu, Y. (2007). Sanctions by social norms and the law: Substitutes or complements? *The Journal of Legal Studies*, 36 (2), 379-396. <https://doi.org/10.1086/511896>

Текущее состояние сбалансированного экономического развития в регионах Азербайджана

Наджафли Светлана Халид кызы

Институт Экономики НАНА, Старший научный сотрудник

Резюме

Основной целью статьи является обеспечение сбалансированности экономического развития с региональной точки зрения, повышение социального благосостояния и уровня жизни населения в регионах, количества детей на 100 человек в общеобразовательных учреждениях, детей и дошкольные образовательные учреждения. Проводятся все благоприятные работы для повышения благосостояния населения и ликвидации бедности, идет развитие и прогресс как в социально-экономической, так и во всех сферах.

Ключевые слова: экономическое развитие, региональное, сбалансированное, социально-экономическое, трудовые ресурсы, социальное обеспечение, образовательное учреждение, дошкольное учреждение.

JEL: J11

УДК: 331.332.

Nadjaflı Svetlana Khalid Institute of Economy

ANAS Senior reserch fellow

Current state of balanced economic development in the regions of Azerbaijan

Resume

The main purpose of the article is to ensure a balance of economic development from a regional point of view, to improve the social welfare and living standards of the population in the regions, the number of children per 100 people in general education institutions, children and preschool educational institutions. All favorable work is being carried out to improve the well-being of the population and eliminate poverty, development and progress are underway both in the socio-economic and in all spheres.

Key words: economic development, regional, balanced, socio-economic, labor resources, social security, educational institution, preschool institution.

JEL: J11, UOT: 331.332

Экономическая жизнь страны. В современных условиях экономическая жизнь каждой страны и потребление ее населения не могут быть полностью удовлетворены без сельскохозяйственной и промышленной продукции, произведенной в других странах. Внешнеторговые связи оказывают большое влияние на уровень жизни граждан. После обретения независимости Азербайджанская Республика установила торговые отношения со многими странами мира и тем самым интенсивно интегрировалась в мировую экономику. Современные условия в международной экономической системе, особенно стремительное развитие международной экономической интеграции, усиление роли транснациональных

корпораций на мировом рынке, взаимная экономическая зависимость стран и др. Внешняя торговля различных экономических теорий требует внимания к регулированию экономических отношений.

Экономическое развитие. Помимо бурного развития экономики, доходы населения увеличились в 6 раз в 2021 году по сравнению с 2018 годом, когда в последние годы наблюдалась высокая динамика роста показателей, характеризующих благосостояние населения. За этот период среднемесячная заработная плата наемных работников увеличилась в 4,5 раза и превысила уровень инфляции в 2,7 раза и достигла 350 манатов. С сентября 2018 года минимальная заработная плата и минимальный размер пенсии будут повышены до 260 манатов. В 2018 году в бедности проживало около 15% населения страны, но к концу 2021 года к этой категории относится только 5,2% населения. В сентябре 2018 года пенсии составили 260 манатов, а общая месячная заработная плата рабочей силы, финансируемая из всего бюджета, увеличилась на 20%. В этом году, начиная с 2021 года, минимальный размер пенсии будет повышен до 300 манатов, то есть планируется увеличить на 40%. В целом эта инициатива Президента страны заслуживает похвалы. Для повышения благосостояния населения, ликвидации бедности проводятся все благоприятные работы, идет развитие и прогресс как в социально-экономической, так и во всех сферах.

За последний период проведена большая работа по улучшению коммунального обслуживания населения, в Баку завезена специализированная техника производства Германии, России и Японии. С внедрением новой техники и технологий будет обеспечен регулярный сбор и переработка бытовых отходов. Указ Президента Азербайджанской Республики «Об улучшении управления бытовыми отходами в городе Баку» от 6 августа 2008 года имеет большое значение в проведении коренных реформ в этой области. Для достижения целей, указанных в приказе, предусмотрено создание ОАО «Тамиз Шахер», строительство завода по производству твердых бытовых отходов в Балаханах, реализация проектов Всемирного банка «Комплексное управление твердыми бытовыми отходами».

В современное время услуги связи чрезвычайно важны в формировании благоприятной деловой среды в стране и повышении уровня жизни населения. За истекший период в целях повышения уровня услуг связи в регионах были построены и реконструированы современные автоматические телефоны, введены в эксплуатацию новые почтовые отделения.

В рамках Государственной программы приняты необходимые меры по улучшению жилищных условий инвалидов и семей шехидов в сфере социального обеспечения и созданию реабилитационных центров для инвалидов. За этот период в регионах построено 33 жилых дома для инвалидов и семей шехидов, 12 реабилитационных центров для инвалидов.

Об учебных заведениях. В Азербайджанской Республике особое внимание уделяется строительству учебных заведений и их материально-технической базы в соответствии с современными требованиями. За прошедшие пять лет с момента принятия Государственной программы построено и введено в эксплуатацию 1600 новых образовательных учреждений и дополнительных зданий для отдельных образовательных учреждений.

Особое внимание необходимо уделить повышению квалификации и переподготовке кадров в общеобразовательных учреждениях. Эта проблема существует во всех регионах республики. Ведение работы в этом направлении в регионах оказывает серьезное влияние на проблему занятости. Необходимо принять ряд мер по поднятию системы образования в регионах на современный уровень. Например, для привлечения в регион квалифицированных педагогических кадров целесообразно повысить социальный статус

учителей в сельской местности и платить им более высокую, чем в столице, заработную плату.

В то же время необходимо укреплять материально-техническую базу общеобразовательных школ в регионах, своевременно проводить ремонт, строить новые школы, решать коммунальные проблемы школ и для этого сокращать финансовые ресурсы, наладить водопровод и канализацию в большинстве школ, отремонтировать существующие системы и обеспечить эксплуатацию школ в зимние месяцы. Важными вопросами являются обеспечение учебниками и учебно-методическими материалами, создание компьютерных классов, современных лабораторий и библиотек, выделение необходимых средств на эти цели.

Государственные и негосударственные образовательные учреждения экономических районов Азербайджанской Республики в 2021 году
Таблица 1.

	Экономические районы	Дошкольное образовательное учреждение	Количество детей в них	Количество детей на 100 мест в ДОУ
	Азербайджан Республика	1825	126509	86
1	Баку	459	44753	86
2	Нахчыван	22	3344	80
3	Абшерон-Хызы	103	11925	92
4	Горный Ширван	46	2160	87
5	Гянджа-Дашкасан	124	8128	65
6	Карабах	179	9995	97
7	Казах-Товуз	164	7887	96
8	Губа-Хачмаз	60	2803	97
9	Ленкорань-Астара	125	6892	75
10	Центральный Аран	163	9769	85
11	Миль-Муган	91	4090	88
12	Шеки-Загатала	207	10065	95
13	Восточный Зангезур	27	1679	83
14	Ширван-Сальян	55	3019	88

Azərbaycan Respublikası DSK. Azərbaycan regionları. Bakı-2021.

Как видно из таблицы 1, количество дошкольных образовательных учреждений составляет следующий процент от количества образовательных учреждений в стране, который приходится на долю экономических районов. 4,0% в Баку, 8,2% в Нахчыване, 1,7% в Абшерон-Хызинском экономическом районе, 3,9% в Даглик-Ширвском районе, 1,4% в

Гянджа-Дашкасанском районе, 1,4% в Карабахском районе 0%, Газах-Товузском районе 1,1% , Губа-Хачмазский район 3,0%, Лянкяран-Астаринский район 1,4%, Центральном-Аранский район 1,1%, Миль-Муганский район /р 2,0%, Шеки-Загата, ик/р 8,8%, Восточный Зангезур, ик/р 6,7%, Ширван-Сальян ик/р 3,3%.

Вводы Здесь основной целью является обеспечение сбалансированности экономического развития с региональной точки зрения, повышение социального благосостояния и уровня жизни населения в регионах, и в то же время комплексный анализ и оценка использования труда. ресурсов в регионах Азербайджана, особенно в условиях глобализации, и развивать эффективное размещение трудовых ресурсов на высоком уровне. Осуществление адресных мер.

Литература:

1. Государственные программы социально-экономического развития регионов Азербайджанской Республики. Баку-ЭЛМ-2020.
2. Государственная программа основных направлений социально-экономического развития регионов Азербайджанской Республики на 2009-2013 годы. Баку-"ЭЛМ" 2008г.
3. Социально-экономическое развитие регионов Азербайджанской Республики. Государственная программа (2004-2018 гг.). Баку-"ЭЛМ".
4. Госкомстат Азербайджанской Республики. Районы Азербайджана. Баку-"ЭЛМ" 2021
5. Государственная программа социально-экономического развития регионов Азербайджанской Республики на 2019-2023 годы «Баку-ЭЛМ».
6. Лейла Рашид «Халг газета» 2020.
7. Наджафли С.Х. "Использование экономического потенциала в экономических и административных районах Азербайджана" АМЕА Журнал Института Экономики Экономического Роста и Общественного Благосостояния. Баку-2022, №2, с. 53-60.
8. Наджафли С.Х. «-«Один из факторов экономического потенциала Ширванского горно-экономического района, оценка эффективности использования» IV Международная научно-практическая конференция, 15-16 мая 2022 г., г. Алматы, Казахстан. св. 226-229.

Gender specifics of the Azerbaijann labor market

Abdurrahmanov Kamran Vahid

Doctoral student of Azerbaijan State University of Economics

ORCID: 0000-0002-3642-0512

Before starting a conversation about the gender characteristics of the Azerbaijann labor market, it is necessary to understand what we mean by the word "gender equality" and why should we strive for it?

What does "gender equality" mean? For us, the concept of "gender equality" means: equality of citizens, men and women, before the law, that is, equality of rights; equality of opportunity in exercising one's rights - equal access to resources; and equality of citizens of both sexes in the opportunity to express their opinions and interests.

At the same time, it is necessary to distinguish gender equality from equality in the results obtained. If there are three first equalities, then this will not necessarily lead to equality of results, the achievement of which is due either to the free choice of men and women, or the obligation to comply with the norms imposed by society.

Why strive for gender equality? Achieving gender equality is necessary for two reasons. First, there are humanitarian reasons - women's rights are an integral part of the human rights of all people, both men and women. Secondly, economic reasons, since gender discrimination leads to unequal access to resources, which reduces the economic potential, the ability for general economic growth due to the underutilization of human resources by half of the country's population.

The international community has developed its own attitude towards achieving social equality of the sexes, which is enshrined in such documents as:

- Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against women (CEDAW), 1979A
- Beijing Declaration and Beijing Platform for Action, 1995
- Millennium Development Goals, UN, 2000

Trends in the formulation and discussion of the problem of gender equality can be traced to three postulates: gender equality is part of the overall development process; gender approach is embedded in various areas of social and economic policy; it is about gender equality, not just discrimination against women.

The Millennium Declaration defines the main development goals, but it is important to make these goals instrumental, linked to specific actions, with the ability to measure the progress of individual countries and the world community as a whole towards achieving these goals. To do this, within the framework of each of the eight goals, the developers of the declaration identified specific tasks aimed at the implementation of this goal, and indicators - quantitative indicators that measure the achievement of these tasks. For the purpose of achieving gender equality, as the main task, it was determined to eliminate by 2005 the inequality between the sexes in the field of primary and secondary education, and no later than 2015 to eliminate the inequality at all levels of education. The following indicators were chosen as indicators for achieving the goals set: the ratio of boys and girls in primary, incomplete secondary and high school; the ratio of literate girls and boys aged 15-24; the proportion of women employed in the non-agricultural sector; proportion of women parliamentarians.

Formulating the tasks and indicators in this way, the developers proceeded from the fact that gender equalization of investment in human capital creates prerequisites for equal access to economic and social resources, affects the equalization of gender employment structures and, as a result, ensures equal political representation of men and women. At the same time, they focused on the situation that is typical for many countries of the world (including developed countries), when the level of education and investment in human capital is lower for women than for men.

And what are the main directions of the labor market influence on gender equality? First of all, this is the level of wages, which affects the level and extent of poverty, the formation of social problem groups. The level of economic activity, unemployment rate, access to jobs affect the scale and level of poverty. Access to jobs influences returns to education and incentives to pursue education. The distribution of time for paid and unpaid work influences social gender roles. The quality of jobs and working conditions affect health and life expectancy.

Azerbaijan, having gone through a long stage of socialist development, has a completely different situation in terms of gender equality in the socio-economic sphere. There are at least four features that distinguish Azerbaijan from many countries:

1. High employment rate of women
2. Large share of both men and women employed in the non-agricultural sector
3. High level of education of women
4. Formal equality of rights

In Azerbaijan, there is equal access to jobs, education and formal equality. However, with equal access to education and jobs, inequality in access to jobs of “equal quality” persists, and as a result, inequality in employment outcomes.

The current labor market in Azerbaijan has gender differences. And first of all in questions of employment.

The female activity rate, that is, the proportion of the economically active population in the population over 15 years old, is about 60% of all women, or 90% of the male activity level. Similar data for all CIS countries. Women are actively involved in production processes and in the country's economy.

The profile of labor activity of women in Azerbaijan is the same as the profile of labor activity of men. In contrast to the profile of labor activity of women in Western Europe, where there are two peaks of activity. The drop in activity between peaks occurs during the birth and care of young children.

Of all working women, women aged 35-50 are the most employed (90% of all women in this age group). After this age group, there is a sharp decline in activity, in the group of 55-59 years old, only 40% of women remain economically active. At the same time, the activity of men has high rates both in the early age groups of 20–25 years (90% of all men of this age), and is quite high in the age group of 60–72 years (20% of all men of this age).

The main reasons for this:

- presence of segregation;
- the gap in remuneration of workers in the public sector (culture, education, health care, civil servants), which uses predominantly the labor of women, and production (industry, metallurgy, construction, etc.), in which male employment prevails;
- regional differences in wages associated with the development of the region, while the poorer the region, the more equality, the richer the region, the greater the difference.

Segregation. The Azerbaijann market is characterized by three types of segregation. Industry. The public sector, light industry are predominantly female. Forestry, oil and gas complex, coal industry, transport - men's.

Professional. Teacher, nurse, accountant, pharmacist are women's professions. Driver, driller, miner, installer are male professions.

These two types of segregation are called horizontal segregation. They affect both women and men as they gain access to jobs of "different quality" as a result. Less profitable jobs for women, and jobs with harmful working conditions and risks for men.

Vertical (glass ceiling). The proportion of female managers is 5.7% of their total number. Among men - 8.5%. The probability that a man will be appointed the head of a team with more than 20 people is 3 times higher than that of a woman, and with more than 100 people - 8 times more than a woman. The share of women among all managers in Azerbaijan is (according to 2002 data) 37.5%. For comparison, the proportion of women among leaders in the United States is 46%, Sweden - 44%, Moldova - 40%, Ukraine - 36.5%, Spain - 30%, Argentina - 26%, Israel - 25%, Italy - 21.5%, Japan - 9%, Turkey - 8%. Women tend to become middle managers or leaders in small businesses.

In the public service, the appointment of a woman to senior management positions is subject to even more stringent laws than when appointed to the position of head of a large team. The state, as an employer, does not have a targeted policy to promote women to the decision-making level. The mechanisms of the market do not eliminate segregation, mobility in the labor market maintains the existing distribution.

Among the factors that positively influence the appointment of a woman as a leader are age, higher education, children from 7 to 17 years old, and a spouse holding a managerial position. The status of a state-owned enterprise and its location in the region have a negative effect. They do not affect in any way - marital status and the presence of small children. The loads in the household are the same, that a woman has a leader, that a woman does not have a leader. In men, such loads are always less. According to their employment in the workplace, women and men managers do not differ.

As a result of segregation, women have lower wages than men, less access to economic resources and decision-making, and in the long term, this serves as a negative signal for investment in human capital, in the development of women themselves, and in education.

The influence on overcoming the "glass ceiling" is exerted not so much by family restrictions as by the availability of opportunities, the desire and perseverance of the woman herself, her personal attitude to overcome obstacles.

Career advancement is more possible within companies than "outside", as internal reputational effects accumulate better than external ones.

When discussing the labor market, it is impossible not to mention gender differences in the health of workers. The state constantly takes care of the reproductive health of women, pregnant women and young mothers. And today we can talk about a steady trend of reducing maternal mortality from complications of pregnancy, childbirth and the postpartum period.

Women and men have a different structure of social diseases. Lung cancer, active tuberculosis, alcoholism suffers from 4-5 times more men than women.

The structure of employment has a negative impact on men's health. Segregation leads to an increase in the employment of men in workplaces with harmful and difficult working conditions, in which men are exposed to accidents, with accidental deaths for men 16.5 times higher than for women. As a result, in Azerbaijan there is an excess mortality of men, the gap in the expected and real life expectancy of men and women is 13-14 years. As a result, male mortality reduces labor resources and changes their gender-age structure.

There is discrimination in the labor market in Azerbaijan: in hiring or firing, in wages, in promotions, in professional careers, in education or training. Of all types of discrimination, discrimination in hiring (or firing) and in promotion is the most common, and is covert, difficult to prove and impunity.

According to RLMS sociological surveys, to the question: "Do men and women have equal employment opportunities for good, well-paid jobs?" 51.3% of men and 61.9% of women gave an unequivocal answer: "Men have more such an opportunity."

This is facilitated by the preservation of the traditional social roles of men and women, in which the priority of external employment is given to men. Women, as before, are mostly occupied with housework, raising children, helping sick and elderly family members.

Stereotypes of perception of women as less valuable workers than men have developed and continue to operate. Stereotypes exist both among employers and among women themselves. The position stereotype is the employer's stereotype. The employer perceives women as a less useful work force. He proceeds from the notion that a woman should combine work activity with family responsibilities, therefore, to a lesser extent, she should be expected to be more than labor efforts, orientation towards career growth. The result is discrimination.

A stereotype of behavior is a stereotype of workers. Because women spend more time on family and household chores and know they are treated as less desirable workers, they assume that they have no opportunities to compete with men and choose activities that require less labor. The consequence is the self-selection of women for jobs that require less labor effort and, accordingly, are less profitable.

An analysis of survey data on the distribution of household work in Azerbaijan by men and women shows:

	Women	Men
- All or almost all work is done by the wife	21.4%	11.5%
Everyone has their own responsibilities, but the wife does most of the work	38.9%	32.6%
- Most of the work is wife and husband do it together or take turns	28.1%	36.7%
Everyone has their own responsibilities, but the husband does most of the work	5.3%	12.0%
- Difficult to answer	4.3%	5.1%
- Other	2.1%	2.1%

These data support the notion that there is a growing perception in society that both women and men need to share in household chores, rather than shifting all the work onto women's shoulders.

Actual time spent on different types of activities in Azerbaijan (for those participating in this type of activity) shows that women spend on working on a personal subsidiary plot, buying food, cooking, cleaning the apartment, washing and ironing clothes and caring for children 72.6 hours a week, and a man only 43.8 hours. At the same time, employment in the labor market for women is 38.4 hours per week, and for men 43.0 hours.

Discussing issues of discrimination in the labor market, very rarely dwell on the problems of sexual harassment in the workplace. No one denies the existence of this problem, but there is practically no research on its extent, public attention is not drawn to it, and there are no regulated rules of conduct, handling of complaints and responsibility at the intra-company level. In the presence of legislation on the possibility of combating sexual harassment, it is difficult to find data on judicial practice on this issue.

The gender asymmetry of benefits and costs in the Azerbaijann labor market can be characterized as follows:

Men have more income but live less, have poor health and are less educated. Women have less income but live longer, have better health and better education.

Persistence of gender inequality of opportunities and incomes in the Azerbaijann labor market will have negative consequences for both women and men. Women will gradually lose interest in getting higher education, since its availability does not provide competitive advantages

in the labor market either in income or in career growth, and society will still not fully use women's human capital. Men, receiving higher wages with a lower level of education than women, will not be interested in their further development. Property and resources will continue to be concentrated in "male hands", the gender asymmetry of property creates and will continue to create barriers to women's participation in entrepreneurship, hinders the development of small and medium-sized businesses.

Advantages and disadvantages of using cryptocurrencies

Niftaliyev Sultan Gurban

Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

ORCID: 0000-0002-0887-5210

The characteristics of cryptocurrencies bring some benefits and risks. According to the data platform Statista, Blockchain turnover increased by 95% to 21 million by the end of 2017, from 11 million in 2016. This upward trend continued, and at the end of 2019, the turnover exceeded 44.5 million. In 2019 alone, the number of crypto platform users increased to more than 12 million. This data shows that affinity for technology and awareness of cryptocurrencies is increasing. However, the steady growth of e-wallets makes the benefits of cryptocurrencies more prominent and prominent. These advantages are as follows (Bunjaku et al., 2017):

Low transaction fees: The transaction fees paid when using cryptocurrencies are much lower than those paid for credit cards. For \$100, a credit card transaction costs \$3.37, while a Bitcoin transaction costs \$0.61. Due to this difference, many countries and banks use Blockchain systems.

High transaction speed: Although transaction speeds for cryptocurrencies vary, this time can be expressed in minutes. These transactions are also unlimited and timeless.

Weak impact of inflation: As the supply of cryptocurrencies is fixed, it is expected to be less affected by monetary inflation. Due to its decentralized structure, it has a strong position against inflationary effects that may arise from power policies or political reasons.

Personal Data Protection and Anonymity: Today, spending on personal data protection is over \$4 million. This cost has been eliminated thanks to the anonymity offered by transactions with cryptocurrencies. As long as users store their private key information, personal information is kept secure.

Ease of use: Opening a bank account can be difficult, especially for international companies. Their eligibility is checked through various questions and their credit scores are taken into account. Creating a cryptocurrency wallet only takes a few minutes.

Access to the account belongs only to the account holder. No person, institution or organization can access the account or interfere with the transactions.

Transparency: Cryptocurrency transactions can be audited retrospectively. Anyone can see transactions, but they remain private unless the parties to the transaction reveal their identities. However, with many advantages over traditional payment systems, cryptocurrencies also have some disadvantages. We can list them as follows:

High volatility: Volatility levels in the cryptocurrency market are quite high. Bitcoin, for example, started at \$1,000 in early 2017 and peaked at \$20,000 before falling to \$13,000 at the end of the year (Bunjaku et al., 2017).

Anonymity: In addition to creating financial freedom for its users, one of the criticisms of cryptocurrencies is that illegal organizations can hide their assets due to this feature (Alpago, 2018, p. 425).

Regulation: Many countries do not have any legal regulation regarding cryptocurrencies.

Lack of experience: Most users do not know how to use cryptocurrencies, so they are vulnerable to hacking.

Lack of widespread adoption and low liquidity: Despite the growing indicators, the areas of use of cryptocurrencies are still not at a sufficient level.

Certainty of transactions: Due to the characteristics of the blockchain system, transactions cannot be reversed. There is no authority to appeal as a result of an erroneous operation.

Decentralization: While it may seem positive that cryptocurrencies are not tied to a central entity, it can create some negative consequences. In traditional banking systems, when a person forgets their account password or loses their card, an intermediary institution can access their account by identifying their personal information. In a cryptocurrency system, this will result in a loss of value.

As you can see, the pros and cons of cryptocurrencies can vary according to usage and expectations. Features that some users see as an advantage may create negativity from another point of view.

From the point of view of practical application, bitcoins are no different from other high-risk investments. This means that whether you should invest in it is determined by your risk tolerance and investment goals. Are you worried about the downsides of Bitcoin? If you answered yes, you should also know about its advantages, which will help you make an informed decision about whether it is worth investing in bitcoin. Before investing in bitcoins, you have the right to know everything about bitcoins. There are several advantages and disadvantages of investing in Bitcoin that you should be aware of. Security and protection are the two most important of them.

Bitcoin, the world's first decentralized, peer-to-peer digital cryptocurrency, is widely regarded as a revolution in modern currency and financial markets. For example, slot machines in online casinos also have their own internal currency, which can be used to earn money. Only casino points do not become more expensive every day, and it is impossible to make money on the monetary difference. Now you can play for money not only in slots, but also on the cryptocurrency exchange.

Bitcoin was created in 2009 by an anonymous programmer known only as "Satoshi Nakamoto". Bitcoin (BTC) is a cryptocurrency based on the blockchain, which is a hack-proof distributed ledger.

[Advantages and disadvantages of investing in bitcoin cryptocurrency](#)

Advantages:

- Protection against inflation. Inflation has led to the fact that the value of many currencies has decreased over time. Almost every cryptocurrency is issued with a fixed amount at the time of launch.

- managed Management and maintenance of any currency is the main factor in its development. Cryptocurrency transactions are stored by developers/miners on their hardware, and they are rewarded for this in the form of a transaction fee.

- Security and privacy. Confidentiality and security have always been one of the main problems of cryptocurrencies. At the heart of the blockchain ledger are various mathematical puzzles that are difficult to decode.

- Decentralization. The main advantage of cryptocurrencies is that they are mostly decentralized. Many cryptocurrencies are controlled by the developers who use them and the people who hold a significant amount of the coins or the organization that develops them before releasing them to the market.

- Economically effective way of transaction. One of the main uses of cryptocurrencies is the transfer of money across borders. With the help of cryptocurrency, the transaction fee paid by the user is reduced to a negligible or zero amount.

- A fast way of transferring funds. Cryptocurrencies have always remained the optimal solution for transactions. Transactions, whether international or domestic in cryptocurrencies, are carried out with lightning speed. This is because the check takes very little time to process, as there are very few barriers to overcome.

Disadvantages:

- It can be used for illegal transactions. Since the confidentiality and security of cryptocurrency transactions is high, it is difficult for the government to trace any user to his wallet address or trace his data. In the past, Bitcoin has been used as a means of exchanging money in many illegal transactions, such as buying drugs on the dark web.

- Data loss can lead to financial losses. The developers wanted to create a virtually untraceable source code, strong hacking protection, and impenetrable authentication protocols. But if any user loses the private key from his wallet, it will be impossible to get it back.

- Decentralized, but still managed by some organization. Cryptocurrencies are known for being decentralized. But the flow and quantity of some currencies on the market is still controlled by their creators and some organizations. These holders can manipulate the coin to achieve large fluctuations in its price.

- Susceptibility to hacking. Although cryptocurrencies are very safe, exchanges are not so reliable. Most exchanges store users' wallet data to correctly work with their user ID. These data can be stolen by hackers, which gives them access to a large number of accounts.

- No refund or cancellation policy. If there is a dispute between the parties, or someone mistakenly sends funds to the wrong wallet address, the coin cannot be returned to the sender. Many people can take advantage of this in order to trick money out of others. If you need additional information about crypto operations and dashes, visit the website of the author of this article.

Fast and inexpensive currency

Sending any amount of money takes only a few minutes. Regardless of the amount or destination. A transfer to another part of the world through your bank can be extremely expensive. When this is done in bitcoins, the costs are either negligible or non-existent. Bitcoins can be sent to any country on the planet.

Bitcoin, like the Internet and e-mail, has no geographic restrictions. This, combined with the guarantee of protection of the rights of its users, makes Bitcoin the first truly global currency. The right to make payments is the most significant benefit that Bitcoin investors receive from participating in the trading market. They can send and receive payments in bitcoins at any time, from any place and without any restrictions.

Volatility

Bitcoin prices are extremely volatile, rising and falling rapidly. Speculators want to make money on it, but real investors consider it too dangerous, so no one invests in bitcoins.

Investing in bitcoins is not regulated

Also, one of the most significant disadvantages of investing in bitcoin is the lack of regulatory oversight. Cryptocurrency laws and taxes differ from country to country and are often ambiguous or controversial. The lack of regulation, unfortunately, can lead to fraud and scams.

ANALYSIS OF SUSTAINABLE PROVISION OF EMPLOYMENT IN CONSTRUCTION IN THE NON-OIL SECTOR OF AZERBAIJAN

Elvin Ismayil oglu of Ajdarli

Azerbaijan Technical University

Although the oil sector plays a leading role in the rapid economic development recorded in Azerbaijan in the last 10 years, the non-oil sector has been prominent in the overall economic growth in recent years. According to official statistics and macroeconomic indicators, the growth in the non-oil sector in the country was more than 2.2 times over the last 10 years. The strategy of spending oil revenues calculated on the diversification of the economy has been justified. Like any country in transition, Azerbaijan has benefited from its natural resources to build a strong economy, but it has been able to successfully diversify its economy and minimize its dependence on oil due to the income from these resources. As a result of this strategy, a continuous growth trend prevails in the construction, tourism, agriculture, transport, information and communication technologies sectors in the country.

The construction sector has always acted as one of the most important sectors in the country's economy. This area still remains one of the main directions of the non-oil sector. It is also known that the construction sector in Azerbaijan ranks second after the oil sector in terms of more investments.

Based on the economic analysis, we can note that the coronavirus pandemic did not have a negative impact on this area. Against this background, it is believed that the construction sector will remain one of the priority areas both in terms of providing employment and creating economic value, both during the pandemic and the post-pandemic period. Besides, it is also a fact that the reforms carried out in the country not only create opportunities to attract more investment to the construction sector, but also increase the number of workers in this field.

According to the Statistics Committee, the construction sector accounts for more than 7 manats out of every 100 manats generated in the economy of Azerbaijan: "In 2019, the country's gross domestic product increased by 2.2 percent compared to the previous year and reached 81 billion 681 million manats. The construction sector accounted for 7.3 percent of the Gross Domestic Product. This means that last year the value of construction sector was about 6 billion manats. As can be seen from the figures, the construction sector has a special share in economic development and especially in strengthening the stability of the economy. On the other hand, during the pandemic, important steps have been taken for the development of the urban planning, architecture and construction sector. In 2021, 12 billion 867 million manats were invested at the expense of internal resources compared to 5 billion 672 million manats invested in foreign investment. As it can be seen, the figures show that the sector is attractive in terms of attracting investment on the one hand, and on the other hand, local financial sources are effectively mobilized." The MP said that as of August 1 of this year, the number of salaried workers in the country's economy increased by 67.4 thousand people or 4.2 percent to 1 million 681 thousand people compared to the same period last year. Also, the mentioned field is an important sector both in terms of providing employment and strengthening social security as a whole. on the other hand, it shows that local financial sources are effectively mobilized. The MP said that as of August 1 of this year, the number of salaried workers in the country's economy increased by 67.4 thousand people or 4.2 percent to 1 million 681 thousand people compared to the same period

last year. Also, the mentioned field is an important sector both in terms of providing employment and strengthening social security as a whole. On the other hand, it shows that local financial sources are effectively mobilized. The MP said that as of August 1 of this year, the number of salaried workers in the country's economy increased by 67.4 thousand people or 4.2 percent to 1 million 681 thousand people compared to the same period last year. Also, the mentioned field is an important sector both in terms of providing employment and strengthening social security as a whole.

Based on the analysis, it is admirable that the construction sector has been able to maintain its growth rate against the backdrop of economic problems caused by the global pandemic. It should be noted that the construction sector was included in the fields that did not limit its activity during the pandemic. This will contribute to the recovery of economic activity in a shorter time, maintaining the relevance of the construction sector in Azerbaijan in the post-pandemic period. Also, since it is considered a priority area in terms of providing employment, the creation of new jobs in the post-pandemic period will also have a special weight in the formation of added value. Especially considering that in the post-pandemic phase, the revival of the property market is also expected to increase, which, in addition to increasing the importance of the construction sector, social security, sustainable economy, will help to achieve goals such as inclusive development. At the same time, the steps taken to support and stimulate the development of the construction sector have made it possible to preserve sustainable economic development.

The pandemic has caused a decrease in demand in this area. In particular, a decrease in the price of real estate was observed in the regions. During the quarantine, the closure of cafes and restaurants in some areas affected the sale price of some properties. There are certain objects on sale that are offered at a more affordable price this year compared to last year's price. During the period of operation of those facilities, the rent was 5 thousand manats. Currently, they are rented for 1500 manats. According to the expert, there are significant differences in the prices of houses for daily rent compared to the previous year: "Homeowners want to be paid at least a minimum so that these houses do not remain empty. For this reason, I can say that the sale price of objects and houses in the regions is already very high. has lost value. The closure of traffic has had a huge impact on their selling prices. Even in some of such properties, the sale prices have been reduced by half. If the next wave of the coronavirus comes, the prices will fall again. Earlier, there was a lot of demand, lots of land plots were sold. And now there are reductions in prices. In addition, a second wave of COVID-19 has been observed in many countries today. If this wave is repeated in Azerbaijan, then there will be no income from those facilities". Earlier, there was a lot of demand, lots of land were sold. And now there are reductions in prices. In addition, a second wave of COVID-19 has been observed in many countries today. If this wave is repeated in Azerbaijan, then there will be no income from those facilities".

The trend of continuous development of the non-oil sector in Azerbaijan observed in recent years is considered as a basis for raising the country's rating by international rating agencies. In April 2012, the international rating agency "Moody's Investors Service" raised the independent rating of Azerbaijan from "Ba1" to "Baa3". At this time, the rapid development of the non-oil sector in Azerbaijan was cited as one of the factors that led to the rise in the rating. The agency notes that the government actively supports the private sector through the National Entrepreneurship Support Fund. Only in 2010, more than 100 companies were allocated soft loans in the amount of 125 million dollars through this fund. Also, in December 2011, another prestigious international rating agency "Standard & Poor's" has raised Azerbaijan's long-term sovereign credit rating in foreign and domestic currency by one step to "BBB-" level, thereby giving Azerbaijan an

investment rating. The agency also increased Azerbaijan's short-term sovereign credit rating in foreign and domestic currency by one level from "B" level to "A-3" level. At that time, sustainable development in the non-oil sector was taken into account as one of the main factors. Also, as a result of the strategy aimed at the diversification of the economy and the development of the non-oil sector, in the ranking of the Davos Economic Forum, Azerbaijan was ranked 55th in terms of competitiveness of the economy, and first in the CIS. Azerbaijan's short-term sovereign credit rating in foreign and domestic currency has also increased by one level from "B" level to "A-3" level. At that time, sustainable development in the non-oil sector was taken into account as one of the main factors. Also, as a result of the strategy aimed at the diversification of the economy and the development of the non-oil sector, in the ranking of the Davos Economic Forum, Azerbaijan was ranked 55th in terms of competitiveness of the economy, and first in the CIS. Azerbaijan's short-term sovereign credit rating in foreign and domestic currency has also increased by one level from "B" level to "A-3" level. At that time, sustainable development in the non-oil sector was taken into account as one of the main factors. Also, as a result of the strategy aimed at the diversification of the economy and the development of the non-oil sector, in the ranking of the Davos Economic Forum, Azerbaijan was ranked 55th in terms of competitiveness of the economy, and first in the CIS.

Thus, Azerbaijan is successfully benefiting from its rich oil and gas resources to achieve long-term and sustainable economic development. The strategy of turning "black gold" into human capital, which is the leading force for the development of the non-oil sector, and using oil and gas revenues to build a strong, competitive economy independent of these revenues in the future is bearing its results.

Social and economic of the higher education system of Azerbaijan increasing efficiency

Rustamli Amin Allahverdi

Azerbaijan State Agrarian University (ASAU)

It is known that the successful future of any country is determined by the level of education in that country. We know from the world experience that the abundance of natural resources is not the main indicator of the state's development, but the transformation of these resources into human capital, which is the driving force of society. This is considered the main task of the education system at the current stage. History also shows that developed countries such as ABS, Japan, and South Korea have gained more from the human capital cultivated by the education system than from their material resources. In these countries, the share of education among the factors affecting progress is much higher and is about 70 percent.

All these trends observed in the world create the need to determine the directions of reforms in the field of higher education in the country, reflecting the national interests, in accordance with the mentioned trends.

We must emphasize that according to the "Long-term strategy for the management of oil and gas revenues" approved by the President's Decree No. 128 N dated September 27, 2004, stimulation of the improvement of the level of the intellectual and technological base of the economy and the progress of "human capital", highly qualified training of personnel, increasing the professional level of personnel is designated as one of the main directions of using oil revenues. Some measures have been taken in this direction. "The State Program for the education of Azerbaijani youth in foreign countries in 2007-2018" was approved by the order of the President of the country dated April 16, 2007.

In 2008-2010, 19.8 million manats were allocated by the State Oil Fund for the financing of this program, 733 students were sent abroad for education, 51 of them graduated. It should be emphasized that 10,000 young Azerbaijanis are successfully continuing their education in universities of different countries of the world. Among them, 789 people were sent to study at well-known universities of the world according to interstate agreements, and 773 people were sent to study in the world's well-known universities according to the "State Program for the Studying of Azerbaijani Youth in Foreign Countries in 2007-2018". 150 of them have already graduated. In the context of the State Program, in 2018, 1,800 young people were sent to most universities around the world for education in various specialties. As a result, many of the graduates studied in humanitarian specialties. During the mentioned period, the share of technical and natural sciences students in the number of students studying abroad was small. In addition, by the order of the president of the country dated May 22, 2009, "The State Program on reforms in the higher education system of AR in 2009-2013" was approved. However, in comparison with developed countries and CIS countries, the backwardness is noticeable in the mass of higher education in the country.

Our state pays great attention and care to education, which is considered the most priority field in modern times, and the expenses allocated to this sphere are significantly increased every year. All this is a clear example of the confirmation in life of the slogan "We must turn our material values and economic potential into human capital" voiced by the president: "Talking about the

economic successes achieved in the country in recent times, let's take a look at some statistics about the funds allocated to education from the state budget.

Table 1. Expenditures for science from the state budget

	2015	2016	2017	2018	2019
Expenditures for science from the state budget, million manats	117.0	124.2	113.2	110.2	109.8
relative to gross domestic product, as a percentage	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2
relative to the expenses of the state budget, with interest	0.6	0.7	0.6	0.6	0.6

Source: <https://www.stat.gov.az/source/education/>

As can be seen from the chart, there are fluctuations in the expenses incurred for education. So, while 117 million manats were spent in 2015, in 2017 this figure decreased to 113.2 million manats. This increase continued in 2018 and 2019, reaching 110.2 million manats in 2018 and 109.8 million manats in 2019. At the same time, the ratio of these costs to the State Budget and the State Budget is given in the table as a percentage. There was no change in the proportion of GDP and it was 0.2 percent in all years. However, in relation to the State budget, while it was 0.6 percent in 2015, it was 0.7 percent in 2014 and 0.6 percent in the following years. When we look at the number of students studying in foreign countries, we can see the results in the table below.

In countries with a developed market economy, modern technologies play a very important role in ensuring economic growth and improving people's living standards. In developing countries, where the highest level of economic growth is recorded, it is possible to ensure rapid progress based on the application of modern technologies. It is impossible to imagine this without science. So, even though most countries have access to those technologies, not all countries have the opportunity to benefit from those technologies. The spread of these technologies requires a high level of progress of science in the country. Secondly, it is clear that in the current conditions, students studying on a paid basis have a special role in shaping the financial resources of our country's educational institutions. Their role in shaping the budget of universities is increasing year by year and it will most likely continue to be so in the future. It is this factor that makes it necessary to apply marketing in universities, and they expand their relations with the public and organize and carry out advertising of their activities. In the current conditions, the possibility of attracting applicants to that higher school is high, so that the higher school is protected by the public at a high level and the reputation of that higher school is high among the public. Achieving this goal requires development and implementation of marketing programs by educational institutions. Taken as a whole, the successful operation of educational institutions depends on the improvement of management of their activities based on a marketing approach.

202.9 million manats will be spent on science from the approved state budget of Azerbaijan for 2022. According to the document, this means 0.7 percent of next year's budget expenditures. Compared to the approved indicator of 2021, it is about 10.6 percent more. 134 million manats of the funds will be directed to the Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS) and 46 subordinate institutions.

Every year, when the state budget is discussed, it is emphasized that the funds allocated to science are insufficient. This time, Finance Minister Samir Sharifov's answer to the questions of parliamentarians regarding the mentioned issue in separate committees and plenary sessions of the Milli Majlis was that science, unlike education, is not included in the main expenses of the next year's budget in the national development priorities of our country. This is explained by the fact that, although there are serious discussions in the government regarding which institutes and

institutions will use the increase in science expenses, the expected scientific progress will be achieved, but a final decision has not yet been reached. The visible picture is that we have not yet been able to turn science into a priority issue for the development of our country. But we must not forget that in the world, science has clearly become a fully productive force of society and economy. The head of the country, Mr. Ilham Aliyev, also emphasized that the strengthening of the independence of our state, the impossibility of the country's progress without the development of science, and the connection of scientific research with the economic policy carried out in the country is a decisive factor.

In general, it has long been accepted that the main condition of development at the global level depends on the development of science. The events in the fight against the COVID 19 coronavirus infection, which took the world by storm in almost two years, have once again shown that countries where science is not developed continue to depend on those who pay attention to this field. For reasons like these, every country that wants to develop its economy first of all pays attention to the field of science. If we look at the experience of the United States or developed European countries, we will see that these countries have achieved sustainable economic development because the basis of this development is concrete scientific justification, the application of the obtained scientific results to the country's economy.

Every year, the World Institute of Statistical Research and Economics publishes the ranking table of countries in terms of funds allocated to research and development of science. According to the results of recent years, the list of the 10 countries that invest the most in science is led by the United States with 511.1 billion dollars. The ratio of spending on science in the GDP is 2.74 percent in the United States, which reaches across the ocean to this side. The amount of research and development costs for one US researcher is equal to 359.9 thousand manats.

The next place on the list is China. The annual funds allocated to science are 451.2 billion dollars. The amount of research and development expenses per scientific researcher is 266.6 thousand dollars in this country, where the expenditure on science is equal to 2.12 percent of the GDP.

Japan, which has about 700,000 scientific researchers engaged in real science, has 168.6 billion dollars allocated to science, and is ranked 3rd in the ranking list, and this country is regarded as one of the leading countries in the world in the field of science. The country has consistently high positions in various fields, including high-tech and automotive industry, energy saving and robotic technologies, medical and space research.

Germany is on the 4th place on the list with \$118.5 billion, Korea is on the 5th place with \$79.4 billion, France is on the 6th place with \$62.2 billion, India is on the 7th place with \$50.1 billion, and Great Britain is on the 8th place with \$47.2 billion. The British traditionally, and rightly so, devote most of their attention to the natural and technical sciences. It is precisely this huge investment in science that brought out countless important inventions and discoveries in the country that resonate with the modern and urgent challenges of the world. It is no coincidence that more than 70 British scientists have been awarded the Nobel Prize.

Russia completes the top ten in the rating list with 39.9 billion dollars. Russia ranks 10th in the ranking of the world's leading countries in terms of the amount of scientific research and development expenses. Our northern neighbor ranks 34th in terms of the number of scientific researchers per 10,000 people.

The main purpose of recalling these statistical indicators, which are accessible to everyone in the modern era, is not to compare the changing scientific expenses in the world's leading countries with the similar indicators of our country, but to once again form an idea about how important science is for the development of the countries of the world.

IMPACT OF THE COVID-19 CRISIS ON FINANCIAL STABILITY

Talibzade Orkhan Afgan

As the human and economic impacts and costs of the COVID-19 pandemic mount, the global financial system has become an area of potential risk, market volatility has reached record levels, and concerns about credit losses have increased. At the same time, the global financial system tried to support people and the economy, becoming a source of strength and supporting small businesses and farms. Governments, central banks, regulatory bodies and international organizations began to take necessary measures to overcome the economic collapse and financial crisis, but the question of which direction to develop financial policy to protect financial stability was still in question.

The COVID-19 pandemic has caused an unprecedented crisis among people and in the field of health. The necessary measures to prevent the virus caused an economic crisis. At the moment, there is great uncertainty about its severity and duration. The latest Global Financial Stability Report shows that the financial system is already under severe pressure, and the worsening of this virus crisis will also affect global financial stability.

Since the start of the pandemic, risky asset prices have fallen sharply. Risky assets suffered very high losses. The loss was more than double the worst of the sell-off in risky assets, the fall in asset sales in 2008 and 2009. For example, many stock markets in economies large and small experienced declines of 30 percent or more during this period. Credit spreads have risen, especially for companies with lower ratings. Signs of stress were noticeable in the main markets of short-term financing, including the dollar market.

Market tension

The COVID-19 pandemic has led to a significant revision of prices and positions in global financial markets (Figure 1). Continued adjustments in economic growth expectations and high uncertainty about the further development of the pandemic, combined with increased risk aversion, extreme volatility in equity and other risky asset markets, EMDE (Emerging Market and Developing Economies) economies) and led to sharp changes in foreign exchange. A number of stress indicators have reached historically high levels. Funding markets were under pressure amid demand for cash and near-cash assets, and in their activities and price discovery, violations were also observed in some markets, which are generally highly liquid. Tensions eased in some markets in response to unprecedented monetary policy and central bank efforts to support financial markets since late March.

Figure 1. Sharp adjustment in bond and stock markets



¹ Option-adjusted spreads. ² Percentage change in equity prices since 21 February 2020 until 9 April 2020.

Sources: Bloomberg; Datastream; ICE BofAML indices; FSB calculations

Corporate spreads –Corporate spreads

Stock market implied volatility –Volatility in stock markets

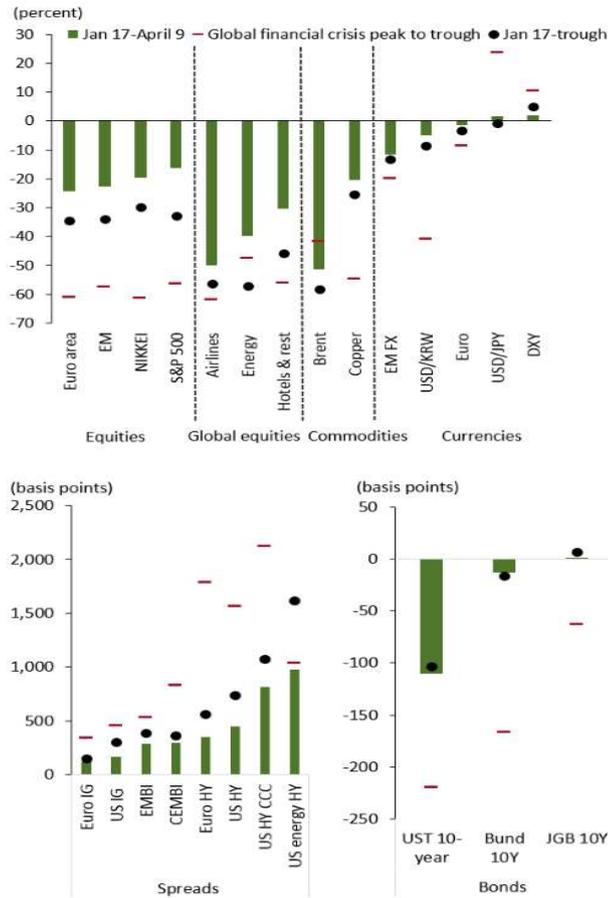
Equity returns since late February –Capital return since the end of February

	General
	Travel and leisure
	Cars and spare parts
	Main sources
	Consumer services

Source:Bloomberg, Datastream, ICE BofAML indices, FSB (Financial Stability Board) calculations – Financial Stability Board reports

Uncertainty and volatility in the economic impact of the pandemic have increased dramatically, in some cases reaching levels last seen during the global financial crisis. Due to increased volatility, market liquidity deteriorated significantly, especially in traditionally deep markets such as the US Treasury bond market, which led to sharp swings in asset prices (Chart 2).

Scheme 2. A sharp fall in asset prices

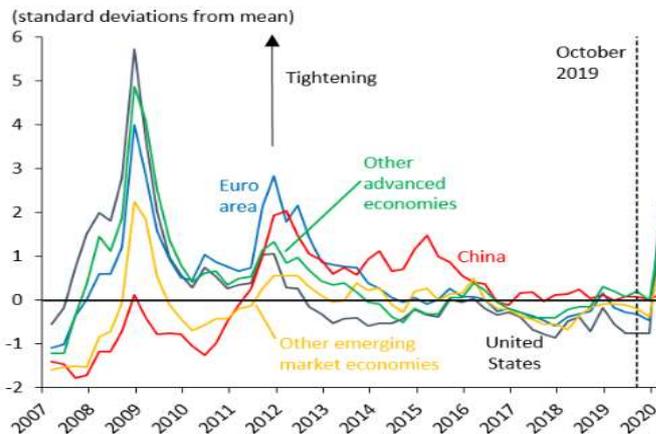


Source: Bloomberg Finance LP, and IMF staff calculations.

Central banks have announced that they will increase liquidity provision by at least \$6 trillion through loans and asset purchases, and they are ready to do more if needed.

As a result of these actions taken to eliminate the effects of the pandemic, the situation of investors has stabilized in recent weeks. Tensions eased in some markets and risk asset prices recovered some of their earlier declines. However, the situation and global financial conditions remain tighter than at the beginning of the year (Chart 3).

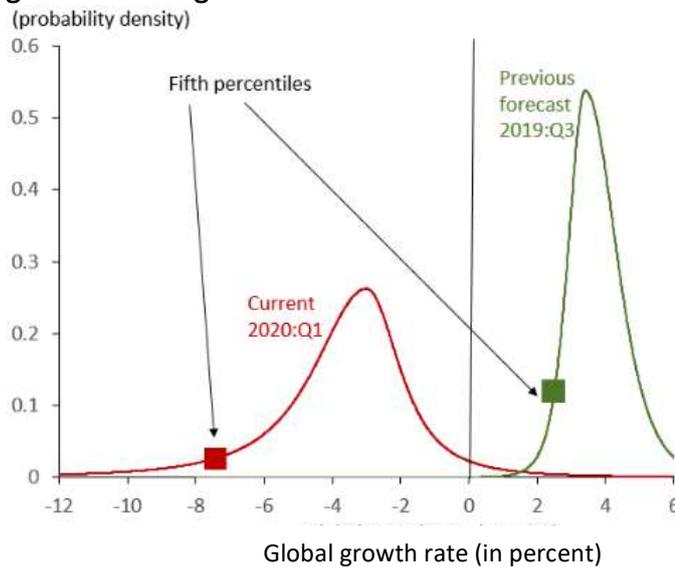
Scheme 3. Sharp tightening of the financial situation



Source: Bank of International Settlements, Bloomberg Finance LP, Haver Analytics, International Financial Statistics Database.

In general, the sharp tightening of the global financial situation and the sharp deterioration of the economic outlook following the spread of COVID-19 pushed back the development of global growth by a year. This indicates that downside risks to growth and financial stability have increased significantly. There is currently a probability of global growth falling from -7.4 percent to 5 percent (a once every 20 year event). For comparison, in October 2019, this threshold was above 2.6 percent (Chart 4).

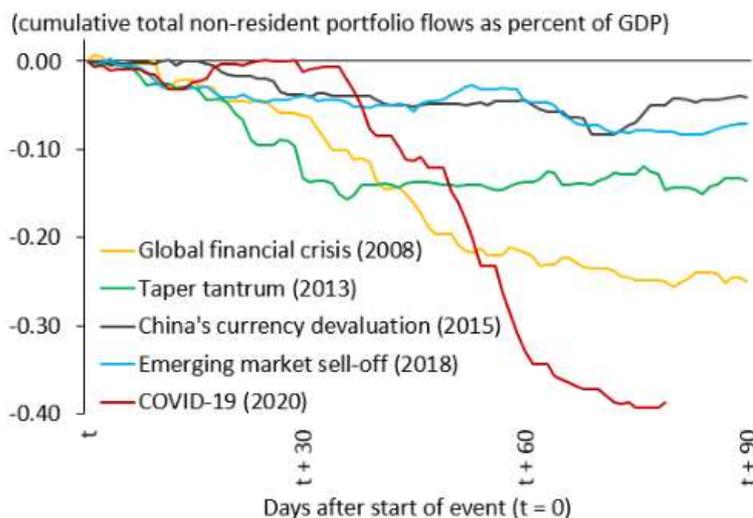
Figure 4. Global growth is at risk



Source:IMF staff calculations.

As is often the case during times of financial distress, emerging markets are exposed to the greatest risk. In fact, emerging markets experienced the sharpest change in portfolio flows in history—about \$100 billion, or 0.4 percent of GDP—which in turn poses serious challenges for more vulnerable countries (Figure 5).

Figure 5. Unpredictable flows (emerging markets witnessed unpredictable portfolio flows, both in terms of volume and speed).

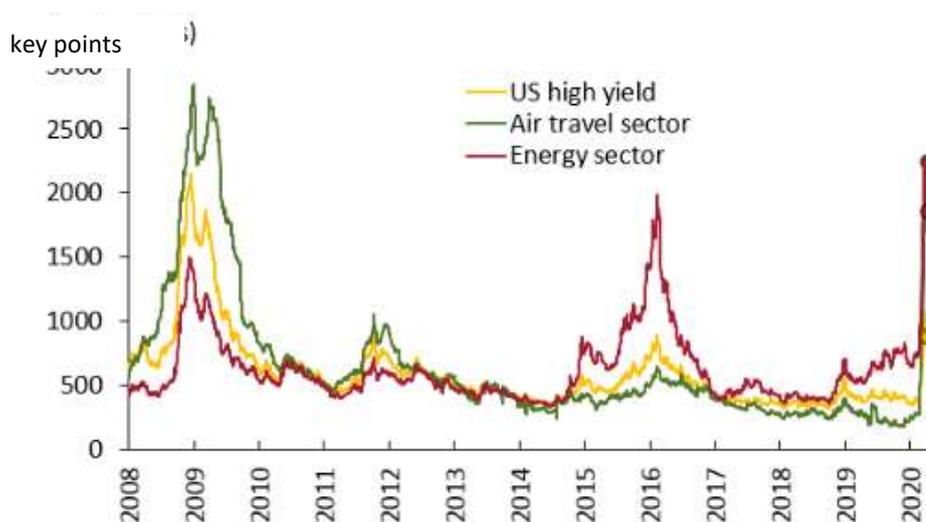


Source: Bloomberg Finance LP, EPFR Global, Haver Analytics, Institute of International Finance, IMF staff calculations.

The global spread of COVID-19 could lead to tougher and longer-term safeguards – measures that could further tighten the global financial environment would be necessary if the virus were to trigger a deeper and longer recession. Such tightening could expose financial vulnerabilities that have developed in recent years in the face of extremely low interest rates. This will add to the shock of COVID-19. For example, asset managements experiencing large inflows may be forced to sell in falling markets, exacerbating price declines. In addition, engaged investors may face more margin problems and may be forced to liquidate their portfolios. Such a financial downturn could increase sales pressures.

Credit markets can come to an abrupt halt when firms run into trouble and default rates rise, particularly in risky segments such as the high yield, borrower and private debt markets. After the global financial crisis, these markets expanded rapidly, reaching \$9 trillion worldwide, as borrowers' credit qualities, underwriting standards and investor protection weakened. The high-yield spread has widened since early March, despite recent declines, especially in the sectors most affected by the pandemic, such as air travel and energy. Correspondingly, the credit value of debt funds has fallen—about half as much as during the global financial crisis. As a result, rating agencies,

Scheme 6. Rapid growth (borrowing values increased sharply in market segments with low credit rating of borrowers).



Source:Bank of America, Bloomberg Finance LP, IMF staff calculations.

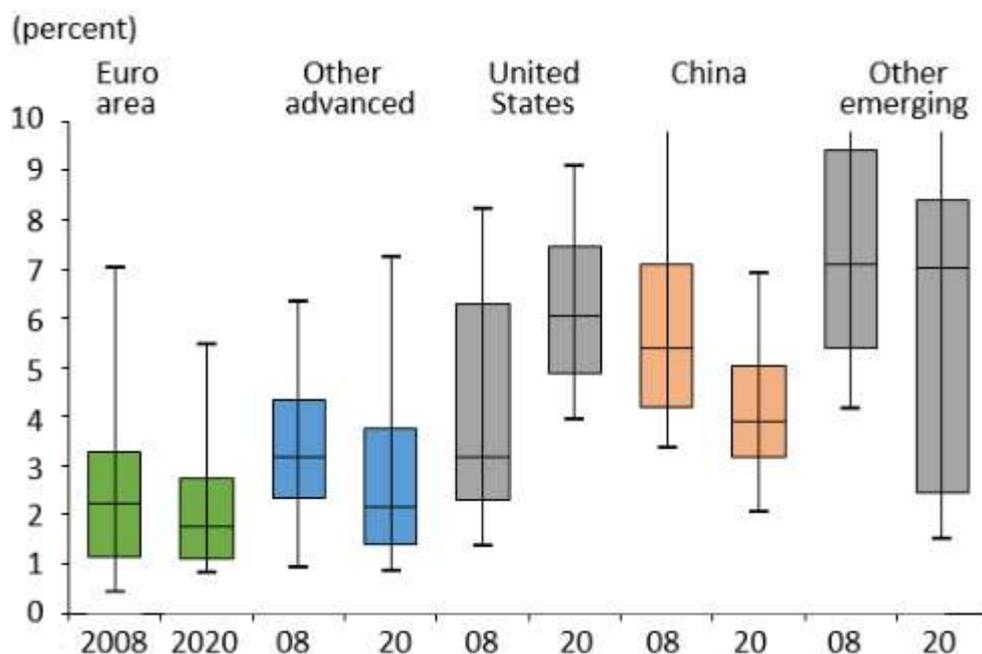
Banks have more capital and liquidity than ever before, and in recent years they have been subjected to more stress tests and more careful supervision, suggesting that they are in better shape than they were before the global financial crisis. In addition, substantial and concerted action by central banks to provide liquidity to banks in many countries should help address potential liquidity shortages.

However, banks' stability may be tested amid a sharp slowdown in economic activity, which may be more severe and prolonged than expected.

In fact, the sharp drop in bank stock prices since mid-January suggests that investors are concerned about the profitability and prospects of the banking sector. For example, bank market capitalization ratios based on market prices are now worse in many countries than they were

during the 2008 global financial crisis. The problem is that banks and other financial intermediaries can act as a booster if the crisis deepens (Scheme 7).

Scheme 7. Low bank capitalization (Bank capitalization measures - capital relative to assets - significantly worsened based on the assessment of the capital market).



Source: Bloomberg Finance LP and IMF staff calculations.

Central banks will continue to play an important role in ensuring the stability of global financial markets and maintaining the flow of credit to the economy. But this crisis is not only about liquidity, it is primarily about solvency at a time when large segments of the global economy have come to a standstill. As a result, fiscal policy plays a vital role.

Together, monetary, fiscal and fiscal policies should mitigate the impact of the COVID-19 shock and ensure a sustained and sustainable economic recovery once the pandemic is under control. Close, sustained international coordination will play an important role in supporting vulnerable countries, restoring market confidence and containing risks to financial stability. The IMF (International Monetary Fund) is ready to use its full resources to help protect the world's most vulnerable economies, first, and then strengthen a possible recovery in the long term. Many financial and political measures have been taken and are being taken by the Financial Stability Board to prevent the COVID-19 pandemic (Table 1).

Table 1. FSB (Financial Stability Board) – Schedule of actions taken by the Financial Stability Board in response to the COVID-19 pandemic (as of April 11, 2020).

Political Event	Monetary and Fiscal Policy		Credit support						Financial support				Market functionality		Supporting operational continuity		
	Reduction of political rates	Fiscal stimulus	State insurance	Corporate assistance	Revision of loan terms	CybB release	Encouraging the use of capital and liquidity buffers	Other prudential relief	Bankdam financing	Market funding	Asset purchases	Other financial support	Exchange line of the Central Bank	Repo facility of the Central Bank	Short selling ban	Protectors	Business continuity
Argentina																	
Australia																	
Brazil																	
Canada								%									
Demon																	
France				*													
Germany																	
Hong Kong																	
India												&					
Indonesia																	
Italy																	
Japan																	
Korea								%									
Mexico																	
The Netherlands																	
Russia												&					
Saudi Arabia																	
Singapore																	
CAR																	
Spain																	
Switzerland																	
Turkey												&					
BK																	
USA												^					
Euro zone								%				^					
AB																	

*-Private initiative of the Bank Federation

%-including appropriate collateral expansion

&-India: 6 months dollar exchange - not through MB exchange line; Russia: increased the limit of foreign exchange transactions to supply the US dollar; Turkey: One-year maturity swap auctions of the Turkish lira against the US dollar, the euro and gold.

^-USD Liquidity - Exchange Line: Bank of Canada, Bank of England, Bank of Japan, European Central Bank, Swedish National Bank - Weekly to Daily. New exchange line with central banks of Australia, Brazil, Denmark, Korea, Mexico, Norway, New Zealand, Singapore.

Source:FSB calculations.

Sources:

BCBS

- Basel Committee and IOSCO announce deferral of final implementation phases of the margin requirements for non-centrally cleared derivatives, 3 April 2020

- Basel Committee sets out additional measures to alleviate the impact of Covid-19, 3 April 2020

- Governors and Heads of Supervision announce deferral of Basel III implementation to increase operational capacity of banks and supervisors to respond to Covid-19, 27 March 2020

- Basel Committee coordinates policy and supervisory response to Covid-19, 20 March 2020

1. FSB

- FSB members take action to ensure continuity of critical financial services functions, April 2, 2020

- FSB coordinates financial sector work to buttress the economy in response to COVID19, 20 March 2020

2. IAIS

- IAIS Executive Committee takes steps to address impact of COVID-19 on the insurance sector, 27 March 2020

3. IASB (IFRS Foundation)

- Application of IFRS 9 in the light of the coronavirus uncertainty, March 27, 2020

- The coronavirus and the Foundation's work, 27 March 2020

4. IOSCO

- IOSCO Statement on Application of Accounting Standards during the COVID-19 Outbreak, 3 April 2020

- Securities regulators coordinate responses to COVID-19 through IOSCO, March 25, 2020

5. <https://blogs.imf.org/2020/04/14/covid-19-crisis-poses-threat-to-financial-stability/>

Art History

ANALYSIS OF THE SUBJECTS OF DECORATIVE-APPLIED ARTS IN THE CLASS V-VI FINE ARTS TEXTBOOKS

Emil Raul oğlu Ağayev

Teacher of the subject combination commission "Art and physical education" of the Azerbaijan State Pedagogical College under the Azerbaijan State Pedagogical University
ORCID: 0000-0001-9354-0839

Xülasə. Azərbaycan Respublikasında orta məktəblərdə şagirdlərdə estetik zövqün formalaşmasında mühüm rol oynayan fənnlərdən biri təsviri incəsənətdir. Bu fənnin tədrisində əsas yer tutan mövzulardan biri dekorativ-tətbiqi sənətdir. Bu məqalədə V və VI sinif təsviri incəsənət dərsləklərində mühüm yer tutan dekorativ-tətbiqi sənət mövzuları təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, təsviri incəsənət, dərslək, dekorativ-tətbiqi sənət, mövzu

Abstract. Fine art is one of the subjects that plays an important role in the formation of aesthetic taste in secondary schools in the Republic of Azerbaijan. Decorative-applied art is one of the main topics in the teaching of this subject. In this article, decorative-applied art topics, which occupy an important place in V and VI class fine arts textbooks are analyzed.

Keywords: Azerbaijan, fine art, textbook, decorative-applied art, subject

One of the main successes of every country is its development in education. Fine art is one of the subjects that plays an important role in the formation of aesthetic taste in secondary schools in the Republic of Azerbaijan. Decorative-applied art is one of the main topics in the teaching of this subject. The interpretation of the types of decorative-applied art according to their characteristic features is formed as one of the sub-standards in V and VI class.

V class textbook begins with the topic "Decorative-applied art and time". The development history of decorative-applied art, object shape, ornament, image, motif, symbol and color compatibility are analyzed. Basic images such as the sun, water, earth, tree of life, which are considered natural symbols, are presented in a systematic form. In this manual, illustrations of folk household items - sarnic, kuza, dolcha are placed. It is reported that our hand-made pilaf dish is served on the table, its lid is in the shape of a helmet, and the decor on it is decorated with elements of peace and blessings. We also find famous stylized patterns on the carpet in the textbook. In the topic "Composition in Azerbaijani embroideries", the main feature of the gulabatin method - the presence of single-color, raised silhouette patterns, the relief contours in the monogram, and the difference of contrast from other embroideries - were brought to the fore. Also, the art examples in which beadwork and beading come to life play an important role in the development of the aesthetic taste of V class.



FIG 1. "Sarpush"



FIG 2. "Tekalduz" embroidery method

The names of men's and women's clothing of Azerbaijan - shale hat, shish hat, shabkulah were presented to the students of the V class. Information about palaz, cecim, kilim, shadda, zili, verni and sumach was given in the topic "Hovsuz carpets". There are also illustrative examples of each of the pile-free carpets. In the section called "Azerbaijani Carpet Museum", information is provided about the plant ornament motifs, "scissors" and "horn" patterns of Guba carpets, complex ornaments of Shirvan carpets, compositions based on rhythm, and the predominance of warm colors. It is emphasized that contrasting colors and hexagonal lakes are characteristic features of the Ganja and Gazakh carpet weaving schools. In the analysis of the Karabakh carpet, the main features such as mastery of composition, unusual fantasy, horizontal symmetry, and hunting plot were brought to the fore. We follow the famous examples of "Khila Buta" belonging to Baku carpets and "Sheikh-Safi" belonging to the Tabriz school. In the section called "Our great heritage - folk costumes and carpets of Azerbaijan", students of the V class study the cultural heritage of our country in depth.



FIG 3. "Variety of Men's Headwear"



FIG 4. "Sheikh Safi" carpet

If we pay attention to the subject of "Ceramics" in the "Modern decorative-applied art" section, the material and technique of products made of colored clay and baked in special ovens were analyzed. In the textbook on decorative-applied works of art called "art glass", we are following the examples of hut glass in particular. Forms and silhouettes of forging and casting techniques, theoretical knowledge were presented on the topic "Art metal". Theoretical information about batik, which was considered a symbol of arrogance in the Middle Ages, decorated the homes of

wealthy people, and an art example that gave wonderful beauty to palaces, tapestry and fabric, and distinguished by its delicate images on fabric, arouses the interest of students of the V class .



FIG 5. "Art glass"

In the VI class fine arts textbook, in the "Types of decorative applied arts" section, we follow examples and patterns of Sumerian, Egyptian, Greek decorative and applied arts in the topics of "Ceramic art of the ancient world", "Painting on ceramics", "Methods of artistic processing of metal". Techniques and art examples of jewelry such as "Garasavad", "Shebake" arouse aesthetic interest in this art in students of the VI class and also form their taste.

REFERENCES:

1. Ümumtəhsil məktəblərin 5-ci sinfi üçün Təsviri incəsənət fənni üzrə dərslik //Bakı 2020// 80 s
2. Ümumtəhsil məktəblərin 5-ci sinfi üçün Təsviri incəsənət fənni üzrə dərslik //Bakı 2017// 96 s

Процесс организации международных турниров по спортивным бальным танцам в Казахстане

Науразбаева Жанна Тимуровна

магистрант факультета хореография, Казахская национальная академия хореографии (Астана, Казахстан)

Аннотация

В данной статье проводится сравнительно-сопоставительный анализ процесса организации международных турниров по спортивным бальным танцам в Республике Казахстан. Рассмотрены организации турниров на примере танцевально-спортивного клуба Казахстана «SDance». Рассматривается внедрение нового направления в современном бальном танце таких, как «Pro-Am» (Professional/Amateur), «Synchronized Dancing» и «Formation». Выявлены особенности организации танцевальных мероприятий в соответствии с Положением федерации танцевального спорта, а также определена их важность в профессиональной карьере каждого спортсмена, которая в свою очередь способствует развитию и повышению танцевальных навыков.

Ключевые слова: спортивные бальные танцы, турнир, танцевально-спортивный клуб, федерация танцевального спорта.

Annotation

This article provides a comparative analysis of the process of organizing international tournaments in sports ballroom dancing in the Republic of Kazakhstan. The organization of tournaments is considered on the example of the dance and sports club of Kazakhstan "SDance". The introduction of a new direction in modern ballroom dance such as "Pro-Am" (Professional/Amateur), "synchronized dancing" and "formation" is considered. The features of the organization of dance events in accordance with the Regulations of the Dance Sports Federation were revealed, and their importance in the professional career of each athlete, which in turn contributes to the development and improvement of dance skills, is determined.

Key words: sports ballroom dancing, tournament, organization, position, dance and sports club, dance sport federation.

На сегодняшний день наблюдаются тенденции развития спортивного бального танца в Казахстане, пути, развития которого отвечают международным стандартам. В процессе исследования нами выявлено ряд Положений в проведении турниров, их организации, которые отвечают международным требованиям федерации WDSFi WDC. В то же время казахстанскими руководителями танцевальных клубов внесен новый формат, в частности впервые в программу турниров включены новые категории «Pro-Am» и «Synchronized Dancng», а также гала-шоу, имеющий развлекательный характер. Актуальность работы обусловлена недостаточной степенью изученности данной темы в условиях стремительного развития спортивного бального танца. Поскольку участие в турнирах, конкурсах в новом формате представляет собой важную мотивацию, оно требует сравнительно-сопоставительный анализ и методы исследования:

- сравнительный;
- типологический;
- эмпирический (опрос, наблюдение, интервью с организаторами турнира).

Проведенный теоретический анализ проблемы, исследуемой темы, определил, что развитие спортивного бального танца в Казахстане можно разделить на два этапа: первый – с 1968 по 1978 годы, период зарождения бального танца. Предпосылками зарождения явилось создание кружка при Дворце Культуры Алматинского домостроительного комбината («АДК»). Официальной датой открытия школы Европейских и Латиноамериканских танцев является 13 октября 1968 года, руководителями которого были Леонид и Инесса Векшины. После окончания Рижского Авиационного института Векшины провели свой первый конкурс по бальным танцам 27 апреля 1969 года в актовом зале физико-математического факультета педагогического института. Победителями конкурса стали Владимир Кузнецов и Вера Щербакова.

Второй этап развития охватывает уже следующее десятилетие (1978-1988). Продолжается тот процесс формирования, который известен нам на сегодняшний день. В ее основе лежит клубная система: групповые, индивидуальные занятия; семинары и мастер-классы. В Казахстане создается Республиканская Ассоциация бального танца, которая позже именуется как Федерация спортивного танца РК. Первым президентом был Анцышкин Валерий Валентинович. Он стоял во главе этой федерации двадцать лет.

На данный момент в Казахстане осуществляют деятельность большое количество любительских секций, ансамблей и студий спортивного бального танца. Ежегодно проводятся такие мероприятия как турниры и фестивали. Танцевальные турниры классифицируются по уровням и классам (СВА). Они бывают внутриклубными, городскими, областными, республиканскими и международными. А также классифицируются по времени (однодневные и многодневные). Правила проведения турниров регулируется федерацией танцевального спорта. Обратим внимание, во всем танцевальном мире соревнования по спортивным бальным танцам делятся на две программы: европейскую (Standard, Modern или Ballroom), латиноамериканскую (Latina) или их называют десяткой танцев (двоеборье).

В стране функционируют АФСТ РК (Ассоциация Федераций Спортивного Танца Республики Казахстан) и НСТ (Национальный Союз Танца), а также достаточно большое количество спортивных клубов (SDance, TOPDance, MagicDance и др). Турниры проводятся согласно графику, который составляется на год вперед.

Существует документация, которая включает в себя Положения и Уставы. Данные документы утверждаются Президиумом федерации. Для примера мы возьмем «Положение о турнирах и соревнованиях» АФСТ РК.

Данное положение включает в себя 4 раздела:

1. Основные понятия
2. Соревнования
3. Турниры
4. Заключительные положения

Турниры – это мероприятие, которое включает в себя различные соревнования (по видам, типам и формам). В системе АФСТ РК определено два понятия: турниры и соревнования.

Соревнования делятся на два типа: 1) соревнования открытого класса, на которых соревнуются спортсмены одной возрастной категории, но различных классов мастерства; 2) соревнования определенного класса, в которых участвуют спортсмены одного и того же класса, одной и той же возрастной категории.

По форме соревнования делятся на два типа: 1) закрытые соревнования, где принимают участие пары одного клуба, города, области или страны; 2) открытые соревнования, где участие принимают пары из разных клубов, городов и стран.

Соревнования также делятся на несколько видов: 1) международные соревнования; 2) Чемпионаты Республики, области и города; 3) Первенства Республики; 4) Кубок Республики, области, города. Чемпионаты и Кубки проводятся один раз в год по всем возрастным категориям согласно графику проведения турниров.

Турниры подразделяются на три класса – А, В, С. Категория А класса – турниры, включающие в себя мировую классификацию Чемпионаты и Кубки.

Категория В класс – турниры, включающие в себя Первенства и другие рейтинговые соревнования.

Все остальные турниры относятся к категории С класса.

Данные категории утверждаются Президиумом Федерации танцевального спорта.

Турниры помогают исполнителям бального танца, как взрослым, так и детям набираться опыта и повышать навыки своего танцевального мастерства от одного турнира к другому.

Например, чем раньше ребенок выйдет на соревнования, тем быстрее он адаптируется к публичному выступлению. У него появится мотивация тренироваться дальше и покорять вершины. Для этого организовываются внутриклубные турниры. После выступления на внутриклубных турнирах уже можно продвигать танцоров далее, на турниры различного уровня и т.д.

Для более глубокого изучения необходимо провести анализ проведения внутриклубных международных турниров на примере танцевально-спортивного клуба «SDance». Создателями данного клуба являются Дмитрий и Анна Стариковы, которые всегда мечтали иметь большой танцевальный клуб, где было бы комфортно заниматься всем танцорам. Танцевальная студия «SDance» открылась в 2017 году в городе Астана. Уже на протяжении 15 лет, и по сей день, студия продолжает свое существование, расширяет свои границы, набирает специалистов в свою команду.

Масштаб и процесс организации турнира зависит от его уровня. Приведем пример. Каждый сезон танцевальный клуб «SDance» проводит внутриклубный турнир «Я-Чемпион», где получают возможность поучаствовать все дети, начиная от 3 лет. Для организации такого турнира необходимо:

1. Арендовать и обустроить помещение для проведения турнира
2. Сделать афишу, пустить рекламу в социальных сетях (Instagram, Facebook, WhatsApp и др.)
3. Составить программу турнира
4. Открыть регистрацию для участников

5. Начать продажу входных билетов
6. Составить список судей
7. Предоставить жилье и трансфер приглашенным судьям и танцорам
8. Пригласить имидж студии
9. Закупить лицензированные медали и кубки для Чемпионата мира
10. Пригласить ведущего (судья информатор) и звукооператор
11. Заказать баннеры, бортики и украшения для танцевального зала в соответствии с тематикой проведения
12. Проинформировать родителей и руководителей клубов о времени начала отделений
13. Распределить рабочие места для организационного комитета (входная группа, билеты, судья при участниках, координатор)

Если турнир проводится в рамках Чемпионата Мира или других крупнейших категорий такого масштаба как «KZDANCEFESTIVAL» территория площадки, рейтинг судей и количество организационного комитета соответственно повышается.

Основная отличительная черта организации крупномасштабного турнира – это проведение учебно-тренировочных сборов с участием зарубежных судей и танцоров. Уровень танцевального мастерства спортсменов повышается, благодаря обмену информацией между специалистами и танцорами. С каждым разом возрастает как количество участников, так и качество их танцевания.

В Казахстане впервые в рамках данного турнира проводился Чемпионат Мира WDOunder 14. Он проводился в городе Астана в течение 3 дней в шикарном зале в Музее Первого Президента.

При проведении турниров могут возникнуть различного рода проблемы, моменты которых нужно продумать заранее. Можем сравнить проведение двух международных турниров в городах Шымкент и Астана. В Шымкенте турнир шел с задержкой на 4 часа в связи с остановкой работы системы подсчета оценок судей, последующие отделения начались позже положенного времени. Отсутствовал буфет, не было питьевой воды. Людям приходилось идти в магазины поблизости. Многие спортсмены, не дождавшись своего награждения, которое проходило в 3 часа ночи, уехали домой.

При проведении международного турнира в Астане задержки были незначительные, работа счетная комиссия FlyMark, которая приехала из-за рубежа. Были созданы все условия для комфорта спортсменов и зрителей. Каждый, кто пришел посмотреть турнир, занимал свой столик и место.

Таким образом, напрашивается вывод о том, чтобы избежать проблем с проведением турниров нужно следовать чек-листу и иметь большую команду ответственных людей, которые справятся со своей работой.

Внутриклубные турниры «Я-Чемпион» крайне важны для введения танцевального спорта в массы. Самые популярные категории: первая золотая медаль, кубок одного танца или одной фигуры, синхронное танцевание. Каждый начинающий танцор имеет возможность показать себя на паркете. Это является «пробным» турниром, после которого намного легче и спокойнее выходить на более крупные соревнования. В своем интервью руководитель Д.И. Стариков упомянул о том, что даже организация такого внутриклубного турнира играет большую роль. Детям и их родителям нужен настрой и позитивные эмоции, а такие турниры, которые вдобавок ко всему еще и хорошо организованы, максимально раскрывают желание и любовь к бальному искусству у детей абсолютно любого возраста. Создается атмосфера веселого праздника. В дальнейшем дети смогут повышать свои навыки и участвовать в более крупных турнирах, организацией которых танцевальный клуб «SDance» подходит с огромной

ответственностью. Ведь сейчас все чаще данный клуб начал брать под организацию такие категории, как чемпионаты мира, кубки мира, RisingStars и первенства страны.

Это поднимает рейтинг танцевального спорта нашей страны относительно крупнейших мировых федераций. Но и так же вводит наш вид спорта в массы. Д.И. Стариков и А.В. Старикова стараются дать все больше информации людям, которые никогда не сталкивались со спортивными бальными танцами. Дать понять, что это синтез и спорта, и искусства в одном лице. Все чаще приглашают зарубежных тренеров, танцоров и судей для повышения квалификации наших педагогов и уровня мастерства танцоров, куда съезжается большое количество спортсменов. Это даёт огромный толчок в развитии спорта в РК. В программу отделений уже начали вводиться новые категории, такие как «ProAm» (Профессионал/Любитель) и «синхронное танцевание»

Хотелось бы раскрыть тему одной из новейших и самых ярких категорий – «synchronizeddancing» (синхронное танцевание).

«Synchronizeddancing» – это предельно единое и точное исполнение определенных движений всеми танцорами групп. Соревнования в этой категории подразделяются на два вида, как и в обычных категориях: европейские танцы и латиноамериканские танцы. Соревнования могут проводиться по разным уровням исполнительского мастерства участников: Bronze (до E класса), Silver(D-C класс), Gold (открытый класс). Система оценивания сейшн (массовый спорт) и скейтинг (спорт высших достижений).

Процесс организации данных категорий значительно отличается от обычных. Судьям важно просмотреть номер каждой команды, выделить для себя более сильных участников по определенным критериям:

- синхронность исполнения;
- артистизм;
- техничность;
- сложность хореографии.

Основная сложность организации – определить количество команд, обеспечить нужную площадь танцевального паркета (по регламенту не менее 300 кв. м.) и правильно провести регистрацию, так как номера каждой команды отличаются от номеров обычных категорий.

На турнирах танцевальной студии «SDance» уже введены категории данного типа и активно развиваются среди танцоров сольного исполнения. По мнению руководства Национального Совета Танца Республики Казахстан, данная категория имеет место быть на каждом внутриклубном, а также международном турнире.

Количество профессиональных и полупрофессиональных дуэтов (ProAm) с каждым годом увеличивается, что приносит огромный вклад в танцевальный спорт Казахстана. На внутриклубных и международных турнирах танцевальной студии «SDance» практикуются выходы таких категорий. В этом случае профессиональный танцор (Professional) выступает как в роли тренера, так и партнера для начинающих взрослых танцоров-любителей (Amateur). В нашей стране крайне мало турниров, где можно станцевать не только профессионалам, но и начинающим танцорам.

Заключение.

Главная цель организации турниров в Республике Казахстан - это активное участие начинающих танцоров на соревнованиях. Система внутриклубных турниров играет важную составляющую в процессе развития танцевальных навыков детей. Более крупные мероприятия важны для повышения классов, улучшения технических и эстетических качеств спортсменов. Из года в год, танцоры имеют возможность выступать, соревноваться, побеждать и поддерживать уровень благодаря обмену информации, оценки судей и семинарских часов. Развитие спортивного бального танца не стоит на месте. Этому

способствуют международные турниры, а также их безупречная организация, которые поднимают данное направление на высокий уровень.

Для соревновательного процесса были отобраны наиболее привлекательные танцы, в которых преобладает эмоциональное и ритмическое содержание музыки. Танцы, в которых можно было создать очень глубокий и завораживающий публичный образ.

Philological Sciences

Schools of thought

Orujova Turana Rufat

Azerbaijan State Pedagogical University, Teacher of Foreign Languages Centre

ORCHID ID : 0000-0002-5755646X

SUMMARY

The Language of thought hypothesis applies to thoughts which have propositional content, and as such is not meant to describe everything that goes on in the mind. However, the aim of the theory is to accurately describe the way in which our thoughts relate by providing a semantic structure for our thoughts. In the most basic form, the theory states that thought follow the same rules as language; thought has syntax. In order for the theory to accomplish this, it must claim that the linguistic tokens used in mental language must be simple concepts; of course, these simple concepts taken together with logical rules can be manipulated to form significantly more complex thought.

Key words: thought, theory, language, linguistic.

Оруджева Турана Руфат

Азербайджанский Государственный Педагогический университет

Учитель Центра Иностранных Языков

ORCHID ID : 0000-0002-5755646X

РЕЗЮМЕ

Гипотеза языка мысли применима к мыслям, имеющим пропозициональное содержание, и как таковая не предназначена для описания всего, что происходит в уме. Однако цель теории состоит в том, чтобы точно описать способ, которым соотносятся наши мысли, предоставив семантическую структуру для наших мыслей. В самой основной форме теория утверждает, что мышление подчиняется тем же правилам, что и язык; мысль имеет синтаксис. Чтобы теория достигла этого, она должна утверждать, что лингвистические символы, используемые в ментальном языке, должны быть простыми понятиями; конечно, этими простыми понятиями, взятыми вместе с логическими правилами, можно манипулировать, чтобы сформировать значительно более сложную мысль.

Ключевые слова: мысли, теория, язык, лингвистика.

Orucova Turanə Rūfət qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xarici Dillər mərkəzinin müəllimi

ORCHID ID : 0000-0002-5755646X

XÜLASƏ

Düşüncə dili fərziyyəsi təklif məzmunlu düşüncələrə aiddir və beləliklə, ağılda baş verən hər şeyi təsvir etmək üçün nəzərdə tutulmur. Bununla belə, nəzəriyyənin məqsədi düşüncələrimizin semantik quruluşunu təmin etməklə düşüncələrimizin əlaqəsini dəqiq təsvir etməkdir. Ən əsas formada nəzəriyyə, düşüncənin dillə eyni qaydalara əməl etdiyini bildirir; düşüncənin sintaksisi var. Nəzəriyyənin bunu həyata keçirməsi üçün zehni dildə istifadə olunan linqvistik işarələrin sadə anlayışlar olması lazım olduğunu iddia etməlidir; təbii ki, məntiqi qaydalarla birlikdə götürülmüş bu sadə məfhumlar əhəmiyyətli dərəcədə daha mürəkkəb düşüncə formalaşdırmaq üçün manipulyasiya edilə bilər.

Açar sözlər: düşüncə, teoriya, dil, linqvistika.

Annotation

Many point out the seemingly common-sense realization that upon introspection we seem to think in the language we speak. A number of writers and theorists have extrapolated upon this idea.

Relevance

The Sapir-Whorf hypothesis in linguistics states that the structure of a mother language influences the way adherents to it perceive the world. It has found at best very limited experimental support, at least in its strong form. For instance, a study showing that speakers of languages lacking a subjunctive mood such as Chinese experience difficulty with hypothetical problems has been discredited. However, another study has shown that subjects in memory tests are more likely to remember a given color if their mother language includes a word for that color.

According to Cognitive therapy, founded by Aaron T. Beck, our emotions and behavior are caused by our internal dialogue. We can change ourselves by learning to challenge and refute our own thoughts, especially a number of specific mistaken thought patterns called "cognitive distortions". Cognitive therapy has been found to be effective by empirical studies.

In behavioral economics, according to experiments said to support the theoretical availability heuristic, people believe more probable events that are more vividly described than those which were not. Simple experiments asking people to imagine something led them to believe it to be more likely. The mere exposure effect may also be relevant to propagandistic repetition like the Big Lie. According to prospect theory, people make different economic choices based on how the matter is framed.

General Semantics is a school of thought founded by engineer Alfred Korzybski and later popularized by S.I.Hayakawa and others, which attempted to make language more precise and objective. It makes many basic observations of the English language, particularly pointing out problems of abstraction and definition.

E-prime is a constructed language identical to the English language but lacking all forms of "to be", like Arabic. Its proponents claim that dogmatic thinking seems to rely on "to be" language constructs, and so by removing it we may discourage dogmatism.

Neuro-linguistic programming, founded by Richard Bandler, claims that language "patterns" and other things can affect thought and behavior. It takes ideas from General Semantics and hypnosis, especially that of the famous therapist Milton Erickson. Many do not consider it a credible study, and it has no empirical scientific support.

Advocates of non-sexist language including some feminists say that the English language perpetuates biases against women, such as using male-gendered terms such as "he" and "man" as generic. Many authors including those who write textbooks now conspicuously avoid that practice, in the case of the previous examples using words like "he or she" or "they" and "human race". Political correctness is similar, but it is a loose cultural meme and has never been formally codified. Both are considered widely controversial.

Language is more than just a means of communication. It influences our culture and even our thought processes. During the first four decades of the 20th century, language was viewed by American linguists and anthropologists as being more important than it actually is in shaping our perception of reality. This was mostly due to Edward Sapir and his student Benjamin Whorf who said that language predetermines what we see in the world around us. In other words, language acts like a polarizing lens on a camera in filtering reality - we see the real world only in the categories of our language. Cross cultural comparisons of such things as color terms were used by Sapir and Whorf as evidence of this hypothesis. When we perceive color with our eyes, we are sensing that portion of electromagnetic radiation that is visible light. In fact, the spectrum of visible light is a continuum of light waves with frequencies that increase at a continuous rate from one end to the other. In other words, there are no distinct colors like red and green in nature. Our culture, through language, guides us in seeing the spectrum in terms of the arbitrarily established categories that we call colors. Different cultures may divide up the spectrum in different ways.

Sapir and Whorf interpreted these data as indicating that colors are not objective, naturally determined segments of reality. In other words, the colors we see are predetermined by what our culture prepares us to see. This example used to support the Sapir-Whorf hypothesis was objectively tested in the 1960's. That research indicated that they went too far. All normal humans share similar sense perceptions of color despite differences in color terminology from one language to another. The physiology of our eyes is essentially the same. People all over the world can see subtle gradations of color and can comprehend other ways of dividing up the spectrum of visible light. However, as a society's economy and technology increase in complexity, the number of color terms usually also increases. That is to say, the spectrum of visible light gets subdivided into more categories. As the environment changes, culture and language typically respond by creating new terminology to describe it.

It is now clear that the terminology used by a culture primarily reflects that culture's interests and concerns. For instance, Indians in Canada's Northwest Territories typically have at least 13 terms for different types and conditions of snow, while most non-skiing native Southern Californians use only 2 terms - ice and snow. That does not mean that the English language only has 2 terms. Quite the contrary, there are many more English words that refer to different states of frozen water, such as blizzard, dusting, flurry, frost, hail, hard pack, powder, sleet, slush, and snowflake. The point is that these terms are rarely if ever used by people living in tropical or subtropical regions because they rarely encounter frozen water in any form other than ice cubes. The distinctions between different snow conditions are not relevant to everyday life and children may not even have the words explained to them. However, people in these warmer regions make

fine distinctions about other phenomena that are important to them. For instance, coastal Southern Californians often have dozens of surfing related words that would likely be unknown to most Indians in the Northwest Territories or to people living in Britain for that matter.

The number of terms related to a particular topic also may be greater or smaller depending on such social factors as gender. For example, North American women generally make far more color distinctions than do men. This may be largely due to the fact that subtle color differences are important factors in women's clothing and makeup. Parents and peers usually encourage and train girls early to be knowledgeable about these distinctions.

The cultural environment that people grow up in can have surprising effects on how they interpret the world around them. This became apparent during a Washington D.C. murder trial in 2002. A deaf man was convicted of stabbing to death two of his classmates at Gallaudet University. At his trial, the defendant said that he was told to do it by mysterious black-gloved hands. His delusions did not come in the form of spoken language. He was told to commit these brutal murders through sign language - his mode of communication. Another example is provided by Guugu Timithirr language speakers of the Cape York Peninsula in northeastern Australia. These groups of Aborigines do not have words for left, right, front, or back. They use absolute rather than relative directions. When they refer to people or objects in their environment, they use compass directions. They would say "I am standing southwest of my sister" rather than "I am standing to the left of my sister." Critics of the Sapir-Whorf hypothesis would point out that the Aborigines who speak this language also usually learn English and can use left, right, front, and back just as we do. However, if they do not learn English during early childhood, they have difficulty in orienting themselves relatively and absolute orientation makes much more sense to them.

References:

- 1.F.M.Berezin, Lectures on Linguistics, Moscow, 1969
2. N. Məmmədov, A.Axundov, Dilçiliyə giriş, Bakı, 1980

Internet web-sites:

www.britannica.com

www.lcc.gatech.edu

www.google.az

ENGLISH SLANG AND THEIR USAGE IN MODERN SOCIETY

Kulekenova Zhanar Gabbasovna

candidate of pedagogical sciences, senior teacher, Abai Kazakh national pedagogical university Almaty, Kazakhstan

Annotation: The article shows the semantic description of the English slang used today, its types and meanings. In addition, the properties and features of English slang are described. The accent is given to the most important thing about slangs - is the meaning of English slang among young people, and its use in social networks.

Key words: slang, English language, classification, main features of slangs, linguist, slangs among young people.

English is the most familiar and used language by almost all the people of the world. In this case there exist many structures, rules, their own peculiarities, besides having their own style and their subsystem, also numerous fascinating varieties. Moreover, in this article we shall talk about one of the English language function's is "slang". This word is becoming more popular among young people, who speak English slang everyday.

Slang is a social variety of language used by a more or less limited number of people and differing in its structure (phonetics, grammar, lexeme composition and semantics) from the language standard. The linguistic standard is a pattern, normalized language, the norms of which are perceived as "correct" and generally binding and which are opposed to dialects and vernacular. Slang is implemented in a particular language group. Slang is used to make the language of a particular social group incomprehensible to the uninitiated. Slang is characterized not only by the distortion of existing words of the language, but also by numerous borrowings, the appearance of which is often modified in such way that they do not differ from the rest of the lexemes of this language. Despite all the definitions and explanations about this language system, some linguists give their own opinion and meaning of "slang".

At the beginning we should consider and be aware of linguists, who provide many expositions and precise sense. There are: A.S. Bo, G. Bradley, O. Jespersen, J. Greenock and K.I. Kittredge, G.L. Mencken, J. Murray, W. Labov, L. Soudek, M. Lehner, J. Lightyear and many others. However, we can not forget about the first person, who counted the largest slangologist. He was Eric Partridge. Eric Partridge (1894-1979), who collected a huge amount of factual material throughout his life and published a number of works, including a dictionary. The dictionary is called "A Dictionary of Slang and Unconventional English".

"E. Partridge and his followers (for example, J. Greenock and K.I. Kittridge) defines slang as "very fragile, unstable, not codified in any way, and often completely random collections of lexemes reflecting the public consciousness of people belonging to a certain social or professional environment. Slang is considered as a conscious, deliberate use of elements of a general literary dictionary in colloquial speech for purely stylistic purposes: to create the effect of novelty, strangeness, difference from recognized samples, to convey a certain mood of the speaker, to give the utterance concreteness, liveliness, expressiveness, visibility, accuracy, brevity, imagery, as well as to avoid cliches. This is achieved by using such stylistic means as metaphor (cf. T.K. Chesterton: "All slang is metaphor"), metonymy, synecdoche, litota, euphemism. E. Partridge believes that slang is used by a person in a cheerful mood, a young age or a state of mind, glad of fun. Slang gives solidity, concreteness to abstract thought". [1]

In addition, other scientists give different or similar explanations. For instance: O. Espersen: "... slang forms of speech, which is obliged to the origin of the desire of the human individual to deviate from the objective language imposed on society." The main impulse in the creation of slang is "a certain sense of mental superiority." Slang is the result of humanity's characteristic "desire to have fun" (love of play). Among Russian linguists, V.A. Khomyakov made the greatest contribution to the development of slang problems. According to the V.A. Khomyakov: "Slang - this is a "special peripheral lexical layer that lies both outside the limits of literary colloquial speech and outside the borders of the dialect of the national English language, including, on the one hand, a layer of specific vocabulary and phraseology of professional dialects, social jargons and argos of the criminal world, and, on the other, a layer of widely spread and generally understandable emotionally expressive vocabulary and phraseologists of non-literary speech". Likewise, V.A. Khomyakova defined two types of slang. There are: general slang and special slang. General slang in her meaning is the common phrases, which are accepted in everyday life without any complexities. As well, the special slang is social media's vocabulary, which is different from ordinary life". [2] Moreover, use the jargon, interesting words for social media (lol, brb - be right back, ttyl - talk to you later, etc.). Thus, slang is recognized as the antipode of the literary language, identified partly with jargon, and partly with professionalism and with colloquial stock.

Furthermore, in "Shorter English vocabulary" the slang separates on two variants, such as standard and substandard. In this way standard slang can be literary, colloquial and common. Also, the substandard slang's variation in this dictionary is low colloquial. The Random House Unabridged Dictionary of the English Language" by the term "slang" the following linguistic phenomena are understood:

1. Vocabulary characterized by more metaphorical, vivid and short-lived, what is the balance of the language.
2. Speech and writing that characterize the use of vulgar and socially taboo vocabulary.
3. Social-professional jargon.
4. Thieves' argo.

As well, slangs can express the meaning in different variation, like:

- Firstly, its use assumes that the one who uses slang expressions is familiar with what he is referring to, or he is familiar with a group of people who use this term;
- Secondly, it is a common term in conversation with people of high social status;
- Thirdly, it replaces synonyms to avoid the discomfort caused by common words.

Slang is an advanced type of conversation, which has got a widespread way. And there exist different characteristic peculiarities, classification and way of usage. In the first place, we should define and describe the characteristic specificities. They are:

- Slang vocabulary reduces formal official speech;
- Slang can be used for familiarity between people in close relationships;
- Slang is often used to replace a commonly used word;
- Slang can be short-lived, as it is usually used in oral speech and words can quickly be replaced by others;
- Slang has a group identification function. Social groups create new words for cohesion. Different groups of society create and develop their own slang.

Thus, the whole slang is a language in general that has characteristic features. [3]

British and American accents used their own way and certain forms. And slang is used and described in 3 large processes. For instance:

1. Expressive utterances (appeals, exclamations, interjections, which can change their meaning depending on the context; negatively colored vocabulary, i.e. swearing, insults, mate, taboo words).
 - a) slang interjections: eg. Hey! - this word can be as greeting or reproach;

Whoa, leave it. - this slang can express someone's surprise or something dreadful.

Look at you, huh? - express the whole confusion.

- b) bad or curse words, which most often in social media or between young people: for example:

crap - it means lie; Holy crap!, What a drag!, Get lost!

a) Appeals: Lady, dork, bro, guy.

b) exclamation: Get in! Well done! Cool!

2. Motivations to action.

Put a sock in it! - it means shut up your mouth, but in a rude variant.

3. Questions.

What's up? - it means "How are you?"

All right? (man) - it means "Is it OK?"

Although slang is an informal version of the language, it has got its own rhyme and is called the "Rhyming slang".

"Rhyme is a special kind of regular sound repetition, namely the repetition of more or less similar combinations of sounds at the ends of lines or in other symmetrically arranged parts of poems, performing an organizing function in strophic composition" [4].

Rhymed slang of the English language is a kind of slang, one of the ways of language coding, referring to certain groups of people. It refers to a special slang and is an original way of encoding speech.

The construction of rhyming slang involves omitting the secondary rhyming word that is implied, which makes the origin and meaning of the phrase inaccessible to incomprehensible listeners. Also, this construction involves replacing an ordinary word with a phrase of two or three words, the last of which rhymes with the original word. Some examples, which connected this types of slang:

According to the analogy the word "telephone" changed on "dog" ("dog and bone"); "eyes"-"mincers" ("mince pies"); "wife"-"trouble" ("trouble and strife"); "feet"-"plates" ("plates of meat"); "wig"-"syrup" ("syrup of figs").

Rhyming slang is used mainly in London, in England, but to some extent it can be understood throughout the country. Outside of England, rhyming slang is used in many English-speaking countries of the Commonwealth of Nations, but is not generally used in the United States.

Rhyming slang is constantly evolving, and new phrases are appearing all the time. Rhyming words and expressions are often used in the communication of actors, merchants, athletes, TV stars, thereby enriching their speech with expressive originality in communicating about various everyday things.

The main reason of using slang in different countries separately is in the fact that due to them young people want to create language, which could be understood only by them, it's a kind of secret and code words between them. There are different sort of rhymed slang, and they are as followings:

1. Australian;
2. Scottish;
3. American;
4. South African;
5. Irish;
6. New Zealand;
7. Cockney (London).

British slang is an English-language slang used in the UK. While some slang words and phrases are used throughout Britain (for example, "knackered" means "exhausted"— exhausted or

tired), others are limited to small regions. London has its own varieties of slang, one of the most famous of which is the rhyming Cockney slang [5].

The use of rhymed slang usually involves a deviation from the standard language and tends to be very popular among teenagers. There is not only one slang but a lot of its varieties. Different social groups have developed their own slang at different times. The importance of encryption and identity, the presence of a secret code or language varies between these cases. In order for slang to retain its strength as an encryption tool, it must constantly update the expression process so that those who are not part of the group cannot understand it. Many slang words are replaced because speakers are tired of them, or they are used by those who are outside the group. For this reason, the presence of slang dictionaries reduces the perceived usefulness of some slang words for those who use them.

Literature:

1. Partridge E. The World of Words. An introduction to Language in General and to English and American in particular / E. Partridge.–L., 1948.–467 p.
2. Хомяков В.А. Три лекции о сленге: пособие для студентов англ.отд-ния пед. вуза / В. А. Хомяков.–М-во просвещения РСФСР, Вологод. гос.пед. ин-т.–Вологда : ВГПИ, 1970.
3. Patcelya L.B. English stylistics: practice for students of linguistic faculties/ L.B. Patcelya, O.V.Kudryashova. – Chelyabinsk: SUrSU Publishing, 2008.-91 p.
4. Connie E. Slang and Sociability/ E. Connie.–USA, The University of North Carolina Press, 1996.–114 p.
- 5..<https://chloveknauka.com/semanticheskaya-harakteristika-obschego-angliyskogo-slenga>
- 6..<http://www.dslib.net/germanskie-jazyki/semanticheskaja-harakteristika-obwego-anglijskogo-slenga.html>

Традиции и новации в современной методике преподавания латинского языка

Тажибаева Жанагуль Ешмановна

старший преподаватель, НАО «Медицинский университет Астана», кафедра филологических дисциплин

Карбаева Айман Сериковна

старший преподаватель, НАО «Медицинский университет Астана», кафедра филологических дисциплин

Жарылгапова Динара Багатовна

старший преподаватель, НАО «Медицинский университет Астана», кафедра филологических дисциплин

Аннотация

В данной статье речь идет о методике преподавания латинского языка в медицинском вузе. Основы медицинской терминологии закладываются на занятиях по латинскому языку на первом курсе с использованием традиционной и современной методики преподавания дисциплины.

Ключевые слова: латинский язык, медицинская терминология, анатомия, клиника, задачи и методы, результат.

История становления и развития медицинской терминологии основывалась в античный период, а уже в средневековье выделилась как независимая научная дисциплина. Отсюда в медицинской терминологии преобладают латино-греческие слова (заимствования), что, конечно же, обуславливает интернациональный характер её, и как результат длительной истории развития медицины - большой объем медицинской терминологии. А совокупность всех медицинских терминов и образует так называемый медицинский язык - средство общения и взаимопонимания врачей всех стран.

Необходимость изучения латинского языка в медицинских вузах неоспорима и понятна любому медику и даже не медику.

Основы медицинской терминологии закладываются с первых же занятий дисциплины на первом курсе. Так для чёткого восприятия задач дисциплины «что, зачем и как», дается краткий экскурс о происхождении медицинской терминологии и её делении по значению - на анатомическую, клиническую и фармацевтическую. Это настраивает студентов на осознанное изучение языка своей будущей специальности.

Многие учебники или пособия по латинскому языку начинаются со слов «In via est in medicina sine lingua latina» - «Непроходим путь в медицине без латинского языка».

Затем по всем изучаемым по программе темам дается лексика, связанная с медициной и её деонтологией.

Большое внимание в последние годы уделяется самостоятельной работе, и она выносится по типовым планам на внеаудиторное время. Мы понимаем возрастающую роль самостоятельной работы и всех новшеств (программирование в 60-70 годы, модульное 80е годы, по новому стандарту программно-ориентированное, теперь онлайн-овые), но студенты

не успевают усваивать весь учебный материал, так как к сожалению, в последние годы снизился уровень общего образования и культуры. В этих условиях мы прилагаем усилия в донесении уже известных истин на каждом занятии, привлекая в качестве подтверждения этих истин примеры из литературы и истории как школьной программы, так и современной жизни по информационным сообщениям.

В традициях преподавания латинского языка в нашем вузе стала работа со студентами по тестам, которые дают возможность не только проверить усвоенные знания по основным направлениям медицинской терминологии - анатомии, клинике и фармацевтике, но и помогают выработать умения и навыки в грамотном употреблении терминов.

Вопросы совершенствования методики преподавания постоянно находятся в развитии, то есть мы не можем остановиться и давать абсолютно «все-езде» одинаково, хотя, конечно, опираемся на единую программу.

В разнообразии методик вырабатывается для каждого студента и для самого преподавателя богатство и многообразие способов усвоения и приобретения умений, а в дальнейшем - на старших курсах - и навыков как оптимальный итог каждого вида работы и достижения цели работы - положительные и отличные результаты усвоения своего специального языка.

Общеизвестно, что образовательная деятельность - это непрерывный инновационный процесс. Исходя из этого мы настраиваем, «даем установку» на развивающее образование, которое в 80е годы называлась непрерывным: вся работа направлена на развитие творческого потенциала со становлением нравственной личности. Всё это достигается обучением творчеству, а оно нуждается в креативной педагогике, которая помогает развитию творческой личности, направленной на принятие смелых и оригинальных решений, то есть новых приемов и методов.

Здесь большую роль играют индивидуальные задачи и методы с акцентом на индивидуальность обучаемого. Пути достижения результатов этих задач у нас следующие:

- 1) междисциплинарная интеграция, которая осуществляется нами активно с кафедрами анатомии (привлечение лексики по темам параллельно), химии (образование наименований кислот, окислов) и, конечно же, языковых кафедр по всем разделам;
- 2) дидактические системы - это выбор обязательных знаний и умений с опорой на программу;
- 3) структурно - логические технологии, в которые входят содержание, формы методов и средств обучения (наглядность, учебно-методические пособия и т. д.)

Конкретная направленность нашей работы на младших курсах - это привитие, воспитание нравственных и культурных ценностей через усвоение языка науки, цивилизации, что находит отражение в методике преподавания латинского языка, и следует, очевидно, стараться воздействовать на систему образования через гуманитаризацию.

В программе ЮНЕСКО «Humanitas» есть такие слова: «Латынь и древнегреческий язык помогают осмыслить цивилизацию». Писатель А. Франс в защиту латыни писал: «Humanitas - обучение - должно формировать людей вообще, а не тот или иной разряд людей, обучение должно научить мыслить. Наука мышления - вот в чем заключается хорошо продуманная программа». А латынь - именно тот предмет, который учит думать. И цель наша: а) стремиться сделать учебный процесс ориентированным в большей степени на процесс обучения, а не преподавания; б) формулировать творческую личность будущего специалиста.

Таким образом, основная задача методики преподавания латинского языка заключается в формировании профессиональной компетентности в медицинской

терминологии у студентов, овладение ими основами латинского языка, что дает им возможность правильно читать, писать и переводить.

BUSINESS COMMUNICATION ETHICS

Ph.D. Svetlana Mammadova

Azerbaijan State Pedagogical University, Philology faculty, Foreign Languages Center department, Baku, Azerbaijan

Business communication is one of the areas of manifestation of human activity, it is a necessary part of life, the slogan "good communication is good business" comes from a number of necessary conditions for the formation of business success. One of the main regulators of business communication and human relations is ethical norms, which express ideas about the rightness or wrongness, fairness and injustice of people's actions. Everyone consciously or spontaneously relies on these ideas and communicates with colleagues in business cooperation. However, depending on how moral norms are understood and what content is given to them, they can make business communication both easier and more efficient, help in solving problems and achieving goals, and make this communication difficult and even impossible. Business communication ethics helps to understand the obstacles and problems that arise in the business process and to overcome them successfully.

Morality is a system of ethical values valued by people, in various spheres of social relations, life - family, household, politics, science, labor, etc. - is the most important method of normative regulation of people's communication and behavior. Moral norms take the expression of ideas from general ideas and principles about how to behave, they are always an example of a certain moral ideal, its content and meaning change in the social space, that is, in different historical periods and in different peoples. However, morality does not always coincide with spirituality, the actual norms of people's behavior, the existing spiritual reality, the basis and structure of its change during the development of spiritual consciousness is the "contradictory - tense ratio of existing and necessary concepts". In this statement, there is also the conflicting nature of communication motivation (including business communication and human behavior) between what is right and what is important. On the one hand, we try to behave morally properly, on the other hand, we often violate these norms in order to implement them.

The internal conflict between this moral duty and direct desire is always present in all areas of life. But it manifests itself especially in the ethics of business communication, because this type of communication is external to individuals.

Communication is the interaction of social subjects: the exchange of information, experience, abilities and activity results, the process of interaction between social groups, communities or individuals, it is a living example of society and human existence. It is in the process of communication that socialization and self-realization of the personality takes place. At one time, Aristotle distinguished the human ability to communicate from "spiritually undeveloped beings" and "supernatural beings": "Those who cannot enter into communication no longer need it in themselves, like an animal, they do not constitute a state element."

The specificity of business communication is due to the fact that partners act in formal (official) statuses according to certain norms, including ethical standards. As a type of communication, business communication has a historical character, it manifests itself at different levels of the social system and in different forms.

Taking all this into account, business communication ethics can be defined as a set of moral norms, rules and ideas that regulate people's behavior and relationships in the process of production activity. It generally includes the main features of ethics.

Ethics is the study of morals, it studies the principles of spirituality in the sense of regulating the inner world and appearance of people, as well as the rules and norms of behavior. Ethical

behaviors arise from society's need to obey the rules of communication in the conduct of people. Since the beginning, people have created certain customs and habits to regulate their relations with each other, to observe the rules of coexistence, and they have evaluated which actions are liked and disliked with the help of good and bad categories. With this, the motives of human behavior are scientifically justified, moral principles and norms are determined - moral ideas and teachings are forms of social consciousness.

Ethical tradition plays an important role in the nature of business communication, moral problems are always in the center of attention: how to act in appropriate circumstances, how to share good and bad, moral duty, kindness, evil, justice, happiness, conscience, to nature, society and others, creates specific thoughts about his work and career. Ethics is a historically transformed concept, accompanies the cultural development of society, acquires new meanings in different periods - when moral and ethical issues become the subject of human reflection, a new era of understanding ethics begins. In the modern, globalized era, ethical ideals take a humanistic direction again, interesting changes are taking place here, moral and ethical problems are reflected in people's social life. Ethics and spirituality adapt to the real processes of a person's public and personal life; As a part of society, a person automatically adjusts his behavior according to the traditions and values to which the society belongs. Turning to different stages of the development of moral values, we can draw conclusions about the historical consistency of ethics. Moral ideals and imaginations are transformed, thereby creating the ethical uniqueness of a specific cultural period - ethics reflects the real life processes of a person and society as a whole. Ethics, as a field of special knowledge and activity, ownership of business relations, becomes a requirement of moral norms and relations; as entrepreneurship develops, ethical behavior adapts to business relations, focuses on selecting relevant and important aspects to systematize and generalize theoretical concepts, accumulated experience. Let's take into account that the formation, development and morale of successful business communications is an important condition for both individuals and any social associations. A serious, successful business is created by summarizing the more effective business and production experience of the world's leading organizations with deep moral foundations.

However, the formation of ethical codes of an individual entrepreneur, company or organization is a very complex process, in order to implement successful management, it is necessary to take into account some difficulties that may arise. The most typical of them are:

1. Employees' lack of deep understanding of the importance of ethical aspects of work and lack of moral readiness for it. The desire to get everything at once, the pursuit of instant success and profit is caused by whether or not a business strategy is developed in the company. In many cases, this attitude towards business by entrepreneurs confuses potential investors, representatives of well-known companies who see them as possible partners.

2. A low level of communicative-marketing culture manifests itself as disrespect towards business partners or producers, while one of the axioms of true entrepreneurial ethics and communication is respect for people - the interests of the client are above all else! The key to success is constant communication with people. Of course, economic calculations are driving the relationship between business and consumers, but ethical issues are playing an increasingly important role. The ethical foundations of business are built on the principles of honesty, transparency and reliability. The low level of communicative culture results from the approach to people, poor, ineffective advertising, lack of concern for the information level of the organization's existence, lack of knowledge of modern information technologies, lack of existing references about the enterprise. The successful experience of many world firms shows that private small business can provide a very efficient model of economic management, first of all, great opportunities for self-expression in personal ethical creativity are revealed here.

3. Underdeveloped technology for business communication. This is due to not knowing the rules of negotiation, commercial communication, drafting documents, business ethics, national characteristics and color of foreign partners. Communicative behavior, flexible information and advisory support, compromise on key issues are important criteria in business relations.

4. *Education level of communication participants. The main difficulty here is rapid obsolescence of knowledge, simplification of approaches to solving commercial or management issues with modern thinking, intellectual complexity, which increase the company's business rating. That is why it is necessary to plan your career and constantly improve your professional level. The main tasks of entrepreneurs are to provide not only financial but also moral support to employees, develop management skills, raise the level of professionalism and increase satisfaction with the results of their work. Very successful organizations are not only looking for standard systems in order to achieve financial efficiency, but also trying to create and implement a humanitarian model. The creation of such a system of moral principles is of fundamental importance. Thus, entrepreneurship and management are the priorities of development, namely the ethical aspects. In order to successfully implement this direction, it is necessary to take a creative approach to the organization of work. It is no coincidence that today in many enterprises, people working on non-standard solutions to production problems and implementing a creative-innovative approach are being formed, as a result, a special circle of concepts and problems reflected in certain principles of business ethics is formed. Let's consider their main content.*

1. To be sure of the usefulness of work not only for oneself, but for society as a whole. Such a moral principle expresses the economic factor quite clearly, business reputation is more focused on social importance.

2. Understanding what others want to do and how they are able to work. It is necessary to form and develop respect for the working person.

3. Attitude towards business as a creative process. This principle implies a deeper understanding of human creativity in business as a process of realization: business is not only a source of income for material well-being, but also the development of human abilities.

4. The emergence of the need not only for competition, but also for cooperation. In this principle, partnership, a certain strategy of business relations related to the entrepreneur's ability to find mutual ways to overcome differences of opinion and problems in business is reflected.

5. Respect for any form of private property. This is one of the sensitive issues, respect for private property, its inviolability is a fundamental principle of existence in a free and efficient enterprise. The history of world business has already proven that it is private property that has become a powerful stimulator of human business and labor activity, as well as the dynamic development of production. It created conditions for the formation of individual initiative in people, the ability to take reasonable risks, to make independent decisions and to be ready to answer for their actions.

6. A necessary condition in the development of the organization is to raise the level of education of employees, to achieve individual improvement and realization of potential opportunities.

The reviewed principles of business communication have deep ethical foundations arising from their traditions of origin, as well as actual, modern trends of socio-cultural development. Therefore, the moral criterion is important in the development of an effective methodology of business communication.

Here, there is no difference between the ethical norms of business communication and general ideas about moral life that will arise in a society with developed market relations. General norms of morality also apply to business communication; In most cases, business life is not opposed to personal life, and they are not separated from each other or opposed to each other.

At a time when private or corporate interests appear in traditional society, concepts such as justice, honor, dignity, freedom, and responsibility still play a key role and are the first in relationships between people. Moral duty, virtue is subject to utility and good. The ideal man "pays his debt first, then profits; the noble understand justice, the little man the benefit."

Contradictions between ethics and business manifest themselves quite sharply today at different levels of business communication, both between organizations and social environment, as well as within groups. Managers, entrepreneurs and business people in general have different positions on the conflict.

Those who consider themselves pragmatic think that ethics are not necessary in business communication and business, the only duty of a business owner is to increase his income by any means. This approach does not correspond to the norms of the society, which includes ethical traditions. In this position, which is called business Machiavellianism, ethical norms are considered as an obstacle in business communication.

One of the unethical behaviors of businessmen and enterprise managers is breaking the law. Various types of actions by companies that do not take necessary measures to eliminate defects in their products should be considered unethical behavior and may lead to harmful consequences for the population. Therefore, the concept of business communication ethics includes the concern of business leaders for the quality of their products, responsibility for the harm they may cause to the population.

The ethics of business communication, of course, is not only about the social responsibility of business leaders, it covers a wide range of issues related to the purposes of doing business.

Apparently, this approach is more effective in a more civilized way, because the enterprise is a component of society and, by confirming the norms of ethical communication in itself, helps to spread them in the surrounding social environment. The better the ethical climate in the society, the more favorable conditions will be created for business relations. Unethical behavior and communication will sooner or later result in economic losses, social and material costs for both the enterprise and the social environment.

After reviewing the views of ethics and business communication, we can come to a firm conclusion that, as the famous saying says: "Politics should be cleaned from morality, honesty is the best policy!" (Benjamin Franklin).

Artistic reflection of women's problem in A.Tan's creativity

Nigar Rauf Asgarova

Ph.D. student at Azerbaijan University of Languages, Baku Slavic University, Baku, Azerbaijan

In modern studies, Amy Tan's creativity is studied with the problems of women's place in the family and society, the protection of her rights, women's freedom, and is often evaluated as an important stage of Chinese-American novels. It is known that from the beginning of the last century, the theme of women in the literature of the United States of America had a strong social impact (H. Garland, Th. Dreiser, J. London, U. Sinclair, W. Cather). In Chinese-American literature, this topic is prominently manifested in the works of Sui Sin Far, Chin Yan Li, Maxine Hong Kingston, especially when the works related to feminist literature were mentioned, A. Tan's creativity became a subject of controversy [7;4].

Liu Yi writes that A.Tan is a leading representative of feminist literature, whose works have determined the direction of Chinese-American feminism: "As a Chinese American woman, Tan was able to cross the borders of nations, times and cultures. This transition allowed her to show the cruelty, hypocrisy and tragic life of the patriarchal society. Her feminist critical views are the main rock of her creativity" [7, p. 217].

A. Tan's writing about women's problems and formulating her works around this problem had a great impact on the creativity of Chinese-American writers Gish Jen and Shawn Wong, and, as Turkish researcher Tanfer Tunc said, "saved them from the patriarchal oppression of Asian culture and the racism of "white" American society" [6, p.37]. But it should be noted that Amy Tan never called herself a feminist. When talking about feminism or women's issues in Chinese-American literature, it should also be noted that in American society, Oriental women are usually portrayed as submissive or victimized. Apparently, this is also based on Edward Said's concept of "cultural imperialism". E. Said wrote in the book "Orientalism" that in the Western discourse, Eastern culture is defined through symbolic representation [5]. Such an approach, in turn, helps to confirm the dominant position of the West in social, cultural and political issues. It is worth mentioning the fact that women in the East are oppressed not only by the colonialists, but also by their own patriarchal system. All this suggests that female characters in Chinese-American literature were passive, unable to resist the patriarchal system, sometimes limited, and sometimes mysterious characters.

The reason for this was also the fact that women living in China for centuries were subjected to the most brutal exploitation by men and suffered endless amounts of suffering. Women, stigmatized by traditional values as weak, shy, socially and politically incompetent, continued their submissive existence. Such an approach was dominant in literature, and A.Tan, as a writer and public figure, doesn't avoid these topics. In one of her interviews, she says that "My mother often threatened us with suicide and said that she wanted to reunite with her mother who committed suicide. He was describing her mother's funeral, saying she was trying to "go" with her. She was living with these feelings, it was an uncontrollable feeling and she thought she had to go" [2].

In China, men were highly empowered, they were more independent and free in their choices. If they were high on the social scale, they could have a second or even the third wife. Under these conditions, the next wife who came home obeyed the first wife, was considered her servant, and the child born to her was considered the child of the first wife. Women were considered dependent on their husbands, their property and object. Chinese women's

dependence on men made them more limited than American women. All these issues create a certain opinion about oriental women in America, and for this reason the influence of the Chinese woman and mother was often underestimated.

Amy Tan looks at the women's problem as a rule in cross-cultural relations. In his work, the gender model of his society manifests itself through the adaptation of American social and gender equality ideas to Chinese realities. In the person of his Chinese heroes, the writer expresses the plight of women living in China, emphasizing that they exist on the borders of tradition and social norms. The writer connects the position of a submissive and disenfranchised woman with the traditional role of a mother and a wife, but creates this image from the outside, through the eyes of the West, in other words, through the eyes of an "other" such as an American writer.

The writer usually describes a woman's understanding of her role in the family and self-realization as a defense of women's rights. It can be said that all her creations are recurring themes of women's place in modern society, the problem of women caught between past and present, intergenerational relations between mother and daughter. In addition to numerous female characters and details of women's lives in his works, the autobiographical beginning of the plot lines also attracts attention as a characteristic feature. It is for this reason that many researchers interpret the writer's novels as a reflection of his personal experience in a new context. The writer, who has transferred childhood traumas to his works, said in one of his interviews that they are close to autobiography: "I am afraid from time to time that everything I write will actually become an open book"... "I want to find those moments hidden by my subconscious," explains Tan. "What's inside turned me into a writer, a person who needs to know the reasons why something happens." Most of his questions are directed to those related to his mother, these parts can be seen by those who read Tan's artistic creations," says the American researcher Ro Kwon, indirectly noting the author's closeness to autobiography [3].

The influence of patriarchal traditions, the authoritarianism of the husband, the submissive position of women in society and unhappy marriages can't be denied in Chinese families. According to biographer Edelma Huntley, E.Tan tended to "transfer" himself to his Chinese heroes, and echoes of his life can be traced in many of his novels [1, p.24].

Born in a family of Chinese immigrants, A. Tan's father was a Baptist priest who came to the United States to escape the civil war in China. When she was fifteen years old, her father died of brain cancer. This episode is repeated in the life story of Suyuan Woo, the hero of the writer's novel "The Joy Luck Club", in the story of Kwan and Olivia's father in the novel "The Hundred Secret Senses", and in the episode of Lulu's husband's death from illness in the novel "The Valley of Amazement". In all three works, the personal experiences of the writer can be felt in the gaps in family life and in the relationship between husband and wife. In the novel "The Bonesetter's Daughter", the writer talks about the bitter fate of Chinese women and brings forward a Chinese American who has joined the new world order and is fighting for her destiny. The young girls in the novel "The Joy Luck Club" remind the writer himself, the misunderstanding arising from the mother-daughter relationship is a clear example of the relationship between her and her mother. Although the girls born and raised in America are intelligent, capable and extremely reserved, even if they become a member of American society, none of them can achieve spiritual intimacy with a person because of the strong control they direct on themselves.

A. Tan's novels are characterized by the movement of many unique and at the same time typical female characters from gender stereotypes to individualization. It seems that for this reason, themes related to the emergence of a woman as a strong and resilient person in the most difficult trials of life are mentioned in her works. Heroes of this type are chosen for their individual qualities. They stand out from the crowd and have only their own characteristics. The writer shows her ideas about what a woman should be through personalized Chinese female images. We can

see such female characters in the novels “The Joy Luck Club”, “The Hundred Secret Senses”, “The Bonesetter’s Daughter”, “The Valley of Amazement”.

In A. Tan’s novels, there are also typical female characters that carry stereotypes, which are usually female characters that carry Chinese traditions, avoid westernization at all costs, and protect all necessary and non-essential traditions of their roots. These types of women are the most distorted and represent the general view of Chinese women of that time. As a rule, they have common characteristics represented as women living in the village, concubines or servants. Although the writer criticizes stereotypes about women in her works, the reader often encounters Chinese gender inequality and discrimination against women in her works.

The lives of Chinese women were governed by a strict system of family and marital relations and Chinese moral and ethical standards. The prevailing customs demanded obedience to the man. Apparently, for this reason, the role of a woman in the family was based on three important laws. A woman first obeyed her father, then her husband, and after his death, her son. Therefore, this arrangement was common in Chinese literature and was passed down from generation to generation. The image of a Chinese woman who is oppressed and deprived of social rights can also be seen in A. Tan’s novels. “The Valley of Amazement”, is one of her works that talks about the difficult life of Chinese women. The novel tells the story of the intertwined lives of a mother and daughter who live the life of a courtesan in the luxurious salons of Shanghai and experience its tragedy. Spanning forty years on two continents, “The Valley of Amazement” illuminates key moments in China’s history. Covering the period from the end of China’s last imperial dynasty to the establishment of the Republic of China, the work reveals the bitter fate of courtesan women, the “burden” of being a woman.

In this work, A. Tan solves the complex relationship between mother and daughter on the level of tradition and modernity. As the noisy Shanghai life moves to a remote mountain village in China, and from there to San Francisco, the reader gets to know three different lifestyles and three different types of women. The novel “The Valley of Amazement” tells the story of three women who are caught between the past and the present, separated from each other unwillingly, and contains an artistic reflection of the tragic fate of Chinese women and their search for identity.

The main character of the work is a courtesan named Violet who lives in one of the most famous salons in Shanghai. The unimaginable events that happened to her are primarily related to her status as a lonely woman. Violet, who did not get information about her father from her mother, who lived a courtesan life, and then lived the same life herself, faces a series of failures even though she tries to get out of this circle. Her first husband dies of the Spanish flu, and her second husband sells her little daughter Flora to a courtesan salon because of gambling debts. Against the background of all these misfortunes, it becomes clear to her that her mother, an American citizen, lived a similar life and was freed after moving to America.

A. Tan’s female heroes dispelled the stereotypes of oriental women for American readers, saw in their faces a model of women’s self-awareness and social behavior, and witnessed their victory over the identity war. In this regard, it can be said with certainty that the writer has achieved the embodiment of the artistic-aesthetic ideal of female characters in her works. In her works, strong and resilient women have become independent women who can find their rightful place in life.

References:

1. Huntley E.D. Amy Tan: A Critical Companion. Greenwood. 1998. 184p.
2. 'I Am Full Of Contradictions': Novelist Amy Tan On Fate And Family <https://www.npr.org/2017/10/17/558295524/-i-am-full-of-contradictions-novelist-amy-tan-on-fate-and-family>
3. Kwon R. Where the Past Begins by Amy Tan review – the reluctant memoirist // The Guardian. 19 January. 2018
4. Srisermbhok A. An Open Learning through Feminist Writing for Self-Discovery and Intellectual Development//Language Education and Acquisition Research Network (LEARN) Journal. Volume 9, Issue 1, 2016. p.61-71/
5. Said E.W. Orientalism . New York: Vintage. 1989. 368p.
6. Tunc T.E., Marino E. Positioning the New: Chinese American Literature and the Changing Image of the American Literary Canon. Newcastle-upon-Tyne: Cambridge Scholars Publishing. 2010. 234p.
7. Yi L. The Voice of a Feminist: The Joy Luck Club, Comparative Literature: East and West. 2003, Vol.5, N1, p.217-225,

THE PROCESS OF IMPLEMENTING AI IN THE COURT SYSTEM

Kussepova Gulzat Tungushbayevna

2-year PhD student, L.N.Gumilyov Eurasian National University

Kenzhigozhina Karlygash Serikbayevna

PhD, Associate Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University

Abstract

As more and more areas involve AI in the work process, the judiciary has not been left out. The widespread use of artificial intelligence (AI) has fueled efforts to improve work quality while decreasing workload. Also, court cases have their complications, such as the consideration of cases, punishment in accordance with the law, and the adoption of an application in a shorter time than usual. The purpose of this article is to analyse AI in the judicial systems of other developed countries and compare the state of development and AI in Kazakh courts. The digitalization of all sectors of Kazakhstan also affected the Supreme Court, where they introduced E-Saraptama, which is integrated with programmes such as E-Ugolovnoye delo and E-Torelik. The article also introduces data on the process of introducing AI into the judicial system of Kazakhstan with the help of the Kazakh-British Technical University and specialists in artificial intelligence at Nazarbayev University. The starting point for the analysis was the collection of materials and articles, studying the results, identifying the advantages and disadvantages of AI systems in other countries, and comparing what functions will be implemented in the programme with the AI system for judges and courts in Kazakhstan. The result shows that AI still requires careful design and consideration of algorithms in order to avoid errors in the verdicts of judges with the help of AI.

Key words: justice system, AI, legal space, algorithm, Kazakhstan, the USA, China

Аннотация

Поскольку все больше и больше областей включают ИИ в рабочий процесс, судебная власть не осталась в стороне. Широкое использование искусственного интеллекта (ИИ) подстегнуло усилия по улучшению качества работы при одновременном снижении рабочей нагрузки. Также судебные дела имеют свои сложности, такие как рассмотрение дел, наказание в соответствии с законом, принятие заявления в более короткие сроки, чем обычно. Целью данной статьи является анализ ИИ в судебных системах других развитых стран и сравнение состояния развития и ИИ в казахстанских судах. Цифровизация всех отраслей Казахстана коснулась и Верховного суда, где внедрили E-Saraptama, интегрированную с такими программами, как E-Criminal Case и E-Torelik. В статье также представлены данные о процессе внедрения ИИ в судебную систему Казахстана с помощью Казахстанско-Британского технического университета и специалистов по искусственному интеллекту Назарбаев Университета. Отправной точкой для анализа стал сбор материалов и статей, изучение результатов, выявление преимуществ и недостатков ИИ в других странах и сравнение того, какие функции будут реализованы в программе с ИИ для судей и судов в Казахстане. Результат показывает, что ИИ по-прежнему требует тщательной разработки и проработки алгоритмов во избежание ошибок в вердиктах судей с помощью ИИ.

Ключевые слова: система правосудия, ИИ, правовое пространство, алгоритм, Казахстан, США, Китай.

Түйіндеме

Жұмыс процесінде жасанды интеллекті (ЖИ) қамтитын салалар көбейгендіктен, сот жүйесі де назардан тыс қалған жоқ. Жасанды интеллектті (ЖИ) кеңінен қолдану жұмыс себебі – жүктемені азайта отырып, жұмыс сапасын жақсартуға күш салу болып табылады. Оған мысал, сот істерінің қаралуы, заңға сәйкес жазалануы, арыздың әдеттегіден қысқа мерзімде қабылдануы сияқты қиыншылықтары бар. Бұл мақаланың мақсаты – басқа дамыған елдердің сот жүйелеріндегі ЖИ-ді талдау және қазақстандық соттардағы ЖИ мен даму жағдайын салыстыру. Қазақстанның барлық салаларын цифрландыру Жоғарғы Сотқа да әсер етті, онда олар «Е-қылмыстық іс» және «е-Төрелік» сияқты бағдарламалармен біріктірілген «Е-Сараптама» жүйесін енгізді. Мақалада сондай-ақ Қазақстан-Британ техникалық университетінің және Назарбаев университетінің жасанды интеллект мамандарының көмегімен Қазақстанның сот жүйесіне ЖИ енгізу барысы туралы деректер келтірілген. Талдау материалдар мен мақалаларды жинақтау, нәтижелерді зерделеу, басқа елдердегі ЖИ-дің артықшылықтары мен кемшіліктерін анықтау және бағдарламада қандай функциялардың Қазақстандағы судьялар мен соттарға арналған ЖИ арқылы жүзеге асырылатынын салыстыру болды. Нәтиже көрсеткендей, ЖИ әлі де ЖИ көмегімен судьялардың үкімдерінде қателіктер жібермеу үшін алгоритмдерді мұқият жобалауды және қарастыруды қажет етеді.

Түйін сөздер: сот төрелігі жүйесі, AI, құқықтық кеңістік, алгоритм, Қазақстан, АҚШ, Қытай.

Introduction

The concept of twentieth-century science fiction stories became a part of everyone's daily lives. The idea that triggered the interest of scientists and mathematicians, especially A. M. Turing (1950), in his proposed work *Computing Machinery and Intelligence*, was to conduct an experiment dealing with problems arising during question-answer polling to analyse if the machine could guess by asking questions and analysing responses like a human being [1].

Artificial intelligence is being driven forward by the advancement of technology and the increasing computing capabilities of computer systems. That is why the aim of the article is to consider the process of development and implementation of AI tools into the IT programmes for the court. Secondary data analysis and literature reviews have been used to determine the advantages and problems of AI tools, such as machine learning, natural language processing, and analytical systems, which have already developed and come into force in some developed countries. Taking other countries' experiences into account, we attempted to analyse the process of entering a "new era" of technology and implementing AI in Kazakhstan's courts. In order to collect the necessary data, we have considered publishing articles based on interviews given by developers and staff working on the pilot project "smart analytics."

The process of developing AI-based IT systems for judges

These changes that have occurred due to the development of technology have led to new changes in all areas, including the legal space. For example, the use of artificial intelligence in the justice system is being considered in various countries, and this list includes countries in the European Union. The European Commission for the Efficiency of Justice has begun the development of a new legal framework, which is being worked on by a new working group that is studying the feasibility and potential elements of a legal framework for the design, development, and application of artificial intelligence [2]. As required, this project is carried out in coordination with the work of other Council of Europe bodies in this field. Since the project started recently and different meetings are still being held to discuss different tasks, the concrete implementation of AI tools in the judiciary is still ongoing. This meeting will benefit from a discussion about existing

AI applications in the judiciary, which can provide a lot of information about the experience of their implementation and use. [3].

However, Judge Dori Reiling argues in her article that both IT and AI offer new opportunities for courts and judges, citing "organising information," "advice," and "prediction" as examples, but also giving examples of new challenges that judges may encounter if the algorithm is incorrectly implemented. As an example, he cites cases in the USA and England. The Correctional Offender Management Profiling for Alternative Sanctions (COMPAS) is a programme for determining, more accurately, a predictor tool in some states of the USA that helps predict the recurrence of a criminal case. It has its advantages but also disadvantages in the sense that the programme displays a higher percentage of relapse for people of African American appearance compared to people of European appearance. Furthermore, the case in England is presented as an example of a minor flaw in an IT programme that could affect and lead to an incorrect decision, as occurred in the UK in cases of alimony payments from April 2011 to January 2012.

In other words, the author argues that the main problem is the judiciary. That is, all decisions made with the help of AI still need to be verified for their correctness. Since the Netherlands has experience in internal IT development, changing workflows and implementing digital procedures require robust decision-making processes. The European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ) has developed the Ethical Guidelines for the Use of AI in the Administration of Justice. So that bad data does not influence decisions, the principles must be implemented in regulations as well as in organizations. Because, once inserted, an incorrect article or data can cause the programme to output incorrect advice, which can be a major issue for the judiciary and their management systems [4].

In other words, the thesis that the system should not independently display verdicts is confirmed by Paweł Marcin Nowotko in his work, "AI in judicial application of law and the right to a court." He argues that in the current state of the legislation in force in Poland, elements of AI are still not implemented and not in judicial application. He argues that the introduction of AI into the judicial system could lead to the risk of dehumanization, stating that the programme can still not think and decide like a person. In his work, he suggests areas of justice where AI can be involved, which include litigation in the form of civil proceedings. Although the development of AI tools will lead to the inevitable use of AI in litigation, according to the author, it should provide transparency and security and still not replace the judge but be used as an aid or support [5].

Since we have already mentioned the countries that have already implemented and use AI as a supporting tool, there is evidence of the benefits and difficulties they encountered during the implementation in litigation.

AI in the experience of developed-country courts: the United States, China

For example, in the United States, the most studied and scrutinised IT technologies with AI tools are The Arnold Foundation algorithm, COMPAS, and ComStat, which are used in the form of analysis and assumption of defendant behavior. In the work of Aleš Završnik "Criminal Justice, Artificial Intelligence Systems, and Human Rights," a case from the United States is presented, in which the case was mistakenly assessed, and in developing the program, it is required to take into account the algorithmic risk assessment [6]. Each time a programme issues a certain "verdict," as such, it is a "recommendation," which becomes burdensome in some ways for those in charge, for example, judges. It is very difficult to put forward a "verdict" beyond the proposed decision, for which it is very important to take into account the lawyer's and prosecutor's offices, as well as all possible human factors. AI is a system in which codes and algorithms are introduced, and they must be applied with all the "big data" about other similar cases and solutions.

Despite such moments, AI still has a great influence on the justice system. Zichun Xu emphasises that courts, in keeping with the great changes and volumes of cases in countries with

large populations, including the United States and China, have had to change the traditional ways of conducting cases and litigation and adopt artificial intelligence technology. That is, the most important and direct purpose of artificial intelligence is to help the judge consider more cases using the AI tools. The author argues that, judging by the current use and prospects for the development of AI in the judiciary, artificial intelligence still has obvious advantages over human judges. In his work, the benefits of an AI implemented in courts are shown as follows:

First, the emphasis is on the benefits of "more cases with fewer people," which shows an increase in cases handled in 2018 compared to 2000. Programs can solve tasks such as creating files and examining evidence using the computational characteristics of the algorithm, which allows them to process the case and presumably give a "recommendation" on the case, solving the problems of advocacy. An example is the online filing of claims, which reached up to 97.8% in 2019, as well as 100% filing in the higher courts. The percentage of Chinese high courts disclosing final cases has reached 100%. The parties applied to the judges 73,203 times, and the proportion of judges' timely responses was 85.2%. And in the future, the introduction of speech recognition technology during the hearing of the case is also expected, which is anticipated to reduce the amount of time spent on up to 30% of the material and complex material by more than 50% [7].

According to the research article "Natural Language Processing Technology Used in the Artificial Intelligence Scene of Law for Human Behavior," Jin Ning concludes that natural language processing (NLP), according to the results obtained during the study, showed good results, which can be argued that the NLP system works flawlessly [8]. The inevitable cross-disciplinary fields like machine learning, NLP, and image recognition are closely related to further "exact" solutions that will produce human-like, even superior results.

Secondly, the great use of AI in reducing paperwork. Yang, L.P. (2017) presents in his work a system of "intelligent litigation support," where advice is given on a case in accordance with the law, which has been developed by the Higher People's Court of Hebei Province. It allows judges to apply their own decisions, avoiding the problems of "different decisions in similar cases" or "inconsistent application of the law" [9]. In the fields of document automation and case filing, artificial intelligence can deconstruct the relevant case materials using text recognition, image recognition, semantic analysis, element matching, and other technologies. It can then recombine them based on the provided knowledge graphs to automatically create a brief order, element, table, or other judgement documents.

Zichun Xu concludes that artificial intelligence can help in court cases and in autonomous decision-making in many ways. Statistical modeling, analysis, and calculations will be applied to the extent that judgments can be determined by statistical modeling, analysis, and calculations and controlled by rules and standards.

Even though the benefits of the system prevail, there is still a risk similar to what happened in the USA. What W. Zuo challenges the notion that AI helps solve big cases. He states that the quantity and quality of the considered litigation cannot be an indicator of making the right decision. They cannot be directly related to the rationality of the decision-making results of the legal system of artificial intelligence. In his opinion, at present, the subject algorithm of forensic artificial intelligence is built using knowledge graphs and deep learning, but the reliability of the knowledge graph, which accurately displays cases in a visual form, depends on the degree of detail of the data and the model. Therefore, the process of developing algorithms and reviewing them still requires additional changes to the programmes [10].

Digital Kazakhstan: AI in the court

Thirty years down the road of modernization, Kazakhstan has come to the beginning of a new technological era as well. In the last ten years, changes in all spheres have led to the move to

electronic government, especially the changes in the court system. Nowadays, there are some existing information systems functioning in the daily processes of judges and court life. The Minister of Justice of the Republic of Kazakhstan states that, in fact, all criminal, administrative, or civil cases require expert examination results. Thus, the information system "E-Saraptama," which is integrated with "E-Ugolovnoye delo" and "Torelik," was developed to reduce appointment time and obtain examination results, allowing investigators and judges to appoint expert witnesses without leaving their offices [11]. There are also applications available in Kazakh and Russian for filing a lawsuit and monitoring the court hearing time (Fig. 1).

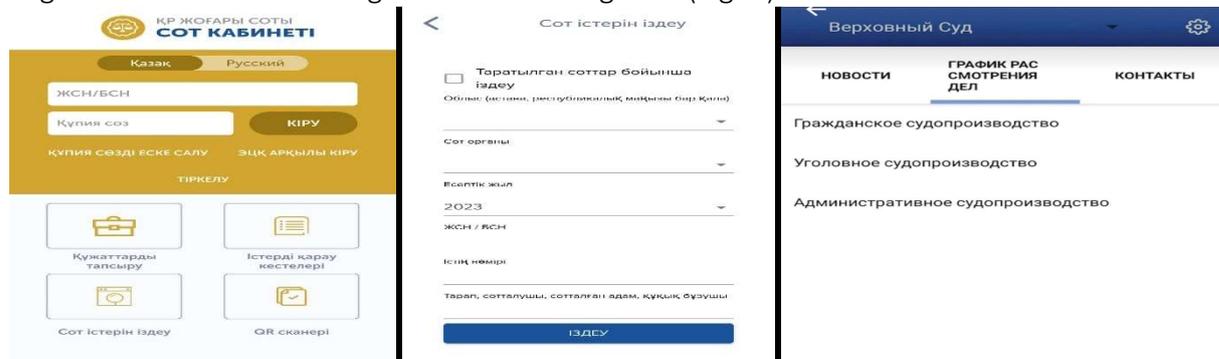


Fig.1 RK Court and Supreme Court applications

The system also allows for continuous monitoring of the progress of the examination at all stages. These benefits influenced the timing of procedural decisions, resulting in fewer criminal, civil, and administrative cases being filed [12]. To put this another way, the judiciary's unified information system enables the timely receipt of judicial acts as well as the resolution of complaints and requests [13], where participants are allowed to monitor the litigation process. In addition, there is the functioning unified platform "sud.gov.kz," established in 2014, which provides access to information about the Supreme Court and other 390 courts situated in Kazakhstan. The website's content covers the court office, court summons, and document review processes, which are available to all visitors of the site [13].

Furthermore, the court system envisions the AI leading to benefits from the computerization of cases and automatic documentation of different court processes. Thus, it is supposed that the AI-based application "smart-analytics" will help increase the number of similar cases getting verdicts in a short period of time, allowing judges to have time for more complicated and contentious cases. Referring to the link online.zakon.kz, we have learned that the project is in the process of development and implementation with the valuable contribution of the Kazakh-British Technical University and the involvement of artificial intelligence specialists from Nazarbayev University. In order to meet the consistency-enhancing system with world experience, the project office has studied the experience of existing systems in the USA, such as IBM Watson and Legal Aid; in France, Soft Law; and in Russia, RosPravosudie and ConsultantPlus. In other words, the system that must be developed is supposed to be an analogue to world systems [14].

Since 2020, citizens have been introduced to chatbots and the Judicial Office mobile applications. However, due to the financial situation, it was suspended for the time being and is planning to resume the process of implementation in 2022 [15]. As a result, the implementation of the 'Smart-analytics' judicial AI-based application (roadmap, paragraph 326) aims to incorporate AI elements into legal proceedings, consisting of four modules that cover [15]:

1. Finding similar cases depending on their meanings: Recently, judges have been unable to see the verdicts of other judges made in similar cases. However, within this IT product, judges will see decisions on similar cases in the same IT product and review all judicial acts. Yerbol Umraliev, who is the Supreme Court Judge of Kazakhstan, assured that not a single tenge from the budget was spent on it. The development is carried out with the support of NCE "Atameken" and its partners [16].

2. revealing "abnormal" judicial acts and examining them: By uploading cases, the programme gets smarter and can reveal cases with "abnormal" verdicts, either with "lighter penalties" or, vice versa, "severe ones" in comparison with the offence committed.

3. "the life cycle" of decisions made by instances. All cases with their verdicts will be available for review.

4. Predictions of the outcome of court cases: Before coming to the decision to sue someone, people can use the programme to predict the final decision of the court. The programme will be able to analyse the cases with similar situations and decisions in a way that allows it to show the final result of winning from 5–95%.

"Digital Judge" [15] will have clear decision-making algorithms as well as a "smart-analytics" assistant judge who will automatically prepare a draught judicial act.

Discussion and conclusion

Considering the experience of other countries and the need for a "transparent" judicial system that allows people to predict the possible "verdict" and "the rate of winning the process," it is vital for the current situation. From analyses of research articles related to AI-based IT programmes in the courts of China and the US, we can conclude that the developing AI-implemented IT system for assisting judges and helping the population predict cases is similar to the ones of those countries.

After comparing the systems, we concluded that in most cases, the AI will assist the judge by reducing the time it takes to file an application with the court as well as providing presumptive advice in accordance with the law, which will help the judge save time in considering the case.

Firstly, predictions: a similar system has been implemented in the US, although results have shown that the algorithm plays an important role. In Kazakhstan, it is planned to introduce a predictive application, although it differs in that here the emphasis is on the fact that residents could find out the percentage of winnings if they applied, while in the USA the programme is designed to detect alleged repetition of the violation of the law. In China, there is currently a similar programme with which residents can answer questions, get an approximate answer, and predict the result. This system occurs by downloading all considered court cases and their verdicts, and Kazakhstan also does not lag behind such innovations, since, according to the sources mentioned above, 1.2 million court cases have already been introduced into the "base." Also, as expected, as in China and other developed countries, through search engines, it will be possible to find similar cases, and the process of reviewing evidence and decisions by the judge will help reduce the burden on the judge and help make a decision within the law, which is very important.

Because everything is interconnected, the AI will also provide an approximate verdict, but such a system can influence the objective decision of the judge, as seen in the cases mentioned earlier in England and the United States. In China, such a system also works, which did not go unnoticed by scientists who are sure that the data must be large enough that the result could not be erroneous, which can lead to irreversible consequences. This system can assist judges, but we believe that the final decision should still be made through the lens of an "objective" assessment of the situation, the defendant's life cycle, whether or not he or she was convicted, and it is critical to consider the reason for this criminal or administrative violation by a human being, in other words, by the judge.

In accordance with the "roadmap" of Kazakhstan to join the developed countries and ease the process of filing similar cases that allow judges to judge fairly and avoid abnormal cases in the future, implementing AI tools into IT applications and programmes is required. As "e-government," "e-Torelik," "e-Ugolovnoye delo," and "e-saraptama," it is supposed that "smart-analytics" will be a help for judges in order to check all possible articles that must be taken into account and compared with other "life-cycle" decisions that have been made by instances so far.

References

1. A. M. Turing (1950) Computing Machinery and Intelligence. Mind 49: 433-460. <https://redirect.cs.umbc.edu/courses/471/papers/turing.pdf>
2. Cyberjustice and artificial intelligence used in the field of justice <https://www.coe.int/en/web/cepej/cepej-working-group-cyber-just>
3. 2022 – 2025 CEPEJ Action plan: “Digitalisation for a better justice” <https://rm.coe.int/cepej-2021-16-en-revised-roadmap-follow-up-charter/1680a4cf2f>
4. Reiling, A.D. (Dory) (2020) Courts and Artificial Intelligence. International Journal for Court Administration, 11(2), p.8. DOI: <http://doi.org/10.36745/ijca.343>
5. Paweł Marcin Nowotko (2021) AI in judicial application of law and the right to a court // Science Direct. Procedia Computer Science 192. -2220–2228.
6. Aleš Završnik (2020) Criminal justice, artificial intelligence systems, and human rights ERA Forum 20:567–583 <https://doi.org/10.1007/s12027-020-00602-0>
7. Zichun Xu (2022) Human Judges in the Era of Artificial Intelligence: Challenges and Opportunities// Applied Artificial Intelligence, 36:1, 2013652, DOI: 10.1080/08839514.2021.2013652
8. Jin Ning (2022) Natural Language Processing Technology Used in Artificial Intelligence Scene of Law for Human Behavior // Hindawi Wireless Communications and Mobile Computing Volume 2022, Article ID 6606588, 8 pages <https://doi.org/10.1155/2022/6606588>
9. Yang, L. P. (2017). Practice and think about the construction of smart courts. People’s Court News(China), published on October 25
10. Zuo, W. M. (2018) Some thoughts on the application prospects of legal artificial intelligence in China. Tsinghua Law Science 12(2):108–24.
11. Aleksandra Vlasova (2021)Tsifrovaya yustitsiya // Kazakhstanskaya Pravda <https://old.kazpravda.kz/fresh/view/tsifrovaya-ustitsiya>
12. Nurlan Kosay (2021) Adilet salasyndagy ush kezen // E-newspaper ‘Aykyn’ <https://aikyn.kz/133010/edilet-salasyndagy-ush-kezen/>
13. Akhmetzakirov N.(2020) Digitalizing Kazakhstan’s Courts: Keeping Up with the Times // Legal Issues in the Digital Era, no 2 - pp. 173–177. <https://sud.gov.kz/eng/massmedia/akhmetzakirov-n-digitalizing-kazakhstans-courts-keeping-times-legal-issues-digital-erano-2>
14. Prognozirovat' sudebnyye resheniya pomozhet iskusstvennyy intellect https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32326398&pos=3;-51#pos=3;-51
15. Mark Severyanin (2021) Chto proiskhodit s sudebnoy reformoy Kazakhstana - mneniye Chto uzhe sdelano i chto predstoit. // Liter publishing <https://liter.kz/chno-proishodit-s-sudebnoy-reformoy-kazahstana-mnenie/>
16. I.Berzhanova (2021) Reforma sudebnoy sistemy: konservatizm ili progress? // «Kazakhstanskaya pravda» <https://sud.gov.kz/rus/massmedia/reforma-sudebnoy-sistemy-konservatizm-ili-progress-iberzhanova-kazakhstanskaya-pravda>

ABAI'S NOETIC LEGACY: A LINGO-PHILOSOPHICAL PARADIGM

Salkynbay Anarkul Bekmirzakizi

Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Kazakh Linguistics, Al-Farabi Kazakh National University

Introduction

The idea of the article is to study Abai's humanistic teachings, his conclusions about the love of mankind on the basis of new logical-semantic, lingo-philosophical directions to show the world. The aim is to demonstrate the important role of the concept of "a perfect man" in the formation of an individual, analyze the basic concepts, and determine the theoretical position in the cognitive direction.

In order to show the passionate nature of Abai's poetry on the world scientific channel, it is needed to analyze the main conceptual concepts in the poet's work, to determine the national spiritual and cultural knowledge on the basis of semantic and cognitive aspects.

The study of Abai's works in terms of axiological assessment allows one to study the semantics of the assessment of a set of language units at different levels. In the category of assessment, the HUMAN is taken as the main object, and the perception of human values is of paramount importance, that is, all the qualities of human nature are important parts of this category. Assessment is studied in world linguistics as a logical-semantic category. In order to show the Abai phenomenon at the world level, a comprehensive study of the concept of "the perfect man" through an axiological assessment is relevant.

The in-depth scientific study of the fact that the main source of the phenomenon of Abai in the world is the idea of love for humanity researches the principles of the concept of "perfect man" from a logical-semantic and lingo-philosophical point of view. Cognitive analysis of the poetic semantics of Abai's work in the context of the internal harmonious nature of time and space study the information provided through the poetic text, based on the methodological and aesthetic basis of verbal wisdom, as a manifestation of the ideas of humanism, formed on the basis of the worldview of the Great Steppe.

Content analysis and Methods

As axiological research began in modern humanitarian sciences [1-6], the field of axiological linguistics formed. The relationship of axiology and linguistics in world linguistics is considered in the system Man - Language - Society - Culture - World. The social significance of this system is unique, firstly, in the fact that the role of language in society is determined, and secondly, in that the interaction between people is assessed through discourse in speech. The scientific novelty of the article is the study of the attitude of the individual and society to values through linguistic data, using the lingo-philosophical direction of recognizing the inner world of the linguistic personality. Linguistic axiology is based on the study of socially important values in culture, time and space by the method of assessing the virtues of Abai. According to N.D. Arutyunova, assessment is a cognitive act, according to which the attitude of the subject to the object being assessed is determined to determine the place of the person in life and activity [2. 124].

The following example shows the aforementioned significance of Abai's virtues:

It pains me now to realise that I
have tinkered

With nature's gifts and lived my life in vain.

I thought myself one of the rarest thinkers,
But empty is my fame... Alas, I have no aim.
I fell back with the backward, and the tug
Of ignorance held me in constant thrall.
My witticisms were pointless, flat and smug,
I never hesitated to condemn or else extol.
A man who's straight we all suspect of guile.
While blatant liars prosper of our choosing.
We cover up aversion with a smile,
And human worth may very well be losing.
Inconstancy and idleness are our greatest banes.
We put no faith in loyalty of friends,

Our warmth of feeling all too quickly wanes,
We cool too soon: a trifling hurt offends.
But genuine love and friendship mean a unity of hearts,
No isolation, no withdrawal, no offence.
And in our usage, it is just a farce,
Mere words that have no value and no sense.
I have no one to love now, and no friend.
In disillusionment I turned to writing verse.
When I was pure in heart, how without end,
How fascinating seemed the universe!
Yes, friendship is a gift from God, a gift divine.
You cleanse your conscience when confessing
to a friend.

I tried to form some friendships in my time,
But they were savaged into shreds by ignorance again.
My soul craves friendship, seeks it daily,
My heart is aching for it, and while I
Have never known a friend who'd not betray me,
I sing a hymn to friendship for all time!

Translated by Olga Shartse

This field of study of the Kazakh language has not yet researched. The main values in the spiritual culture of Kazakh culture to this day are Abai's poetry and teachings. The main scientific novelty of the project will be the deep discovery of fundamental human problems in Abai's work, the study of the path to goodness, the way to become a "perfect man" from an axiological point of view. Evaluation is the main concept of axiological analysis. For the first time in the research paradigm of a study, the main concepts of axiological analysis - evaluation, value, value orientation, word power, and word energy - become the object of study for the first time.

The study of Abai's works in Kazakh science begins with the works of Alash intellectuals. Alikhan Bukeikhanov was the first to give a scientific opinion about Abai's life and poetic art. A. Bukeikhanov's biography "Abai (Ibrahim) Kunanbayev" in 1905 [7], A. Baitursynuly's article "Kazakhstan's main poet" [8], Mirzhakyp Dulatuly's article "Abai" published in the newspaper "Kazakh" on July 23, 1914 [9], It is worth noting the article by Zh. Aimauly and M. Auezov (signed by "Two") "Abai's Art and Service", published in 1918 in the magazine "Abai" №2 [10].

Academician M. Auezov's merits are immeasurable to developing the science of Abai studies [11, 12]. It is known that K. Mukhamedkhanuly, under the guidance of the famous M. Auezov,

Are senseless words that long have lost
their meaning.
It's common to make much of gossip, lies
and rumours
To flee from knowledge and avoid all thought.

Translated by Olga Shartse

Presenting a systematic scientific conclusion about values is considered the main scientific novelty of the project. That is, the system of values is linguistically grouped, systematized, the work is carried out: legal value, historical and cultural value, communication value, scientific and cognitive value, religious value, aesthetic and artistic values, natural values related to ecology, ethical values, national values, economic value, etc.

Discussion and Results

In the scientific article, the main axiological categories in the great Kazakh thinker Abai's works were studied. The human mind has always defined the good in human nature as a noetic value, and the golden anchor of Abai's works is Mankind, along with the Human's path to goodness. The main value of the concept of "a perfect man" created by the thinker is to love the Creator God, to love mankind. In addition, the way to achieve such a position is the way of goodness. The main relevance of the article is a deep cognitive, linguacultural, logical-semantic, lingo-philosophical study of the great thinker's idea: "After calling myself a Human, I will be ignorant again," "Love a human, feel the wisdom of God, what else interesting is there in life?"

The spiritual demand in modern Kazakh society requires a scientific assessment of Abai's works as a spiritual value, the teaching of "the perfect man" in schools and colleges, the promotion of Abai's teachings, which are the basis of the cultural and spiritual code. In his article "Abai and Kazakhstan in the XXI century", President Kassym-Zhomart Tokayev said: "We need to re-examine Abai's concept of a "perfect man". Our scientists need to do new research in this area. I believe that the concept of "perfect man" should, in fact, become the cornerstone of any sphere of our lives, public administration and education, business and family institutions", - he wrote. <https://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-abai-zhane-hi-gasyrdagy-kazakstan-atty-makalasy>

Through the works of Abai, the doctrine of the nature of human values, their place in social reality and the structure of the world of values was born in the Kazakh soil. Introduced by the French scientist P. Lipi, the system of philosophical concepts, developed by E. von Hartmann's theoretical logic, is intertwined in the works of Abai based on the Kazakh worldview, defined as the main values of the spiritual growth of the individual, and a clear path to the level of "the perfect man". The main feature of the work is the analysis of the value of the great path of goodness, instructed by Abai, through the meaning of the word. The study of the nature, essence, spiritual and cultural cognitive dimension of value in the context of linguistics is different from the philosophical aspect of axiology. If the study of the value chain in the achievements of different civilizations, the formation of cultural values, the specific genes and directions of its development is a philosophical aspect. In the article we studied the background of the ideas of humanism, formed based on the worldview of the Great Steppe in the works of Abai, we will consider the doctrine of the realm of words in the linguacultural and lingo-philosophical context.

It is known that Abai recognizes the basis of the doctrine of "the perfect man" as "Only three things are human qualities: great valor, radiant mind, and warm heart." It is necessary to present this doctrine in the world space and scientifically and theoretically assess its axiological nature and the fact that it is a manifestation of the main concept of the great motive formed in the Great Steppe.

We believe that the main novelty of Abai is his passionate assessment of human nature at the human level. It is scientifically analyzed that the idea of feeling the wisdom of God and loving mankind began not only with Abai, but also with the wisdom of the Kazakh worldview, Kazakh proverbs, and works of poets. In the new content, in a special form, with new results, absorbing the knowledge of the East, the language experience and the rich taste in the system of thought.

The importance of evaluation in Abai's poems is in clarity and precision. Cognitive experience is the basis, motivated and presented in a new quality for the benefit of the people.

If an empty heart is accompanied
By a lack of reason and will,
The immortal light of the soul will fade
And your human worth will be nil.
It skims o'er the surface, my will-less mind
And no longer can sound the depths.
Oh my friends, my spirit is worn and tired
'Tis indeed high time that it slept.
When you curb the urges of mortal flesh
'Tis with pity you bid them adieu.
But if you should fall in your flesh's snare
The one to be pitied is you.
For then you become a senseless brute
Whose soul is both dark and dim.
Whosoever fails to fathom the depths
Life loses all colour for him.
no more can I say that I am a man;
Surrounded by gloom, I stand.
How can I find any sense in life
When ignorance binds my land?

Translated by Dorian Rottenberg

The integrity of a poem depends entirely on the integrity of the thought. Thought is subjective, when it is not yet marked by words, it is known only to the owner of that thought. The structural integrity of the text is the appearance of semantic and communicative integrity.

Moreover, the semantic integrity of the text is determined by the theme, the general content and the main idea conveyed through the content. The integrity of the text is closely related to the concept of "individuality". In the study, the integrity and individuality of Abai's thought is assessed as a value of the poet's works and is studied in a new way from the linguistic and philosophical point of view. The world of values in the Kazakh national identity reflects the spiritual activity of the nation, its spiritual wealth, and the peculiarities of its moral consciousness. It is studied that the ideological values in Abai's work are integrated with the world spiritual values.

After analyzing the exact line of thought in the poems of Abai, it has been discovered that his history through the meaning of the word, and through the words to recognize the personality of the poet or individual, the inner world and nature, and the expression of the heart. On this basis, to show the image of the nation, the country, the people behind the poet, and the worldview. Abai's wisdom is compared with the Kazakh environment of that time, the Kazakh style of education and science. It is shown that Abai became a real healer of the people, the nation, who did not kill the country, the people, told about the disease, and recognized the disease, found the right way and means of writing.

Individuality and integrity in text theory is valued as an important feature that reflects the uniqueness and properties of the text. The definition of the categories of individuality and integrity at the level of text semantics provides many opportunities for in-depth study of the peculiarities

of the system of thought and the birth of the word. Psycholinguists in modern linguistics [A.C. Stern, U.A. Sorokin, L.V. Saharny] to study the relationship between individuality and integrity at the level of textual semantics, to determine its significance in understanding and perceiving the nature of the text.

The concept of integrity is the organizer of the content and communicative nature of the text. Learning that individuality and integrity in a poem come together to be the key to defining the overall content. Integrity in Abai's work acquires a special new content not only in the individual meanings of words or concepts that give individual words, but also in the context and text. Integrity in Abai's work is the integrity of thought. It is studied from the lingo-philosophical aspect that it touches on the notions of human virtue and makes an immeasurable contribution to human values. The meaning of a word, being a reflection of the author's thought, should be determined only by the meaning that appears in the sentence or in the context. The essence of Wittgenstein's statement "The world is a collection of facts, not objects" is analyzed on the basis of the study of the concept of integrity in Abai's poems.

The study of the language of poetry in the logical-semantic and lingo-philosophical direction is especially difficult, because poetry is a special kind of speech. In world science, the main scientific novelty and significance of the project is the analysis of the lingo-philosophical features and worldview of Abai's poetry, based on the research of scientists such as K. Jung, F. De Saussure, R. Jakobson, L. Wittgenstein and M. Bakhtin

In order to express a scientific opinion on the spiritual value of the poet's work, there is a scientific novelty of the conceptual structure of the word and the possibility of the "image of the world" reflected in the mind, the study of the conceptual system in the work, the study of causality, text integrity and individuality, for it was studied for the first time.

Abai's works need to be further studied in depth, from the cognitive background - logical-semantic, cognitive - to the lingo-philosophical channel.

One of the main novelties of the study is that for the first time the main research object and the main theoretical principles of axiological linguistics as a branch of Kazakh linguistics were considered and studied.

The main important aspect and scientific novelty of the study was the study of Abai's passion for humanity, the principle of "love all of mankind as your sibling" in new scientific and theoretical directions to bring it to the world level.

The project is the first study to research basic principles of the great thinker's concept "perfect man" in the field of axiological linguistics. The concept of "a perfect man" in Abai's poetry is considered the main spiritual value of the Kazakh nation, the national code.

The scientific novelty was the study of the spiritual nature of the Kazakhs as a poetic world based on artistic reality, the transformation of the poet's work into human values, the study of aesthetic, artistic and poetic features in a scientific direction.

In order for the idea of "Love all mankind as brothers" to become the good of humankind, it is important to study the humanistic ideas and principles of goodness in his poems in a new direction based on new scientific theories. The human factor is very important for modern society, the importance of the article is to justify the appearance of the personality, the ways to achieve a complete peace and become a full-fledged person through the concepts of great valor, radiant mind, warm heart proposed by Abai. It is known that issues such as "human life", "the essence of human life" in the twentieth century in Europe formed the principles of existentialism. Existentialism seeks to solve many philosophical issues, such as self-knowledge, the meaning of life and death, the meaning of freedom, morality, mercy, beauty, justice and truth, the purpose of man's birth, his place in society. The sage Abai emphasizes the importance of self-esteem, the human superiority of self-esteem, the work of the intelligent soul, by saying, "He will divide the wise into forty, He will judge everything by himself."

Bibliography

- 1 Arutjunova, N. D. Yazyk i mir cheloveka. - M. 1999. - p. 896.
- 2 Vol'f E.M. Funkcional'naja semantika ocenki. - M.: Editorial URSS, 2002. - p. 280.
- 3 Serebrennikova E.F., Vikulova L.G., Plotnikova S.N. Aksiologija i lingvistika: jetnosemiotrija cennostnyh smyslov: kollektivnaja monografi. – M.: Tezurus, 2011. - p. 352.
- 4 Il'in V.V. Aksiologija. - M.: Izd-vo MGU, 2005 - p. 216 <http://www.twirpx.com/file/963430/>
- 5 Kagan M.S. Filosofskaja teorija cennosti. - SPb. Petropolis, 1997. - p. 205.
- 6 Bukejhanov A. Abai (Ibragim) Kunanbaev. // Zapiski Semipalatinskogo Podotdela Zapadno-Sibirskogo otdela Imperatorskogo ruskogo geograficheskogo Obshhestva, 1907, Vyp. 3. P. 1-8., Qyr balasy. Turk, qyrgyz, qazaq ham handar shezhiresi // Qazaq. - 1913. - 28 April. - №12.
- 7 Baytursynov A. Qazaqtyn bas aqyny // Qazaq. – 1913. - 23 qarasha. - №39; -30 qarasha, - №40; - №43.
- 8 Dulatuly M. Abai. // Qazaq. – 1914. - 23 mausym. - №67.
- 9 Ekeu. Abaidan songy aqyndar // Abai, 1918, №5. P. 1-6.
- 10 Auezov M. Zhiyirma tomдық shygarmalar zhinagy 20 t. – Almaty: Zhazushy, 1985.
- 11 Auezov M. Abaitanu daristerinin derek kozderi. – Almaty: Sanat, 1997.
- 12 Mukhametkhanov Q. Abai muragerleri. –Almaty: Atamura, 1995. - 208 p.
- 13 Zhubanov Q. Abai – qazaq adebiyetinin klassigi. / Kitapta: Abai tagylymy. –Almaty: Zhazushy, 1986. - 432 p.
- 14 Bozheev M. Abaidyn aqyndyq ainalasy. –Almaty: Zhazushy, 1971. -112 p.
- 15 Kenzhebayev B. Qazaq khalqynyn XX gasyr basyndagy democrat-zhazushylary. – Almaty: Kazakhstan, 1958. – 308 p.
- 16 Myrzakhmetuly M. Abaitanu. Oqu quraly. – Almaty, 2010. – 152 p.
- 17 Akhmetov Z. Abaidyn aqyndyq alemi. – Almaty: Ana tili, 1995. -255 p.
- 18 Abai. Entsiklopedia. Red. basqargan R. Nurgaliyev. – Almaty: Atamura, 1995. – 720 p.
- 19 Syzdyq R. Abaidyn soz ornegi: oqulyq / R. Syzdyq. - Almaty: Arys, 2004. - 208 p.
- 20 Abai tili sozdigi. Almaty: Oner, 2011. - 616 p.
- 21 Salkynbay A.B. Abai sozinin lingvopoetikasy. – Almaty, 250 p.

ФОРМУЛЫ ТОЛКОВАНИЯ РУССКИХ ГЛАГОЛОВ ДЛИТЕЛЬНО- ОГРАНИЧИТЕЛЬНОГО СПОСОБА ДЕЙСТВИЯ

Миятбекова Зилиха Усмаханбетовна

к.ф.н., доцент Южно-Казахстанского университета имни М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

Абитова Гаухар Оразовна

к.ф.н., доцент Южно-Казахстанского университета имни М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

Керимжанова Акмарал Сейткеримовна

старший преподаватель Южно-Казахстанского университета имни М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

В отличие от финитивных глаголов, формулы толкования глаголов данного способа действия, более многообразны и практически неисчислимы.

Глаголы с приставкой *про* – имеют более сложную семантическую структуру. Предполагая, что формулы толкования в какой – то мере отражают эту структуру, проанализируем типы формул толкования ограничительно-двигательных глаголов с приставкой *про*-

Структура словарной статьи глаголов с приставкой *про* – гораздо сложнее, чем глаголов финитивного способа действия

Фактически в дефинициях глаголов длительно-ограничительно-двигательного способа действия невозможно использовать эквивалентно-аналитические формулы толкования в том виде, в каком они представлены в определениях значений начинательности и финитивности. Причиной тому является отсутствие однозначных и регулярных аналитических конструкций для выражения данного значения. И все – таки авторы словарей пытаются использовать именно этот тип толкования, всякий раз стремясь найти именно аналитическую эквивалентную конструкцию. Как мы полагаем, это объясняется интуитивным стремлением лексикологов выделить сему терминативности в структуре толкования. Из – за отсутствия простых регулярных конструкций толкования данного типа «отягощаются» описательной частью. С.: повертеть – провести некоторое время, вертя; проварить – провести некоторое время варя; проворчать – провести некоторое время ворча; проборонить – провести некоторое время, бороня; продумать – провести некоторое время, думая; прожарить – провести какое жаря что-нибудь; прожужжать – провести некоторое время жужжа; прозвонить – провести некоторое время, звоня; проканителиться – провести какое-нибудь время, канителясь; прокараулить – провести какое-нибудь время, карауля кого – что –нибудь; прокидать – провести какое-нибудь время, кидая что-н.; проколоть – провести какое-нибудь время коля; прокопать – провести какое – н время, копя; прокрасить – провести какое-н. время, крася что-н; прокричать – провести какое-н. время, крича и т.п.

Данная формула состоит из трех частей: приставочного глагола (общего для всех формул, в данном случае – провести), деепричастия (от бесприставочного глагола) и словосочетания – показателя временного ограничения (чаще всего выраженного сочетанием «какое-нибудь время»).

Семантика производного глагола (конкретное лексическое наполнение) раскрывается и другим путем. Тогда данная формула приобретает следующий вид *прочертить* – провести какое-нибудь время, занимаясь черчением; *простричь* - провести какое-нибудь время, занимаясь стрижкой; *проточить* - провести какое-нибудь время, занимаясь точением; *протопить* - провести какое-нибудь время, занимаясь топкой чего-нибудь; *пропеть* - провести какое-нибудь время, занимаясь пением, и др. В описательной части этой формулы используется нейтральное деепричастие в сочетании с глагольными существительными. В целом деепричастие в сочетании с отглагольными существительными. В целом словари последовательно применяют эту разновидность формул в случаях, когда образование деепричастия от производящего глагола либо затруднено, либо ненормативно, или вызывает какие-то нежелательные для словарного толкования ассоциации (*точить* – *точа*, *чертить* – *чертя*, *стричь* - ...), хотя первое значение, например, глагол *прочертить*, истолковано так: «чертя первое значение, например, глагол *прочертить*, истолковано так «чертя, провести» *вычертить* (линию)/26/.

Словосочетание *провести в игре* и *провести играя* (о времени) в принципе синонимичны, поэтому в целом ряде случаев они взаимозаменяемы... В словаре одинаково представлены обе модели в пределах эквивалентно-аналитической формулы толкования. Например: *прорыть* - провести какое-нибудь время, в рытье чего-нибудь; *прошить* - провести какое-нибудь время за шитьем; *проходить* - провести какое-нибудь время в ходьбе; *прострелять* - провести какое-нибудь время в стрельбе; *простонать* - провести какое-нибудь время в столах; *прорезать* - провести какое-нибудь время в резке чего-нибудь; *прополоть* - провести какое-нибудь время в полке чего-н.; *пропахать* - провести какое-нибудь время в пахоте; *промолчать* - провести какое-нибудь время в молчании, *проездить* – провести какое-нибудь время в езде и др. Обе формулы имеют четкую дистрибуцию, поэтому толкования такого типа вполне последовательны. Много таких толкований и в других словарях.

В словаре Д.Н. Ушакова читаем: *проболет* – *пробыть* какое-нибудь определенное время в бреду, в бредовом состоянии; *проблестать* – *пробыть*, блистая, какое-нибудь определенное время. Обычно глагол *пробыть* употребляется в толкованиях глаголов состояния. Во всех словарях эпизодически в формуле толкования используется глагол *просуществовать*. Например: *простоять* – *просуществовать*, не разрушаясь, сохраняясь; *прожить* - *пробыть* живым, *просуществовать* какое-нибудь время, *протянуть* – *просуществовать*, *прожить* (раг.).

Эквивалентно-аналитические формулы являются узкоспециализированными формулами выражения значения длительно-ограничительного способа действия. Сложность самих значений приводит к тому, что аналитическая конструкция осложняется в описательной части, поэтому в толковании данных глаголов этот тип определения всегда комбинируется с описательным способом (наиболее показательные случаи толкования слов типа *проболтаться*, *прохохотаться*).

Варианты комбинаций очень разнообразны. Примеры: *прощупать* – *провести* какое-нибудь время, *щупая* с целью исследования/; *проловить* – *провести* какое-нибудь время, *ловя*, занимаясь ловлей /; - *пробеседовать* – *провести* какое-либо время в беседе с кем-либо. Как видим, случаи разворачивания описательной части вызваны стремлением составителей уточнить дополнительные компоненты значения.

В наиболее типичном виде эквивалентно-аналитическая формула представлена в словаре Д.Н. Ушакова. В малом академическом словаре и в словаре М.И. Ожегова в основном используется два варианта, которые почти синонимичны (Оср. в *провизжать* – «*визжать* в течение какого-либо времени» и *пробеседовать* - *провести* какое-либо время в беседе с кем-либо), что конечно же, совершенно излишне. В большом академическом

словаре чаще, чем в других словарях, не отмечается длительно-ограничительное значение глаголов. Например, в статьях, посвященных глаголам *промычать* и *промяукать*, это значение не выделено.

Синонимические формулы толкования во всех словарях представлены в весьма ограниченном количестве и реже осложнены в своей описательной части. В компонентах формулы имеется сема длительности, которая выражена приставочным глаголом со значением ограничения (сочетанием *какое-то время*). Необходимость в описательной части отпадает, поскольку конкретное лексическое наполнение передается с помощью синонимичного глагола: *просуществовать* – прожить, продлиться какое-нибудь время; *протянуть* – просуществовать, прожить/.

В некоторых толкованиях в качестве синонима используется та же основа с синонимичной приставкой *по-*: *прокатать* – покатать какое-нибудь время. Применение этих формул имеет место в том случае, когда толкуемый синоним более нейтрален и объяснен в соответствующей статье.

Нетрудно заметить, что в качестве синонимов используются приставочные же глаголы. В первом случае с приставкой *про-*, а во втором тот же глагол с приставкой *по-*. Сема способа действия передается с помощью сочетания *какое – то время*.

Описательный способ толкования ограничительных глаголов связан со стремлением выразить их конкретное лексическое наполнение с помощью перифраз с глаголом и мотивирующим существительным, а во второй части – установлением временных ограничений, например, *промариновать* – пропитать маринадом. Этот же глагол во втором значении истолкован часто описательно: «2.Перен. Намеренно задержать на какое-нибудь время, откладывая решение, исполнение чего-нибудь. Дело промариновали целый месяц. Ср. также:

Прокашлять – подвергнуться приступам кашля в течение какого-нибудь времени, Всю ночь прокашлял.

Протерпеть – проявить терпение по отношению к кому – чему н. в течение какого-нибудь времени. Минуты не может протерпеть.

Проморозить – продержать на морозе (семы длительности и ограничительности здесь не внесены).

Промучить – подвергнуть мучениям в течение какого-нибудь времени.

Проморить – в течение какого-нибудь времени заставить голодать.2. Подвергнув лишениям, продержать долго где-нибудь. Проморить в тюрьме.

Глагол *промариновать* в первом значении имеет чисто видовую приставку *про-*. Во втором значении, повторяя полисемию своего производящего (которое само по себе имеет значение, связанное с длительностью), он обретает временное значение. Это сложный случай, но довольно распространенный среди глаголов с приставкой *про-*. То же самое наблюдается и в глаголе *проморить* и др.

Терминатив длительно-ограничительного способа действия в казахском языке не имеет столь же однозначных способов выражения, как финитивный терминатив. Однако совершенно очевидно, что чистая длительность в основном выражается либо вспомогательными глаголами продолжения действия, либо простыми формами глагола. Дополнительные оттенки законченности и результативности действия передаются вспомогательными глаголами *шығу, өту, кету, келу*, что передает наречное транслокативное значение приставки *про-*.

РЕАЛИЗАЦИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ ГЕНЕТИВНОСТИ НА РАЗЛИЧНЫХ ЯЗЫКОВЫХ УРОВНЯХ

Миятбекова Зилиха Усмаханбетовна

к.ф.н., доцент Южно-Казахстанского университета имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

Кысмуратова Жумагуль Токтасыновна

старший преподаватель Южно-Казахстанского университета имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

Адирбекова Назгуль

старший преподаватель Южно-Казахстанского университета имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

Идея функционально-семантического поля в современном русском языке - это выражение средствами разных языковых уровней знаковой определенности пола актанта. «Одно и то же содержание может быть передано посредством средств грамматики, а также лексики. Хотя данное явление можно наблюдать и в пределах одного языка, особенно ярко оно выступает при сопоставлении типологически несходных языков».

Ядром функционально семантического поля генетивности является система коммуникативно реализуемых оппозиций с денотативным значением на основе идеи генетивности. Однако мужской и женский грамматический род лексических наполнителей актантных синтаксических позиций не всегда образуют эквиолентную оппозицию, ввиду полифункциональности мужского грамматического рода актантов, которая в первую очередь, выражается в гиперонимической функции «маскулинизмов» даже в тех случаях, когда существует дериватологическая эквиолентная оппозиция с денотативным значением, реализованная в коррелятивной по признаку рода паре актантов. «Существительные с модификационным значением женскости используются и вновь образуются при необходимости подчеркнуть половую принадлежность лица. В том случае, когда же такой необходимости нет, для обозначения лиц женского пола широко используются соответствующие существительные мужского рода, лишённые сами по себе указаний на половую принадлежность».

Для выполнения функции родового обозначения существительных используются знаки с различными типами сигнификации, но, и в целом, можно говорить о том, что десигнативный мотив номинации является основополагающим признаком формирования эквиолентных оппозиций, в которых дистинктивным элементом служит грамматический род актантов. В ряде случаев, по такой же причине затрудняется кодификация информации в ряде случаев: «Разве ты не знаешь, что я *старый боевой конь, старая бестужевка, Юрочка*» (Б.Пастернак, Доктор Живаго). Если в номинативном значении «*конь - лошадь*» - коррелятивная по признаку рода пара, то применение словесного комплекса «*боевая лошадь*» может вызвать нежелательный метафорический эффект. В другом примере: «Мы

обожаем фильм об очеровательной *несмышленишке* восемнадцати лет, которая по велению матери пошла за солью» (Смена. – 1986. - №20), - удачно сформирован неологизм коррелятив женского рода.

Семиотическую всеобщность можно «определить как универсальную коммуникативную способность, как одну из особенностей языка, которую следует понимать в том смысле, что язык способен выразить все, что для коммуникативных возможностей языка не существует границ». Следующим деструктивным моментом равноправного речевого функционирования существительных мужского и женского грамматического рода выступает предпочтительное употребление существительных мужского рода, их стилистическая немаркированность, а в ряде случаев экстралингвистическая престижность «маскулинизмов». Например: «Я никогда *героем* не была ...» (О. Бергольц); «Поэму Цветаевой отличают глубокий психологизм, достоверность страстей. Поэт сумел передать сложные, драматические человеческие чувства...» (Огонек. – 1986.- №5). Полифункциональность существительных мужского рода приводит к тому, что одно и то же значение в пределах ограниченной коммуникативной единицы обозначается сигнификатами в форме существительных и мужского и женского рода: «К сожалению, целебный воздух Башкирии не помог через два года после этого против руки убийц, покончивших с нею и ее матерью, известным историком А.Я. Ефименко...» (В.пяст, Встречи). Функционирующий коррелятив женского рода имеет сниженную стилистическую окраску: «...Глупую, коротконогую, злобную *историчку* мы терпеть не могли» (Юность. – 1988. –№4).

Оппозитивные отношения наблюдаются в коррелятивных по признаку грамматического рода парах симилятивных актантов, конструктивно снабженных контрастными знаками-актуализаторами. Обычно эту функцию наполняют суффиксы лица: *-ист/-к(а)*, *-тель/-ниц(а)*, *-ник/-ниц(а)*, *-чик/-чица*, *щик\-щица* и др. Следовательно. Доминантой функционально-семантического поля генетивности функционально-семантическом поле выражения значения половой отнесенности лица является словообразовательная категория, то есть словообразовательные средства являются конституентами ФСП генетивности: *учитель - учительница, виновник – виновница, велосипедист – велосипедистка, гонщик – гонщица* и т.д.

Половая дифференциация экзотических животных типа «леопард» также является семантическим фоном. Что обусловлено особенностями их денотативного значения: в ближайшей природе не встречаются. Пол других животных являлся семантическим фоном в акте номинации по другим причинам, например: человек не мог различать визуально пол таких животных, как сурок, куница, белка и другие. Если пол десигната являлся семантической фигурой в процессе знакообразования, то в соответствии с актуальностью этой информации он лексикализовывался в наполнителях коррелятивных по признаку грамматического рода парах актантов, причем степень актуальности находится в определенной пропорции со способом корреляции: петух – курица (супплетивный), осел – ослица (суффиксальный). Таким образом, род одушевленных имен существительных всегда обладает денотативным значением, а примеры некоррелятивных пар зоонимов правильнее определять как гиперонимы – муравей: мураш – мурашка; куница: самец куницы – куница и другие.

Но словообразовательная категория не является единственным способом выражения значения половой отнесенности лица в ФСП генетивности. Кроме доминирующих словообразовательных средств имеется и рецессивный конституент ФСП генетивности. Родовая корреляция актантов может формироваться и за счет средств словоизменения, этот способ манифестируют субстантивы: раненый - раненая, служащий – служащая, обвиняемый - обвиняемая; и их конструктивные аналоги – коррелятивы с нулевыми суффиксами женской модификации: кум – кума, супруг – супруга, жираф – жирафа. Поэтому

правомернее говорить о морфолого-словообразовательной категории, на основе которой формируется ФСП выражения идеи половой дифференциации актантов. С теоретической точки зрения вариативность языковой реализации есть проявление принципа экономии. Поскольку все возможности языкового членения полностью не используются, каждая из единиц языка обладает полем дисперсии (наиболее употребительная мера рассеивания, то есть отклонения от среднего), в пределах которого размещаются варианты ее употребления; границы поля определяются полем дисперсии соседних единиц. Например: «в комнате стонал *раненый*; пришел солдат, *раненный в руку*».

Исследование семиологической природы родовой корреляции актантов на материале современного русского языка позволяет внести определенный вклад в функционально-ономасиологическое изучение языковых единиц. Рассмотрение средств выражения идеи генетивности, лежащей в основе знаковой природы родовой корреляции актантов, с функционально-ономасиологической точки зрения дает возможность судить о конкретном русском варианте языковой интерпретации СК генетивности более полно, так как ФСП генетивности в русском языке структурируется средствами всех значимых уровней языка.

ФСП генетивности представляет собой совокупность лексических, лексико-грамматических и грамматических средств, объединенных в соответствии с принадлежностью к семантической зоне, возникшей на основе идеи противопоставления актантов по признаку половой отнесенности.

ФСП генетивности – одно из немногих ФСП в современном русском языке с доминированием словообразовательного типа оппозиций на морфолого-словообразовательном уровне, а не морфологического – с более высокой степенью универсальности – типа оппозиции актантов, в которых дистинктивным элементом служит грамматический род.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

Виноградов В.В. Русский язык/ Грамматическое учение о слове / : Учебн. Пособие для вузов / Отв. Ред. Г.А. Золотова – 3-е изд., испр.-М.: Высш.шк., 1986. –С. 83.

Уорф. Б.Л. Грамматические категории / Принципы типологического анализа языков различного строя: Переводы / Сост. О.Г. Ревзина; Отв. Ред. Б.А. Успенский – М.: Наука, 1972. – С.45.

Мучник И.П. Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке. – М.: Наука, 1971. – С. 186.

Миятбекова З.У. Балкыбекова Ы. Машаева Ж. Проблема универсализации родовой корреляции актантов Global SCIENCE AND INNOVATIONS International Scientific Conference I – III Conference Германия, г. Лейпциг, май 2018г. С. -144-146.

КУРСИВ КАК СРЕДСТВО КОНЦЕНТРАЦИИ ВНИМАНИЯ ЧИТАТЕЛЯ (НА МАТЕРИАЛЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Н.С.ЛЕСКОВА)

Эсанов Уктам Джаббарович

Ташкентский филиал Самаркандского университета ветеринарной медицины, животноводства и биотехнологий, г. Ташкент

Аннотация. Данная статья посвящена проблемам использования курсива в текстах художественных произведений Н.С.Лескова. Рассмотрены стилистические возможности курсива, а также способы пояснения некоторых курсивных написаний непонятных широкому кругу читателей.

Ключевые слова: курсив, шрифт, выделение, художественный текст, функции курсива, лексические элементы, смысловое выделение, интонация, имитация.

Курсив – это одно из начертаний типографического шрифта, имитирующее написание от руки. Курсив используется для подчеркивания значимости слова в тексте.

Не всегда возможно в письменной речи поставить смысловое ударение на нужном слове, так как для этого необходим повтор, определенный порядок членов предложения, их актуализация в конце или в начале предложения, выделение типизированных лексических элементов, указательных квалификаторов и т.п.

Зрительное выделение курсивом возможно только на письме, в устной речи для этих целей используется интонация. Весьма часто курсив встречается в художественном тексте. Функции курсива, как и целей его использования, многообразны, особенно в художественной речи. Часто курсивом пользовались Ф.М.Достоевский и Л.Н.Толстой, прибегали к нему И.А.Гончаров и И.С.Тургенев.

Своеобразно использование курсива в творчестве Н.С.Лескова, прекрасного знатока русской речи, исконно русского слова. Исследуя творчество Н.С.Лескова, мы убедились, что курсив используется писателем как излюбленное средство, часто с разными целями.

Проиллюстрируем многообразие функций курсива у Н.С.Лескова на примерах из произведений «Мелочи архиерейской жизни», «Овцебык», «Соборяне». Например, в его «Соборянах» находим множество таких выделений:

«Туберозов улыбнулся и, вздохнув кротко, ответил, что прошло не время веры и идеалов, а прошло *время слов*.

Совершай, брат, *дела*.» (Соборяне, 4, 183, при дальнейшем цитировании этого СС будем указывать в скобках название произведения, том и страницу). Смысловой акцент здесь только усиливается за счет курсива, он уже заложен в противопоставлении *время веры и идеалов* - *время слов* и слова – *дела*.

В следующем примере смысловое выделение несет на себе интонационную окраску, негодование и возмущение:

«Я видел, как священники целовали руки некоего жандармского вахмистра» (Мелочи архиерейской жизни, 6, 408).

«Мы были разбужены разливавшимся над поповкою оглушительным трезвоном колоколов и криком: “Едет! Едет! Архиерей едет!”.

Было любопытно посмотреть, как *он едет?*

...Мы вышли к калитке и увидели, что *он ехал* неважно на своих на двоих. Попросту говоря, *он шел пешком*, потому что его карета не могла переехать через мост» (Мелочи архиерейской жизни, 6, 420).

В рассказе «Овцебык» Н.С.Лесков обращает внимание читателя на слово **пешком** при помощи его малоизвестного синонима **на цуфусах**: «У частокола, прислоняясь спиною, стоял Овцебык и на силу отмахивался палкою от двух псов, напавших на него с человеческим ожесточением».

– Заели было, проклятые, - сказал он мне, когда я отогнал собак.

– Вы *пешком*?

– Как видите, на *цуфусах*.

У Василия Петровича за спиною был и мешочек, с которым он обыкновенно путешествовал (Овцебык, 1, 78. – Курсив мой. – У.Э.)

В издательских примечаниях: **на цуфусах** – пешком (от немецкого “zu Fuss”) (1–498). И при помощи обострения внимания читателя на этом противопоставлении Н. С. Лесков создает комическую ситуацию.

В этом примере, как в одном из рассмотренных выше, курсив только еще больше выделяет уже имеющееся противопоставление (**ехал - шел пешком**). И при помощи обострения внимания читателя на этом противопоставлении Н.С.Лесков создает комическую ситуацию.

Иногда Н.С.Лесков использует каламбурные созвучия тех или иных слов:

«Эй, гляди, математик, не добрались бы когда-нибудь за это до твоей физики!» В-первых, что такое он здесь размет под словом *физики*? ...» (Соборяне, 4, 103).

У Савелия фраза получилась несколько каламбурной **математик-физика**. Но **физика** здесь обозначает физиономия, это чисто семинарское употребление слова, о чем вероятно, знал учитель Варнава, протестуя против такого употребления невежественным и циничным.

«А если бы мы есть бы не хотели, так ничего бы и не делали. Это называется борьба (дракон произнес это слово без *ь*) *за существование*» (Соборяне, 4, 279).

Ахилла дает вполне конкретное определение выражению **борьба за существование**, но так как это одно из его «ученых» словечек, то, очевидно, что смысл сказанного он усвоил не без помощников, но передает его в собственной интерпретации. Поэтому Н.С.Лескову особенно важно подчеркнуть и заимствованность выражения, и его смысловое наполнение, и даже произношение в устах Ахиллы.

«Господин Туганов... говорил, что «от земли застыт солнце», очевидно разумея под словом *земля* – народ, а под *солнцем* - монарха» (4, 210). Это отрывок из донесения-кляузы Термосесова, который вкладывает нужный ему смысл в сказанное губернатором, давая свое толкование слов.

В следующих примерах прямого объяснения значения выделенного слова не будет, но оно будет вытекать из контекста, то есть читатель сам должен понять смысл сказанного.

«-Видите, братцы, мои, как *она* по ряду всю нашу дюжину обирать зачала, – говорил он, – вот уже Николай Афанасьевич помер: теперь скоро наша с отцом Захарией придет очередь» (Соборяне, 4, 304).

Здесь под словом **она** подразумевается смерть.

«Он показывался из дома редко, или лучше сказать совсем не показывался, и на вопросы навещавших его людей, почему он не выходит, коротко отвечал:

– Да вот... все ...собираюсь.

Он действительно все собирался и жил усиленной и сосредоточенною жизнью самоповеряющего себя духа.

Ахилла отстранял его от всяких забот и попечений, и это давало старцу большое удобство собираться» (Соборяне, 4, 274).

В статье Б.С. Дыхановой «Об одной особенности стиля романа-хроники Н.С.Лескова «Соборяне» о вышеизложенном примере говорится следующее: «Как видим, глагол «собираться» в контексте повествователя приобретает новый смысловой оттенок («сосредоточивался», «углублялся в себя»), не отменяющий его первого значения» [2, С. 78].

Еще один пример интересного курсивного написания слова, который нельзя отнести ни к одному предложенных выше примеров:

- Ну-ка, дьякон, пусти на дам хорошего *глазенапа*.
- Это зачем? – спроси дьякон.
- А чтоб они на тебя внимание обратили (Соборяне, 4, 248).

Почему выделяется слово *глазенап*? Здесь подчеркивается и принадлежность (как авторство) слова говорящему, и его смысл, который понятен обоим беседующим, а для читателя он вытекает из содержания всего разговора, но, несомненно, главное, что привлекает в слове, и что подчеркивает Н.С.Лесков, это необычность «незнакомость», новизна формы и отсюда – неполная ясность смысла. Но в то время можно предположить, что слово бытовало в той среде, так как дьякона она не удивляет, он принимает его как нечто естественное. Толковый словарь В.И.Даля дает такие примеры, близкие по форме к слову *глазенап*: «глазолуп, глазопял, глазопучка», их значение «праздный зевака», «выпучив глаза» [1, т. 1, с. 354]. Из каких слов родились перечисленные у Даля, восстановить не трудно: **вылупить, выпялить, выпучить глаза**; сложнее провести такой анализ со словом *глазенап*, в котором вторая часть имеет довольно неясное происхождение. Вероятно, аналогия с немецкой фамилией Глазенап

Согласившись с Б.С.Дыхановой, следует, однако уточнить, что отец Савелий подразумевал еще приготовление к загробной жизни, к смерти. Его подытоживания прожитых лет, и эти немирские дела не оставляли Савелию ни времени, ни возможности выходить из дома. Любопытно, что в своей статье Б.С.Дыханова, рассуждая о курсиве, известный нам пример из «Соборян» Н.Л.Лескова дает разрядкой.

Нередко курсив выступает в роли показателя изменения интонации. Это может быть и основной целью концентрации внимание на слове или выражении:

- «– Ах, так вы у нас найдете бездну материалов для наблюдения!
- Вот именно *для наблюдения...*» (Соборяне, 4, 211)

Или же:

- «...тихий голос владыки исчез... он... произнес звучным, сильным и полным голосом: «*Он вам это сказал?!*» (Мелочи архиерейской жизни, 6, 432).

Н.С.Лесков подчеркивает не только гнев и удивление, возмущение говорящего, но и, а это является главным, ту перемену, которая произошла с «тихим» владыкой и затем в ходе всех событий. Фраза стала рубежом, этапом, который предрешил дальнейшее развитие действия. Вероятно, здесь близок к истине М.И.Михильсон, который дает следующее определение слову *глазенап*: *Глазенапа* пустить (иноск.шутл.), незаметно, нескромно высматривать (особенно чужие карты)- намек на фамилию «Глазенап» (вместо «глазуна»). [4, с. 195]

Следует заметить, что курсив является более сильным средством для выделения слов или выражений из текста, так в начале хроники Н.С.Лесков употребляет слово *услужаящая* в сочетании со словом Эсперанса, прозвищем, которую дал Ахилла своей служанке, «услужаящая Эспиранса» и использует для их выделения кавычки:

«Не жаловался ни на что и дьякон Ахилла, проводивший все свои дни в беседах и в гулянье по городу, или в выезде и в лине своих коней, или, наконец, порой в дразнении и в укромности своей «услужаящей Эспирансы» (Соборяне, 4, 11).

А далее Н.С.Лесков посчитал, что кавычки для концентрации внимания недостаточны и слово *услужаящая* в следующем примере выделяется курсивом: «И Ахилла, отпустив *услужаящую*, присел на корточки к окну...» (Соборяне, 4, 200).

В данном случае курсив использован Н.С.Лесковым для передачи речи персонажа, что является признаком речи духовного лица, получившего образование в семинарии. (Ср. служанка, прислуга, прислуживающая). В словаре В.И.Даля дана устаревшая форма глагола *служить* – *услужать*. [1]

Посредством использования курсива Н.С.Лесков уточняет и усиливает переносное значение каламбурных слов; передает речи персонажей различных социальных слоёв населения. Нередко курсив в произведениях автора выступает в роли показателя изменения интонации. Это может быть и основной целью концентрации внимания читателя на слове или выражении.

Сравнение текста прижизненных и современных изданий, в частности произведения «Соборяне», показало некоторые различия в использовании кавычек и курсива. Здесь налицо пример того, как издатели, подстраиваясь под современную пунктуацию, создают выделения там, где их не было у автора. Это может изменить стилистические возможности того или иного слова, выражения, что нежелательно, поскольку привносит в текст посторонний, не заложенный писателем смысл.

Проведенный анализ показал, что писатель использовал курсив обычно для выделения смысла слова и один из знатоков русского языка Н.С.Лесков, используя курсив, внес большой вклад развитию стилистической окрашенности и семантическому смыслу русского слова.

Литература:

1. Даль В. И. Словарь живого великорусского языка. Перепечатанный со 2-го издания. – М., 1955.
2. Дыханова Б.С. Об одной особенности стиля романа-хроники Н.С.Лескова «Соборяне» Проблемы эстетического анализа литературных произведений. Известия ВГПИ, – Воронеж, 1974. – Т. 142, – С. 78.
3. Н.С.Лесков. Соборяне // Собр. соч. в 11 т. – М.: Худ. лит, 1956-1958.
4. Михельсон М.И. Русская мысль и речь. Опыт русской фразеологии, СПб., 1903.Т. I, – С. 195, статья 157.

Turli xalqlar va turli davrlar adabiyotini qiyosiy talqini. F. M. Dostoyevskiy asarlarida nemis romantizmini ta'siri

Eshbayeva Nargiza Uralovna

Toshkent tibbiyot akademiyasi rus tili fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada F.M. Dostoyevskiy asarlari asosida nemis romantizmini ta'siri, rus va xorijiy adabiyotlarni qiyosiy o'rganish muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar. Aloqadorlik, boshqa tildan olingan so'zlar, o'zaro ta'sir, ikki taraflamalik, ko'rinish, o'xshashlik, g'aroyiblik.

Turli xalqlar va turli davrlar adabiyotini ayrim yozuvchilar va adabiy asarlar ijodini qiyosiy o'rganish, ular o'rtasidagi munosabatlarni o'rnatish adabiy tadqiqotning eng muhim usullaridan biri bo'lib, shaxs mohiyatini chuqurroq anglash uchun ham zarurdir, fakt va uning boshqalar bilan aloqalari va g'oyaviy, muammoli-tematik yoki stilistik xarakterdagi tipologik umumlantirish uchun.

Shu sababli, so'nggi yillarda adabiy tanqidda adabiy o'zaro munosabatlarni o'rganishning umumiy nazariy muammolarini va rus adabiyotining xorijiy adabiyotlar bilan o'zaro ta'sirining aniq faktlariga bag'ishlangan individual savollarni ishlab chiqadigan ko'plab tadqiqotlar paydo bo'lishi tasodif emas.

"Adabiy aloqa" tushunchasi badiiy-g'oyaviy davomiylik sifatida tushuniladi u syujetlar, obrazlar yoki motivlarni olish bilan tugamaydi, balki sifat jihatidan yangi hodisalarning yaratilishiga sabab bo'ladi.

"Adabiyotlar o'zaro ta'sirining murakkab jarayoni silliq emas deb yozadi I. G. Neupokoeva, unda tortishish va itarish kuchlari harakat qiladi va bu jarayonda qanchalik katta raqamlar to'qnashsa, bu kurashning natijasi shunchalik kutilmagan bo'ladi - haqiqiy san'at asarining tug'ilishi kabi. Aytish mumkinki, san'at asari qanchalik ahamiyatli, milliy o'ziga xos bo'lsa, u jahon madaniyati rivoji bilan shunchalik to'liq va ko'p qirrali bo'lib, uning ba'zi an'alarini rivojlantiradi yoki yangilik bo'lib, o'z navbatida keyingi taraqqiyot tomonidan an'ana sifatida qabul qilinadi.¹

E.T.A. Gofmanni idrok etish. Gofmanning o'tgan asrdagi rus adabiyoti faktlarga boy rus-nemis adabiy munosabatlari tarixining bir sahifasidir. Bu idrok o'ziga xos tarzda o'tgan asrning birinchi yarmida rus adabiyotida va rus estetik tafakkurining rivojlanishida sodir bo'lgan jarayonlarni aks ettiradi.

Bu savol tadqiqotchilarning ishlarida bir necha bor paydo bo'lgan. E.T.A Gofman bilan F.M. Dostoyevskiy xuddi shunday syujet holatlari, o'xshash obraz va motivlar o'rnatildi. Ba'zan bunday turdagi asarlarda mavjud bo'lgan faktik materiallarning barcha boyligi bilan ularning mualliflari qoida tariqasida empirik darajadan yuqoriga ko'tarilmadilar, bu esa u yoki bu yozuvchining nemis romantikasi asari bilan tanish bo'lganligini tasdiqladi.

F.M. Dostoyevskiy bilan E.T.A Gofmanning bog'liqlik aloqasi mavjud, birinchi navbatda, nemis romantikasi an'alarini o'zgartirish va qisman yengish bilan bog'liq bo'lgan ijodiy idrok etish jarayoni sifatida ishlaydi.

Rossiyada E.T.A. Gofmanning taqdiri alohida, har holda o'z vatanidan farq qiladi. Rus adabiy jarayoni rivojlanishining turli bosqichlarida unga bo'lgan munosabat har xil edi. "Sehrli Gofman" deb osmonga ko'tarilib yo insoniyatning eng buyuk san'at daholari yoniga qo'yildi yoki ular u haqida shunchaki e'tiborga loyiq bo'lmagan yoki hatto zararli hodisa sifatida mensimay gapirishdi. Ammo uning merosiga qarama-qarshi baho berilganidan dalolat beradiki u rus adabiyoti

uchun hamisha jonli hodisa va ma'lum darajada milliy adabiy taraqqiyot fakti bo'lib qolgan. Ular bu haqida bahslashdilar, demak ular yozuvchi asarlarini o'qiydilar. E.T.A.Gofman asarlarining tarjimasiga ko'p edi. (2) Boshqa ko'plab xorijiy yozuvchilar singari, u rus jamoatchiligining kitobxonlik doirasiga va adabiy uyushmalar doirasiga mustahkam kirdi.

Gofman 1920-yillarda Rossiyada mashhur bo'ldi. XIX asr uning birinchi hikoyasi tarjima qilindi faqat u shu yili vafot etgan edi. Ammo 1840-yilga kelib uning 62 ta hikoyasi va u haqida 14 ta maqola allaqachon nashr etilgan. (3)

20-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab o'tgan asrda Rossiyada E.T.A.Gofmanni o'qimaydigan bironta ham kishi bo'lmagan. Bunga ishonch hosil qilish uchun o'sha yillardagi kundaliklar, xatlar, xotiralarni ko'rishning o'zi kifoya. E.T.A.Gofmanga nafaqat nemis romantizmining g'oyalari va muammolari bilan u yoki bu tarzda bog'langan yozuvchilar, balki ularga jiddiy qiziqish bildirmaganlar ham topiladi.

E.T.A. Gofmanni Jukovskiy va Pushkin, Gogol va Dostoyevskiy o'qiganlar. Shuningdek, ular asarlarini D.V. Venevitinov va Ya.M. Neverov tarjima qilishganlar. (4)

F. M. Dostoyevskiyning - "Двойник" yaratilishi hikoyasi - E.T.A.Gofmanni o'qishning allaqachon aniq va darhol tanqid qilingan izlarini o'z ichiga olgan. E.T.A.Gofman shaxsning qarama-qarshi mohiyati, uning bir-birini inkor etuvchi impulslari va intilishlarining badiiy timsoli sifatida ikkilik g'oyasi, ehtimol F.M. Dostoyevskiy nemis romantikasi ta'sirida. O'sha "ajoyib ruhiy hodisalar", ularning rassomi E.T.A. Gofmanning rus tanqidi yosh F. M. Dostoyevskiyning e'tiborini jalb qila olmadi. F. M. Dostoyevskiy insonning "sirini" ochib, hatto yoshligida ham o'z shaxsiyatining asl ikkiligini angelaydi. U ko'radi: "... uning ruhining atmosferasi osmon bilan yerning qo'shilishidan iborat". Ikkilik mavzusiga qiziqish shundan kelib chiqadi.

Golyadkin figurasi ("Двойник", 1846) F.M. Dostoyevskiy ishida ochiladi. Dostoyevskiyning "kichkina" odamlar tasvirlari galereyasi, unda ichki bo'linish mavjud bo'lib, u "Rotshild" boyitish tashnaligiga yoki hokimiyat uchun "Napoleon" chanqog'iga aylanishi mumkin. F.M.Dostoyevskiyning ta'kidlashicha, kuchlining kuchsizlar ustidan doimiy xo'rlanishi va zolim kuchi mavjud bo'lgan sharoitda odam doimiy ravishda, oddiy aql nuqtai nazaridan tabiiy va mantiqiy ko'rinadigan narsadan farqli o'laroq, mantiqsiz harakat qiladi. Xo'rlangan va xafa bo'lgan odam o'z ixtiyori bilan o'zining ruhiy jarohatlarini yanada kuchaytirish uchun hazil rolini o'z zimmasiga oladi. Zaif va qaram kishiga nafaqat qaram mavqei yuklanadi, balki uning o'zi ham qo'llarini bog'lashni so'raydi, chunki u o'ziga odatlangan erkinlikning yo'qligidan ko'ra ko'proq qo'rqadi, chunki u o'rganmagan erkinlikdan.

Gofmanning g'alati Tsakes haqidagi hikoyasida ikkiyuzlamachilik motivi yo'q, lekin bir odamni boshqasiga almashtirish motivi bor. Uchta sehrli oltin sochli Tsakes boshqalarning fazilatlarini va yaxshi ishlarini o'zlashtiradi. Aksincha, Tsakes qilgan barcha yomonlik boshqalarga tegishli.

F. M. Dostoyevskiyning "Qo'shaloq" asarida kichik oqsoqol Golyadkin orzu qilgan hamma narsaga ega bo'lganidek, xunuk Tsakeslar ham epchillik bilan atrofida gilarning iste'dodi va mehnatini o'zlashtiradi. Ularni xizmatda ham, san'atda ham, muhabbatda ham lol qoldirgan.

F.M. Dostoyevskiyning E.T.A Gofman bilan aloqasi. Gofman nemis romantikasining individual mavzulari yoki motivlarini bevosita aks ettiradi va dunyoqarashning tipologik o'xshashligiga asoslanadi va shunga o'xshash stilistik tamoyillarni hayotga olib keladi: fantaziya va groteskdan foydalanish, haqiqatning o'ziga xos xususiyatlarini metaforik tarzda umumlashtiradi. Bog'lanish nutq uslubining umumiy tendentsiyalarida ham ifodalangan bo'lib, u yagona va uyg'un dunyoni yo'q qilishini anglatadi.

F.M.dagi Gofman an'anasi. Dostoyevskiy sezilarli o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Ishining dastlabki bosqichida E.T.A. Gofman o'rni hali hamon seziladi. Keyingi davr yozuvchining ijodiy yo'lining boshida paydo bo'lgan tendentsiyalarning yanada rivojlanishini ifodalaydi va

romantik an'anaga tayanish unchalik aniq emas. F.M Dostoyevskiy ishida Goffman fantaziyasining inson ongi doirasiga o'ziga xos "o'tish" mavjud. Qayta ishlab chiqarilgan ongning "fantastik" tabiati yozuvchini hayotning fantastik tabiatini tan olishga yetaklaydi. Ammo bu fantaziya E.T.A Gofmannikidan boshqacha tartibda. Gofman F. M. Dostoyevskiy realizmining asosini tashkil qiladi.

Adabiyotlar

1. Neupokoyeva I.G. Некоторые вопросы изучения взаимосвязей и взаимовлияния национальных литератур. – Moskva, 1960.
2. Jitomirskaya Z.V. Э. Т. А. Гофман Библиография русских переводов и критической литературы. – Moskva, 1964
3. Venevitinov D.V. Полн. собр. соч., – Moskva, Leningrad, 1934, С. 338;
4. Kulesov V.I. Литературные связи России и Западной Европы в XX веке. Moskva, 1965, С.61
5. Dostoyevskiy F.M. Полн. собр. соч. в 30-ти томах. – Moskva, 1979 y.
6. Dostoyevskiy F.M. Собр. соч. в 15-ти томах. – Leningrad: Наука, 1988 y.

ФОРМУЛЫ ТОЛКОВАНИЯ РУССКИХ ГЛАГОЛОВ, КОТОРЫЕ ВЫРАЖАЮТ КОНЕЧНУЮ ФАЗУ И ЗАВЕРШЕНИЕ, ИХ СООТВЕТСТВИЯ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Миятбекова Зилиха Усмаханбетовна

к.ф.н., доцент кафедры русского языка и литературы ЮКУ имени М. Ауэзова

Амандыкова Сауле Хамзеевна

к.ф.н., ст.преп. кафедры русского языка и литературы ЮКУ имени М. Ауэзова Рысбаева

Майра Козыбаевна

старший преподаватель кафедры русского языка и литературы ЮКУ имени М. Ауэзова

В словарях принято три типа формул токования глаголов: эквивалентно-аналитические, синонимические и описательные.

Эквивалентно-аналитической формулой толкования значений финитивных глаголов одинаково широко пользуются все словари. Примеры: *отбарствовать*, - кончить *барствовать*; *отполдничать* – кончить *полдничать*; *отпраздновать* – кончить *праздновать*/.

В словаре Д.Н. Ушакова: *отбарабанить* – кончить *барабанить*; *отбеседовать* – кончить *беседовать*; *отмаршировать* – кончить *маршировать*; *отмучить* – кончить *мучить*; *отрыгать* – кончить *рыгать*; *отшвырять* – кончить *швырять*; *отшуметь* – кончить *шуметь*.

В словаре М.И. Ожегова: *отвоевать* – кончить *воевать*; *отгореть* – кончить *гореть*; *отгреметь* – кончить *греметь*; *отдежурить* – кончить *дежурить* и др.

В малом академическом словаре: *отвить* – кончить *вить*; *отводить* – кончить *водить*; *отгонять* – кончить *гонять*; *отбомбиться* – кончить *бомбить*.

Данная формула складывается из слова с семой финитивности «кончить» и производящего глагола. В силу этого ее можно охарактеризовать как узкоспециализированную формулу финитивности.

В отличие от специализированной формулы начинательности (*начать* + производящий глагол), конструкция финитивности имеет свои разновидности. Сема финитивности может быть выражена другими глаголами, синонимичными глаголу *кончить*. Из числа этих глаголов чаще всего употребляется глагол *перестать*. Так, в большом академическом словаре [46] читаем: *отбеситься* – *Перестать беситься*; *отбурлить* – *Перестать бурлить*; *отбушевать* – *Перестать бушевать*; *отгреметь* – *Перестать греметь*; *отгрохотать* – *перестать грохотать*; *отгрустить* – *Перестать грустить*.

В большом академическом словаре: *отгоревать* – *Перестать горевать*; *отгореть* – *Перестать гореть*; *отгреметь* – *Перестать греметь*; *отгудеть* – *Перестать гудеть*; *отдурачиться* – *Перестать дурачиться*; *отзвенеть* – *Перестать звенеть*; *Откипеть* – *Перестать кипеть*.

В словаре Д.Н. Ушакова: *отгрустить* – *Перестать грустит*; *отгудеть* – *Перестать гудеть*; *отдоиться* – *Перестать доиться*; *отжевать* – *Перестать жевать*; *откашлять* – *Перестать кашлять*.

В словаре М.И. Ожегова: *отзвучать* – *Перестать звучать*; *отучиться* – *Перестать учиться*; *отдоиться* – «(разг.) *Перестать доиться*».

Глаголы *перестать* и *кончить* синонимичны, однако они находятся в отношениях частичной дополнительной дистрибуции. Так, при толковании глаголов, обозначающих

психическое состояние (отгрустить, отдурачиться, отгоревать, отмучиться), используется эквивалентно-аналитическая формула с глаголом *перестать*. Наоборот, при толковании глаголов конкретного физического воздействия (отработать, отгореть, отстучать) используется формула с глаголом *кончить*. Данное обстоятельство обусловлено тем, что «кончить» всегда имеет ввиду абсолютный конец действия, а *перестать* – относительный и конец, допускает перерыв в действии.

Словари этот нюанс не всегда учитывают. Так в большом академическом словаре *отбурлить* и *отбеситься* толкуются с помощью формулы с глаголом *перестать*, а в словаре Д.Н. Ушакова аналогично толкуются *отгрустить* и *отгудеть*. Между тем, разница в двух предложениях: *Отгудел заводской гудок* и *Ребенок отгудел* заключается именно в этом (ср. перифразы. *Заводской гудок кончил гудеть* и *Ребенок перестал гудеть*).

В словаре М.И. Ожегова последовательно различаются оттенки финитивного значения, выражаемые в толкованиях с помощью глаголов *перестать* и *кончить*. Во всех случаях, где словарь прибегает к комбинации, действительно возможны два смысла (оттенка). Ср.: Я свое отъездил (перестал ездить) и Сегодня еле – еле отъездил (кончил ездить). Вместе с тем, например, в большом академическом словаре используется комбинированная формула при толковании глагола *отготовить*, который может означать только «кончить готовить» \, о чем говорит и иллюстративный пример: «В свободное время, после того как он окончит уборку, отготовит и приберет на диво кухню, он то и дело что-нибудь чистил или вытирал». (К.М. Станюкович, «Крушение Матвея Ивановича»).

Эквивалентно-аналитический способ толкования используется в тех случаях, когда финитивный глагол повторяет значение производящего. Так, приставка *от-* означает прекращение объектом действия вследствие исчерпанности (отработать, отпраздновать). Дождя отшумевшего капли тихонько по листьям текли (А. Толстой). Здесь важно подчеркнуть, что глаголы с приставкой *от-* в этом значении обычно не имеют относительных форм несовершенного вида. В силу этого указанные глаголы невозможно толковать, соотнося их с производящими глаголами.

Синонимический способ толкования представлен во всех словарях, но наиболее часто он встречается в большом академическом словаре.

Примеры:

Отзвенеть – «Перестать звенеть, затихнуть. Кулик прижался к стеклу, посмотрел, кто это едет на воле, но колокольчик отзвенел за селом и затих».

Отликовать – «Отпраздновать, ликую. Отчего не вся Европа встала засветила тысячи огней. И отпела, и отликовала Шиллера столетний юбилей» (Я.П. Полонский, Юбилей Шиллера)».

Отмалевать – «Раскрашивать, разрисовывать что-либо».

Отмаяться – «Умереть смертью избавиться от мучений».

Отболеть – «Отпасть, отвалиться. Ноготь отболел».

Отдуть – «Отколотить, избить».

Откромсать – «Отрезать. Откромсать кусок хлеба».

Отловить – «спец. Выловить, поймать».

Отплясать – «Проплясать, сплясать, Отплясать казачка».

Синонимические формулы толкования в словарях используются регулярно. Несмотря на малочисленность глаголов, значение которых раскрывается с помощью синонимов, они довольно разнообразны. Источником разнообразия является специфичность значений финитивных глаголов, в силу чего часто синонимическая формула оказывается явно недостаточной. При таком подходе толкования распадаются на две части. Так, в толковании слова *отликовать* рядом с синонимом *отпраздновать* есть уточнение *ликую*; или толкование глагола *отмести* в малом академическом словаре, где в переносном значении

приведены три синонима – *отбросить, устранить, отвергнуть*. Разворачивание в таких случаях синонимических конструкций приближает эту формулу толкования к описательной.

Иногда словари пользуются толкованием через синонимичный способ для толкования финитивных глаголов с приставкой *от* – или с другими приставками в значении финитивности: *отполоскаться – отмыться*. В малом академическом словаре САН -4 сюда добавляется «отмыться при полоскании».

Описательные толкования четко распадаются на две части : часть, которая выражает финитивность, и часть, которая раскрывает конкретную лексическую семантику глагола. Примеры: *отрыбачить* – «Кончить, перестать рыбачить, заниматься рыбной ловлей». *Отполировать* – «Кончить полировать, заниматься полированием». Финитивность выражается с помощью аналитико-синонимической конструкции далее толкуется глагол *полировать* через отглагольное существительное с суффиксом -ение - .

Описательный способ количественно представлен широко в силу наличия множества аналогичных толкований при определении глаголов со сложной семантикой: *Отмежеваться* - «прекратить общение с кем –нибудь, выразить несогласие с чем –н. *Отмежеваться от ошибочных мнений*»/108/. Глагол *отмежеваться* образован с помощью конфикса *от* - ...ся. Финитивность же здесь выражается с помощью глагола *прекратить* .

Другой пример описательного толкования в случаях с глаголом *отваливать* – «перен. постореч. Прекратив притязания, отходить, отступить от кого - , чего-либо». Здесь сема финитивности выражена с помощью деепричастия *прекратив*, а семантика глагола содержится в описательной формуле.

Отсылочный способ отражает направление словопроизводства. На основе анализа четырех, наиболее фундаментальных общепризнанных словарей русского языка можно выделить следующие типовые случаи применения отсылочного способа:

Отбомбиться – «То же, что *отпахать* (во 2-м значении - бомбометание)»; *отпахаться* – «То же, что *отстирать* (во 2-ом значении – окончить стирку)»: *отстреляться* – «То же, что *отстрелять* (в 3-ем значении - закончить стрельбу)» и др. (САН -17).

В случае, если в словаре толкуется беспостфиксный производящий глагол, значение постфиксального дублирует одно из его значений, поэтому такие возвратные глаголы описываются с помощью отсылочного способа.

Отстругать – «То же, что *отстрогать*». Общая для всех аналогичных случаев орфографическая отсылка.

Возвратные глаголы получают менее прозрачное толкование, так как возможность их отсылки непосредственно связана с поэтапностью формирования их семантики. В других же случаях постфикс охраняет присущую ему сему «себя, для себя», которая при отсылке исчезает, либо, присущую ему сему «себя, для себя», которая при отсылке исчезает, либо, наоборот актуализируется. В обоих случаях значение глагола искажается. Например: *отвеяться* – «То же, что *отвеять*», а *отвеять* – «То же, что *веять*» (во -2-ом значении)». Или: *отстроиться* – «То же, что *отстроить*»/, *отстроиться* - «Покончить со стройкой, выстроив что-нибудь для себя»

Таким образом, отсылочный способ в основном применяется при семантизации возвратных глаголов, но только постфиксальных, а при семантизации конфиксальных глаголов (образованных постфиксально-префиксальным способом) отсылка невозможна, и в этом случае словари прибегают к другим (чаще всего –к описательным) формулам толкования. В этом вопросе единообразия нет. Ср.: *отбомбиться* - «Кончить бомбить», а -«То же, что *отбомбить* во 2-ом значении».

Некоторые финитивные глаголы имеют видовую пару: *отбарабанить* – *отбарабанивать*. Видовая пара образуется с помощью суффикса -ива – и имеет сугубо имперфектное значение. Семантика глагола по способу действия не меняется, поэтому в этих случаях

словари правомерно пользуются отсылочным способом. Наиболее последовательно это делается в большом академическом словаре отбурить – отбуривать; отбуриваться отбуриться; отвоевывать- отвоевать, отсеивать – отсеять -; отвязываться – отвязаться; отгуливать – отгулять; отжаривать – отжарить; отзванивать – отзванить; откашивать – откосить и др.

Итак, рассмотрев способы толкования финитивных глаголов с приставкой от- , следует отметить, что словари достаточно последовательно выделяют в различных формулах толкования глаголов финитивного способа действия сему финитивности , что свидетельствует о выполнении данной приставкой наречной роли дифференциаторов терминатива в русском языке.

Для выявления способов выражения терминатива в казахском языке нами были собраны казахские переводные эквиваленты русских глаголов, имеющих значение терминатива.

Legal Sciences

The place and role of grain in ensuring food security in the context of the COVID-19 pandemic: an international legal approach

Assem Altynbekovna Akhmetova

PhD candidate in international law, MSSc, Senior lecturer at the international law department of Kazakh Ablai Khan University of international relations and world languages

Today, the issue of ensuring food security is an urgent global problem. The world community has identified the elimination of hunger, ensuring food security and improving nutrition and promoting sustainable agricultural development as one of the goals for the implementation of sustainable development [1]. According to the Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO), about 690 million people are hungry in the world [2]. Moreover, the current pandemic is exacerbating this global problem by interrupting the supply of food, increasing unemployment, limiting labor migration and harvesting.

The concept of global food security implies that all people have constant physical, social and economic access to a sufficient amount of safe and nutritious food that allows them to meet their nutritional needs and taste preferences for an active and healthy lifestyle [3].

An important role in ensuring food security belongs to international law. The institutional basis of the world food safety system is the activities of the following international organizations: The Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO), the World Health Organization (WHO), the International Organization for Standardization (ISO), the International Grain Council and a number of others.

In accordance with principle 4, paragraphs 34-35 of the Declaration on Food Security, State measures should be aimed at "enhancing cooperation between all UN agencies, especially between the Food and Agriculture Organization of the United Nations, the International Fund for Agricultural Development and the World Food Program, as well as international financial organizations, including work with the UN High-level Task Force on Global the food security crisis, supporting the ongoing FAO reform process and the FAO Urgent Action Plan" [4, p. 8].

At the same time, the world community also establishes national responsibility for ensuring food security, which implies that each state independently determines the policy of ensuring food security. Thus, in accordance with principle 1 of the Declaration on Food Security, paragraphs 9-10, "the responsibility for ensuring food security lies with countries and any plans to solve problems in the field of ensuring food security should be developed, formulated, implemented, recognized by the countries themselves, activating international support for the implementation of effective national and regional strategies, the development of the leadership of the countries themselves of investment plans and the promotion of mutual responsibility, transparency and accountability" [4, p. 3].

State support is also of fundamental importance for ensuring food security. For example, in the Republic of Kazakhstan, resource-saving agriculture is supported within the framework of state

programs, zero tillage methods are being actively introduced. In order to develop the food security system and improve the nutrition of the population of Indonesia, the Government has developed a program "One million hectares of rice and fish farms" with the support of FAO. Food security-related activities are also funded in India. Thus, the government provides equipment for zero tillage when growing wheat. In Brazil, financing occurs in a similar way for zero tillage when growing corn.

There is no specialized law in the Republic of Kazakhstan in the field of food security. The main legal source regulating food safety in the Republic of Kazakhstan is the Law on Food Safety. Article 4 of this law stipulates that "the objectives of state regulation in the field of food safety are to ensure the safety of food products for human life and health and the environment; protection of the legitimate interests of consumers; environmental safety; national security; promotion of entrepreneurship development; harmonization of the legislation of the Republic of Kazakhstan with international norms and rules for the protection of human life and health, legitimate interests of consumers; improving the competitiveness of domestic products; creating conditions for the development of international trade" [5].

Wheat, corn and rice have a significant impact on the degree of food security in developing countries. 50% of the total intake of calories comes from wheat grown in the countries of southern Africa, in the states of Western Asia wheat accounts for 40% of proteins, in the countries of South Asia rice and wheat together provide half of all calories and proteins [6].

The Food and Agriculture Organization of the United Nations determines the level of food security of the State by means of a quantitative indicator of grain production for each person. FAO experts have found that 20% of grain reserves in the state are sufficient to ensure national food security. Thus, grain production, stocks and trade are of key importance in ensuring both global and national food security.

It should be noted that unstable climatic circumstances and, in this regard, the political measures taken by the governments of countries have a significant impact on interruptions in trade flows. The instability of world prices for certain food products, primarily grain, has a negative impact on food security. When determining government programs aimed at regulating grain trade, the peculiarities of price jumps on world grain exchanges should be taken into account. Climate change, environmental degradation and crop failure can have a negative impact on grain production and, accordingly, pose a threat to world food security.

The fundamental international document regulating food security is the 1995 International Grain Agreement, which includes the 1995 Grain Trade Convention and the 1999 Food Aid Convention. It should be noted that the purpose of the Convention on Food Aid is to provide at least 10 million tons of grain each year, or such monetary equivalent as food aid to vulnerable groups of the population of countries in need. The parties to the Convention today are Argentina, Australia, Canada, the European Union and its member countries, Japan, Norway, Switzerland and the United States of America.

In accordance with the Grain Trade Convention, grain includes barley, corn, millet, oats, rye, sorghum, triticale, wheat and products thereof, as well as, by decision of the International Grain Council, other grains and products thereof [7]. In 2009, by decision of the International Grain Council, rice and products made from it are also included in the definition of grain and are regulated by the said Convention.

Article IV of the Convention on Food Assistance provides that participants may provide the following types of products:

- grain (wheat, barley, corn, millet, oats, rye, sorghum and triticale) or rice;
- products of primary or secondary processing obtained from cereals or rice;
- legumes;
- edible oil;

- root crops (tapioca, round potatoes, sweet potatoes, yams, or taro), if they are supplied as part of tripartite transactions or local purchases;
- skimmed milk in powder;
- sugar;
- seeds for acceptable products;
- products that are a component of the usual diet of vulnerable groups of the population or an element of additional food programs [8].

Thus, the activities of the international community regulated by this Convention are aimed at combating poverty and hunger caused by both emergency situations and the economic situation of developing countries. However, in our opinion, the limitations of the parties-States of the Convention prevent the mandatory assistance of countries in ensuring food security of the world.

In the context of the current COVID-19 pandemic and measures aimed at combating it, the situation with food security is becoming even more complicated and leads to a situation of food crisis in the least developed countries. A food crisis means a situation in which a significant proportion of the population suffers from acute food insecurity as a result of any serious shocks and needs emergency humanitarian assistance, and the State needs external assistance to eliminate the consequences of shocks for food security and nutrition [9].

The consequences of the COVID-19 pandemic, weather and climatic factors, instability of grain prices significantly affect and pose a threat to world food security and the emergence of a food crisis. Moreover, the situation with world grain reserves is causing concern to the world community. Experts propose to solve this issue through the formation of a global granary, whose activities will be aimed at eradicating hunger and avoiding food crises.

However, it should be noted that the idea of forming a world granary is perceived by countries ambiguously. The Government of the United States of America, based on the experience of using the state grain storage mechanism, assumes that such a mechanism is not practical. However, for example, countries such as Russia, China and Canada have their own grain reserves.

To date, Kazakhstan does not have a single state granary created for the purpose of preserving reserves. Nevertheless, at the end of 2020, the President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev introduced amendments to the Grain Law, according to which the country plans to create a grain reserve fund [10]. In accordance with the amendments, "the grain reserve is a stock of food grain used for the purpose of guaranteed provision of the country with food grain in the event of natural, man-made and social emergencies, the introduction of a state of emergency, as well as, if necessary, for the purpose of regulating the domestic market" [11]. In our opinion, this decision was due to economic circumstances in connection with the spread of the COVID-19 pandemic. Moreover, against the background of a pandemic, the food security situation may worsen even more.

In a pandemic, the availability of grain stocks is not a guarantee of food security. The international community should take measures to avoid a global food crisis caused by the COVID-19 pandemic.

First, as mentioned above, the circle of States parties to the Convention on Food Aid should be expanded. Such a solution will allow a larger number of countries to directly participate in meeting the food needs of the most vulnerable segments of the population of countries in need.

Secondly, it is necessary to improve the system of establishing price stability for grain, as a primary strategically important food product. According to the 1974 Universal Declaration on the Elimination of Hunger and Malnutrition, "the well-being of the peoples of the world largely depends on the establishment of a world food security system that would ensure the appropriate availability of food and reasonable prices for it ...", which means control over the permissible level of threshold prices [12].

Thirdly, there is a need to expand the powers of the Food and Agriculture Organization of the United Nations. FAO should develop a unified international model of standards in the field of food security, or, in our opinion, determine the legal nature of the Codex Alimentarius developed jointly by FAO and WHO.

Fourth, as noted above, one of the factors that will minimize the consequences of the COVID-19 pandemic is the creation of a global granary and, accordingly, its proper regulation by international law.

Thus, the COVID-19 pandemic has a significant impact on the world's food systems, and therefore there is a need for an appropriate level of food security. The solution of food safety issues and the problems of world hunger is possible with the joint activities of the world community. The international legal mechanism for ensuring food security in the context of a pandemic requires additions.

REFERENCES:

1. Goal 2: Eliminate hunger. Source: <https://sdgs.un.org/goals/goal2>
2. The State of Food Security and Nutrition in the World. Source: <https://www.fao.org/publications/sofi/2022/en/>
3. The Reform of the Committee on World Food Security: The Quest for Coherence in Global Governance. Source: <https://cridho.uclouvain.be/documents/Working.Papers/CRIDHO-WP-2013-8-ODeSchutter-CFS-GolbalGovernance.pdf>
4. Draft declaration of the world summit on food security. Source: https://www.fao.org/fileadmin/templates/wsfs/Summit/Docs/Declaration/WSFS09_Draft_Declaration.pdf
5. Закон Республики Казахстан от 21.07.2007 г. № 301-Ш «О безопасности пищевой продукции». http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30114108. 26.02.2022.
6. FAO. 2015. FAOSTAT. Food balance. Source: <http://faostat.fao.org>.
7. Grains Trade Convention 1995. Source: <http://www.igc.int/en/downloads/brochure/gtc1995.pdf>.
8. Food aid convention, 1999. Source: <https://fscluster.org/sites/default/files/documents/UN%20Food%20Assistance%20Convention%201999.PDF>
9. Global report on food crises 2019. Source: <http://www.fao.org/resilience/resources/resources-detail/en/c/1187704>.
10. Поправки по продовольственной безопасности подписал Токаев. Source: <https://www.zakon.kz/5051650-tokaev-podpisal-popravki.html>.
11. Закон Республики Казахстан от 19 января 2001 года №143-II «О зерне». Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z010000143>. 26.02.2022.
12. Universal Declaration on the Eradication of Hunger and Malnutrition Source: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/universal-declaration-eradication-hunger-and-malnutrition#:~:text=1.,competence%20to%20achieve%20this%20objective>.

Legal issues in the development of entrepreneurship in the Republic of Kazakhstan

Aytmukhanova Didar

master of Law, senior teacher, Atyrau State University named after Kh. Dosmukhamedov
Kazakhstan Atyrau

Mukhanova Ademi

master of Law, senior teacher, Atyrau State University named after Kh. Dosmukhamedov
Kazakhstan Atyrau

Zhalgas Dariya

master of Law, teacher, Atyrau State University named after Kh. Dosmukhamedov
Kazakhstan Atyrau

It is obvious that since the Republic of Kazakhstan has become an independent and secular state, legislative norms and regulation are needed to control the state structure and public relations. In this regard, with the beginning of the work of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, a number of norms are being implemented as the main regulatory norm. The main manifestation of the construction of the rule of law and civil society is the formation and functioning of the regulatory legal framework at the proper level. The first article of the country's constitution states: "The Republic of Kazakhstan will establish itself as a democratic, secular, legal and social state, the most valuable asset of which is a person and life, human rights and freedoms." After all, the founders of the state and the source of power are the people. These are personalities.

They have certain rights and obligations, provided that they are not prohibited by law. In particular, article 26 of our constitution states: "citizens of the Republic of Kazakhstan may have any legally acquired property in private ownership" and "the right of ownership, including inheritance, is guaranteed by law." In addition, "no one can be deprived of his property only on the basis of a court act that has entered into legal force. In exceptional cases provided for by law, compulsory deprivation of property for state needs may be carried out with equal compensation for its value." Consequently, any full-fledged person has the opportunity to engage in entrepreneurship. Because, having opened a profession and legalized it, the state pays taxes and other mandatory payments and can be a subject of labor relations.

The payment of legally established taxes, fees and other mandatory payments is the duty and obligation of everyone. Because why not provide financial support from the state if it hired several able-bodied entities by opening its own business. Consequently, everyone has the right to freedom of entrepreneurial activity, free use of their property for any legitimate entrepreneurial activity [1].

Unfair or competitive struggle is prohibited. Because the responsibility for unfair competition is established. Any actions in competition aimed at achieving or transferring advantages that do not correspond to the interests and legal framework are recognized as unfair competition in accordance with the current legislation. Unfair competition includes: 1) illegal or non-normative use of goods, works, services, as well as means of individualization of objects of copyright relations; 2) illegal use of goods of other manufacturers; 3) copying the appearance or shape of the specified product; 4) cases of harm to the activity by discrediting market participants;

5) false, deliberately false, unfair and unreliable advertising; 6) conditions of sale (purchase) of goods with a forced assortment; 7) a call to boycott another competitor's participant (supplier); 8) a call to discriminate or discredit the buyer (supplier); 9) involving a market entity to terminate a contract with a competitor or 10) purchase employee of the seller (supplier); 11) purchase of the buyer's employee; 12) misuse of information constituting a trade secret; 13) the sale of goods with the provision of false information to the consumer regarding the nature, method and place of production, consumer properties, quality and quantity of goods and (or) its producers; 14) actions in the direction of improper comparison by the market entity of goods produced and (or) sold by it with goods produced and (or) sold by other entities a market that is unfair is considered a competition.

On the basis of actions recognized as unfair competition, a market participant has the right to recover all material damage caused by filing a complaint to the court if damage has been caused to the entrepreneurial activity of a market participant and the participant to whom the damage has been caused supplements moral or material damage with evidence obtained by law after this action. In this case, judicial proceedings may begin with the filing of a claim and the determination of the amount of the claim. After all, it is known that in accordance with the legislation regulating civil procedural relations of the Republic of Kazakhstan, the recovery of damages related to the terms of settlement of civil relations is carried out only within the competence of the courts of the Republic of Kazakhstan.

Although the plaintiff or his representative, who applied to the court, has the opportunity to determine the amount of the claim, when the court issues a judicial act when considering a civil case, the financial situation of the defendant and the possibility of payment are taken into account. After all, the regulation of all issues related to the conditions for the protection of the rights of business entities is the direction of economic financial support of the state.

Legal protection and provision of market entities in market and economic relations is one of the necessary mechanisms for the state at present. Since the country is among the oil industry and producing and developing countries, the commodity and service industry needs parallel development. In this regard, the legal status of market entities has been determined through the norms regulating business relations. The rule of law clarifies the regulation of business relations and a number of restrictions and prohibitions. The interests and responsibilities carried out in the regulation of public relations were also included. The interaction of business entities and the state will be aimed at creating favorable conditions for the development of entrepreneurship and society in the Republic of Kazakhstan, stimulating and activating entrepreneurial initiatives.

Principles of interaction between business entities and the state: 1) legality; 2) freedom of entrepreneurship; 3) equality of business entities; 4) inviolability of property; 5) fair competition; 6) balance of interests of consumers, business entities and the state; 7) openness of the activities of state bodies and access to information; 8) openness of entrepreneurship to the effectiveness of state regulation; 9) increasing the ability of subjects entrepreneurs independently protect their rights and legitimate interests; 10) priority of crime prevention; 11) mutual responsibility of business entities and the state; 12) freedom from corruption; 13) stimulation and provision of protection and support of entrepreneurial activity; 14) support of domestic producers, performers of works, service providers; 15) prevention of illegal state interference in the affairs of business entities; 16) ensuring the rule-making of subjects private entrepreneurship; entrepreneurship; 17) promotion of social responsibility of entrepreneurship; 18) limited participation of the state in entrepreneurial activity.

Since the grounds for the emergence of public relations requiring any regulation have a volitional orientation, conditions, transactions, agreements should determine not only interests and rights, but also obligations. The following rights of participants in business relations are determined by the norms of the law: 1) the availability of freedom and opportunity within the

framework of the law to carry out any kind of entrepreneurial activity, access to markets for goods, works and services, unless otherwise provided by the laws of the Republic of Kazakhstan; 2) implementation of business relations with the use of hired labor or activities in accordance with the laws of the Republic of Kazakhstan; 3) establishment of branches and representative offices on the basis of the procedure specified in the laws of the Republic of Kazakhstan; 4) sole pricing of manufactured goods, works, services; 5) independent quality control of goods, works and types of services; 6) implementation of foreign economic activity within the limits of legal capacity; 7) creation and participation in associations of business entities; 8) participation in the work of expert councils through accredited associations of private business entities, the National Chamber of Entrepreneurs of the Republic of Kazakhstan; 9) appeal to law enforcement and other state bodies on bringing to justice persons who violated the rights and (or) obstructed the realization of the legitimate interests of business entities; 10) appeal to the court to protect their rights and legitimate interests, appeal to arbitration, to the Commissioner for the Protection of the Rights of Entrepreneurs of Kazakhstan and other state institutions; 11) resolution and settlement of disputes on the basis of agreements and conciliation procedures; 12) transfer of proposals on the exclusion of causes and conditions that contribute to the non-fulfillment or improper execution of regulatory legal acts on the support and protection of entrepreneurship for consideration by a specially authorized body for entrepreneurship, endowed with competence; 13) implementation of projects in the social, economic and environmental spheres in as measures of social responsibility of entrepreneurship, participation in the implementation of; 14) exercise other rights provided that they are not prohibited or restricted by the laws of the Republic of Kazakhstan.

It is obvious that any participant in business relations, taking advantage of the above rights, must receive income, open a profession and employ other citizens, as well as pay one amount of income to mandatory deposits, and pay mandatory payments for the provision of other services on time in accordance with the law.

No one should restrict the right of business entities to apply to the court to protect their interests on the basis of civil procedural rules in case of incomplete provision of services or services for the provision of goods within the limits established by law, on the basis of mutual consent. At the same time, the direction of the protection of law through economic specialized courts in the development of business relations is determined. Consequently, the development of business relations leads to the emergence and settlement of disputed or undisputed proceedings of civil procedural relations.

Business entities also need to properly perform their duties: 1) comply with the legislation of the Republic of Kazakhstan, the rights and legitimate interests of individuals and legal entities; 2) ensure the safety and quality of goods, works, types of services in accordance with the requirements of the legislation of the Republic of Kazakhstan; 3) provide goods, works, services to consumers of goods, works, services to provide complete and accurate information about the types of services provided; 4) obtain a permit or send a notification for carrying out activities or actions (operations) in accordance with the Law of the Republic of Kazakhstan "On Permits and Notifications"; 5) exercise civil liability and mandatory insurance requirements in cases provided for by the laws of the Republic of Kazakhstan; 6) take care of natural resources and preserve natural and energy resources; 7) provide for improving the efficiency of their use and management during the implementation of activities; 8) perform other duties stipulated by the laws of the Republic of Kazakhstan.

The state structure welcomes the charity of business entities, encourages business entities that have made a significant contribution to the development of charity by awarding honorary titles in accordance with the procedure approved by the President of the Republic of Kazakhstan. Also, business entities engaged in charity are given the opportunity to apply a number of tax benefits in accordance with the tax regulations of the Republic of Kazakhstan "On taxes and other

mandatory payments to the budget". It follows from this that through the development of subjects of entrepreneurial relations in society, the legal regulation of administrative, civil, labor, tax, social, civil procedural relations is developing in parallel. If violations are committed, the forms of responsibility are determined accordingly. For those who are not engaged in entrepreneurship, the state implements programs of various directions.

The place of participants in business relations or subjects of market relations after the definition allows you to determine the role of the employer, which has a direct connection with labor relations. At the same time, it is necessary to emphasize the social responsibility of entrepreneurship in the field of employment and labor relations. After all, every entrepreneur can be an employer. Of course, if the state supports it. Therefore, the social responsibility of entrepreneurship is based on the protection of the rights of employees of business entities provided for by the legislation of the Republic of Kazakhstan, and should be aimed at developing partnerships between the business entity and its employees in solving social issues and regulating working conditions [2].

Creation and preservation of jobs, stimulation and improvement of working conditions, organization of measures to ensure the safety of working conditions and compliance with the norms of social security and protection of employees, as well as the approval of internal policy are the main directions of entrepreneurship in the field of employment and labor relations. Business entities participate in the implementation of the policy of social partnership and collective relations in the field of labor in accordance with the labor legislation of the Republic of Kazakhstan. Subjects of business relations should take care of the environment.

Including landscaping. The social responsibility of entrepreneurship in the field of ecology is provided for by the following tasks: 1) financing of programs and activities in the field of environmental protection and improvement of streets, parks and other public places; 2) approval of internal policy in the field of environmental protection; 3) resolution of other issues aimed at improving the state of the environment. V. V. Drozdov Environmental requirements must be met. Otherwise, the types of administrative and criminal liability should be determined depending on the amount of damage caused. That is, the scope of administrative or criminal punishment is determined.

The State requires its citizens to strictly comply with certain social requirements specified in the Constitution, in case of non-compliance with which moral or legal responsibility is imposed on citizens on the basis provided for by law. The most severe form of legal liability is considered to be criminal liability.

Persons involved in business relations do not exclude the possibility of cases of infringement of property or human life in the course of their activities due to public relations. For example, the owner may suffer for non-compliance with fire extinguishing or sanitary requirements, or for organizing measures to ensure occupational safety.

Also, in tax relations, criminal liability is determined depending on the amount of damage caused to the state for intentional evasion of payment of tax debts of an entrepreneur who acts as a taxpayer. It is obvious that material, moral disputes and offenses arising as a result of commodity-money relations cause some damage in almost everything. Depending on the amount of damage caused, the form of liability is determined. After all, the country's regulatory norms are aimed at educating participants in legal relations and preventing offenses [3].

Currently, micro-loans are provided to businesses within the framework of the "Business Roadmap 2020", "Employment Roadmap 2020" programs and financial support through KazAgro Holding. The advantages of microcredit approaches implemented by NCE "Atameken" are flexibility in guaranteeing, providing guarantees, supporting business projects from training entrepreneurs to their implementation, opportunities for cooperation and direct implementation. Also today, the population is being taught the basics of business within the framework of the

Business Roadmap 2020 program under the Business Advisor and Business Growth projects. All these steps are considered to ensure economic and legal stability through the development of entrepreneurship. Undoubtedly, the work aimed at entrepreneurship will be continued by continuing the socio-legal literacy of the population.

Geological and Mineralogical Sciences

ON THE POSSIBILITY OF FREQUENCY-RESONANCE METHODS USING TO DETERMINE THE PRESENCE OF CHEMICAL ELEMENTS IN MINERALS, ROCKS AND SEDIMENTS OF CROSS-SECTION

Mykola Yakymchuk

doctor of physics and mathematics, professor, Institute of Applied Problems of Ecology, Geophysics and Geochemistry, Kyiv, Ukraine

Ignat Korchagin

doctor of physics and mathematics, professor, Institute of Geophysics, NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Annotation

The results are presented of the direct-prospecting frequency-resonance methods approbation on local areas of the shelf, as well as on islands, in order to assess the prospects of their practical application for the minerals (ore and combustible) in marine areas searching. The studies were carried out with the aim of additional approbation of direct-prospecting methods and improvement the methodological techniques of their application in the exploration process for ore minerals, oil, gas and natural hydrogen, as well as in the study of the deep structure of the Earth's structural elements. The developed mobile and low-cost technology include modified methods of frequency-resonance processing and decoding of satellite images and photo images, vertical electric-resonance sounding (scanning) of a cross-section, as well as a method of integrated assessment of the prospects of oil and gas potential of large prospecting blocks and license areas. Separate methods of this direct-prospecting technology are based on the principles of the "substance" paradigm of geophysical research, the essence of which is to search for a specific substance – oil, gas, gas condensate, water, gold, zinc, etc. During frequency-resonance processing of core from many wells of the gold deposit, three wells were identified (correctly), in which gold was found during drilling. During frequency-resonance processing in detailed mode of photographs of 8 quartz samples from different areas, responses were recorded of a large number of chemical elements: 50, 38, 35, 34, 50, 61, 48, 21. These results indicate of a fairly high sensitivity of the technology used. The results of instrumental measurements in the studied area in the Pacific Ocean, as well as in the Black Sea and in the area of Antarctic Peninsula, allow us to conclude that it is possible to use frequency-resonance technology of satellite images and photographs processing for the rapid detection and localization of areas of the minerals and chemical elements accumulation (including rare earth) in various regions of the World Ocean. In the area of the Zmeinyy Island in the Black Sea, the presence of a volcanic structure filled with limestones has been established, in which there are conditions for the hydrocarbons synthesis at the boundary of 57 km. When scanning an interval of 200-5000 m, responses of oil from limestone

were recorded from 8 search intervals. It is advisable to use mobile direct-prospecting methods to assess the prospects for oil and gas potential (ore content) of large prospecting blocks and local areas (including those put up for auction), to select optimal sites for laying prospecting, exploration and production wells, to assess the prospects of oil and gas deposits discovering in deep horizons of the cross-section, searches and localization of zones of hydrogen accumulation in the areas of basalt volcanoes location, as well as zones of deep channels location of chemical elements, fluids and mineral matter migration into the upper horizons of the cross-section. The use of super-efficient and low-cost direct-prospecting technology will significantly speed up the exploration process for various types of minerals (including REE, natural hydrogen and water), as well as reduce financial costs for its implementation.

Keywords. Pacific Ocean, Black Sea, Antarctic Peninsula, chemical elements, limestones, dolomites, marls, granites, basalts, hydrogen, direct prospecting, deep structure, oil, gas, sounding of the cross-section, remote sensing data processing.

Introduction

Mobile direct-prospecting technology of satellite images and photographs frequency-resonance processing and decoding [10-11] provides an opportunity to quickly conduct in the laboratory (without organizing and conducting field work) the survey of local areas, large blocks at any point (region) of the globe, as well as on the planets and moons of the Solar system. The results of applying these methods in 2019-2022 [10-15] for searching the deposits of ore and combustible minerals, aquifers, for the study of deep structure in the areas of structural objects of various types location, made it possible to obtain numerous evidence (facts) in favor of abiogenic synthesis of oil and gas, a volcanic model of the formation of external appearance and structural elements of Earth, as well as mineral deposits. This report presents the results of experimental studies carried out to study the possibility of mobile direct-prospecting methods using to search for ore minerals (including rare earth chemical elements) in marine areas.

Research methods

The developed and used mobile direct prospecting technology includes modified methods of satellite images and photographs frequency resonance processing and decoding, as well as vertical electric-resonance sounding (scanning) of cross-section [10-11]. Separate methods of technology are based on the principles of the "substance" paradigm of geophysical research, the essence of which is the search for a specific (sought in each specific case) substance - oil, gas, gas condensate, gold, zinc, uranium, etc. [2]. The developed methods are based on the standing electric waves discovered by Nikola Tesla in 1899 in the deep horizons of the Earth [7-8]. In the modified methods of satellite images frequency-resonance processing, the resonant frequencies of the bases of chemical elements, minerals, rocks and minerals (photographs of samples) are used. The collection of oil samples in the database includes 117 samples, gas condensate - 15 samples [10].

Of great importance for the developed technology is the base of sedimentary, metamorphic and igneous rocks, formed at the VSEGEI [17]. The sedimentary rocks of this base include the following groups: 1 (psephites), 2 (psammities), 3 (aleurites, mudstones, clays), 4 (kaolinite mudstones), 5 (kaolinite clays), 6 (sedimentary-volcaniclastic rocks), 7 (limestones), 8 (dolomites), 9 (marls), 10 (siliceous rocks). The groups of igneous and metamorphic rocks are as follows: 1 (granites and rhyolites), 2 (granodiorites and dacites), 3 (syenites and trachytes), 4 (diorites and andesites), 5 (lamprophyres), 6 (gabbro and basalts), 7 (ultramafic rocks), 8 (syenites and phonolites), 9 (gabbroids and basaltoids), 10 (ultramafic and mafic rocks), 11 (kimberlites and lamproites), 12 (carbonatites), 13 (granulites), 14 (gneisses), 15 (crystalline schists), 16 (microcrystalline schists (phyllites)), 17 (slates). When carrying out instrumental measurements using the developed technical devices, photographs of the listed sets of samples of sedimentary,

metamorphic and igneous rocks, borrowed from the electronic document on the site [17], are used.

In the process of performing experimental studies of a reconnaissance or detailed nature (carrying out instrumental measurements!) within the blocks and areas of the survey, the following sequence of procedures (graphs) for processing an individual satellite image (or its local fragment) is used.

1. The procedure for fixing responses (signals) from the surface at the frequencies of the following set of substances: oil, condensate, gas, amber, bacteria (methane-oxidizing bacteria, the populations of which are analyzed in the method of microbiological exploration for oil and gas by MicroPro GmbH), oil shale, gas hydrates, ice, coal, anthracite, hydrogen, living (deep) water, dead water, diamonds, potassium magnesium salt, sodium chloride salt.

2. Graph of registration of responses from the groups of sedimentary, metamorphic and igneous rocks that make up the cross-section.

3. Procedure for determining the presence in the survey area of deep channels (volcanoes) filled with various groups of rocks; assessment of depths of the roots of volcanoes location.

5. Graph for determining groups of rocks (or individual samples of groups), from which signals are recorded at the frequencies of oil, condensate, gas and water (deep, live).

6. The procedure for recording responses from oil, condensate, gas and phosphorus at the surface (depth) of 57 km - the boundary of the synthesis of hydrocarbons and amber in deep channels (volcanoes) filled with certain groups of rocks.

7. Graph of signals registration from water (deep, live) on the surfaces of 11, 46, 57, 68 km - the predicted boundaries of water synthesis in volcanoes of a certain type.

8. The procedure for scanning a cross-section with different steps from the surface up to 15 km to determine the depth intervals, within which responses are recorded at the resonant frequencies of oil, condensate, and gas. Refinement of the depths of location of the most promising for hydrocarbons intervals of cross-section during additional scanning with a finer step.

9. Graph for assessing the depth of the upper boundary (edge) of basalts, as well as the depths of the beginning of fixing responses at the resonant frequencies of hydrogen and living (healing) water from basalts. It is implemented in case of fixing responses from the 6th group of igneous rocks (basalts) on the surveyed area.

10. Procedure for determining the depths of occurrence of the upper edge of kimberlites, as well as the depth interval within which responses at diamond frequencies are recorded. It is implemented when establishing the presence of signals from the 11th group of igneous rocks (kimberlites) in the survey area.

Taking into account the reconnaissance nature of the studies performed, the described set of separate procedures for processing satellite images and photographs was not implemented in full in all surveyed areas.

Once again, we focus on the distinctive feature of the direct-prospecting frequency-resonance methods being developed. Unlike classical geophysical methods, the methods used make it possible in each specific case to fill the cross-section under study with the complexes of sedimentary, metamorphic and igneous rocks present in it, as well as to determine in the first approximation (and refine at the stages of detailing) the intervals of cross-section that are promising for the detection of combustible and ore minerals, immediately, in the process of measurements (registration of signals) by the developed instrumentation and measuring devices (i.e. without additional stages of modeling and geological interpretation of the results of instrumental measurements). In this article, as well as in other published materials, the emphasis is mainly on the presentation of measurement results.

We also note that the developed technology uses the frequency-resonant principle of the useful signals' registration [2]. Satellite images or photographs of research objects, as well as

photographs of rock samples, minerals and chemical elements, are, in principle, antinodes of standing electric waves, discovered by Nikola Tesla in 1899 in deep horizons of the Earth [7, 8].

When carrying out instrumental measurements using the developed computerized complexes, the spectra of satellite or photographic images of objects studied are sequentially compared with the spectra of rock samples, the desired minerals and chemical elements. In the process of comparison, the measuring unit registers resonances (electromagnetic responses), which make it possible to draw a conclusion about the presence (absence) of specific rocks, the desired minerals and chemical elements in the cross-section of the object of study. Such features of the developed methods of satellite images processing and decoding are the basis for the use of the terms "frequency-resonance technology" ("frequency-resonance methods").

The processing of satellite images and photographs is carried out in laboratory conditions, without organizing and conducting field geological and geophysical studies. This provides an opportunity to quickly conduct research in any region of the globe, and, consequently, developing technology is super-mobile.

Determination of the chemical elements presence in minerals and rocks

Experimental studies on the fixation of chemical elements in water, in the sediments of the cross-section began to be carried out in the Ukrainian marine Antarctic expedition of 2018 [10].

Determining the gold presence in the wells core. The article [9] shows a photograph of the core from wells, drilled at a gold deposit in Peru (Fig. 1). The frequency-resonance processing of this image was carried out in order to identify wells, that uncovered rocks with gold mineralization. As a result of the processing, three wells were identified, from the core of which responses (signals) were obtained at gold frequencies. On Fig. 1 cores from these wells are marked with rectangular contours.

The materials of the experiments were sent to the author of the article for verification. The response received from him indicates that the core with the gold content is set correctly. Additionally, the results of determining the gold content in the well core were also received from Peru.

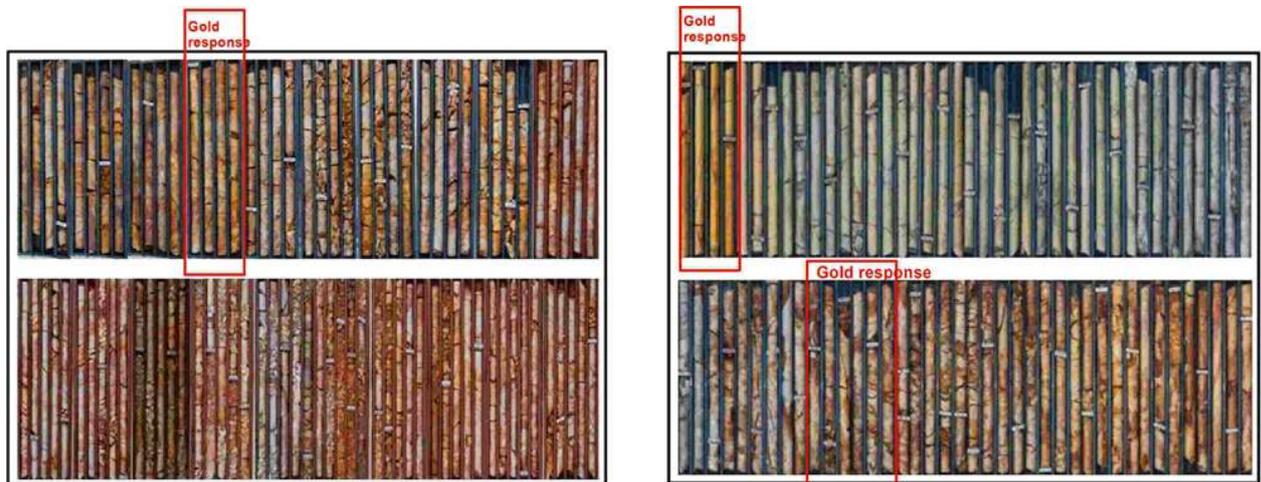


Fig. 1. Core from the wells of the gold field [9]. Wells in which the presence of gold is determined by the frequency-resonance method of useful signals detecting are indicated by red rectangles.

Determination of chemical elements in minerals. Approbation of the methodology for determining the composition of chemical elements in rocks and minerals was also tested on various samples of quartz. During the experiments, eight photographs of quartz samples were processed. Instrumental measurements on the samples were carried out in the detailed mode.

Frequency resonance analysis of a photograph of milky quartz (Fig. 2) showed that this sample contains 50 chemical elements: hydrogen, deuterium, helium, lithium, beryllium, nitrogen,

oxygen, fluorine, sodium, magnesium, silicon, phosphorus, sulfur, chlorine, argon, vanadium, chromium, manganese, iron, nickel, copper, gallium, germanium, arsenic, selenium, bromine, krypton, strontium, molybdenum, technetium, ruthenium, rhodium, silver, cadmium, indium, antimony, tellurium, iodine, neodymium, promethium, samarium, terbium, lutetium, tungsten, rhenium, osmium, iridium, mercury, thallium, lead.



Fig. 2. Photograph of a sample of milk quartz.



Fig. 3. Photograph of a sample of watery quartz.

Instrumental measurements also established that watery quartz (Fig. 3) contains 38 chemical elements: hydrogen, deuterium, helium, lithium, beryllium, boron, carbon, nitrogen, fluorine, neon, sodium, magnesium, silicon, phosphorus, sulfur, chlorine, calcium, scandium, titanium, vanadium, manganese, iron, zinc, germanium, arsenic, selenium, bromine, krypton, rubidium, technetium, rhodium, palladium, silver, cadmium, cesium, barium, lanthanum, cerium.

In the remaining 6 processed photographs of quartz samples, the presence of the following number of chemical elements was established: 1) slightly smoky quartz - 35; 2) quartz-morion - 34; 3) quartz without color - 50; 4) Lenchinsky quartz - 61; 5) Arsenovsky quartz - 48; 6) quartz Glass Gora - 21.

Approbation of the technology in the deep-sea area in the Pacific Ocean. Information about the discovery by Japanese specialists of large accumulations of rare earth elements and yttrium in deep-sea mule deposits at the bottom of the Pacific Ocean in international waters, as well as in the economic zone of Japan, is given on various Internet sites. In a more detailed form, the materials of studies in international waters are presented in the report [16]. A map-scheme of the research site location from this report is presented in Fig. 3.

In order to study the possibility of application the used methods of frequency-resonance processing of satellite images and photographs for searching and localizing areas of ore minerals and chemical elements accumulation in the area in the Pacific Ocean, experimental studies of a demonstration nature were carried out.

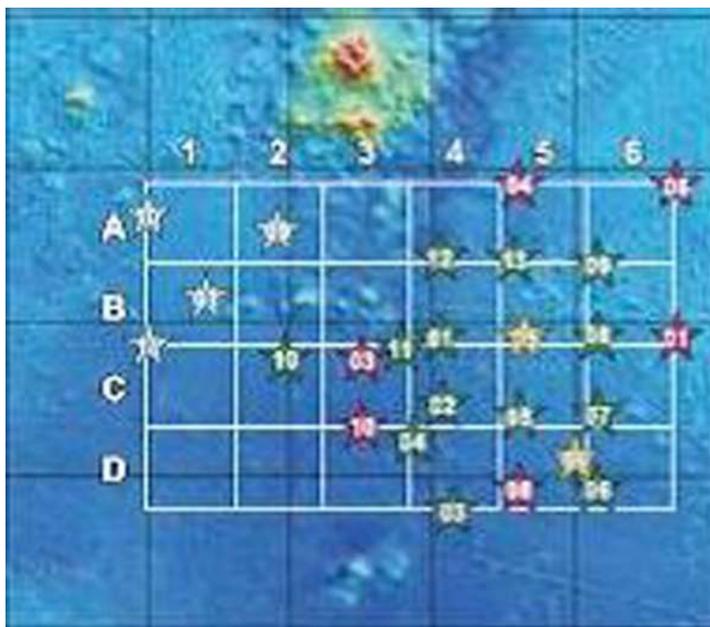


Fig. 4. The map of the location of the site of detection by Japanese experts of large concentrations of rare earth elements at the bottom of the Pacific Ocean in international waters. The white rectangle indicates the site of the survey, where the calculation of REE resources was performed. The site coordinates are given in [16]

At the initial stage of research, when processing the image (Fig. 4), responses (signals) were found at resonant frequencies of 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11 and 12 groups of sedimentary rocks, as well as the 6th (gabbros and basalts) and the 7th (ultramafic) igneous groups. Signals were also registered at the frequencies of oil (intensive), condensate, gas, amber (intensive), oxygen, hydrogen, carbon, fresh water, gold (layer), diamonds (layer). However, the processing of the satellite image in order to determine the depths of occurrence in cross-section of the discovered rocks and minerals was not carried out.

Mule deposits, in which rare earth elements (REE) and yttrium are found, occur in this area at a depth of 6000 m and deeper. In this regard, the surface (depth) of 6500 m was taken for reference. At this depth, responses were recorded at the resonant frequencies of all chemical elements present in cross-section above 6500 m. Pacific Ocean in this area contains hydrogen, deuterium, helium, lithium, beryllium, boron, carbon, nitrogen, oxygen, fluorine, neon, silicon, phosphorus, sulfur, chlorine, argon, potassium, calcium, **scandium**, titanium, vanadium, chromium, cobalt, nickel, copper, zinc, gallium, germanium, arsenic, selenium, bromine, krypton, rubidium, strontium, **yttrium**, zirconium, niobium, technetium, ruthenium, palladium, silver, cadmium, indium, tin, antimony, tellurium, iodine, xenon, cesium, barium, **lanthanum**, **cerium**, **praseodymium**, **neodymium**, **promethium**, **samarium**, **europium**, **gadolinium**, **terbium**, **dysprosium**, **holmium**, **erbium**, **thulium**, **ytterbium**, **lutetium**, hafnium, tantalum, tungsten, rhenium, iridium, platinum, gold, mercury, thallium, lead, bismuth, polonium, astatine, radon, francium, radium, actin uh, thorium.

The results of the experimental studies carried out in the studied area in Pacific Ocean allow us to conclude that it is possible to use frequency-resonance technology for processing satellite images and photographs for the rapid detection and localization of areas of minerals and chemical elements (including rare earths) accumulation in various regions of the World Ocean. The chemical elements included in the rare earth group are indicated above in bold.

Well drilling site in Black Sea. At the beginning of April 2019, drilling of an exploratory well began on the Silistar block (1-14 Khan Kubrat) on the shelf of Bulgaria [5]. In May 2015, a frequency resonance processing of the satellite image of this block was carried out at a reconnaissance scale

of 1:350,000 in order to assess the prospects for detecting hydrocarbon accumulations within it. As a result, four anomalous zones of the "Oil+Gas" type with formation pressures of 14.0, 30.0, 32.4 and 32.2 MPa, respectively, were found within the surveyed area [3].

After the start of the prospecting well drilling and determination of its coordinates according to the position of the drilling vessel, additional processing of the remote sensing data of the block was carried out. Based on the results obtained, the presence of a structure, filled with water was established at the local drilling site. Signals at the resonant frequencies of oil, gas and condensate were not recorded. On Fig. 5, the results of frequency-resonance processing of remote sensing data (satellite image) are shown on a map-scheme of seismic profiles [4] processed within the block.

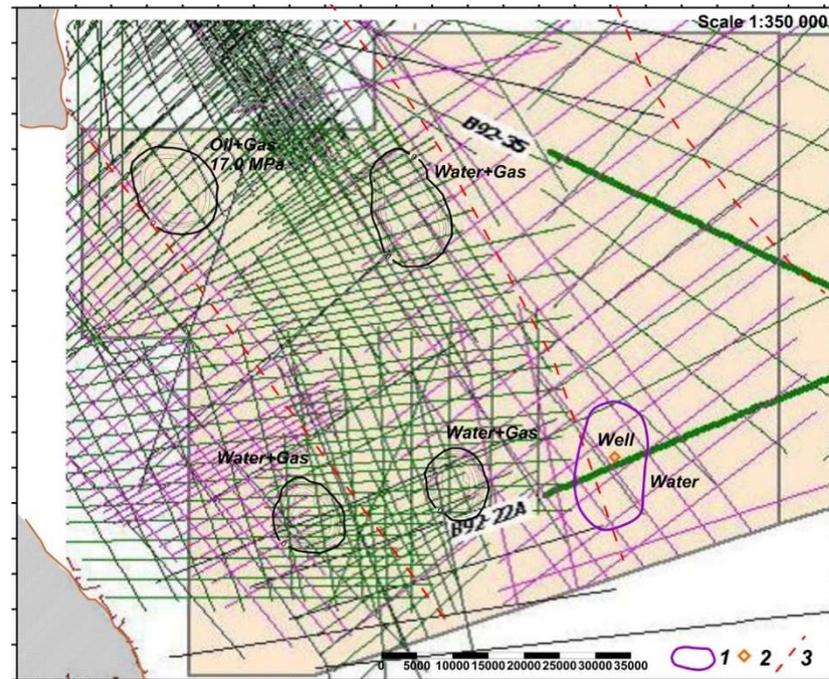


Fig. 5. Anomalous zones of "oil and gas", "water and gas" and "water" type within the SILISTAR (1-14 Khan Kubrat) prospecting block on the map of seismic profiles location. 1 – contour of structure with water; 2 – location of drilling well; 3 – zones of fracture by the results of satellite image processing. (Results of additional processing in April of 2019).

We also note that document [4] provides a seismic profile in the drilling area, from the analysis of which it follows that the well is located on a structural uplift identified by seismic surveys.

In April, after the start of drilling, frequency-resonance processing of the local area of the well location was also carried out in a detailed mode. No responses at HC resonant frequencies were recorded in the surveyed local area!

The cross-section revealed the presence of only 9 groups of sedimentary rocks (marls). Responses at marl frequencies were recorded in the interval 1.328-217.000 km. The lower boundary of the discovered channel (volcanic structure) is located in the zone of melting (liquid state) of rocks.

It is quite clear that younger formations are present above the marls. The resonant frequencies of the mule sample were used to estimate the thickness of these deposits. By scanning the cross-section from a depth of 1328 m with a step of 1 cm upwards, the signals (responses) at the resonant frequencies of the mule were traced up to 1303 m.

In general, the results of additional studies allow us to reasonably conclude that the probability of obtaining commercial hydrocarbon inflows in the well after completion of its drilling

is zero. The structural uplift, identified by seismic surveys in the area [4], was formed by a volcanic complex.

And let's pay attention to one more circumstance. During the frequency-resonance processing of the satellite image of the drilling area, the depth of the sea (thickness of the water column) at the drilling point was also determined. According to one of the methods used, the results of the assessment differed significantly from the values given in the information documents, as well as on the Google Maps map.

Such errors in the processing results may be due to the presence of some additional gases and (or) fluids in the water. In this regard, additional experiments were carried out in the drilling area in order to establish the presence of hydrogen sulfide in the water.

Using the resonant frequencies of hydrogen sulfide samples, anomalous signals (responses) at these frequencies were obtained in the depth range of 700-1303 m. Note that the cross-section was scanned with a step of 10 cm and 5 cm from bottom to top.

The following may also be of interest. Since volcanoes are vertical channels for the migration of fluids, minerals, and chemical elements [6], additional studies were carried out at the drilling site in order to determine the presence (or absence) of various chemical elements in the upper part of the cross-section. The surface (depth) of 1400 m was taken as a reference. At this depth, responses were recorded at the resonant frequencies of chemical elements, present above 1400 m. The results of the studies show that at this depth were fixed the following chemical elements: hydrogen, deuterium, helium, lithium, beryllium, boron, nitrogen, oxygen, fluorine, neon, sodium, aluminum, phosphorus, sulfur, chlorine, argon, cobalt, nickel, germanium, arsenic, selenium, bromine, krypton, rubidium, strontium, **yttrium, samarium, europium, gadolinium, terbium, dysprosium, holmium, erbium, thulium, lutetium**, hafnium, tantalum, tungsten, rhenium, osmium, iridium, platinum, gold, mercury, thallium.

Chemical elements that belong to the group of rare earths (REE) are indicated in bold above.

Frequency-resonance processing of Zmeinyy island photograph. An aerial photograph of the island is shown in Fig. 6. During the frequency-resonance processing, responses (signals) were recorded at resonant frequencies of the 7th (carbonates, limestones) and 8th (dolomites) groups of sedimentary rocks, signals from igneous rocks were not registered.

From the surface of the surveyed area, responses were recorded at the resonant frequencies of oil (medium intensity), condensate, gas, and amber. The presence of a channel (volcano), filled with limestones, the root of which is located at a depth of 217 km in the zone of rock melting, was established by fixing anomalous responses at various depths.

When scanning the cross-section with a step of 1 m, responses at frequencies of limestones were obtained from 200 m. Signals at frequencies of dolomites were recorded in the range of 4–200 m by scanning the cross-section with a step of 10 cm.

Using the resonant frequencies of oil and limestone, when scanning the cross-section from 200 m, with a step of 50 cm, signals (responses) were recorded in the following intervals: 1) 885-940 m; 2) 1265-1330 m; 3) 2140-2270 m; 4) 2940-290 m; 5) 3450-3500 m; 6) 3590-3660 m; 7) 3800-3860 m; 8) 4530-4610 m (scanning was carried out only up to 5000 m).



Fig. 6. Photo of Zmeinyy island in the Black Sea

On the surface of 56 km, signals were recorded (from below) at the frequencies of oil and limestone, oil, condensate, gas and amber. The boundary for the end of recording signals at oil frequencies was set by scanning with a step of 1 cm at a depth of 57 km.

By fixing at a depth of 1000 m anomalous responses at the resonant frequencies of various chemical elements, it was established that above this interval there are lithium, beryllium, sulfur, chlorine, argon, potassium, krypton, rubidium, strontium, yttrium, zircon, niobium, molybdenum, technetium, ruthenium, rhodium, palladium.

Ukrainian Antarctic station. The results of frequency-resonant processing of the photograph of the station on the Galindez Island (Fig. 7) indicate that the following chemical elements are present in the interval 0-600 m of the upper part of the cross-section of this area: hydrogen, deuterium, helium, fluorine, neon, sodium, magnesium, aluminum, silicon, vanadium, copper, zinc, gallium, germanium, arsenic, selenium, bromine, krypton, rubidium, strontium, yttrium, technetium, molybdenum, niobium (weak signal), zirconium (weak signal), ruthenium, radium, palladium, tin, antimony, tellurium, iodine, xenon, cesium, barium, lanthanum, cerium, praseodymium, neodymium, promethium, samarium, europium, gadolinium, terbium, dysprosium, holmium, erbium, thulium, ytterbium (intensive), lutetium, hafnium, tantalum, tungsten, rhenium, osmium, iridium, platinum, uranium, neptunium, plutonium, americium, curium, berkelium, californium, einsteinium, fermium, mendelevium, nobelium, lawrencium, rutherfordium.



Fig. 7. Photo of the Ukrainian Antarctic station "Academician Vernadsky".

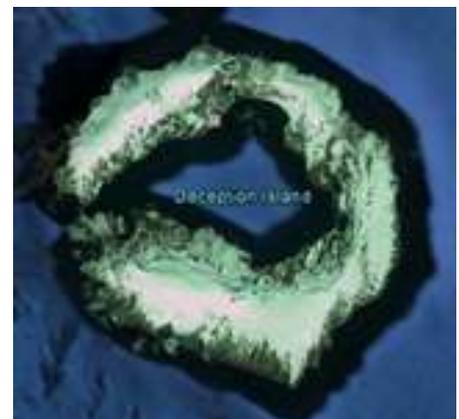


Fig. 8. Satellite image of Deception volcano.

Deception Volcanic Complex in Bransfield Strait. Frequency-resonance processing of the satellite image of the island (Fig. 8) allows us to state that the following chemical elements are present in the upper part of the cross-section (in the range of 0-600 m): hydrogen, deuterium, helium, lithium, beryllium, boron, carbon, nitrogen, oxygen, fluorine, neon, sodium, aluminum, silicon, phosphorus, sulfur, chlorine, argon, calcium, scandium, titanium, vanadium, chromium, manganese, bromine, krypton, rubidium, strontium, yttrium, zirconium, niobium, molybdenum, technetium, ruthenium, radium, palladium, silver, indium, tin, antimony, tellurium, xenon, cesium, barium, lanthanum, cerium, praseodymium, neodymium, promethium, samarium, europium, gadolinium, terbium, dysprosium, holmium, erbium, thulium, ytterbium, lutetium, hafnium, tantalum, mercury, thallium, lead, bismuth, polonium, astatine, radon, francium, radium, actinium, thorium, protactinium, uranium, neptunium, plutonium, americium, curium, berkelium, californium, einsteinium, fermium, mendelevium, nobelium, lawrencium, rutherfordium.

Main results and conclusions

Briefly, the materials of conducted experimental studies can be characterized as follows.

During frequency-resonance processing of core photographs from a large number of wells on a gold deposit, three wells were correctly identified in which gold was discovered by drilling.

During frequency-resonance processing in the detailed mode of photographs of 8 quartz samples from different sites, responses of a large number of chemical elements were recorded: 50, 38, 35, 34, 50, 61, 48, 21. These results indicate of sufficiently high sensitivity of technology used.

The results of the instrumental measurements carried out on the studied area in the Pacific Ocean, as well as in the Black Sea and in the area of Antarctic Peninsula, allow us to draw a conclusion about the possibility (and expediency) of using the frequency-resonance technology of satellite images and photographs processing for the prompt detection and localization of areas of mineral and chemical elements (including rare earth elements) accumulation in various regions of the World Ocean.

In the area of Zmeinyy Island in the Black Sea, the presence of a volcanic structure filled with limestone, in which there are conditions for the synthesis of HC at the border of 57 km, has been established. When scanning the interval of 200-5000 m, responses of oil from limestone were recorded from 8 search intervals.

The presented materials of the direct-prospecting technology testing in various regions of the world testify to its efficiency and effectiveness, as well as the expediency of its application in the geological exploration process for ore and combustible minerals. The authors of the article [1] also emphasize on the expediency of direct methods using for oil and gas deposits searching.

In general, the materials of experimental studies of reconnaissance nature [10-15] on a representative set of local sites and areas clearly and quite convincingly demonstrate the operability, informativeness and efficiency of direct-prospecting methods of frequency-resonance processing of satellite images and photographs when searching for aquifers, for an integral assessment of the prospects of detecting accumulations of hydrogen, oil and gas within the survey areas, as well as in the intervals of the cross-section of local sites. By instrumental measurements in the course of work the depths at which there are conditions for the synthesis of oil, condensate, gas, as well as live and dead water, can be determined.

Mobile direct-prospecting methods can also be used to assess the prospects for oil and gas content (ore content) of large prospecting blocks and local areas (including those put up for auction), the selection of optimal locations (sites) for laying prospecting, exploration and production wells, assessing the prospects of discovering oil and gas deposits in the deep horizons of the cross-section, searches for and localization of zones of hydrogen accumulation in the areas

of basalt volcanoes location, as well as zones of location of deep channels of chemical elements, fluids and mineral matter migration into the upper horizons of the cross-section.

The use of super-efficient and low-cost direct-prospecting technology will significantly speed up the exploration process for various types of minerals (including ore minerals, REE, natural hydrogen and water), as well as reduce financial costs for its implementation.

References

1. Kryvosheyev V.T., Makogon V.V., Ivanova Ye. Z. The main reserve of accelerated effective opening of oil and gas fields in Ukraine. Mineral resources of Ukraine. 2019. # 1. P. 31-37 (in Ukrainian).

2. Levashov S.P., Yakymchuk N.A., Korchagin I.N. Frequency-resonance principle, mobile geoelectric technology: new paradigm of geophysical investigations. Geofizicheskiy zhurnal, 2012, vol. 34, no. 4, pp. 166-176 (in Russian).

3. Levashov S.P., Yakymchuk N.A., Korchagin I.N., Samsonov A.I., Bozhezha D.N. On the feasibility of mobile direct-prospecting technologies using during the sites choosing for the oil and gas wells location. Geoinformatyka. 2018. N 1. P. 5—23 (in Russian).

4. Permits for prospecting and exploration of oil and gas in Bulgaria offshore – Western Black Sea region. <http://www.kemkik.hu/hu/letoltes/35057/4f620> or <https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=TeresSilistar.pdf>

5. Shell starts exploratory drilling for oil and gas off Bulgarian coast. <https://www.reuters.com/article/us-shell-bulgaria/shell-starts-exploratory-drilling-for-oil-and-gas-off-bulgarian-coast-idUSKCN1R70WH>

6. Shestopalov V.M., Lukin A.E., Zgonik V.A., Makarenko A.N., Larin N.V., Boguslavsky A.S. Essays on Earth's degassing. Kiev, BADATA-Intek Service. 2018. 632 p. (in Russian).

7. Tesla N. Patents. - Samara: Publishing House "Agni", 2009. - 496 p. (in Russian).

8. Tesla N. Articles. - Samara: Publishing House "Agni", Moscow: Publishing House "Russian Panorama", 2010. - 584 p. (in Russian).

9. Villena H. "El Toro" gold mine (Peru): geological features and perspectives. Visnyk Taras Shevchenko National University of Kyiv. Geology. 2018. 2(81), 63-69.

10. Yakymchuk N.A., Korchagin I.N., Bakhmutov V.G., Solovjev V.D. Geophysical investigation in the Ukrainian marine Antarctic expedition of 2018: mobile measuring equipment, innovative direct-prospecting methods, new results. Geoinformatika, 2019, no. 1, pp. 5-27. (in Russian).

11. Yakymchuk N.A., Korchagin I.N. Integral estimation of the deep structure of some volcanoes and cymberlite pipes of the Earth. Geoinformatika, 2019, no. 1, pp. 28-38 (in Russian).

12. Yakymchuk, N. A., Korchagin, I. N. Ukrainian Shield: new data on depth structure and prospects of oil, gas condensate, gas and hydrogen accumulations detection Geoinformatika, 2019, no. 2, pp. 5-18 (in Russian).

13. Yakymchuk, N. A., Korchagin, I. N. Peculiarities of depth structure and of oil and gas perspectives of Ukrainian shield separate blocks by results of frequency-resonance sounding of cross-section. Geoinformatika, 2019, no. 3, pp. 5-18 (in Russian).

14. Yakymchuk, N. A., Korchagin, I. N. Technology of frequency-resonance processing of remote sensing data: results of practical approbation during mineral searching in various regions of the globe. Part I. Geoinformatika, 2019, no. 3, pp. 29-51; Part II. Geoinformatika. 2019. no. 4, pp. 30-58; Part III. Geoinformatika. 2020. no. 1, pp. 19-41; Part IV. Geoinformatika. 2020. no. 3, pp. 29-62. (in Russian).

15. Yakymchuk, N. A., Korchagin, I. N. Approbation of direct-prospecting technology of frequency-resonance processing of satellite images and photo images at known hydrocarbon deposits in different regions. Geoinformatika, 2020, no. 2, pp. 3-38 (in Russian).

16. Yutaro Takaya, et al. The tremendous potential of deepsea mud as a source of rare-earth elements. *Scientific reports* | (2018) 8:5763 | DOI:10.1038/s41598-018-23948-5

17. “Electronic petrographic reference book-identifier of magmatic, metamorphic and sedimentary rocks” for operational use in the creation of Gosgeolkart1000/3 and 200/2 for the territory of the Russian Federation. St. Petersburg, 2015. <http://rockref.vsegei.ru/petro/> (in Russian).

Исследование утечек воздуха на руднике «Западный»

Кәрім Әмірлан Нұрланұлы

магистрант Карагандинского технического университета имени Абылкаса Сагинова, пр-т. Нурсултана Назарбаева 56, Караганда, Казахстан

Хуанган Нурбол Хуанганович

PhD, доктор, научный руководитель

Введение: Рудничная вентиляция может быть эффективной при условии её систематического контроля с помощью инструментальных измерений.

Осуществляемый в соответствии с требованиями правил безопасности контроль состава рудничной атмосферы и распределения воздуха по горным выработкам позволяет получить информацию, необходимую для оценки состояния проветривания шахты. Однако этих данных недостаточно для установления причин, вызвавших или могущих вызвать ухудшение вентиляции, для разработки мероприятий, направленных на устранение этих причин и на обеспечение нормального проветривания шахты. Для этих целей периодически должны производиться депрессионные съёмки.

Необходимость разработки мероприятий вызывается тем, что геологические и горнотехнические условия в действующих шахтах не остаются постоянными и могут существенно отличаться от условий, принятых для расчёта вентиляции при составлении проекта или при предыдущей разработке мероприятий.

На шахтах с удовлетворительным состоянием проветривания мероприятия носят профилактический характер, а на шахтах, испытывающих затруднение с вентиляцией - направлены на её улучшение.

В результате проведения депрессионной съёмки получают картину распределения потерь депрессии, развиваемой вентиляторами главного проветривания, и поступающего в шахту воздуха по горным выработкам и путям утечек, а также значения аэродинамических сопротивлений вентиляционных ветвей.

Основной текст статьи: Существующая схема вентиляции рудника Западный

Схема проветривания — фланговая.

Способ проветривания — всасывающий.

Сущность всасывающего способа вентиляции состоит в том, что со стороны всасывающей части вентилятора, при его работе, создается разрежение (пониженное, по сравнению с атмосферным, давление). При этом давление воздуха в любой части шахты меньше атмосферного. При остановке вентилятора, воздух будет еще некоторое время поступать в шахту за счет этой разности давлений. В дальнейшем, после выравнивания давлений, воздух будет поступать в горные выработки только за счет действия естественной тяги.

Всасывающий способ проветривания рекомендуется на всех газовых шахтах, так как повышение давления воздуха, при остановке вентилятора, приводит к частичному уменьшению газовыделения в горные выработки. Этот способ особенно эффективен при фланговой схеме проветривания, когда отдельные части шахтного поля проветриваются разными вентиляторами. Вместе с тем, при фланговой схеме проветривания с несколькими вентиляторами, усложняется регулирование воздухораспределения между отдельными частями шахты.

Всасывающий способ проветривания рекомендуется применять при глубине отработки более 200 м, когда отсутствуют аэродинамические связи горных выработок с поверхностью.

Проветривание горных выработок рудника осуществляется тремя вентиляторами главного проветривания типа ВПД-3 1,5, установленными у устья стволов шахт 66, 68, 69, к в нормальном режиме работающих на всасывание.

Кроме того, в проветривании горных выработок горизонта - 60м (ветви 149;1030) участвуют ГВУ шахты 73/75 р. «Западный» $Q = 44,49$ м³/сек и горизонта 100м (ветви 86;1052) $Q = 71,05$ м³/сек, участвуют ГВУ шахты 65/65бис ЮЖР, в связи с чем, не соблюдается §844 ПОПБ о разобщении шахтных полей.

На момент проведения ВДС производительность и депрессия вентиляторов составила:

ГВУ шах.66	ВЦД-31,5	$Q_e = 310,00$ м ³ /с	$Q_w = 295,09$ м ³ /с	$H_e = 80$ мм вод.ст.
ГВУ шах.68	ВЦД-31,5	$Q_e = 306,50$ м ³ /с	$Q_w = 237,64$ м ³ /с	$H_e = 140$ мм вод.ст.
ГВУ шах.69	ВЦД-31,5	$Q_e = 277,99$ м ³ /с	$Q_w = 224,26$ м ³ /с	$H_e = 140$ мм вод.ст.

$$\sum Q_w = 756,99 \text{ м}^3/\text{с}$$

Свежий воздух в шахту подаётся по стволам и ВВ 67-груз, 70, 67-клет, 67- скип в количестве 252,03 м³/сек. Кроме того, с поля шахты 65/65бис в горные выработки рудника «Западный» поступает 266,97 м³/сек и с АСК поступает 353,53 м³/сек.

По участкам и горизонтам воздух распределяется с помощью вентиляционных перемычек и вентиляционных дверей.

Проветривание горнопроходческих работ осуществляется вентиляторами местного проветривания типа ВМЭ-12, по одному вентилятору на забой и ставом вент.рукавов диаметром 1000 мм.

Горнопроходческие работы бригады ЖШПТ проветриваются вентиляторами типа с «Корфман» и ВМЭ-12.

Поступление в шахту воздуха и распределение его по выработкам производится за счёт общешахтной депрессии и отражено в разделе «Баланс».

Результаты анемометрической съёмки и распределение воздуха по горным выработкам. Анемометрическая (воздушная) съёмка в горных выработках проводилась целью:

- определения общего количества воздуха, поступающего в шахту;
- определения количества воздуха, доходящего до забоев очистных и подготовительных выработок и камер, проветриваемых обособленной струёй;
- подсчета внутришахтных утечек воздуха.

Анемометрическая съёмка главной вентиляторной установки производилась:

- для определения производительности вентилятора;
- для определения количества воздуха, поступающего в шахту и выдаваемого из неё;
- для подсчёта утечек воздуха «накоротко и через герметизирующие устройства вентиляционных каналов.

Замер скорости движения воздуха производился анемометрами переносными рудничными АПР-2м (диапазон измерения 0,1-50, Ом/сек) и чашечными анемометрами МС-13 (диапазон измерения 1,0-20, Ом/сек).

Замер скорости воздушной струи производился способами «в сечении» и «перед собой» (последний применялся в выработках небольшого сечения).

В каждой замерной станции делалось не менее трёх замеров. Если разность показаний анемометра для каждого из замеров была близка между собой, то для дальнейших расчётов принималось их среднее значение. При значительных расхождениях величин замеры повторялись.

При замерах способом «перед собой» для определения истинной скорости движения воздуха вводился поправочный коэффициент, равный 1,14; при замерах «в сечении» значение поправочного коэффициента определялось в зависимости от сечения выработки (замерной станции) по формуле:

$$K = \frac{S - 0,4}{S} \quad (1)$$

где 0,4 — миделево сечение замерщика, м².

Истинная скорость движения воздуха в замерной станции определялась как:

$$V_{ист} = V_m \times K \quad (2)$$

где V - скорость воздуха по тарировочному удостоверению прибора, м/сек.

Одновременно с замером скорости движения воздуха и площади поперечного сечения в каждой замерной станции определялись барометрическое давление B (в мм рт.ст.) и температура OC (психрометром с ценой деления 0,20C).

На поверхности велся контроль за колебаниями барометрического давления, для дальнейшего определения барометрического давления в шахте, барографом М 22АС (суточный) и М-22АН (недельный).

Приведение воздуха к нормальным атмосферным условиям производится по формуле:

$$Q_{прив} = Q_{зам} \frac{B(273 + 15^{\circ}C)}{760(273 + t)} = 0,38 \frac{Q_{зам} B}{273 + t} \quad (3)$$

где $Q_{зам}$ — замеренное количество воздуха, м³/сек.

После подсчёта количества воздуха делается его увязка по шахте: количество воздуха, замеренное в общепоступающей или в общеисходящей струе шахты, должно быть равно сумме количества воздуха в отдельных струях.

Обычно, даже после приведения воздуха к нормальным атмосферным условиям получают неувязки между количествами воздуха в смежных выработках и общим количеством воздуха, что объясняется:

- непостоянством вентиляционного режима во время производства замеров, вследствие случайно открытой Двери, остановленного вспомогательного вентилятора, движения дизельного транспорта и т.д.;

- неучтенным подсосом воздуха с поверхности или утечками на поверхность и с одной струи на другую;

- ошибками измерения.

Простейший способ уравнивания количества воздуха заключается в следующем: пусть замерены количества воздуха, которые затем были приведены к нормальным атмосферным условиям.

$Q_{общ}, Q_1, Q_2 \dots Q_n$ — приведённые количества воздуха

Сначала определяется разность между $Q_{общ}$ и суммой;

$$Q_1 + Q_2 + \dots + Q_n = \sum_1^n Q \quad (4)$$

Затем поправки к частным значениям количества воздуха:

$$\Delta Q_1 = \Delta Q \frac{Q_1}{\sum_1^n Q}; \Delta Q_2 = \Delta Q \frac{Q_2}{\sum_1^n Q}; \Delta Q_n = \Delta Q \frac{Q_n}{\sum_1^n Q} \quad (5)$$

Уравновешенные количества воздуха будут равняться:

$$Q_1^\circ = Q_1 + \Delta Q_1; Q_2^\circ = Q_2 + \Delta Q_2; Q_n^\circ = Q_n + \Delta Q_n \quad (6)$$

Анемометрические съёмки на шахте производились при нормальном и нулевом режимах проветривания.

Баланс воздуха по горизонтам

I. Поступление воздуха

№ п/п	Наименование горных выработок	Распределение воздуха по горизонтам, м3/сек												Всего
		140-190м	100м	60м	30м	-20м	-60м	-100м	-125м	-140м	-175м	-278м	-327м	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1	ств. шах. 67 груз.		61,88	16,28	3,07									81,23
2	ств. шах. 67 кп.		3,31	6,49	2,63	6,76		1,78		4,65	0,61	-0,84	-0,74	24,65
3	ств. шах. 67 ск.		1,79	8,09								0,84	0,74	11,46
4	ств. шах. 70		-0,6		0,29	11,78				34,72				46,19
5	ВВ в П-А-29 рудник «Степной»	88,50												88,50
6	С портала (АСК)		71,32											71,92
7	Подход, штр. (с 65/65бис)		12,5											12,5
8	По штр. 8 (с шах. 65/65бис)			20,25										20,25
9	По сборн. вент. штр. (с 65/65бис)			9,33										9,33
10	По дренажному штреку (с шах. 65/65бис)		11,27											11,27
11	По штр. 7 (с шах. 65/65бис)				20,72									20,72
12	По штр. 1, П-9, 10, 11 (с шах. 65/65бис)				16,37									16,37
13	По сбойке со штр. 10 (с шах. 65/65бис)				17,0									17,0
14	По ВВ, штр. 3 (с шах. 65/65бис)				17,1									17,1
15	По штреку 2 (с шах. 65/65бис)							1,74						1,74
16	По обводной выработке (с шах. 65/65бис)							5,48						5,48
17	По трансп-дренаж. штр							9,21						9,21

	(с штх.65/65бис)													
18	По остав.штр. 2 (с шх.65/65бис)								9,9					9,9
19	С поля шх.65/65бис П-А-6			5,59										5,53
20	По отр.простр-ву П-5 (сшх.65/65бис)				25,47									25,47
21	ВВП-36-38перегиб (с шх.65/65бис)							21,01						21,01
22	По отр.прос-ву П-36-38 (с шх.65/65бис)						35,73							38,7
23	На откаточный штр.1 с Бл.4 ЮЖР (с АСК)				42,75									42,75
24	По штр.3 гор.-125м. (с шх.65/65бис)								11,63					11,63
25	По вент.штреку на П-3 (с АСК).		138,74											138,74
26	По вент.штреку Бл-3 зап (с АСК).		11,12											110,12
27	По сбойке ВРШ-2 с П-12 (с шх.65/65бис)					16,67								16,67
28	Итого	88,50	400,93	66,03	125,41	60,68	46,68	22,79	21,53	39,37	0,61			872,53

II. Выдача воздуха

№ п/п	Наименование горных выработок	Распределение воздуха по горизонтам, м ³ /сек											Всего
		3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
1	2												14
1	На ГВУ ств. шх.68	59,8	58,4		48,88	34,81			38,75				237,64
2	На ГВУ ств. шх.66		11,27	102,75	181,07								295,09
3	На ГВУ ств. шх.69		80,78					71,20	72,28				224,26
4	На поле шх.73-75 ЗЖР (ГВУ-72)					5,72	38,77						44,49
5	На поле шх.65/65бис		36,3	34,75									71,05
6	Итого	59,8	186,75	229,95	40,95	109,97			108,03				872,53

Баланс воздуха по шахте 67/70

Поступление воздуха			Выдача воздуха	
№ п/п	Наименование выработок	Кол-во воздуха м ³ /сек	Наименование выработок	Кол-во воздуха м ³ /сек
1	По стволу шх.67 груз.	81,23	По стволу шх.68	237,64
2	По стволу шх.67 кл.	24,65	По стволу шх.66	295,09
3	По стволу шх.67 скип.	11,46	По стволу шх.69	224,26
4	По стволу шх.70	46,19	На поле шх.73-75 ЗЖР	44,43
5	По ВВ с П-29	88,5	На поле шх. 65/65 бис	71,05
6	С АСК	353,53		
7	С поля шх.65/65 бис	266,97		
Итого		872,53	Итого	872,53

Внутришахтные утечки воздуха. К утечкам воздуха в шахтах относятся все потери воздуха (поступающего из свежей струи в исходящую или на поверхность Накоротко, т.е. минуя места его непосредственного потребления), которые происходят по пути его движения от поверхности до очистных и подготовительных забоев.

По характеру происхождения утечки подразделяются на

- распределенные, которые имеют место по значительной длине движения воздушных струй (через выработанные пространство, параллельные выработки);
- местные, т.е. сосредоточенные, которые происходят в локальных местах соприкосновения свежей и исходящей струй воздуха (через перемычки, двери шлюзы, кроссинги, надшахтные здания и др.).

По характеру образования местные утечки воздуха подразделяются на

- поверхностные (или внешние) — через не плотности в устье вентиляционного ствола и через каналы вентиляторов;
- подземные (или внутришахтные) — через не плотности в перемычках, дверях, кроссингах, через выработанные пространство, старые карьеры и т.д.

Воздухопроницаемость вентиляционных устройств характеризуется количеством просачивающегося через них воздуха Q м³/с или утечками, выраженными в процентах от поступающего воздуха

$$P = \frac{Q_{ym}}{Q} \times 100 \quad (7)$$

где Q_{ym} - утечки, m^3/c

Q - количество воздуха, поступающего к устройству, m^3/c

Воздухопроницаемость вентиляционных устройств шахты № 67/70:

$$P = \frac{103,46}{872,53} \times 100$$

$$P = 11,85\%$$

Внешние утечки воздуха. Источниками данного вида утечек являются герметизирующие устройства устья ствола и вентиляционные устройства в канале вентилятора.

При увеличении внешних утечек воздуха производительность вентилятора значительно возрастает, а количество воздуха, поступающего в шахту, резко уменьшается. Это не только ухудшает проветривание шахты, но и вызывает нерациональный расход электроэнергии.

Утечки через герметизирующие надшахтные здания происходят через их стены и перекрытия, двери, окна, отверстия для прохода канатов, не заделанные отверстия для кабелей т.д.

Утечки (подсосы) через вентиляционную установку происходят обычно через резервный вентилятор, щели у шибера, ляды (двери), ведущие в канал, обходной канал, стенки и перекрытия канала. Значительные утечки имеют место при неглубоком или наземном расположении канала.

Определение поверхностных утечек воздуха производится путем замера поступающего количества воздуха из ствола и количества воздуха перед вентилятором в его канале.

Подсчет величины подсоса (утечек) воздуха с поверхности в процентах к производительности вентилятора производится по формуле:

$$P = \frac{Q_s - Q_{ш}}{Q_s} \times 100\% \quad (8)$$

$$P_{66} = \frac{310,01 - 295,09}{310,01} \times 100\% = 4,81\%$$

$$P_{68} = \frac{310,01 - 237,64}{310,01} \times 100\% = 22,47\%$$

$$P_{69} = \frac{310,01 - 224,26}{310,01} \times 100\% = 19,33\%$$

Расчёт величины утечек воздуха в шахте. Общие утечки воздуха в шахте складываются из утечек воздуха через

вентиляционные сооружения-перемычки, двери, шлюзы, загрузочные устройства, кроссинги; и утечки воздуха через выработанное пространство.

Общешахтные утечки воздуха определяются из выражения

$$\sum Q_{ум.ш.} = \sum Q_{ум.п.} + \sum Q_{ум.дв.} + \sum Q_{ум.шл.} + \sum Q_{ум.з.у.} + \sum Q_k + \sum Q_{ум.в.п.} \quad (9)$$

где $Q_{ум.п.}$, $Q_{ум.дв.}$, $Q_{ум.шл.}$, $Q_{ум.з.у.}$, $Q_{ум.к}$ – утечки воздуха соответственно через глухие перемычки, двери, шлюзы, загрузочные устройства и кроссинги, м³/мин;

$Q_{ум.в.п.}$ - утечки воздуха через выработанное пространство, м³/мин.

Все приведённые нормы утечек воздуха соответствуют перепаду давления 50 кгс/м².

Подсчёт норм утечек воздуха для других перепадов давления производится по формулам

$$Q_{ум} = Q_{ум.п} \sqrt{\frac{h}{50}}, \quad \text{м}^3/\text{мин при } h \text{ в кгс/м}^2 \quad (10)$$

или

$$Q_{ум} = Q_{ум.п} \sqrt{\frac{h}{491}}, \quad \text{м}^3/\text{мин при } h \text{ в Па} \quad (11)$$

где $Q_{ум}$ – норма утечек воздуха через сооружения при фактическом перепаде давления;

$Q_{ум.п}$ – норма утечек воздуха через сооружения при перепаде давления 50 кгс/м²;

h – фактический перепад давления, кгс/м², определяется на основании замеров или по данным расчёта депрессии шахты.

Перепад давления через перемычки, установленные на штреках, составляет в среднем 98,67 кПа., следовательно, норма утечек составляет:

$$Q_{ум} = 23 \sqrt{\frac{98,67}{491}} = 10,31 \text{ м}^3/\text{мин} = 0,17 \text{ м}^3/\text{сек}$$

Норма утечек воздуха через шлюзы определяется по «Методики расчёта количества воздуха для условий рудников и шахт Жезказгана 1996г.»

На выработках базисной сети шахты установлено 51 бетонная перемычка.

Суммарные перемычки составят:

$$Q_{ум.ш.пр.} = 35 \times Q_{ум.} = 51 \times 10,31 = 525,81 \text{ м}^3/\text{мин} = 8,76 \text{ м}^3/\text{сек} \quad (12)$$

В выработках шахты установлено 5 вентиляционных дверей, суммарные утечки составляют

$$Q_{ум.дв.} = 42,12 \times 5 = 210,6 \text{ м}^3/\text{мин} = 3,51 \text{ м}^3/\text{сек} \quad (13)$$

На основных вентиляционных магистралях установлено 7 бетонных перемычек с двустворчатыми дверями, изолирующими клетьевого ствола (шлюзы).

Суммарные утечки составят

$$Q_{ум.шл.} = 60 \times 7 = 420 \text{ м}^3/\text{мин} = 7,0 \text{ м}^3/\text{сек} \quad (14)$$

Норма утечек воздуха через выработанное пространство рассчитывается по формуле

$$Q_{ум.вп} = K_{вп} \sum Q_{оч} - \sum Q_{оч} \quad (15)$$

где $K_{вп}=1,2$ – коэффициент, учитывающий движение воздуха через выработанное пространство, определяется по «Методики расчёта количества воздуха для условий рудников и шахт Жезказгана».

$$Q_{ум.вп} = 1,2 \times 420 - 420,96 = 84,19 \text{ м}^3/\text{сек}$$

Общее количество утечек воздуха в шахте равно

$$Q_{общ.ум.} = \sum Q_{ум.оч.} + \sum Q_{ум.ш.пр.} + \sum Q_{ум.шл.} + \sum Q_{ум.дв.} = 84,13 + 8,76 + 7,0 + 3,51 = 103,46 \text{ м}^3/\text{сек} \quad (16)$$

Заключение. Горные выработки шах. 67/70 рудника «Западный» проветриваются тремя вентиляторами главного проветривания. Общее количество воздуха, выдаваемое из шахты, составляет 756,99 м³/сек, кроме того, в проветривании горных выработок рудника участвуют ГВУ шахты 65/65бис ЮЖР — 71,05 м³/сек и ГВУ шах.73/75 рудника «Западный» — 44,49 м³/сек.

В общей сложности выдаваемое количество воздуха из шахты — 872,53 м³/сек.

Воздух поступает в шахту по стволу шах.67-грузовая в количестве - 81,23 м³/сек, по стволу шах.70 — 46,19 м³/сек, по стволу 67-клетьевая — 24,65 м³/сек, по стволу шах.67-сккповая — 11,46 м³/сек, по ВВ П — 29 (сбойка карьера с панелью) — 88,50 м³/сек, с АСК (большой и малый портал) — 353,53 м³/сек. Дополнительно с горных выработок шахты 65/65бис на горные выработки шах.67/70 поступает - 266,97 м³/сек. Всего в шахту поступает 872,53 м³/сек воздуха, при расчётном необходимом количестве 788,15 м³/сек.

Обеспеченность воздухом горных выработок рудника составляет 110,7%.

Панель 14 запад (АС-9-1), панель 13 ВОСТ. (АС-9-1), панель А-2 запад/верх (АС-7-1), панель 1 бис (АС-8-1), и рем.пункт «ТОРО-сервис» Панель А-4 гор. + 60 м. не обеспечены фактическим количеством воздуха, согласно расчетному. Не производится орошение почвы и целиков рем. пункта «ТОРО-сервис», не задействован в работе вентилятор местного проветривания «Корфман» установленного на сопряжении со сборно- вентиляционным штреком 1 гор. + 60 м к предназначенный для улучшения проветривания рем. пункта «ТОРО-сервис».

Для улучшения проветривания рабочих панелей 14 запад (АС- 9-1), 13^{вост.} (АС-9-1), А-2 запад/верх (АС-7-1), 1^{бис} (АС-8-1), необходимо установить вентиляторы местного проветривания.

Проходческие забои проветриваются вентиляторами местного проветривания типа ВМЭ-12 и вентиляторами марки «Корфман». При большой протяжённость проходческих выработок (более 350м.), в тупиковых забоях допускается дефицит фактического количества воздуха. На поле шахты 67/70 работает 2 бригада) КШПТ.

Общее эквивалентное отверстие рудника составляет 22,46 м².

Вентиляционные сооружения и вентиляторы главного проветривания удовлетворительном состоянии. Но по причине, отсутствия привода и управления диффузорных перекрывающих (реверсивных) ляд, эффективно и быстро произвести опрокидывание воздушной струи (реверс) в горных выработках рудника.

Внешние подсосы воздуха на ГВУ (в процентном содержании) составляют:

ГВУ шах.66 — 14,92 м³/сек или 4,81 %;

ГВУ шах.68 — 68,87 м³/сек или 22,47 %;

ГВУ шах.69 — 53,73 м³/сек или 19,33 %.

Допускаются подсосы воздуха через перекрывающую ляду вент.канала (более 20%) на ГВУ шах.68.

Аэродинамические характеристики вентиляторов главного проветривания шахт 66 и 68 находятся за пределами зоны промышленного использования.

Тем самым, вентиляторы ГВУ рудника «Западный» неизбежно будут иметь перерасход электроэнергии.

Biological Sciences

БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ, ӘДІСТЕМЕЛІК ТӘСІЛДЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ТАҢДАУ

Есалиева Зарина Рахымбаевна

Магистр, аға оқытушы, Жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру институтының бас маманы, Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік Педагогикалық Университеті

Оқыту әдістерінің проблемасы жалпы дидактика мен пәндік оқыту әдістемесінің маңызды мәселелерінің бірі болып табылады. Сонымен бірге, осы уақытқа дейін оларда "оқыту әдісі" ұғымының жалпы қабылданған анықтамасы да, әдістердің бірыңғай жіктелуі де жоқ.

Шын мәнінде, "оқыту әдісі" ұғымы — бұл оқыту әдісі (мұғалімнің білім мен дағдыларды беруі) және оған сәйкес оқыту әдісі (мұғалім білім мен дағдыларды береді, ал оқушылар оларды ақыл-оймен өңдейді, игереді, дағдыларды игереді). Осыны ескере отырып, оқыту әдісі мұғалім мен оқушылардың өзара байланысты, белгілі бір тәртіппен реттелген іс — әрекетінің тәсілі деп айтуға болады, олар зерттелетін пәннің оқу-тәрбие міндеттеріне тұтастай және оның әрбір құрылымына қол жеткізуге бағытталған. Мысалы, мұғалім оқушыларға жаңа материалды игеруге дайындығын анықтайтын сұрақтар ұсынады, ал оқушылар жинақталған өмірлік тәжірибеден алған білімдерін пайдалана отырып, оларға жауап береді. Содан кейін мұғалім оқушылардың назарын өздеріне құрылымы мен тіршілік әрекеті әлі белгісіз объектінің бейнесіне аударады, бұл объектінің бұрын зерттелген объектілерден қалай ерекшеленетінін анықтауды ұсынады, алынған жауаптарды нақтылайды және толықтырады және т. б. Мұғалім мен оқушылардың біртұтастықта жүретін және қолда бар білімді нақтылауға және жаңа білім алуға бағытталған реттелген іс — әрекетінің бұл әдісі оқыту әдістерінің бірі болып табылады.

Биологияны оқыту әдістемесі осы пән бойынша білім беру процесінің мазмұнын және оқушылардың биологиялық материалды игеру заңдылықтарын зерттейді. Әдістеме жалпы білім беру мен тәрбиенің мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес құрылады, биологияны зерттеудің ерекшелігін ескере отырып, барлық мектеп пәндері үшін жалпы педагогикалық ғылым негіздеріне негізделген, "Биология" пәнін оқытумен байланысты оқыту және тәрбиелеу теорияларының мәселелерін қарастырады.

Биологияны оқыту әдістемесі-мектеп пәнінің ерекшеліктеріне байланысты оқыту және тәрбиелеу процесінің жүйесі туралы ғылым.

Ғылым-бұл пәндер мен құбылыстар туралы жаңа білім алуға бағытталған зерттеу қызметі саласы. Ғылым оқу пәні туралы білімді қамтиды, оның негізгі міндеті - оны толық және тереңірек білу. Ғылымның негізгі қызметі-зерттеу. Биологияны оқыту әдістемесінің зерттеу пәні оқушыларды осы пән бойынша оқыту, тәрбиелеу және дамыту теориясы мен практикасы болып табылады.

Ғылым ретіндегі Әдістеменің алдында биологияны одан әрі жетілдіру, оқушыларды қоғамның жоғары саналы, жан-жақты дамыған және биологиялық сауатты мүшелері ретінде даярлау тиімділігін арттыру мақсатында оқыту процесінің заңдылықтарын анықтау міндеттері тұр.

Дидактика негіздеріне сүйене отырып, әдіс дамытушылық оқытудың маңызды міндеттерін шешеді. Дидактикадан айырмашылығы, Биологияны оқыту әдістемесінің биологиялық ғылымның мазмұны мен құрылымымен және оқу пәнімен анықталатын өзіндік ерекшелігі бар. Әдістеме оқушылардың биология бойынша білімдерін және оларды ғылыми дүниетанымды қалыптастыру және өмірдің құндылығын түсіну үшін тәжірибеде қолдану дағдыларын игеру үшін оқытудың ұтымды әдістерін, құралдары мен нысандарын әзірлейді.

Биологияны оқыту әдістемесі кез-келген ғылым сияқты ол зерттейтін процестер мен құбылыстардың объективті заңдылықтарын біледі. Олардың жалпы заңдылықтарын анықтау оған оқиғалардың барысын түсіндіруге және болжауға және мақсатты түрде әрекет етуге мүмкіндік береді.

Ғылымның негізгі белгілері, әдетте, мақсаттар, оны зерттеу пәні, таным әдістері және білімді білдіру формалары (іргелі ғылыми ережелер, принциптер, заңдар, заңдылықтар, теориялар мен фактілер, терминдер түрінде). Ғылымның қалыптасу және даму тарихы, оны өз жаңалықтарымен байытқан ғалымдардың есімдері де маңызды.

Биологияны оқыту әдістемесінің алдына қойылған мақсаттар жалпы педагогикалық мақсаттар мен міндеттерге сәйкес келеді. Сондықтан бұл әдіс зерттеу пәнінің ерекшелігіне байланысты педагогиканың ерекше саласы болып табылады.

Биологияны оқыту әдістемесі биологиялық материалды зерттеуге қатысты барлық мектеп пәндеріне ортақ педагогикалық ережелерге негізделген. Сонымен бірге ол арнайы (жаратылыстану-ғылыми және биологиялық), психологиялық-педагогикалық, дүниетанымдық, мәдениеттанулық және басқа да кәсіби-педагогикалық білімдерді, іскерліктер мен қатынастарды біріктіреді.

Биологияны оқыту әдістемесі білім беру мақсаттарын, "Биология" оқу пәнінің мазмұнын және оны таңдау принциптерін анықтайды.

Білім беру мақсаттары білім берудің мазмұнымен, үдерісімен және нәтижесімен қатар кез-келген педагогикалық жүйенің маңызды элементі болып табылады. Білім әлеуметтік мақсаттарды да, жеке тұлғаның мақсаттарын да ескереді. Әлеуметтік мақсаттар дамушы қоғамның қажеттіліктерімен анықталады. Жеке мақсаттар жеке қабілеттерді, қызығушылықтарды, білім беру, өзін-өзі тәрбиелеу қажеттіліктерін ескереді.

Мақсатты бағдарларды білу мұғалімге Биологияны оқыту процесін басқаруға мүмкіндік береді.

Дұрыс таңдалған әдістер білім сапасын қамтамасыз етеді, сонымен қатар:

- а) ұғымдар мен дағдылардың дамуына ықпал етеді;
- б) білімнің беріктігі мен хабардарлығын қамтамасыз етеді; в) тәрбиелік әсер етеді

Оқу әдісі-бұл мұғалімнің білімді беру тәсілі және сонымен бірге оқушылардың оларды игеру тәсілі.

- **Әдістердің жіктелуі:**

- * Білім көзі бойынша. Әдістердің 3 тобы ерекшеленеді:

- а) шындықты өзгертуге байланысты әдістер (тәжірибе-тикалық);
- б) бейнені қабылдау әдістері (көрнекі);
- в) кең жалпылауды қолдану әдістері (ауызша).

Әдістердің жіктелуі::

- Оқу міндеттеріне сүйене отырып:

Оқушылардың жаңа білім алу әдістері:

- а) мұғалімнің тыңдауына дайындық;
- б) мұғалімнің білімін ұсыну;
- в) материалды түсіну және бекіту;

г) өз бетінше білім алу.

Дағдылар мен дағдыларды қалыптастыру әдістері.

Алынған білімді практикалық қолдану әдістері.

Практикалық және шығармашылық қызмет әдістері.

Білімді қайталау және тексеру әдістері. Әдістер топтары (Б.Е. Райков):

А) 1 – ауызша (кітап);

2 – көрнекі (пәндік);

3 – қозғалтқыш (белсенді қозғалтқыш).

Б) 1 – иллюстрациялық;

2 – зерттеу.

Келесі белгілер бойынша әдістердің негізгі топтамалары:

а) оқушылар білім алатын көздер;

б) мұғалім қызметінің сипаты;

в) оқушылар қызметінің сипаты.

Келесі әдістер топтарын қарастырыңыз:

Ауызша әдістер

Мектеп дәрісі-жоғары сыныптарда түсіндірмелі-иллюстрациялық, проблемалық оқыту түрінде қолданылады.

Әңгіме-мұғалімнің материалды баяндауы, бірақ қысқа, дәріске қарағанда жиі. Әдетте басқа әдістермен біріктіріледі. Ол күрделі материалды ұсынуда және оқушыларда тірек білімі болмаған кезде қолданылады.

Әңгімелесу-диалог, танымдық шығармашылық қызмет (түсіндірме - иллюстрациялық, проблемалық). Биологиялық әңгіменің ерекшелігі-жақсы суреттелген сұрақтар.

Түсініктеме - қысқа әңгіме.

Нұсқау-практикалық немесе зертханалық жұмыстарды жүргізер алдында кіріспе әңгіме.

Тәжірибелік әдістер-тәжірибелер, жаттығулар, оқу - өндірістік еңбек.

Көрнекі әдістер-иллюстрацияларды қолдану, тәжірибелерді көрсету, оқушыларды табиғатта бақылау.

Кітаппен жұмыс-оқу, реферат, еркін тексеру, дәйексөз.

Мәтінмен жұмыс-презентация, жоспар құру, конспект.

Оқыту әдістерін таңдауға әсер етеді:

- материалдың мазмұны;
- оқу пәнінің ерекшелігі;
- сабақтың дидактикалық міндеттері;
- оқушылардың жас ерекшеліктері;
- оқушылардың дайындық деңгейі;
- материалдың көлемі;
- мұғалімнің әдістемелік дайындығы және оның шеберлігі.

Әдістемелік әдістер-оқыту процесінде мұғалім мен оқушылардың жеке әрекеттерін білдіретін әдіс элементтері.

Әдістемелік әдістер-оқыту процесінде мұғалім мен оқушылардың жеке әрекеттерін білдіретін әдіс элементтері.:

а) логикалық-белгілерді анықтау, ұқсастық пен айырмашылық бойынша объектілерді салыстыру, қорытындылар, жалпылау;

б) ұйымдастырушылық-оқушылардың назарын аудару, жұмысын ұйымдастыру;

в) техникалық-оқытуда жабдықты пайдалану ұйымдастыру-назар аудару, оқушылардың жұмысын ұйымдастыру.

Биологияны оқыту әдістемесі сонымен қатар биологиялық білім берудің маңызды мақсаттарының бірі - оқушылардың табиғаттың тұтастығы мен бірлігіне, оның жүйелік және деңгейлік құрылысына, алуан түрлілігіне, адам мен табиғат бірлігіне негізделген ғылыми дүниетанымын қалыптастыру екенін атап өтеді. Сонымен қатар, мектеп биологиясы биологиялық жүйелердің құрылымы мен қызметі, олардың өзара әрекеттесуіндегі табиғат пен қоғамның тұрақты дамуы туралы білімді қалыптастыруға бағытталған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Гильберт С. Биология развития. - М., 2022.
2. Грин Н., Стаут У., Тейлор Д. Биология. - М., 2018.
3. Гринева Г.Г. Биология. - М., 2015.
4. Небел Б. Наука об окружающей среде. - М., 2013.
5. Руководство к лабораторным занятиям по биологии./ Под ред. Н.В. Чебышева. - М., 2016.
6. Слюсарев А.А. Биология с общей генетикой. - М., 2019.

ЖЕТИСУ АЛАТАУЫНЫҢ ТАҒАМДЫҚ ӨСІМДІКТЕРІ

Д.Қ. Айдарбаева

б.ғ.д., профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан

А.Б. Айхимбекова

2-курс магистранты, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан

Аңдатпа

Мақалада Жетісу Алатауының тағамдық өсімдіктердің таралу ерекшеліктері қарастырылған. Жетісу Алатауының жотасында анағұрлым кең таралған өсімдік түрлеріне бай тұқымдастар тоқталған: *Asteraceae*, *Poaceae*, *Fabaceae*, *Brassicaceae*, *Rosaceae*, *Caryophyllaceae*, *Lamiaceae*, *Ranunculaceae*, *Scrophulariaceae*, *Apiaceae*, *Boraginaceae*, *Chenopodiaceae*, *Polygonaceae*, *Berberidaceae*, *Iridaceae*. Түр санына бай туыстар анықталған, олар: *Astragalus*, *Carex*, *Artemisia*. Жотадағы массивтері анағұрлым ірі көлемде кездесетін тағамдық өсімдіктердің басқа да пайдалы түрлеріне талдау жасалған. Тағамдық өсімдіктердің басым бөлігін *Fabaceae* тұқымдасының төмендегідей туыстары құрайды: *Medicago*, *Melilotus*, *Trifolium*, *Vicia*. Тағамдық өсімдіктердің ішінде *Asteraceae*, *Apiaceae* және тағы басқа тұқымдастар кең таралған. Жотада, жеміс-жидекті өсімдіктерден басқа, тамыры, жапырағы, сабағы және тұқымы жеуге жарамды бұталы және шөптесін өсімдік түрлері кездеседі, олар: *Polygonum coriarium* Grig., *Rheum wittrockii* Lundstr.

Кілт сөздер: биологиялық алуантүрлілік, тұжырымдама, жойылып бара жатқан түр, ценопопуляция, жота, тағамдық өсімдік, таулы жүйе, тұқымдас.

Аннотация

В статье рассмотрены особенности распространения пищевых растений Жетысуского Алатау. На хребте Жетысуского Алатау выделены роды, богатые наиболее распространенными видами растений: *Asteraceae*, *Poaceae*, *Fabaceae*, *Brassicaceae*, *Rosaceae*, *Caryophyllaceae*, *Lamiaceae*, *Ranunculaceae*, *Scrophulariaceae*, *Apiaceae*, *Boraginaceae*, *Chenopodiaceae*, *Polygonaceae*, *Berberidaceae*, *Iridaceae*. Определены род, богатые количеством видов: *Astragalus*, *Carex*, *Artemisia*. Проведен анализ других полезных видов пищевых растений, массивы которых в хребте встречаются в более крупных масштабах. Большинство пищевых растений составляют следующие роды семейства *Fabaceae*: *Medicago*, *Melilotus*, *Trifolium*, *Vicia*. Среди пищевых растений распространены семейства *Asteraceae*, *Apiaceae* и другие. На хребте, помимо плодовых растений, встречаются кустарниковые и травянистые виды растений, корни, листья, стебли и семена которых съедобны: *Polygonum coriarium* Grig., *Rheum wittrockii* Lundstr.

Ключевые слова: биологическое разнообразие, концепция, исчезающий вид, ценопопуляция, хребет, пищевое растение, горная система, род.

Annotation

The article discusses the peculiarities of the distribution of food plants of the Zhetysu Alatau. Genera rich in the most common plant species have been identified on the ridge of Zhetysu Alatau: *Asteraceae*, *Poaceae*, *Fabaceae*, *Brassicaceae*, *Rosaceae*, *Caryophyllaceae*, *Lamiaceae*, *Ranunculaceae*, *Scrophulariaceae*, *Apiaceae*, *Boraginaceae*, *Chenopodiaceae*, *Polygonaceae*, *Berberidaceae*, *Iridaceae*. A genus rich in the number of species has been identified: *Astragalus*, *Carex*, *Artemisia*. The analysis of other useful types of food plants, arrays of which are found in the

ridge on a larger scale, is carried out. The majority of food plants are the following genera of the *Fabaceae* family: *Medicago*, *Melilotus*, *Trifolium*, *Vicia*. Among the food plants, the *Asteraceae*, *Apiaceae* and others families are common. On the ridge, in addition to fruit plants, there are shrubby and herbaceous plant species whose roots, leaves, stems and seeds are edible: *Polygonum coriarium* Grig., *Rheum wittrockii* Lundstr.

Key words: biological diversity, concept, endangered species, cenopopulation, ridge, food plant, mountain system, genus.

Қазақстанның өсімдік түрлері алуантүрлі. Қазіргі таңда Қазақстанның өсімдік түрі 6000-ға жуық жоғары сатыдағы өсімдік түрлерінен тұрады. Бұл басқа көршілес елдермен салыстырғанда көп емес, бұның негізгі себебі біріншіден, дала, шөл және шөлейтті аудандар Қазақстан территориясының біршама бөлігін алып жатыр. Сонымен, қатар Қазақстан геологиялық тарихы жағынан жас, сол себептен кейбір территориялардың өсімдік түрлері толық қалыптасып үлгермеген.

Қазақстан табиғаты өзінің ерекше флорасымен ерекшеленеді. Тағамдық өсімдіктер Қазақстан флорасында өз орны бар өсімдіктер тобы. Өсімдігі жағынан бай өлке Қазақстанның таулы аймақтары болып саналады. Әсіресе, Батыс Тянь-Шаньда, Орта Азия мен Жерорта теңізінің бай флорасы сақталған. Көбіне шөптесін өсімдіктер, кейде бұта немесе аласа ағаштар. Табиғи қоршаған ортаға адамзаттың әсері жыл санап күрт өсуде. Осыған байланысты әлемдік қауымдастықтар биологиялық алуантүрлілікті сақтаудың қажеттілігі туындап отырғанын айтуда. Қазіргі кезде биологиялық алуантүрлілік туралы конвенция, әлемнің көптеген елдерінде, соның ішінде Қазақстанда биологиялық алуантүрлілікті сақтау жөнінде заңдар және ұлттық бағдарламалар жасалып, орындалуда [1].

Жер шарында биологиялық алуантүрлілікті сақтауда зерттеушілердің алдына қойған ғаламдық мақсаты оны жан-жақты зерттеуді міндеттейді. Әсіресе сирек және жойылып бара жатқан өсімдіктерді сақтап қалу және оларды жан-жақты зерттеу өзекті мәселе болып тұр. Түрдің биологиясын, популяциясының қазіргі жағдайын зерттеу, тіршілік ету ерекшелігін анықтау, сирек өсімдіктердің ценопопуляциясын қорғау жолдарын ұйымдастыру өзекті мәселе болып тұр. Сондықтан жекелеген аймақтарда кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізу арқылы, қорғау шараларының бағыттарының моделін жасау қажет.

Зерттеу нысандары – Жетісу Алатауындағы тағамдық өсімдіктердің ерекшеліктері.

Зерттеу мақсаты: тағамдық өсімдіктердің таралуын зерттеу.

Қазақстандағы өсімдіктер әлемінің жалпы түр санының 84,5 %-ын шөптесін өсімдіктер, 15,3 %-ын бұталар мен жартылай бұталар, ал 1,2 %-ын ағаштар құрайды. Еліміздің далалы аймағында өсімдіктердің 2000-нан астам түрі өседі, олардың 175-і сирек кездесетін өсімдік түрлері. Шөлейтті, шөлді аймақтарда өсімдіктердің 2500–2800 түрі өседі, олардың да 210–215-і эндемикті өсімдік түрлері. Сондай-ақ еліміздің таулы алқаптарында өсетін өсімдіктердің 3400–3600 түрінің 540–570 түрі де сирек кездесетін өсімдіктер болып табылады [2]. Сирек кездесетін және эндемикті өсімдіктер кең таралған аймақтарға еліміздің Оңтүстігі және Оңтүстік-Шығыс бөлігі болып табылады. Сондай пайдалы өсімдіктердің, соның ішінде дәрілік және тағамдық өсімдіктердің кең таралған аймақтарына Жетісу Алатауын жатқызуға болады.

Жетісу Алатауының өсімдіктер жамылғысы түр құрамы жағынан Алтай, Солтүстік Тянь-Шань және Монғолия флорасына ұқсас. Өсімдіктердің басым бөлігі және онда таралған тұқымдастар Алтай, Солтүстік Тянь-Шань таулы жүйесінде де кездеседі. Мысалы: *Brassicaceae*, *Rosaceae*, *Ranunculaceae*, *Caryophyllaceae*, *Cyperaceae*, *Lamiaceae* және т.б. тұқымдастар [3-4].

Жетісу Алатауында кездесетін ең ірі тұқымдастар: *Asteraceae*, *Poaceae*, *Fabaceae*, *Brassicaceae*, *Rosaceae*, *Caryophyllaceae*, *Lamiaceae*, *Ranunculaceae*, *Scrophulariaceae*,

Cyperaceae, Apiaceae, Boraginaceae, Chenopodiceae, Liliaceae, Polygonaceae, Berberidaceae, Iridaceae және т.б. Жетісу Алатауында кең таралған тұқымдастар 1-кестеде көрсетілген.

1-кесте.

Жетісу Алатауындағы кең таралған тұқымдастар

Тұқымдастар	Түрлер саны	Туыс саны
<i>Asteraceae</i>	339	84
<i>Poaceae</i>	214	58
<i>Fabaceae</i>	182	21
<i>Brassicaceae</i>	133	58
<i>Rosaceae</i>	107	26
<i>Caryophyllaceae</i>	95	23
<i>Lamiaceae</i>	90	29
<i>Ranunculaceae</i>	79	25
<i>Scrophulariaceae</i>	78	12
<i>Cyperaceae</i>	65	10
<i>Apiaceae</i>	63	33
<i>Boraginaceae</i>	59	23
<i>Chenopodiceae</i>	57	23
<i>Liliaceae</i>	55	11
<i>Polygonaceae</i>	39	8
Қалған тұқымдастар	513	176

Зерттеу нәтижелері: Жетісу Алатауы – пайдалы өсімдіктерге тағамдық, дәрілік, әсемдік, бал беретін, техникалық және азықтық өсімдік түрлеріне өте бай өңір. Жетісу Алатауы пайдалы өсімдіктердің ішінде әсіресе жеміс-жидекті өсімдіктер: *Malus sieversii* (Ledeb.) M. Roem. *Malus kirghisorum* Al. et An. Theod., *Berberis sphaerocarpa* Kar. et Kir., *Crataegus songarica* C. Koch., *Crataegus korolkowii* L. Henry., *Cerasus tianschanica* Pojark., *Rubus caesius* L., *Rubus idaeus* L., *Fragaria vesca* L., *Ribes meyeri* Maxim., *Padus avium* Mill., *Rosa alberti* Regel., *Rosa beggeriana* Schrenk. және т.б. [5].

Соның ішіндегі *Malus sieversii* (Ledeb.) жайлы айтсақ. Қазақстанның оңтүстік-шығысындағы жабайы алма ағаштары таңғажайып алуан түрлі, олардың жемістері түсі, пішіні, өлшемі, дәмі бойынша әр түрлі. Жабайы алма ағаштарында қыста төзімділік, ұзақ өмір сүру, ауруға төзімділік және т.б. сияқты экономикалық құнды қасиеттер бар. Бұл алманың жаңа сорттарын жасауға арналған генофондтың бірегей және мүлдем зерттелмеген қоймасы.

Жабайы жемісті ормандарды сақтау топырақты деградациядан сақтайды, өйткені алма ағаштары топырақтың ылғалдылығын жақсы сақтайды, тау қара топырақтарының қасиеттеріне оң әсер етеді, олардың құнарлылығын арттырады, топырақ жамылғысын су эрозиясынан қорғайды және олардың күшті дамыған тамыр жүйесі өсімдіктердің пайда болуына жол бермейді. сел тасқындары (балшық тас ағындары).

Сондай-ақ жабайы алма ағаштарының жемістерінде көптеген биологиялық белсенді заттар мен микроэлементтер болатыны анықталды, олардың тамақ өнеркәсібі үшін маңызы зор, өйткені сорттар жабайы дақылдардың бірқатар құнды қасиеттерін жоғалтқан.

Жетісу Алатауында жеміс-жидекті өсімдіктерден басқа, тамыры, жапырағы, сабағы және тұқымы жеуге жарамды бұталы және шөптесін өсімдік түрлері көп кездеседі. Олар: *Polygonum coriarium* Grig., *Rheum wittrockii* Lundstr.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Байтулин И.О. Актуальные проблемы ботаники в Казахстане / И.О. Байтулин // Ботаническая наука на службе устойчивого развития стран Центральной Азии: материалы Междунар. науч. конф. — Алматы: Print, 2003 — С. 7–12.
2. Султанова Б. М., Димеева Л. А., Усен К., Аблайханов Е. Т. Редкие растительные сообщества южного макросклона Жетысуского Алатау // Вестник КазНУ, сер. экол., – 2016. № 4(49). – С. 220–228.
3. Кердяшкин А. В., Шадманова Л. Ш., Говорухина С. А., Калиев Б. Ш. Современное состояние яблоневого сообщества северного хребта Жетысуского Алатау // Проблемы ботаники Южной Сибири и Монголии, 2019. – Т. 1(18). – С. 276–284.
4. Калиев Б. Ш., Ситпаева Г. Т. Иманалинова А. А., Димеева Л. А. Характеристика ранневесенних растительных сообществ с участием редких видов в Жонгар-Алатауском национальном парке // Вестник КазНУ, сер. биол., - 2019, № 3(80). – С. 12–22.
5. Димеева Л. А., Усен К., Калиев Б. Ш., Кердяшкин А. В., Иманалинова А. А., Говорухина С. А., Султанова Б. М., Пермитина В. Н., Салмуханбетова Ж. К. Редкие растительные сообщества северного макросклона Жетысуского Алатау // Проблемы ботаники Южной Сибири и Монголии, - 2020. – Т. 19, №1. – С. 108-113.

Physical and Mathematical Sciences

THE SIMPLEST RELATIVISTIC EQUATION FOR WAVE FUNCTIONS

Hafizov Rashid Gharib ogli

Master's Degree, Baku State University

The Schrodinger equation for the quantum wave function is based on a non-relativistic expression for the energy of a particle. In this supplement, we consider the simplest relativistic equation for wave functions, called the Klein-Gordon equation.

The Klein-Gordon equation, a quantum relativistic (i.e. satisfying the requirements of relativity theory) equation for particles with spin zero. Historically, it was the first relativistic equation of quantum mechanics for the wave function of a particle ψ ; it was proposed in 1926. Schrodinger (as a relativistic generalization of the Schrodinger equation) and independently of him by the Swedish physicist O. Klein, the Soviet physicist V. A. Fok, the German physicist W. Gordon, etc.

For a free particle, the Klein – Gordon equation is written as:

$$\hbar^2 \frac{\partial^2 \psi}{\partial t^2} = \hbar^2 c^2 \left(\frac{\partial^2 \psi}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 \psi}{\partial y^2} + \frac{\partial^2 \psi}{\partial z^2} \right) - m^2 c^4 \psi$$

It corresponds to the relativistic relation between the energy E and the momentum \mathbf{p} of the particle: (m - is the mass of the particle, c -is the speed of light).

The solution of the equation is the function $\psi(\mathbf{x}, \mathbf{y}, \mathbf{z}, \mathbf{t})$, which depends only on the coordinates $(\mathbf{x}, \mathbf{y}, \mathbf{z})$ and time (\mathbf{t}) . Consequently, the particles described by this function do not have any additional internal degrees of freedom, i.e. they are indeed spinless (such particles include, for example, \mathbf{p} - and \mathbf{K} -mesons). However, the analysis of the equation showed that its solution ψ is fundamentally different in its physical meaning from the usual wave function as the amplitude of the probability of detecting a particle in a given place in space at a given time: $\psi(\mathbf{x}, \mathbf{y}, \mathbf{z}, \mathbf{t})$ is not uniquely determined by the value of ψ at the initial time (such an unambiguous dependence is postulated in quantum mechanics), and, moreover, the expression for the probability of a given state, along with positive values, can also take negative values devoid of physical meaning. Therefore, at first the Klein-Gordon equation was abandoned. However, in 1934 V. Pauli and V. Weiskopf found the correct interpretation of this equation within the framework of quantum field theory (they considered it as a field equation similar to Maxwell's equations for the electromagnetic field, and quantized it; at the same time, ψ became an operator)

This discussion will mainly be limited to a spinless particle in empty space where there is no potential energy. However, the Klein-Gordon equation is the first step to more complex relativistic equations.

Let us first recall how the Schrodinger equation arose. If there is no potential energy, classical physics says that energy E is simply the kinetic energy of a particle. Here is the linear momentum of the particle and its mass. Quantum mechanics replaces energy with an operator, and momentum with an operator, where

$$\nabla = \hat{i} \frac{\partial}{\partial x} + \hat{j} \frac{\partial}{\partial y} + \hat{k} \frac{\partial}{\partial z}$$

Then he applies the resulting operators to the wave Ψ function. This then leads to the Schrodinger equation

$$i\hbar \frac{\partial \Psi}{\partial t} = -\frac{\hbar^2}{2m} \nabla^2 \Psi$$

Substituting this into the Schrodinger equation and rearranging it, we get the so-called Hamiltonian eigenvalue problem. $\Psi = ce^{-iEt/\hbar} \psi$

$$-\frac{\hbar^2}{2m} \nabla^2 \psi = E\psi$$

Here ψ it is called the eigenfunction of energy.

However, according to the classical theory of relativity, the energy E of a particle in empty space is not only kinetic energy, but also the energy of the rest mass mc^2 , where c is the speed of light. In particular,

$$E = \sqrt{(mc^2)^2 + p^2c^2}$$

The pulse can be determined using the same operator as before. But the square roots of operators are very ugly. So the smartest thing would be to align both sides higher. Performing the same substitutions as for the Schrodinger equation and clearing yields the "Klein-Gordon Equation".

$$-\frac{1}{c^2} \frac{\partial^2 \Psi}{\partial t^2} + \nabla^2 \Psi = \left(\frac{mc^2}{\hbar c}\right)^2 \Psi$$

Solutions $ce^{-iEt/\hbar} \psi$ with a certain energy E satisfy the time-independent Klein-Gordon equation or the quadratic Hamiltonian eigenvalue problem

$$-\hbar^2 c^2 \nabla^2 \psi + (mc^2)^2 \psi = E^2 \psi$$

This can be rewritten in such a way that both the Schrodinger equation and the Klein-Gordon equation are covered:

$$\text{empty space: } -\nabla^2 \psi = k^2 \psi \quad \begin{cases} \text{Schrödinger: } k = \frac{\sqrt{2mE}}{\hbar} \\ \text{Klein-Gordon: } k = \frac{\sqrt{E^2 - (mc^2)^2}}{\hbar c} \end{cases}$$

Here the constant k is called a wave number. Note that non-relativistic energy does not include rest mass energy. When this is taken into account, Schrodinger's expression k for the above is a non-relativistic approximation k for Klein-Gordon, as it should be.

Next, note whether it is relativistic or not, the magnitude of the linear momentum p is defined as the "de Broglie ratio". This is because the momentum operator is relativistic or not, therefore, in the same way, relativistic or not, energy is related to the operator. This means that the time-dependent multiplier in states with a certain energy is equal to $e^{-iEt/\hbar}$. This allows you to associate the energy with the angular frequency by writing the exponent as $-i\omega t$. Then the ratio between energy and frequency is equal.

$$p = \hbar k \quad \hat{p}^2 = -\hbar^2 \nabla^2 \quad i\hbar \partial / \partial t e^{-iEt/\hbar} = \omega e^{-i\omega t} \quad E = \hbar \omega.$$

This is known as the "Planck-Einstein ratio" as applied to photons. In short, is it relativistic or not,

$$p = \hbar k \quad E = \hbar \omega$$

The wave number k is the quantum number of the pulse, and the angular frequency is the energy.

It can be noted that Schrodinger was the first to write down the Klein-Gordon equation. But when he added the Coulomb potential, he failed to get the energy levels of the hydrogen atom. To solve this problem, he wrote down a simpler non-relativistic equation that bears his name. The problem in the relativistic case is that after adding the Coulomb potential to the energy, you can no longer square the square root. Eventually, Dirac figured out how to work around this problem. In short, he assumed that the wave function of an electron is not a scalar, but a four-dimensional vector (two spin states for an electron plus two spin states for an associated antielectron or positron). He then assumed that the square root takes a simple form for this vector.

Since in this addition it is assumed that the particle is in empty space, the problem with the Coulomb potential does not arise. But there are other problems. The good news is that according to the Klein-Gordon equation, effects do not propagate at a speed higher than the speed of light. This is known from the theory of partial differential equations. In classical physics, effects cannot propagate faster than the speed of light, so the fact that the Klein-Gordon equation takes this into account is somewhat encouraging.

In addition, all inertial observers agree with the Klein-Gordon equation, regardless of the observer's motion. This is because all inertial observers agree on the rest mass m of the particle and the value of the speed of light c . Thus, they all agree on the right-hand side of the Klein-Gordon equation. And the left side of the Klein-Gordon equation is also the same for all inertial observers. You can shorten this by using the Lorentz transform (the entire left-hand side of the Klein-Gordon equation is simple $\partial^\mu \partial_\mu \Psi$). This is invariable when moving from one observer to another, because the upper index is transformed by the Lorentz transformation, and the lower index is transformed by the inverse Lorentz transformation. The operator $\partial^\mu \partial_\mu$ is called a "D'Alembert", very similar to ∇^2 what is called a Laplacian.

But the bad news is that the Klein-Gordon equation does not necessarily preserve the integral of the square of the modulus of the wave function. It follows from the Schrodinger equation that,

$$\int_{\text{all}} |\Psi|^2 d^3\vec{r} = \text{constant, the same for all time}$$

Then the wave function is normalized so that the constant is 1. According to Born's statistical interpretation, the above integral represents the probability of detecting a particle if you look at all possible positions. It should be 1 anytime you look; the particle should be somewhere. Since the Schrodinger equation guarantees that the above integral remains equal to 1, it guarantees that a particle cannot simply disappear, and that no second particle can appear out of nowhere.

Integral in the Klein-Gordon theory

But the Klein-Gordon equation does not preserve the above integral. Therefore, the number of particles is not necessarily conserved. In any case, this is not as bad as it seems, because in the theory of relativity, the equivalence of mass and energy allows you to create or destroy particles. But, of course, the interpretation of the wave function is not a priori obvious.

Integral in the Klein-Gordon theory,

$$\int_{\text{all}} \left| \frac{1}{c} \frac{\partial \Psi}{\partial t} \right|^2 + |\nabla \Psi|^2 + \left| \frac{mc^2}{\hbar c} \Psi \right|^2 d^3\vec{r} = \text{constant}$$

It may be somewhat comforting that, according to this expression, the integral of must $|\Psi|^2$ at least remain bounded. This assumes that the rest mass of the particle m is not zero. Photons should not be applied.

Another problem arises from the fact that although the energy of a square E is usually positive, the energy itself can be either positive or negative. This is a problem because then there is no lower limit of energy, there is no ground state. Then the particle can move into states with lower and lower energy, tending to minus infinity. This will release an unlimited amount of energy. (Since the kinetic energy can be arbitrarily large, the positive energy value can be arbitrarily large; this makes the negative energy value also arbitrarily large in magnitude.)

You could say, just ignore the possibility of negative energy. But Dirac found that this doesn't work; you need both positive and negative energy states to explain things like the energy levels of hydrogen. Dirac solved the problem for electrons by assuming that all negative states are already filled with electrons. Unfortunately, this does not work for bosons, since any number of bosons can go into a state.

The modern point of view is to consider solutions with negative energy to represent antiparticles. From this point of view, the antiparticles have positive energy, but move backwards in time. For example, the negative energy states of Dirac are not electrons with negative energy, but positrons with positive energy. Positrons are electrons that move backwards in time. To illustrate this idea, consider two hypothetical wave functions of the form

$$e^{-iEt/\hbar}\psi_1 \quad \text{and} \quad e^{iEt/\hbar}\psi_2,$$

Where E is the positive root of energy. The first wave function is not a problem; it is the shape of the wave function that you would get for a non-relativistic energy particle E . The problem lies in the second wave function. It is not considered a negative energy particle. Instead, it is considered an antiparticle of positive energy that moves backwards in time. It is the change in the corresponding direction of time that causes a change in the sign of the exponent argument.

— E .

That's why so much quantum physics is done using non-relativistic equations.

Blockchain based smart post logistics model

Sultan Kuanysh

Master in Software Engineering, Student of Kazakh British Technical University, Almaty, Kazakhstan

Barganaev Zholdybay

Master in Software Engineering, Student of Kazakh British Technical University, Almaty, Kazakhstan

Kuatbayeva A.A.

Ph.D. in Computer science, science advisor of Sultan K., Barganayev Zh., Associated prof. at International Engineering Technological university

Bektemessov A.T.

Ph.D. in Computer science, Associated prof. at International Engineering Technological university

Аннотация: Қазіргі әлемде ақпараттық технологиялар барлық жерде кездеседі. Тиісінше, жүйелер арасында ақпарат алмасудың қауіпсіздігі мен сенімділігіне қойылатын жоғары талаптар бар. Бұл жағдайда деректерді қорғау және жүйенің ашықтығын арттыру үшін блокчейн технологиясын қолдануға болады. Сәлемдемелерді пошта арқылы тасымалдау міндетінде пайдаланушылар сәлемдеменің мәртебесін, тасымалдау шарттарын білуі керек, сондай-ақ сәлемдемені қабылдау кезінде осы ақпаратқа қол жеткізуі керек. Бұл жұмыста біз тауарларды тасымалдау процесінде деректерді қауіпсіз бөлісуге арналған блокчейнге негізделген жүйені ұсынамыз. Жүйе ақылды келісімшарт негізінде деректерді қорғау және оған қол жеткізу механизмін қамтиды.

Аннотация: В современном мире информационные технологии встречаются повсеместно. Соответственно есть высокие требования к системам безопасности и надежности обмена информацией между системами. В данном случае технология блокчейн может быть применена для защиты данных и повышения прозрачности системы. В задаче транспортировке посылок почтой, пользователям необходимо знать где статус посылки, условия транспортировки, а также иметь доступ к данной информации в момент принятия посылки. В этой работе мы представляем систему на основе блокчейна для безопасного обмена данными в процессе транспортировки товаров. Система включает в себя механизм защиты и доступа к данным на основе смарт-контракта.

Abstract: In today's world, information technology is ubiquitous. Accordingly, there are high requirements for systems of security and reliability of information exchange between systems. In this case, blockchain technology can be applied to protect data and increase the transparency of the system. In the task of transporting parcels by mail, users need to know where the status of the parcel is, the conditions of transportation, and to have access to this information at the moment the parcel is accepted. In this paper, we present a blockchain-based system for the secure exchange of data during the transportation of goods. The system includes a data protection and access mechanism based on a smart contract.

Keywords: Blockchain, Ethereum, Solidity, Smart Contracts

INTRODUCTION

Blockchain is a new technology, a registry. It stores the records of some operations. And the registry is not stored in a separate place, but is distributed among all the many users who performed operations. The entries of this registry are gathered into blocks. Each block is linked to the previous and subsequent block in the chain by mathematical means in such a way that it becomes almost impossible to rewrite information in blocks without making it visible to all participants of the system. Blockchain was originally used for digital money, cryptocurrency.

In 2009, a new cryptocurrency - bitcoin (Bitcoin) - appeared in electronic financial payment systems, which caused a real revolution. Australian encryption specialist Craig Steven Wright, alias Satoshi Nakamoto, developed the Internet protocol and described the principles of the client program. The peer-to-peer payment system allows various transactions in peer-to-peer networks without intermediaries (banks) and, consequently, without paying a commission fee.

The use of Blockchain is not just about transmitting transactions, but adds a host of economic opportunities not previously available on the World Wide Web. These include: microtransactions, decentralized exchange, creation and transfer of digital assets, and creation and execution of smart contracts.

For companies that require constant transportation services, as well as carriers, the process of automating transportation logistics to minimize costs and grow business is inevitable.

In this article, we want to present an information system to track the status of goods along the entire supply chain. To provide transparency and data security, this system is considered on top of blockchain technology. The management system consists of network nodes, one each for administration (admin), organization and customer. The customer can track, send, receive his parcels and have access to information about them, the Organization (mail) can add or delete a parcel, the Admin is at the highest level in the hierarchy, he can manage the status of goods and users add, delete, assign and cancel.

LITERATURE REVIEW

Data in the logistics process is very important; secure and reliable access to and use of data is extremely important [1-2]. Several authentication schemes are presented in [3-5] to ensure efficient data access, management and other key security issues. Various uses of blockchain in logistics are presented in [6]. Remote access to data and process transparency is one important application of blockchain technology [7]. For example, MedRec in [8] proposed a decentralized method of using blockchain technology for EHR/EMR processing and presented an example of using blockchain in healthcare. Product status and composition records and current status queries require a robust access control mechanism to reduce the threat of data tampering and modification [9]. In addition, the use of cryptographic algorithms in the structure can make it difficult to encrypt the records in the system [10-12].

BLOCKCHAIN TECHNOLOGY

Blockchain is a distributed transaction database that can be compared to a huge decentralized and distributed ledger, where, thanks to the Internet, values and data are transparently protected and autonomously stored and transformed, with no central supervisory authority. This ledger is active, chronologically compiled, distributed, verifiable and protected against falsification by a system of trust (consensus) distribution among the participants (nodes). Each member of the network has an up-to-date copy of this "ledger", the contents of which are always synchronized with all other members.

Here's a simple example. The real estate registry of the city "A" is maintained. It records that house number B was built by Sultanov, then sold to Kuanysh, then sold to Bekbulat. This chain

of records is confirmed by the chain of money transfer from Bekbulat to Kuanysh, etc. On the basis of these records, it can be argued that the house now belongs to Kuanysh.

Such a registry allows you to do without the State Register, notary, realtor, and the reliability and validity of the data is confirmed not by trust in the above-mentioned structures, but by the technology itself.

Blockchain can become more accessible and widely used by providing tools for easier implementation of blockchain-based solutions. The architecture of blockchain is represented (see Figure 1)

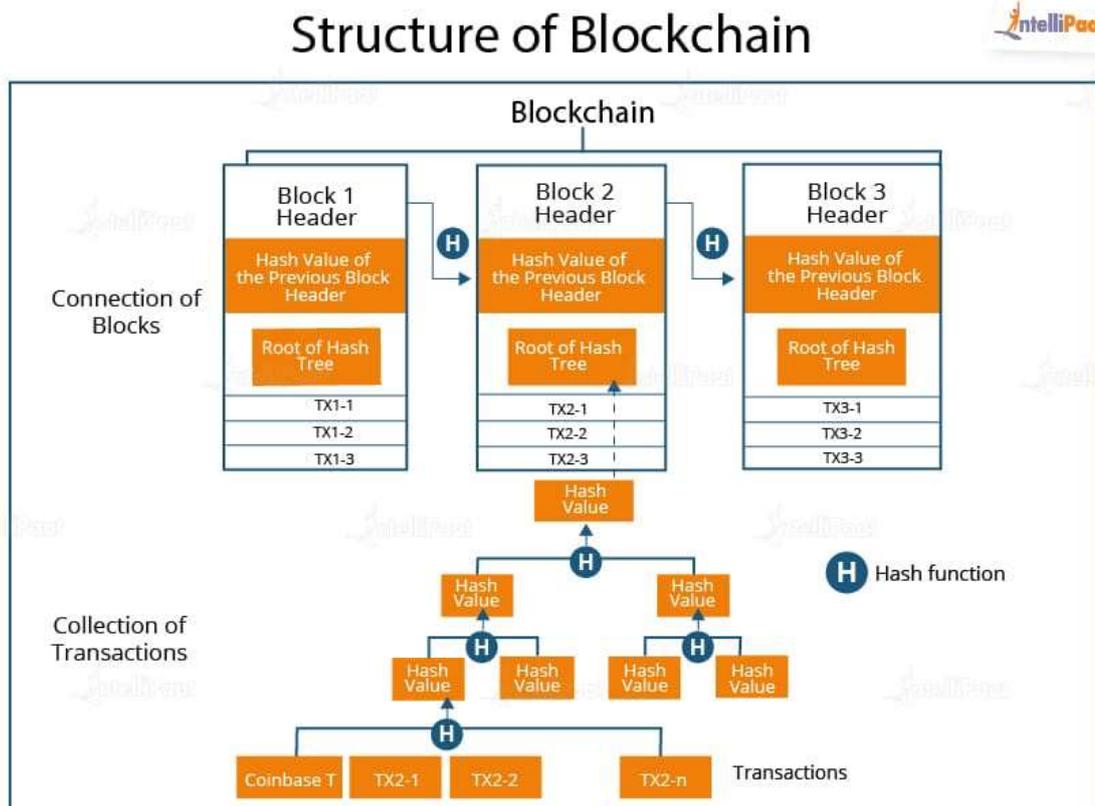


Figure 1: The Blockchain general architecture

Public blockchain is an open network. Anyone can download its protocol, read it, write an addendum to it, and participate in the network. Public blockchain is distributed and decentralized and has the highest level of decentralized trust. Bitcoin, Ethereum, Waves [13], Dash [14] and Bitshares [15] fall into this category.

A blockchain network in which the consensus process (the mining process) is controlled by a selected set of nodes or stakeholders. Transactions can be public or private. B3i, R3 Corda and EWF belong to this category.

Exclusive (or private) blockchain allows companies to control the range of people who can access blockchain data. Only users who have been granted appropriate permissions can access certain data sets. The Oracle Blockchain platform is an exclusive blockchain.

A. Ethereum

Ethereum is a decentralized, open-source blockchain platform used to create public blockchain applications. Ethereum Enterprise is intended for commercial use. For example, Bitcoin was developed to work as digital currencies. While Ethereum blockchain is one of the most popular platforms for Smart Contract

Ethereum is a secure blockchain system. A transition to Ethereum 2.0 is planned for the near future. The ultimate goal of Ethereum's creators is to combine Eth1 and Eth2 into one system, which we think may make using Ethereum a relevant choice. The security of the Ethereum network is achieved through the use of the PoW consensus algorithm.

The mathematical model of the new block generation process used in proof of work is as follows:

$$f(d, n) \leq t, (1)$$

$$d, n \in V_{256} \rightarrow V(2)$$

where: f - hash function (SHA-256);

t - target (target is a derivative of the complexity of the consensus algorithm used);

d - block content (index, timestamp, block hash, previous block hash, transaction list);

n - number of Nonce;

V₂₅₆ - variations of hash function result, size of one variation is 256 bits;

V_t - variations of hash result smaller than or equal to t.

Thus, to add a new block to the current block chain, a block confirmation (PoW) is needed. To validate it, the hash n is run in sequence until the block hash is less than or equal to the target value.

The next step for security can be a gradual transition to the Proof-of-Stake algorithm. Initially, the Proof-of-Work algorithm will continue to work in the Ethereum network, but after a given number of blocks are produced (for example, after every 100 blocks), the consensus may be determined by Proof-of-Stake.

B. SmartContracts

Smart contracts are lines of code or simple programs that are already in the database on the EVM and have been placed there by users. Their purpose is to automate processes within the database and reduce the final cost of queries. The fewer calculations required of the user, the lower the cost of the query and the higher the speed of execution. Smart contract can be activated by certain events or direct queries. Smart contracts can be written using Solidity, Serpent, Viper and LLL languages. Smart contracts are extremely flexible tools. Developers can create simple programs for different scenarios, make them highly specialized or more universal.

Lack of visibility

Due to the non-triviality of the operation of the logistics networks of organizations, often in some situations there may be white spots in the supply chain of goods, which can cause difficulties in finding products at any given time. The lack of clear vision and transparency in supply makes it difficult for companies to identify performance gaps. Also, the lack of the ability to track the movement of goods in real time can make it even more difficult for companies to plan delivery dates and effectively use the capabilities of their company.

Blockchain technology can help fight inefficiency by giving companies the ability to track products in real time and store related data in a tamper-proof ledger. The blockchain stores common information in a common, immutable ledger that is readable by all registered actors, so companies can also reduce the cost of administrative processes.

Paper-based Systems

Because logistics networks typically operate on a paper basis, every company dealing with merchandise must manually maintain records of that merchandise, resulting in redundant or potentially inconsistent records. In addition, attackers can easily forge paper records. Finally,

supply chain participants may be slower to deliver and process paper documents compared to digital ones.

In the current realities of the supply chain, machines carrying goods can easily be stopped at the border while officials await the arrival of the paper confirmation, which acts as proof of receipt of the goods and title document. By moving data and processes to blockchain, companies gain access to a system that contains reliable data that is resistant to cyberattacks and fraudulent manipulation.

Smart contracts can adopt many of the features of classical contractual relations, but at this stage of technology development, they are not yet able to act as a full-fledged substitute. First of all, the main advantage of a smart contract is also a disadvantage. Such contracts are written in the form of a program code, which is executed in accordance with a well-defined algorithm and does not require human presence. This Smart contract code can be viewed by anyone through a browser and a specialized web resource, knowing the unique identifier in the blockchain. This approach greatly speeds up and automates processes, but also creates new obstacles for users.

The inherent difficulty in coordinating the transition from manual to digital format for a large number of participants hinders the widespread use of electronic bills of lading. One problem is that not everyone is capable of understanding the software code and what it does. Classic contracts, on the other hand, are more familiar and easier to understand. Another problem is that legislatures in different states are hesitant to use and endow Smart contracts with the properties of classical contracts because of the ambiguous nature of the technology.

SMART LOGISTIC DESIGN MODEL

The goal of the company is to transport any cargo from point A to point B with an optimal price-quality ratio. It is necessary to choose the most appropriate modes of transport, routes, speed of transportation, as well as to minimize damage to the cargo. Sometimes it is better to choose a more expensive and longer option in order to avoid damage to the goods. For this we rely on the public Ethereum BC.

- Necessary functions for solving the transportation problem
- Planning and organization of cargo delivery;
- Drawing up the necessary documents and legal support for transportation;
- Loading and unloading of goods;
- Information support;
- Optimization of the process in order to improve the quality of transportation and minimize costs.

- Additional services, such as customs services or insurance, may be included if necessary.

Based on the purpose and functions, the main tasks can be defined:

- Analysis of delivery points, cargo properties and construction of a preliminary route;
- Selection of a suitable mode of transport;
- Selection of the carrier and logistics partners;
- Construction of the route with all the key points;
- Monitoring of the cargo during transport;
- Optimization of transport performance.

We can use IoT (IoT = Internet of Things) sensor devices for tracking, QR codes and barcodes are used to clearly identify goods. Using unique codes we can get all the necessary information about the goods.

The Good Distribution Practices Regulation (GDP 2013/C 343/01) requires proof that transportation conditions (in particular temperature) could not affect the quality of the products

transported. This should provide significant cost savings in the transportation of goods that do not require special requirements for the environment. The system is based on the components shown in Figure 2.

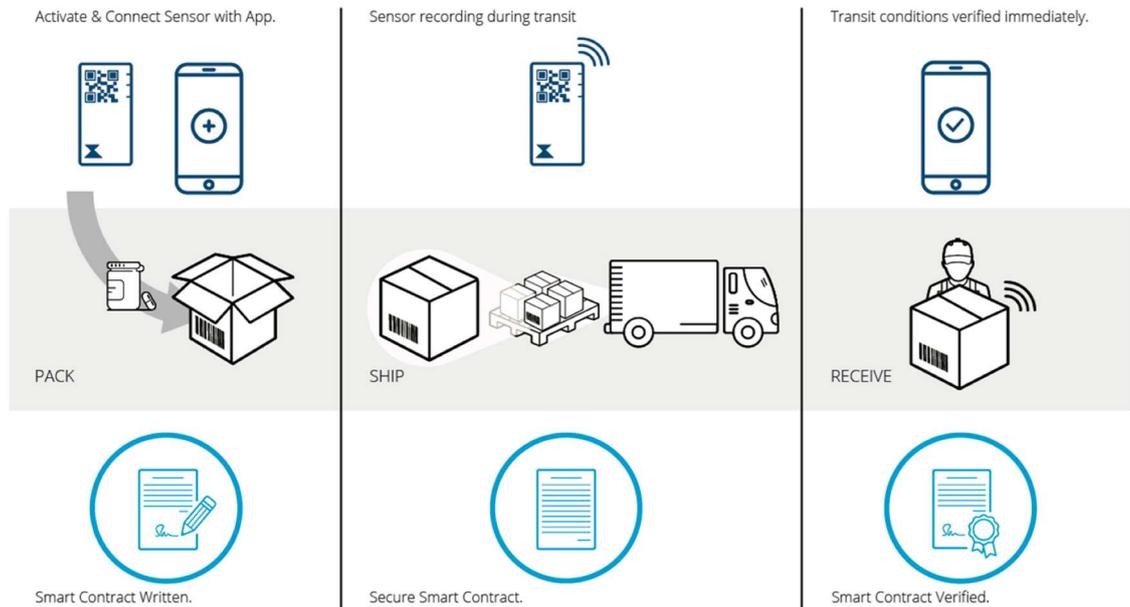


Figure 2. Logistics process

When receiving a parcel, the customer can scan the identification number on the package and then request the data via Bluetooth without opening the parcel. The customer then sends the data to a smart contract (see Figure 2). The data is stored in PostgreSQL because the collected data is too big or too sensitive to be stored in Ethereum BC. In this way, the customer can track the status of goods, shipping history, shipping quality, and monitor the shipment during shipping

RESULTS AND DISCUSSIONS

The system is implemented on Macbook Pro 2019 2.6GHz 6 core Intel Core i7, with 12MB shared L3 cache, 512GB SSD. We used solidity language in Remix IDE. The remix is a browser based compiler for building smart contracts in ethereum platform. It also offers testing, debugging, deploying code.

```

29 // Function to transfer item between two curiers
30 function transferItem(address giver, address hostCurier, int itemIdCode) public {
31     Item memory item;
32     int itemIndex = -1;
33     for (uint i = 0; i < curies[giver].items.length; i++) {
34         if (curies[giver].items[i].idCode == itemIdCode) {
35             item = curies[giver].items[i];
36             itemIndex = int(i);
37         }
38     }
39     require(itemIndex == -1, "Giver does not own this item");
40
41     // Remove item from giver items pull
42     for (uint i = uint(itemIndex); i < curies[giver].items.length - 1; i++) {
43         curies[giver].items[i] = curies[giver].items[i + 1];
44     }
45     curies[giver].items.pop(); // Pop last item from giver items list
46
47     // Add transfered item to host
48     curies[hostCurier].items.push(item);
49 }
    
```

Figure 3. Code snippet for transfer item between couriers implement on Solidity

BIBLIOGRAPHY

1. "Why Quality Assurance is Vital in the Logistics Sector", 2020
2. "What are the benefits of logistics automation?", 2022,
3. control in e-health sy 2nd International Conference on Big Data Security on Cloud (BigDataSecurity), pp. 1323, April 2016.
4. A. A. Azeta, D. O. A. Iboroma, V. I. Azeta, E. O. Igbekele, D. O. with biometrics authentication in e- IEEE AFRICON, , pp. 979983, Sept 2017.
5. T. Kumar, A. Braeken, M. Liyanage, and M. Ylianttila, naked IEEE International Conference on Communications (ICC), pp. 17, May 2017.
6. "Blockchain in logistic" 2022, <https://www.pwc.de/de/strategie-organisation-prozesse-systeme/blockchain-in-logistics.pdf>
7. TJ Jung, "How transparency through blockchain helps the cybersecurity community" 2019, <https://www.ibm.com/blogs/blockchain/2019/04/how-transparency-through-blockchain-helps-the-cybersecurity-community/>
8. blockchain for medical data access and 2nd International Conference on Open and Big Data (OBD), pp. 2530, Aug 2016.
9. Blockchain as an audit-able communication Computer Software and Applications Conference (COMPSAC), IEEE, 2017.
10. Sarah Rothrie, "How cryptographic algorithms and hashing keep blockchain secure" 2018, <https://devm.io/blockchain/cryptographic-hashing-secure-blockchain-149464>
11. Sheping Zhai¹, Yuanyuan Yang, Jing Li, Cheng Qiu and Jiangming Zhao, "Research on the Application of Cryptography on the Blockchain" 2019, <https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1742-6596/1168/3/032077/pdf>
12. Y. Zhuang, L. Sheets, Z. Shae, Y.-W. Chen, J. Tsai, and C.-R. Shyu, "Applying Blockchain Technology to Enhance Clinical Trial Recruitment", 2019.
13. Waves whitepaper, 2018 <https://blog:wavesplatform.com/waves-whitepaper-164dd6ca6a23>.
14. Diaz Duffield. Dash: A Payments-Focused Cryptocurrency, 2018. <https://github.com/dashpay/dash/wiki/Whitepaper>.
15. The BitShares Blockchain, 2018. <https://www.bitshares.foundation/papers/BitSharesBlockchain.pdf>.

ИНТЕГРАЦИЯ БЛОКЧЕЙНА С IOT ДЛЯ БЕЗОПАСНОЙ ЦИФРОВОЙ СИСТЕМЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ

Куатбаева А.А.

доктор Ph.D. по информатике, асоц. профессор Международного инженерно-технологического университета

Куатбаева Г.К.

д.э.н., асоц. профессор КНАСОН РК

Бектемесов А.Т.

доктор Ph.D. по информатике, асоц. профессор Международного инженерно-технологического университета

Бексеит А.

студентка 4 курса ИС АО МУИТ

Аннотация. За последнее время количество беспроводных подключенных устройств увеличилось до числа, которое может достигнуть миллиардов в ближайшие несколько лет. Хотя облачные вычисления рассматриваются как решение для обработки этих данных, проблемы безопасности нельзя решить только с помощью этой технологии. Блокчейн — это технология, лежащая в основе Биткойн, она вводит способы обеспечения полностью автономной безопасной системы с использованием смарт-контрактов. Многоуровневый бизнес-процесс — это очень мощное решение для преодоления многих проблем IoT. В этом документе показано, как работает блокчейн, каковы проблемы IoT и как его можно интегрировать с блокчейном. В этой работе мы предложили многоуровневую архитектуру на основе IoT/блокчейн, настроенную и предназначенную для использования в медицинской сфере. С этой информацией взаимодействуют многие стороны, включая врачей, поставщиков медицинских услуг, страховые компании и аптеки. Конечная цель — решить проблему масштабируемости и производительности.

Ключевые слова: блокчейн, IoT устройства, медицина, пациент, запись.

Қуатбаева А.А. Информатика ғылымдарының Ph.D. докторы,
Халықаралық инженерлік-технологиялық университетінің қауымдастырылған профессор,

Қуатбаева Г.К. э.ғ.д. докторы, қауымдастырылған профессор,
Бектемесов А.Т. Информатика ғылымдарының Ph.D. докторы,
Халықаралық инженерлік-технологиялық университетінің қауымдастырылған профессор,

Бексеит А. , ХАТУдың ақпараттық жүйелер мамандығын 4 курс студенті.

ҚАУІПСІЗ САНДЫҚ ДЕНСАУЛЫҚ ЖҮЙЕСІ ҮШІН БЛОКЧЕЙН ЖӘНЕ ІОТ ИНТЕГРАЦИЯСЫ

Аннотация. Жақында сымсыз қосылған құрылғылардың саны алдағы бірнеше жылда миллиардтағанға жетуі мүмкін санға дейін өсті. Бұлтты есептеулер бұл деректерді өңдеудің шешімі ретінде қарастырылғанымен, қауіпсіздік мәселелерін тек осы технологиямен шешу мүмкін емес. Блокчейн - бұл биткойнның артындағы технология және смарт келісімшарттарды қолдана отырып, толық автономды қауіпсіз жүйені қамтамасыз ету жолдарын ұсынады. Қабатты бизнес-процесс - ІОТ-тің көптеген қиындықтарын жеңу үшін өте қуатты шешім. Бұл құжат блокчейннің қалай жұмыс істейтінін, ІОТ-тің қандай қиындықтары барын және оны блокчейнмен қалай біріктіруге болатынын көрсетеді. Бұл мақалада біз медициналық салада пайдалану үшін теңшелген және жобаланған ІОТ/blockchain негізіндегі қабатты архитектураны ұсындық. Көптеген тараптар бұл ақпаратпен өзара әрекеттеседі, соның ішінде дәрігерлер, медициналық қызмет көрсетушілер, сақтандыру компаниялары және дәріханалар. Түпкі мақсат - масштабтау және өнімділік мәселесін шешу.

Түйінді сөздер: блокчейн, ІОТ құрылғылары, медицина, пациент, жазу.

Kuatbayeva A.A., Kuatbayeva G.K., Bektemessov A.T., Bekseit A.

Annotation. Recently, the number of wireless connected devices has increased to a number that could reach billions in the next few years. Although cloud computing is seen as a solution for processing this data, security issues cannot be solved with this technology alone. Blockchain is the technology underlying Bitcoin, it introduces ways to provide a fully autonomous secure system using smart contracts. A multi-level business process is a very powerful solution to overcome many IoT problems. This document shows how the blockchain works, what are the problems of the IoT and how it can be integrated with the blockchain. In this work, we proposed a multi-level architecture based on IoT/blockchain, configured and designed for use in the medical field. Many parties interact with this information, including doctors, health care providers, insurance companies and pharmacies. The ultimate goal is to solve the problem of scalability and performance.

Keywords: blockchain, IoT devices, medicine, patient, record.

1. Введение

Объем данных, генерируемых устройствами IoT, резко возрастает. Одним из наиболее интересных применений IoT является электронное здравоохранение или интеллектуальная медицинская помощь. Медицинские данные, генерируемые устройствами IoT, очень важны и чувствительны к любому несанкционированному доступу. Эти данные должны быть тщательно защищены, поскольку они напрямую связаны с жизнью пациента. Проблемы безопасности более остро стоят в медицинской сфере и требуют особого внимания, особенно когда эта область охватывает IoT.

Параллельно с продвижением в области электронного здравоохранения, новая технология, которая была задумана в первую очередь для защиты финансовых транзакций

знаменитой криптовалютой биткойн, все еще развивалась, чтобы найти свое применение во многих областях, включая сферу медицины. Технология Blockchain — это одноранговая технология, которая обеспечивает глобальный консенсус и гарантирует, что никто не может изменить или изменить ранее подтвержденные транзакции. Блокчейн — очень хорошее решение для обеспечения безопасности, но оно по-прежнему страдает от некоторых проблем, особенно при использовании устройствами IoT. В этом случае возникает множество проблем, таких как масштабируемость, сложность и проблемы, связанные с архитектурой. В этой работе мы стремимся построить интеллектуальную медицинскую систему, в которой все партнеры взаимодействуют в среде IoT/Cloud с протоколами для связи, управления и обмена личными данными с использованием технологии блокчейн. В основном мы стремимся решить проблемы, связанные с интеграцией IoT и блокчейна.

Остальная часть этого документа организована следующим образом: раздел 2 содержит некоторые предварительные сведения для понимания темы, а раздел 3 содержит обсуждение соответствующей работы. В разделе 4 представляем наш дизайн и решение для новой архитектуры, объединяющей блокчейн и Интернет вещей, а в разделе 5 мы обсуждаем эту архитектуру и объясняем, как она работает в различных сценариях обмена медицинскими данными. Наконец, раздел 6 завершает статью и дает некоторые перспективы.

2. Предварительные сведения и определения

2.1 Что такое Блокчейн?

Блокчейн — это информационная технология, позволяющая проверять транзакции группой ненадежных участников. Он обеспечивает распределенный, неизменяемый, прозрачный, безопасный и проверяемый реестр [1]. В основном это распределенная база данных всех транзакций или цифровых событий, которые были выполнены и разделены между участвующими сторонами. После ввода в блокчейн информацию невозможно изменить или стереть. Блокчейн содержит определенную и поддающуюся проверке запись о каждой когда-либо совершенной транзакции [2]. В сети блокчейна всякий раз, когда создается новая транзакция (запись), автоматически создается новый блок с указанием даты и времени (известного как «отметка времени»), когда запись была введена в блок. Каждый новый блок автоматически связывается со своим предыдущим блоком, вплоть до исходного блока, используя «хэш» предыдущего блока. Каждый раз, когда создается новый блок, он транслируется в режиме реального времени на все подключенные компьютеры, которые участвуют в сети блокчейна. Эти компьютеры известны как «узлы». При создании нового блока узел использует свой собственный закрытый ключ шифрования (крипто) и открытый криптографический ключ принимающего узла, который также является узлом в сети. Без закрытого ключа ни один узел не может создать новый блок [3]. Когда мы говорим об информационной безопасности, блокчейн можно разделить на две части: хеширование и цифровые подписи [4].

2.2 Смарт-контракты

Смарт-контракт — это компьютерная программа, которая непосредственно контролирует передачу цифровой информации или активов между сторонами при определенных условиях [5]. Блокчейн идеально подходит для хранения смарт-контрактов из-за безопасности и неизменности технологии. Данные смарт-контракта зашифрованы в общем реестре, что делает невозможным потерю информации, хранящейся в блоках.

2.3 Многоуровневый блокчейн

Многоуровневый блокчейн может сочетать в себе преимущества блокчейна и Интернета вещей и дает решение всех проблем, которые невозможно решить с помощью одной технологии. Комбинируя эти две технологии, многоуровневая цепочка блоков дает платформу нового поколения для устройств IoT, основанных на технологии цепочек блоков.

Это многоуровневая архитектура, основным преимуществом которой является решение проблем, с которыми сталкиваются современные блокчейны, в основном отсутствие масштабируемости. Устройства IoT могут быть узлами в частных блокчейнах, некоторые из них также являются частью общедоступного блокчейна следующего уровня. Мы будем основывать нашу предлагаемую архитектуру на этой основной идее.

2.4 Майнинг

Майнинг — это концепция проверки блока, она варьируется в зависимости от типа блокчейна. Важно знать тот факт, что для того, чтобы стать «Шахтером»,

требуется много вычислительной мощности. Майнеры обычно вознаграждаются, и майнинг может повлиять на производительность всей системы.

3. Обзор литературы

Мы начнем наше обсуждение с работы, проделанной в [1], где мы находим три типа интеграции:

IoT-IoT: этот подход может быть самым быстрым с точки зрения задержки и безопасности, поскольку он может работать в автономном режиме. Этот подход также применим в сценариях, включающих только устройства IoT.

IoT-блокчейн: в этом подходе все взаимодействия проходят через блокчейн, что обеспечивает неизменную запись взаимодействий. Тем не менее запись всех взаимодействий в блокчейн потребует увеличения пропускной способности, что является одной из проблем.

Гибридный подход: только часть взаимодействий и данных происходит в блокчейне, а остальные напрямую распределяются между устройствами IoT. В этом подходе туманные/облачные вычисления [7] могут вступить в игру, чтобы дополнить ограничения блокчейна и IoT.

Последний подход может быть хорошим кандидатом для нашего решения. Задача этого подхода состоит в том, чтобы оптимизировать разделение между взаимодействиями, происходящими в реальном времени, и теми, которые проходят через блокчейн.

Если мы хотим перейти к архитектурам и моделям, авторы в [8] говорят об облачном хранилище, оверлейной сети и т. д. Таким образом, вместо сохранения данных IoT через блокчейн мы используем серверы облачного хранилища для сохранения данных пациентов. Облачное хранилище группирует данные пользователя в идентичные блоки, связанные с уникальным номером блока. Эти облака подключены к оверлейным сетям. Как только данные сохраняются в блоке, облачный сервер отправляет хэш блоков данных в оверлейную сеть. Согласно [9] и [10], конструкция состоит из трех основных уровней: умный дом, облачное хранилище и оверлейная сеть. Умные устройства расположены внутри уровня умного дома и централизованно управляются майнером. Умные дома представляют собой оверлейную сеть вместе с поставщиками услуг (SP), облачным хранилищем и смартфонами пользователей. Все транзакции в умный дом или из него хранятся в локальном частном ВС. Умный домашний майнер — это устройство, которое централизованно обрабатывает входящие и исходящие транзакции в умный дом и из него.

Кроме того, архитектура более прояснена в [11], где также есть три слоя: устройство, туман и облако. На границе сети уровень устройств используется для мониторинга различных сред общедоступной инфраструктуры и отправки отфильтрованных данных, которые потребляются локально, на туманный уровень и использует службы запросов.

Самое главное, что авторы [12] создают полную архитектуру, состоящую из трех уровней: уровень 1 содержит ограниченные и неограниченные узлы (устройства - датчики) и пациента (шлюз - агрегатор), уровень 2 - группы N органов (больницы - лаборатории - медицинская страховая организация – медицинский научно-исследовательский институт...) и уровень 3 для облачных провайдеров электронных медицинских карт (серверы облачного хранилища

для записей электронных медицинских карт).

На основе этого исследования и для достижения цели нашего исследования мы примем гибридный подход для IoT — интеграцию блокчейна с облачным хранилищем данных пациентов. Многоуровневый блокчейн также является хорошим кандидатом на решение проблемы масштабируемости. Трехуровневая архитектура — хорошая архитектура для системы, которую мы предложим в следующем разделе. Эта система будет в основном основана на решении, предложенном в [13] в рамках того же исследовательского проекта.

4. Предлагаемая трехуровневая архитектура блокчейна

4.1 Базовое решение/дизайн

Недавно участники одного исследовательского проекта уже предложили базовую архитектуру для защиты медицинских данных с использованием блокчейна [13], [14]. Они предложили протокол связи между узлами на основе модели публикации/подписки, которая специально используется устройствами IoT. Они также предлагают схему контроля и управления доступом, основанную на использовании смарт-контрактов, они определяют несколько смарт-контрактов для издателей данных IoT, подписчиков на эти данные и разрешения на доступ, предоставляемые владельцами данных. Эти смарт-контракты при выполнении определяют, кто может получить доступ к любым сгенерированным данным с любого устройства IoT. Поскольку устройства IoT имеют ограничения по емкости, для хранения личных данных было принято хранилище вне сети. Таким образом, данные хранятся в распределенном хранилище, а хэш местоположения данных хранится в блокчейне.

Предлагаемое решение представляет собой одноуровневое блокчейн-решение, имеющее ограничения масштабируемости. Кроме того, устройства IoT являются только генераторами данных и не могут рассматриваться как узлы в блокчейне, что делает интеграцию блокчейна в IoT очень плохой. Мы считаем, что необходимо использовать это решение для лучшей интеграции и повышения производительности.

4.2 Архитектура системы

Архитектура системы состоит из трех уровней, как показано на рисунке 1 (см. Приложение 1).

Уровень 1: это уровень, связанный с «пациентом»; он включает в себя все узлы IoT, собирающие информацию от конкретного пациента; медицинскую информацию или любую другую информацию, описывающую его окружение. Основным узлом в этой цепочке блоков является мощный компьютер, который будет выступать в качестве шлюза к цепочке блоков более высокого уровня. Обратите внимание, что у каждого пациента будет свой собственный блокчейн.

Уровень 2: это основной уровень или уровень «авторитетов»; он содержит репрезентативные узлы для всех взаимодействующих сторон в области медицины, которые заинтересованы в данных, связанных с пациентами, таких как больницы, медицинские центры, лаборатории и т. д. Шлюзы на первом уровне также являются членами этой цепочки блоков.

Уровень 3: это более высокий уровень или уровень «облачного провайдера». По сути, устройства IoT в целом комплектуются возможностями обработки и хранения в облаке. Блокчейн на уровне облака необходим для управления взаимодействием между облачными провайдерами, чтобы предоставить доступ к данным пациента друг другу, где бы они ни находились.

Чтобы понять, как будет работать система, напомним, что мы используем модель издателя/подписчика, описанную в [13], смарт-контракты для управления доступом и

базу данных вне сети для хранения. В базовой цепочке блоков (уровень 2) и на основании описания управления доступом в [13] мы считаем, что: Шлюзы: это издатели, которые

генерируют все данные, относящиеся к определенному пациенту (медицинские данные). Издатели указывают, кто может получить доступ и кто имеет разрешение на чтение/запись/изменение своих данных в облаке (с использованием смарт-контрактов).

Администраторы: это подписчики, которые могут получить доступ к данным издателей в облаке. Они также имеют право записывать и изменять данные в соответствии с правилами доступа, установленными издателями.

На самом нижнем уровне мы предлагаем использовать частный блокчейн. На этой платформе есть только один майнер, который в нашем случае является шлюзом. Более того, все устройства IoT генерируют данные, поэтому шлюз предварительно обрабатывает эти данные и создает записи для более высоких уровней. Следовательно, шлюз заменяет все устройства IoT и действует как издатель данных, генерируемых этими устройствами.

4.3 Рабочий процесс в разных сценариях

4.3.1 Сценарий 1. Шлюз собирает данные IoT и создает новую запись В этом случае вся сеть будет активна. В частном ВС (BlockChain) датчики и их шлюз являются узлами, поэтому майнер является шлюзом, поскольку он является самым мощным узлом в его частном блокчейне. Каждое устройство должно пройти аутентификацию в сети, прежде чем начать отправку данных с использованием открытых и закрытых ключей. Эти две клавиши специфичны для каждого устройства. Шлюз сохраняет все ключи в своем локальном хранилище, чтобы легко распознать любое устройство, прошедшее аутентификацию с его помощью.

У каждого частного блокчейна может быть локальное хранилище. Обратите внимание, что в облаке должны храниться только отфильтрованные, обработанные и аномальные данные, отражающие критические ситуации. После завершения регистрации устройство начинает создавать новый блок. Этот блок после проверки шлюзом будет добавлен в личный ВС пациента (см. Приложение 2). Все собранные данные сохраняются в базе данных вне сети (в локальном хранилище шлюза). Шлюз обрабатывает данные и периодически создает медицинские записи. Однако шлюз должен быть зарегистрирован в цепочках оставшихся двух уровней: уровень 2 для связи с различными типами органов управления и уровень 3 для сохранения некоторых периодических записей и данных о чрезвычайных ситуациях. Вся информация на следующих шагах относится только к периодическим/аварийным записям.

В блокчейне уровня 2 у нас есть в основном взаимодействия между пациентами и различными типами органов управления; у нас также может быть взаимодействие между самими властями. Здесь у нас есть Proof of Work (POW) [15] и Proof of Stake (PoS) для проверки любой транзакции на основе предыдущих. Это означает, что должно быть много майнеров для добычи блоков и их проверки. После регистрации шлюз создает новый блок в общедоступной БК (хорошим выбором является Ethereum), чтобы сообщить заинтересованным органам (медицинским специалистам, которые заботятся о данном пациенте), что есть вновь созданные данные (см. Приложение 3). Шлюз сохраняет запись на облачном уровне, в то время как облако создает (создает) блок, чтобы отметить создание новых данных.

4.3.2 Сценарий 2: Шлюз/орган управления хотят получить доступ к медицинской карте пациента

В этом сценарии записи, содержащие данные пациента, уже сохранены в облачном провайдере пациента. Шлюз/органы, у которых есть разрешение, должны получить доступ к записи, которая уже была сохранена. Основная работа сосредоточена на уровне 3, когда все облачные провайдеры связаны между собой с помощью публичного блокчейна. Управление доступом и разрешениями осуществляется с помощью облачного контракта. Пациент имеет прямой доступ к данным в облаке через свою учетную запись; это просто владелец данных.

При сохранении записи облако возвращает идентификатор этой записи. Используя этот идентификатор, пациент может получить доступ к этой записи. Затем облако создает транзакцию, чтобы отметить, что пациент получил доступ к записи этого идентификатора в эту дату. Центр отправляет свой идентификатор в соответствующее облако и ожидает АСК. АСК в этом случае является результатом обнаружения того, что идентификатор органа является одним из разрешенных идентификаторов списка в облачном контракте.

4.3.3 Сценарий 3: Посещение пациентов и взаимодействие с властями Новый блок добавляется к ВС слоя 2, когда пациент посещает учреждение. Следовательно, один и тот же блок будет добавлен ко всем органам власти, а связанный блок будет добавлен в блокчейн облачного провайдера. Когда пациент заканчивает свой визит, орган добавляет новый блок в общедоступную БК, который включает в себя идентификатор органа, идентификатор пациента и некоторую информацию о данных, хранящихся во внешнем хранилище этого органа (эти данные могут быть медицинским или административным). Посещенный орган создает в облачной цепочке блоков блок, чтобы отметить, что пациент с этим идентификатором посетил соответствующий орган. Он даже отмечает место, где данные были сохранены. (см. рисунок 1, 2).

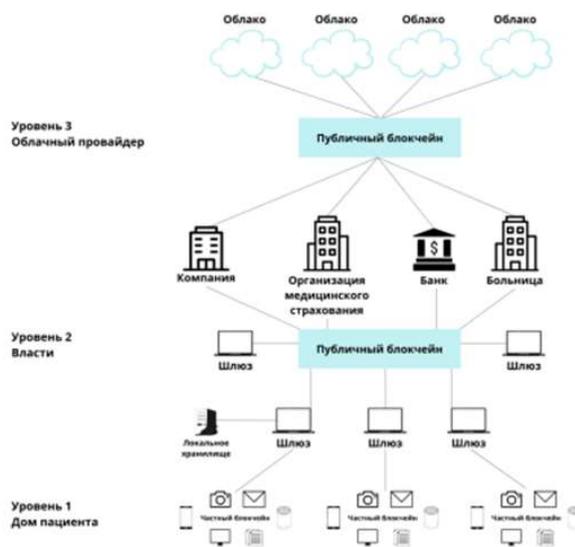


Рисунок 1. Интеграция блокчейна с IoT, трехуровневая архитектура

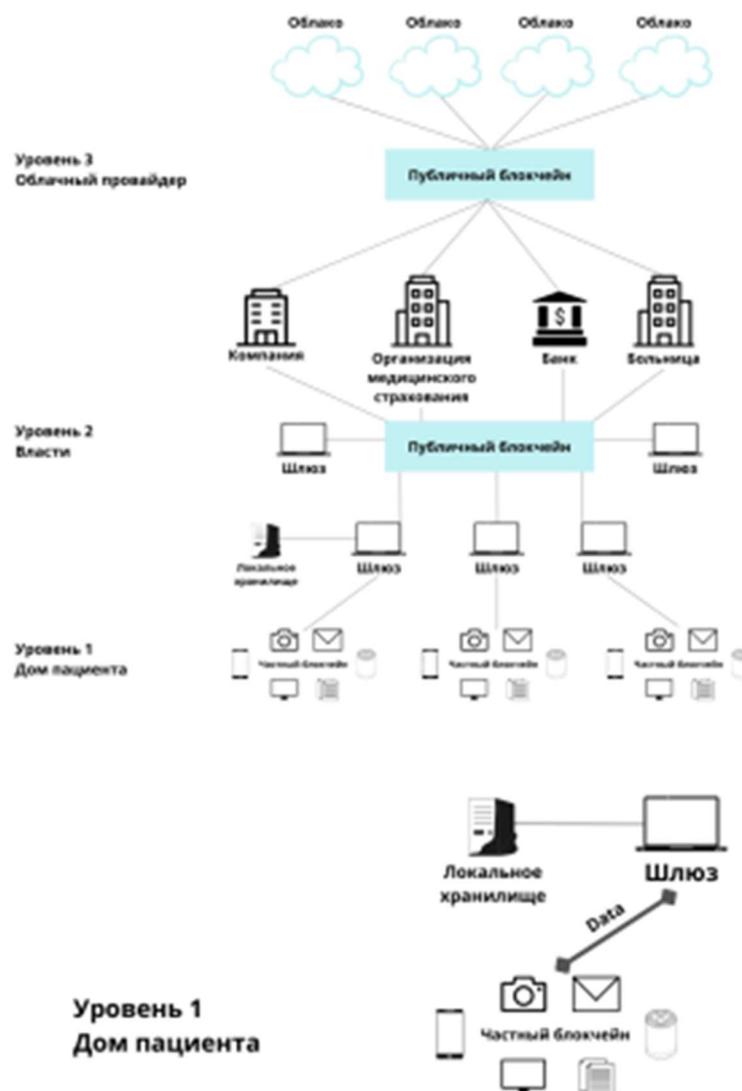


Рисунок 2. Шлюз собирает данные с устройства

5. Заключение

В этой работе мы предложили новую модель облачной архитектуры распределенного блокчейна, чтобы соответствовать принципам проектирования, необходимым для эффективного управления потоками необработанных данных, создаваемых многочисленными устройствами IoT. Мы смогли проверить возможность использования технологии блокчейн с IoT и вертикальными приложениями, предложив, внедрив и протестировав многоуровневую структуру. Предлагаемая архитектура была разработана для поддержки высокой доступности, доставки данных в режиме реального времени, высокой масштабируемости, безопасности, отказоустойчивости и низкой задержки.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

[1] Ана Рейна, Кристиан Мартин, Хайме Чен, Энрике Солер и Мануэль Диаз, «О блокчейне и его интеграции с IoT. Вызовы и возможности», *Future Generation Computer Systems*, vol. 88, с. 173-190, 2018 г.

[2] Майкл Кросби, Начиаппан, Прадхан Паттанаяк, Санджив Верма и Вигнеш Кальянараман, «Технология блокчейн», Центр предпринимательства и технологий Сутарджи, 2017 г.

- [3] Gemalto, «Безопасность блокчейна: 3 способа обезопасить ваш блокчейн», 4 декабря 2018 г.
- [4] Прити Сет, «Умные контракты: технология блокчейна, которая заменит юристов», SYST-week, 13 июня 2018 г.
- [5] Амир Росич, «Умные контракты: технология блокчейна, которая заменит юристов», 2016 г.
- [6] Амир Росик, «Что такое Эфириум? [Самое полное руководство!]», Blockgeeks, 2016.
- [7] Хани Ф. Атлам, Роберт Дж. Уолтерс и Гэри Б. Уиллс, «Туманные вычисления и Интернет вещей: Обзор», датчики, 15 января 2019 г.
- [8] Ашутос Дхар Двिवеди, Гаутам Шривастава, Шалини Дхар и Раджани Сингх, «Децентрализованный блокчейн здравоохранения с сохранением конфиденциальности для IoT», Big Data Cogn, vol. 10, 2018
- [9] Али Дорри, Раджа Джурдак, Салил С. Канхере и Правин Гаураварам, «Блокчейн для безопасности и конфиденциальности IoT: пример умного дома», том. 161, март 2017 г.
- [10] Али Дорри, Салил С. Канхере и Раджа Джурдак, «Блокчейн в Интернете вещей: проблемы и решения»
- [11] П. К. Шарма, М.-Ю. Чен и Дж. Х. Парк, «Программно-определяемая облачная архитектура распределенного блокчейна на основе туманных узлов для Интернета вещей», Специальный раздел, посвященный интеллектуальным системам для Интернета вещей, том. 10.1109, 2017
- [12] Шаима Бадр, Ибрагим Гомаа и Эмад Абд-Эльрахман, «Многоуровневая структура блокчейна для систем IoT-EHR», ScienceDirect, vol. 141, с. 159–166, 2018 г. [13] Набиль Рифи, Назим Агоулмин, Нада Чендеб Тахер и Эли Рачкиди, «На пути к использованию технологии блокчейн для защиты доступа к данным IoT», 17-я Международная конференция IEEE по вездесущей беспроводной широкополосной связи (ICUWB), 2017 г.
- [14] Набиль Рифи, Назим Агоулмин, Нада Чендеб Тахер и Эли Рачкиди, «Технология блокчейна: хороший ли это кандидат для защиты конфиденциальных медицинских данных IoT?», журнал «Беспроводная связь и мобильные вычисления», 2018 г.
- [15] Георгиос Константинопулос, «Понимание основ блокчейна, часть 2: доказательство работы и доказательство доли», ткацкий станок, 8 декабря 2017.

Philosophical Sciences

The Development of Women's Problem in Azerbaijan in the Mid XIX - Early XX Centuries

Adygezalova Svetlana

Doctor of Philosophy, Associate Professor of the Department of Philosophy and Social Sciences of Azerbaijan State Pedagogical University

ORCID ID: 0000-0002-7573-6878

Abstract: The article investigates the problem of development of women's rights and freedoms in the works of Azerbaijani enlighteners, who first formulated it in the Muslim East. The problem of women was in the focus of the Azerbaijani Enlightenment, and the historical types of attitudes towards women formed the foundation not only of gender, but also of national culture as a whole.

Key words: women's problem, gender, Azerbaijani Enlightenment, M.-F. Akhundov, G. Zardabi

Gender culture in Azerbaijan is the result of a complex interweaving of different kinds of historical events that have left their mark on the national culture and developed a number of stable stereotypes, and today affect the spiritual, social, political and economic life of society. Although the topic of women's status has traditionally been widely represented in various national literature, unfortunately, this perspective is clearly insufficient for any definite conclusions and opinions, especially when this topic intersects with the problem of reconstructing the origins of national identity.

In the works of Mirza-Fatali Akhundov, the problem of women's rights and freedoms, solved by this enlightener by granting the "second sex" the right to public education and participation in social life, appears for the first time.

In his article "Critique of Yek Kelmeh", assessing the attempt of the Iranian educator and statesman Mirza Yusif-khan Mustashar-ud-Dovle (1871) to create a version of "Eastern legislation by combining the French constitution and Shariah", Akhundov completely rejects this undertaking by addressing the situation of women in the East: "If Shariah is really a source of justice, then it must observe in judicial cases the main basis of the Constitution - the equality of rights. Is equality of rights only of the male sex? On what basis does the Shariah, relying on the Qur'anic verse about the 'hijab,' condemn the female sex to perpetual oppression; make women miserable for life and deprive them of the benefits of life?" (1).

Equality is possible only if society legally recognizes individual freedom, so Akhundov is also against the Shariah system of punishment for adultery: "The application of this law to a free man and woman is tyranny. If the said man and woman are dishonored by their deed, they should think about it themselves; the intervention of the Shariah, in order to protect their honor, deprives them of the rights of freedom and inviolability of personality" (2).

Akhundov, while generally negative about such an interesting phenomenon in Islamic history as babism, nevertheless credits it with recognizing "... that the female sex is equal to the male sex in all rights of humanity; that the female sex must also be educated like the male sex; that the female sex must live without shutting up with an open face like the male sex." (3).

Apparently, it should be noted that Akhundov's criticism is not exclusively tied to the realities of Azerbaijan, it is directed against the "Eastern despotism" in general, stopping separately on the situation in Turkey and especially in Iran, well known to the thinker, which socio-cultural atmosphere at that time was entirely close to the Azerbaijani one. Although the cited description of this atmosphere is somewhat hyperbolized - Akhundov did not fail to exaggerate the colours - one can appreciate the degree to which the Azerbaijani thinker understood the causes of social stagnation in Eastern society, linked to the crisis in the traditional institution of marriage and the family: "...the male sex, living constantly alone from the female sex, becomes cruel, unmerciful, almost a beast; meanwhile the female sex always remains without education, without freedom, constantly exposed to various illnesses from sedentary life locked up..." (4).

Thus, he, noting that polygamy causes endless quarrels between brothers and sisters from different wives and reduces the population, because One husband has less children by 4 wives, than if 4 husbands by 4 wives, writes: "Justice in respect of the female sex is exactly observed by Europeans, who compare women in all rights of mankind with men; they even say that in other countries of Europe they are admitted to public office, not to mention that in other states they also occupy the throne, if by birth they are entitled to it; this custom existed also in Persia before the advent of Arabian rule" (5).

Or in the problem of child-rearing Akhundov, turning a blind eye to the fact that physical punishment of children as a method of education was considered the norm in civilized England and many other European countries, writes: "In Persia they still do not understand that when raising children, punishing them with sticks and slaps means spoiling their morals, making them low and mean, stifling their innate good qualities and breeding cowardice and deceit in them" (6). The central theme of Akhundov's critical speeches is the violation of human rights and freedoms, which reached its apogee in the East. Azerbaijani thinker with a number of his works, both philosophical and educational character struck down this scourge of Muslim societies mired in tyranny and despotism.

Like Voltaire, Akhundov saw well the importance of Islam and the role of religion in regulating the social and spiritual life of society and the individual: "However, the author does not at all wish that our people should become atheists and fall into complete faithlessness and godlessness; He only believes that, judging from the requirements of the present era and culture, Islamism needs a radical reformation, in keeping with the spirit of progress and civilization, establishing freedom and equality of both sexes in humanity, moderating Eastern despotism through wise political institutions, and mandating that all Muslims and Muslim women should be fully and mandatorily literate" (7).

It is important that Akhundov sees this global reform of Muslim spirituality as a unified program of change in which the problem of women's liberation and granting them equal rights with men is considered central. "The benefit of science is real only when...science will be studied by people of both sexes, women and men" (8).

Akhundov was well aware that his ideas were not only unacceptable to traditional Azerbaijani society, but also hostile to it because of the prevailing customs and norms, and that not only religious but also simply the reform of the Muslim alphabet is seen by this society as an attack on Islamic morality and spirituality.

Perhaps this is why the thinker's words in one of his last letters to Zardabi sound so pessimistic: "Nor do we have unity. The Muslims inhabiting the Caucasus are divided into two sects: half of them are Shiites, the other half are Sunnis. The Shiites hate the Sunnis, the Sunnis hate the Shiites, there is antagonism between them. None of them wants to listen to each other, so where is the unity? (9).

Responding to Zardabi's complaints, Akhundov wrote: "Your dream will come true only when your shepherds ... and the female half of the population will be literate, able to read and write" (10).

Akhundov's apparent alienation from the practice of education, not only was never accepted by G. Zardabi, but was set against Akhundov by him: In his letter to Akhundov (June 7, 1873) Zardabi wrote: "You wanted to rest, God give you peace, but do not think that public education is something that can be achieved by an article or a play. No, it's much more trouble than that! The lives and labors of one, even dozens of leaders, are not enough for the cause. Why do you hesitate to ask why you and not the other will work and not expect to be thanked? In that case I think I should explain that this question has no place where love of the people, love of neighbor, enlightenment are concerned. Who dedicates himself to enlightening the people, especially the dark, ignorant people like our brother, he should not be deterred by such a thought, he finds reward in himself, he clears his conscience" (11).

Akhundov and Zardabi defined the origins of the Azerbaijani Enlightenment, laying the foundations, formulating and solving its problems. At the same time, if the first occupied the position of a "theorist", then the second has directed all his energies to the practical implementation of the enlightenment mission. Akhundov's immense praise of the sciences is of a purely humanistic nature, he was far from the idea of personally promoting the practice of their application. Zardabi, on the contrary, having received a systematic technical education, all his life tried to apply the achievements of science in life, culture, education, in agriculture. It is difficult to list all the practical initiatives of Azerbaijani enlightenment, associated exclusively with the name of Zardabi. He was not only the editor of the first national newspaper "Ekinchi" in the Azerbaijani language, thus laying the foundations of journalism (the newspaper was founded in 1875, The newspaper was founded in 1875, and in 1877 it was closed by the authorities); he also started to struggle for women's education and laid its foundation, having received a high rank of "father of Muslim women of Caucasus" (at the beginning of 1896, Zardabi addressed to the Balkans in the newspaper "Ekinchi". Zardabi appealed to the governor of Baku with a request to open a one-class school for Muslim women); not only he founded educational society "Nijat" and society for spreading literacy among Muslims - "Neshr maarif", but also tried to spread everywhere the ideas of education, knowledge, science, practical benefit of knowledge connected with life, so he stood up for a new type of school, which gave practical occupation along with knowledge. Finally, in 1873 he, in fact, became the creator of the first Azerbaijani theater, which developed from the bases of amateur productions. Zardabi was the first in the East to advocate the recognition of natural human rights: "There is a general law for those living on earth, where everyone born has the right to life" (12).

To appreciate the incredibly difficult conditions in which Zardabi had to begin his educational activities, it is enough to cite the data of the first general census of the Russian Empire in 1897, according to which literacy in Azerbaijan was only a little over 4.6%. Therefore, the educator often complained of the rigid environment of the modern Azerbaijani society. But he strongly rebelled against any attempt to explain this situation by "theories of specificity" of Eastern nations which were very popular in his time. The thinker also saw the background to the colonial policy against the Muslim peoples in the Caucasus, which artificially restrained their spiritual and social development.

Unlike Akhundov, Zardabi was well aware of the role of the national language in the development of common culture and progress of the people. Therefore, he directly raised this question at a time when society considered it as a revolt and attack on the foundations of the empire: "All our paperwork, including the legal procedure, is in Russian, which people can't understand. Isn't it time to ask the government to conduct business in the native language? After all, it is an elementary right of every small nation, for taking away their native language is tantamount to the destruction of these small nations" (13).

Like any educator, Zardabi was wrong, in the conditions of the traditional Azerbaijani society, it seems, it was necessary to start with the education of beks, not peasants. Not coincidentally, he

pointed out the necessity of introducing compulsory education, as: "Our local native population is as still childish and it would be too shortsighted to think that they themselves will understand and appreciate the benefits of education" (14). In the article "Letter to the Editors" one can read an interesting characteristic: "...our Muslims, accustomed to inactivity and getting everything good from the government, are distrustful of private enterprises. In addition they are despots at home and concerning the weak, and are ready to bow and please the strong of this world, even if this strong had no business with them" (15).

Zardabi wrote in his article "On the need to open a religious seminary for Muslims": "A lot of sympathy among Muslims to female education is evident from the number of Muslim women being educated in educational institutions, for example, in Tiflis. There are 8 Muslim women in total: 6 in the institute, 1 in gymnasium and 1 in the institution of St. Nina" (16).

The period of the mid-nineteenth to the beginning of the twentieth century is of exceptional importance for the spiritual development of Azerbaijan. During this period, the ideas of the Enlightenment widely penetrated into the environment of the emerging spiritual elite. The problem of personal freedom - central to Akhundov - was continued and developed by Narimanov, Mammad-Kuli-zade, Omar Faik Nemanzade, Sabir, Hajibeyov.

Researcher E. Akhmedov noted: "Early, nobility education was essentially rationalistic, as its tool of knowledge was rational thinking. The developed Enlightenment relied on empirical knowledge, directly reflecting the world, and therefore giving birth to the idea of progress" (17). And further: According to Goyushev stages of Azerbaijani Enlightenment: "1. origin and development of enlightenment ideas in the form of rationalism in the works of medieval Azerbaijani thinkers; 2. nobility enlightenment, which appeared among educated beks, khans in Azerbaijan in the first half of the XIX century; 3. enlightenment of 60-80s of XIX century and, finally, 4. Illuminators of late XIX - beginning of XX centuries. (18). Against this, as well as against reducing the Enlightenment to the ideology of the peasant class (F. S. Kasumzadeh), Ahmedov opposes, noting that: "The social and historical function of the Enlightenment is the struggle for the abolition of serfdom, reasonable legislation, equality and freedom of the individual, for the expansion of education, changes in the entire system of education and upbringing" (19).

Continuation of this tradition in the Azerbaijani Enlightenment E. Ahmedov divides into several ideological currents: general democratic, revolutionary, radical, liberal enlightenment.

It is important to emphasize again that individual thinkers and the entire Azerbaijani Enlightenment made the problem of the traditional way of life and the position of women in society the central themes of their research and journalism.

For example, F. Kocharly said that "traditionally-regulated life and everyday life made Muslims inert, indecisive, helpless and pathetic. These qualities as if absorbed in their blood with the milk of "eternally languishing in fear, silent, voiceless, miserable and pathetic mothers" (20).

Tracing the fate of women, Kocharli deduced all the problems of Azerbaijanis from this situation: "Without receiving any education and upbringing, a Muslim woman is unable to fulfill her duty to her family and society. This circumstance negatively affects the education of children, the improvement of everyday life, the ability to work and the spiritual development of men. In this connection F. Kocharly sharply criticized women's seclusion, in which, however, he blamed not Islam itself, but its preachers: "The main propagators of the idea of seclusion and denial of women's independence, - he wrote, - are mullahs who, calling her in their sermons "nagis", imperfect and weak-minded creature, at the same time exposing her cunning, cunning, infidelity to everyone" (21).

"The only organ of the press that boldly and decisively defends the rights and dignity of Muslim women is the magazine Molla Nasreddin," he wrote approvingly (22). For example, F. Kocharly said that "traditionally-regulated life and everyday life made Muslims inert, indecisive, helpless

and pathetic. These qualities as if absorbed in their blood with the milk of "eternally languishing in fear, silent, voiceless, miserable and pathetic mothers" (20).

Tracing the fate of women, Kocharli deduced all the problems of Azerbaijanis from this situation: "Without receiving any education and upbringing, a Muslim woman is unable to fulfill her duty to her family and society. This circumstance negatively affects the education of children, the improvement of everyday life, the ability to work and the spiritual development of men. In this connection F. Kocharly sharply criticized women's seclusion, in which, however, he blamed not Islam itself, but its preachers: "The main propagators of the idea of seclusion and denial of women's independence, - he wrote, - are mullahs who, calling her in their sermons "nagis", imperfect and weak-minded creature, at the same time exposing her cunning, cunning, infidelity to everyone" (21).

"The only organ of the press that boldly and decisively defends the rights and dignity of Muslim women is the magazine Molla Nasreddin," he wrote approvingly (22).

We can also dwell on the views of other Enlighteners. For example, the enlightener Ganizade wrote: "The solution of the women's issue is related to the law established by Allah, i.e. conscience" (23). Azerbaijani romantics tried to change the existing order by opposing the norms of the West to the traditions of the East. M. Khadi mentioned: "...in the West there is revolution in the East, in the East there is reaction, in the West women are liberated, in the East they are enslaved, in the West there is progress, in the East - stagnation" (24).

C. Mehmandarov, a determined follower of Akhundov, steadfastly opposed female seclusion, polygamy, fatalism, intolerance - "The Koran imputes fatalism, this 'sixth faith of Islam, serving as one of the causes of the fall of Muslims." (25).

M. Shahtahtinsky pointed to the social consequences of polygamy and reclusiveness "Islam is a religion, and polygamy and the reclusiveness of women are mores and customs." (26).

He, like other Enlighteners, believed that the position of women in society was the yardstick by which to judge its cultural level. "The purpose of the family union is for fathers and mothers to raise their children as future citizens and citizens for their country; Muslims turn the family into something quite different." (27). Shahtahtinsky proposed bold social and legal innovations in those austere times of unconditional adherence to Shariah: placing divorce matters in the hands of state authorities, ensuring that women have equal rights with men to divorce, granting Muslim women the right to marry a Christian.

The same sharpness was expressed by G. Minasazov, who understood emancipation as the inclusion of women in an active social life: "the people, among whom women are idle, are like creation, half of whose organism does not show life", it is necessary "to bring to life the elements of society that are asleep in them... to awaken in them the consciousness of their human dignity" (28). (28).

According to E. Sultanov, another famous educator and publicist - "can not be considered a cultural and free people who look at the woman as an object of purchase and sale. "Sahib," a common word on the lips of a Muslim woman, means not only master, owner, but also husband." (29).

Although the famous writer and public figure O. F. Neman-zadeh repeated it almost verbatim: emancipation and treatment of women is a measure of social progress of any nation - the necessity of such a repetition was connected with the desperation of life of a Muslim woman. Her situation was so terrible that the same Sultanov bitterly wrote: "Why should she, this sweet, reasonable, frisky, beautiful child of nature be subject to his will? The will of this monkey-like, disgustingly ugly, morally filthy tyrant, a worn-out voluptuary, locking her behind seven locks, hiding her from the eyes of men only to satisfy his passion? Why, she is the alma mater of the next generation. (30). Sharia customs become the object of unconcealed criticism of educators, who no longer hide their negative attitude, as it was in Akhundov's time: early marriages accepted in society are criticized

by Minasazov: "The chronicle of Muslim life is full of the facts of the rudest, most cynical and most cruel desecration of 10-12 year old teenage girls" (31); Shakhtakhtinsky opposes polygamy: "Polygamy kills family and turns relatives into irreconcilable enemies... Polygamy debases woman to the position of a thing used to satisfy the lust of man. And it makes the man an unscrupulous head of the family, sacrificing to his unbridled passion the honor, happiness and human dignity of his first wife and the natural rights of his children by her" (32). It is known that after the colonization of the region, marriage and divorce were the only branches of law that remained under the authority of the mullahs and Shariah, the abolition of which the enlighteners demanded. Kazembek saw the ideal of a woman in the heroine of Babism: "In self-sacrifice, a woman always and everywhere comes first... Neither exhortations, nor threats, nor tears of relatives, nor scorn of enemies, nothing restrains her... How could a woman or a maiden (it is about Curretulayn, one of the leaders of Babid movement) be a weak creature in Persia... - how could a woman here so soon form a strong party of heretics? (33).

Thus, the Azerbaijani Enlightenment laid the foundation for the development of culture and identity of the Azerbaijani people, it identified ways to independently master the problems of education and world experience in this area. It is no coincidence that Kazem-Bek wrote: "The country's reformers must be born in the country itself" (34). "The philosophy of Azerbaijani Enlightenment is the philosophy of awakening national consciousness. As a theoretical comprehension of national reality, it has its basis in itself. Notions of European origin were used in it only to express national problems; their choice and adaptation were made according to the needs and circumstances of a particular reality; their use did not mean simply the transference of ideas and theories of European origin to the national soil, but an independent creation, the inclusion of one's own reality into the world history, one's own philosophy into the world philosophy" (35).

And in this national specification, the Azerbaijani Enlightenment posed and consistently addressed the women's question - as the central problem of awakening national consciousness.

References:

1. Akhundov M. F. Izbrannyye filosofskiye proizvedeniya. B.. Azerneshr. 1982. s. 248.
2. ibid.,s.249.
3. ibid., s.135
4. ibid., s.136.
5. ibid., s 137.
6. ibid., s.51.
7. ibid., s. 155.
8. ibid., s. 284.
9. ibid., s.285.
10. ibid.
11. Gasanbek Zardabi. Izbrannyye stati i pisma. B. 1962. s. 465.
12. ibid., s.19.
13. ibid., s. 25.
14. ibid., s. 50.
15. ibid., s. 464.
16. ibid., s.110.
17. Akhmedov E. M. Filosofiya azerbaydzhanskogo Prosveshcheniya. B.. Azerneshr. 1983.s. 286.
18. Geyushev Z. Eticheskaya mysl v Azerbaydzhane. Baku. 1968. s. 152.
19. Akhmedov E. M. Filosofiya azerbaydzhanskogo Prosveshcheniya. s. 7.
20. Kocharli F. Izb. proizvedeniya. Baku. 1963. (na az. yaz.) s.217.

21. Kocharlinskiy F. O polozhenii zhenshchin i vospitanii detey u musulman. Gaz. «Novoye obozreniye». 1895. 20 dekabrya. № 4115.
22. Kocharlinskiy F. K voprosu o zatvornichestve musulmanok. Gaz. «Zakavkazskoye obozreniye». 1910. 13 oktyabrya. №11.
23. Ganizade S.-M. Izbrannyye proizvedeniya. Baku. 1965. s. 72.
24. Khadi M. Izbr. Baku. 1957. s.273.
25. Mekhmandarov S. Prichiny otstalosti musulman. Gaz. «Novoye obozreniye» 1892. 5 dekabrya. №3079.
26. Shakhtakhtinskiy M. Evropeizatsiya musulman. Gaz. «Rossiya». 1907. 17 avgusta. №530.
27. Evropeizatsiya musulman. Gaz. «Rossiya». 1907. 16 avgusta. №529.
28. Minasazov G. Staryy vopros. Gaz. «Kavkazskoye slovo». 1916. 26 avgusta. №189.
29. Sultanov E. Khozyain i veshch. Gaz. «Zakavkazye». 1907. 6 dekabrya. №256.
30. Sultanov E. Gaz. «Zakavkazye». 1907. № 204.
31. Minasazov G. Gaz. «Baku». 1913. №138.
32. Gaz. «Novoye obozreniye». 1905. № 234.
33. Kazem-Bek M. Bab i babidy. Izbr. proizv. Baku. 1985. s. 113-114.
34. ibid., s. 11.
35. Akhmedov E. M. Filosofiya azerbaydzhanskogo Prosveshcheniya. B.. Azerneshr. 1983. s. 290.

Medical Sciences

Хирургиялық стерилизацияға экстрагенитальды патологиясы бар, көп босанған әйелдердің көзқарасы

Кошенова Ляйля Биратовна

Ғылыми жетекші, акушер-гинеколог

Байболат Ақбөпе Сабырханқызы

Резидент акушер-гинеколог

«С.Ж.Асфендияров атындағы Қазақ Ұлттық Медицина Университеті» КЕАҚ
Алматы қ., Қазақстан

Түйін: Тұрақты контрацепцияны іздейтін көп босанған әйелдер үшін жатыр түтіктерін байлау репродуктивті жаста тәуелді контрацепция қажеттілігін жоятын және жүктілікке медициналық қарсы көрсетілімдері бар әйелдер үшін контрацепцияның альтернативті әдісі болып табылады. Мақалада экстрагенитальды патологиясы бар, көп босанған әйелдердің жатыр түтіктерін байлау туралы көзқарасын сауалнама жүргізу арқылы бағалау көрсетілген.

Түйінді сөздер: хирургиялық стерилизация, жатыр түтіктерін байлау, көп босанған әйелдер

Оценка мнения многорожавших женщин с экстрагенитальной патологией к хирургической стерилизации

Авторы:

1. Научный руководитель, акушер-гинеколог – Кошенова Ляйля Биратовна

2. Врач резидент акушер-гинеколог – Байболат Ақбөпе Сабырханқызы

Место работы:

НАО "Казакский Национальный медицинский университет имени С. Д. Асфендиярова"

Г. Алматы, Казахстан

Аннотация: Для многорожавших женщин, которые хотят устранить необходимость в постоянной контрацепции в репродуктивном возрасте и имеют медицинские противопоказания к беременности, перевязка маточных труб является альтернативным методом контрацепции. В статье показана оценка мнения многорожавших женщин с экстрагенитальной патологией к перевязке маточных труб путем анкетирования.

Ключевые слова: хирургическая стерилизация, перевязка маточных труб, многорожавшие женщины

Assessment of the opinion of high-priced women with extragenital pathology to surgical sterilization

Authors:

1. Scientific director, obstetrician gynecologist – Koshenova Lyailya Biratovna

2. Resident obstetrician gynecologist – Baibolat Akbope Sabyrkhankyzy

Place of work:

JSC "Kazakh National Medical University named after S. D. Asfendiyarov"

C. Almaty, Kazakhstan

Abstract: For high-priced women seeking permanent contraception, tubal ligation is an alternative method of contraception for women who eliminate the need for permanent contraception at reproductive age and have medical contraindications to pregnancy. The article shows an assessment of the opinion of women with extragenital pathology who have become more expensive to ligate the fallopian tubes by means of a questionnaire.

Keywords: surgical sterilization, tubal ligation, high-cost women

Өзектілігі: Жеке адамдар мен ерлі-зайыптыларға арналған контрацепцияның нұсқалары өте алуан түрлі: барьерлік әдістер, қысқа және ұзақ әсер ететін қайтымды контрацепция және хирургиялық стерилизация. Бала тууды аяқтағандар үшін түтіктерді байлау арқылы стерилизациялау контрацепцияның қауіпсіз және тиімді нұсқасы болып табылады. Түтіктерді байлау қайтымсыз контрацепция тәсілі, дегенмен, әйел репродуктивті жүйесінде либидоға әсер етпейді, етеккір қан кетуінің сипатын өзгертпейді, бір реттік хирургия араласу болып табылады және 100% контрацептивті әсерге ие.

Әйелдердегі хирургиялық стерилизация - бүкіл әлемде қолданылатын альтернативті контрацепция әдісі. Мұны босанғаннан кейін немесе босану барысында (кесір тілігі) жасауға болады және жасалу әдістердің қолжетімді түрі өте көп. Жатыр түтіктерін байлаумен байланысты қиындықтарды, соның ішінде әртүрлі хирургиялық тәуекелдерді/артықшылықтарды/альтернативтерді, контрацепцияның альтернативті нұсқаларын және соған байланысты күрделі этикалық мәселелерді түсіну өте маңызды. Мұның бәрін жеткілікті түрде түсіну әйелдерге адекватты кеңес беру және дұрыс ақпараттандырылған келісім алу үшін қажет.

Зерттеудің мақсаты: Экстрагенитальды патологиясы бар, көп босанған әйелдердің жатыр түтіктерін байлау туралы көзқарасын сауалнама жүргізу арқылы бағалау

Зерттеу әдісі мен материалдары: Зерттеуде Алматы қаласы «Акушерия, Гинекология және перинатологиялық ғылыми орталығындағы» КЕАҚ экстрагенитальды патологиясы бар, көп босанған әйелдердің жатыр түтіктерін байлау туралы көзқарасын бағалау туралы жүргізілген сауалнама нәтижесі қарастырылған. Сауалнама 16 сұрақтан құралған. Пациенттердің орташа жасы $\pm 32,6$.

Зерттеу нәтижесі: Сауалнамаға $n=30$ босанушы әйелдер қатысты. Пациенттердің орташа жасы $\pm 32,6$.

Кесте – 1

Жүктілік пен босанудың саны	Жүкті болған әйелдердің саны		Босанған әйелдердің саны	
	n=	%	n=	%
1 –рет	n=1	3,4%	n=2	6,7%
2 –рет	n=3	10%	n=6	20%
3 –рет	n=8	26,6%	n=11	36,6%
4 –рет	n=6	20%	n=9	30%
5 –рет	n=8	26,6%	n=2	6,7%
6 –рет	n=2	6,7%		
7 –рет	n=2	6,7%		
Жалпы	n=30	100%	n=30	100%

1- кестеде сауалнамаға қатысқан пациенттердің жүктілік саны мен босану саны көрсетілген. Жүктілік бойынша ең жоғары көрсеткіш анамнезінде 3 рет жүкті болған әйелдер саны 8, ол 26,6% құрады және 5 рет жүкті болған әйелдер саны 8, ол 26,6% құрады. Ал босану санына келсек, ең жоғары босану көрсеткішін анамнезінде 3 рет босанушылар саны 11, ол 36,6%

құрады. Кестеден көріп тұрғанымыздай, сауалнамаға қатысқан әйелдерде асқынған акушерлік анамнездің бар екені анықталды.

Диаграмма – 1



Диаграмма – 1 бойынша сауалнамаға қатысқан пациенттерде анамнезінде аборт болған әйелдер саны 11, ол пациенттер 37% құрады.

Диаграмма –2

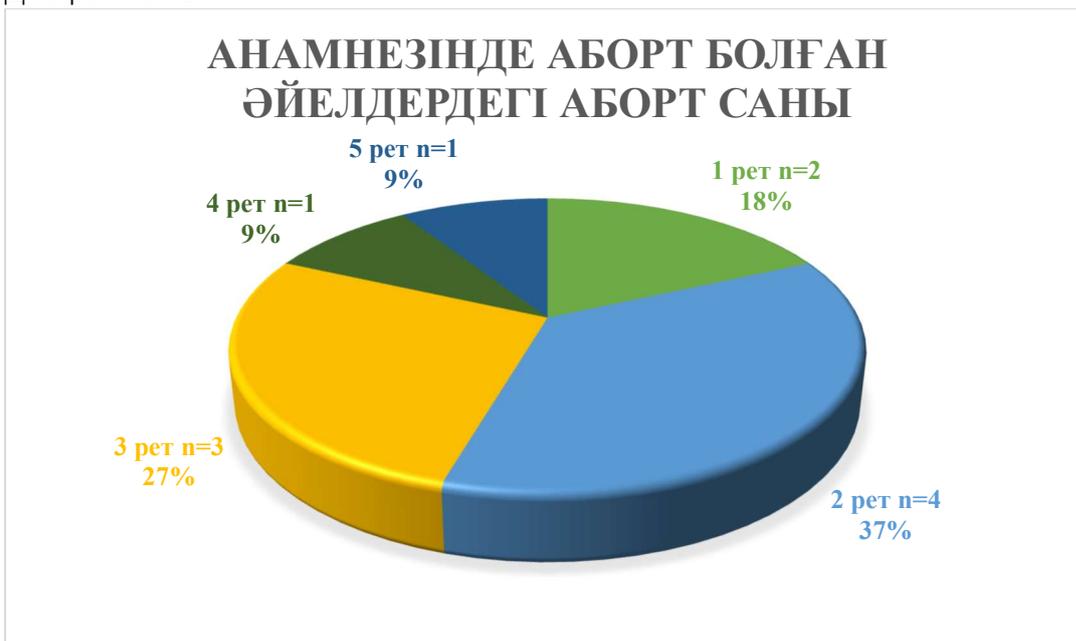


Диаграмма –2 бойынша әйелдердің анамнезінде аборттың неше рет болғандығы көрсетілген. Анамнезінде 1 рет аборт болған әйелдер саны 2 (18%), 2 рет аборт болған әйелдер саны 4 (37%), 3 рет аборт болған әйелдер саны 3 (27%), 4 рет аборт болған әйелдер саны 1 (9%), 5 рет аборт болған әйелдер саны 1 (9%) құрады.

Экстрагенитальды аурулар босанушы әйелдердің 100% кездесті. Атап айтсақ, резидуальды энцефалопатия, Такаясу ауруы, семіздік, бронхиальды демікпе, созылмалы пиелонефрит, созылмалы холецистит, созылмалы сыртқы геморрой, бауыр циррозы, тромбоцитопения, порталды гипертензия, созылмалы вирусты гепатит В,С, аналық без қатерлі ісігі, артериальды гипертензия, аяқ көктамырының варикозды кеңеюі, симфизопатия, көз торының тапеторетинальды абиотрофиясы, көру нервінің атрофиясы, жүректің жүре пайда

болған ақауы, ревматоидты артрит, қарыншалық экстрасистолия және тағы да басқа созылмалы аурулар кездесті.

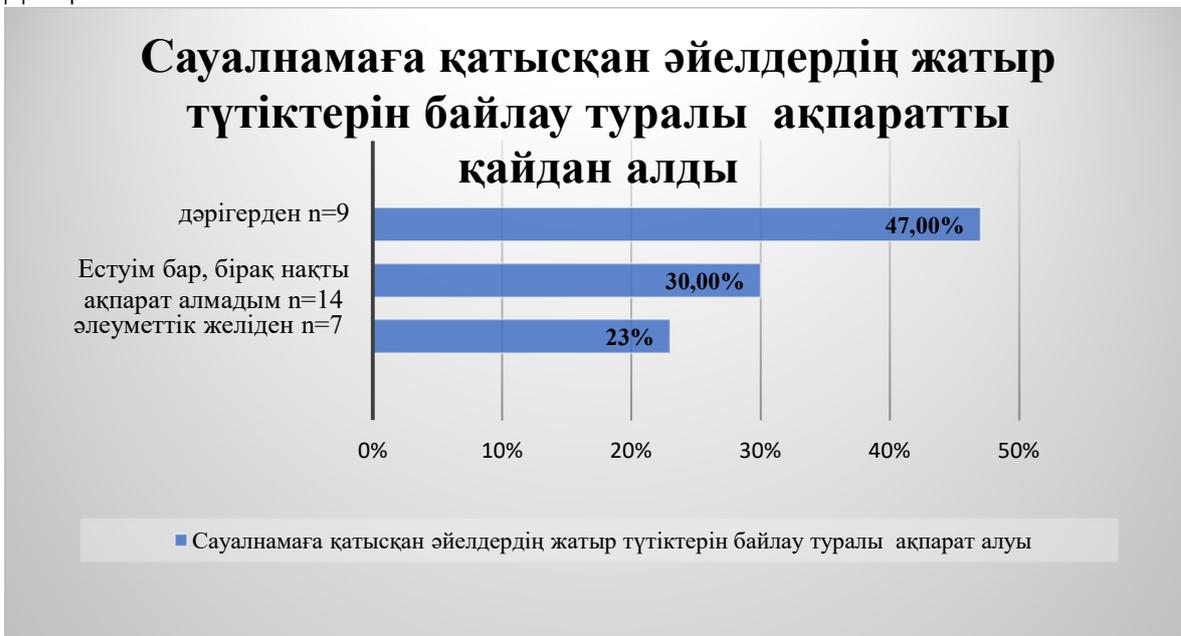
Экстрагенитальды аурулардың ауырлық дәрежелері әр пациентте әр түрлі деңгейде және медициналық көмек көрсетілу бойынша медициналық қызметкерлер тарапынан барынша назар аударылуын қажет етеді.

Диаграмма – 3



Сауалнамадағы сұрақ бойынша хирургиялық стерилизация жөнінде ақпарат білетін пациенттер 21 (70%) , ал білмейтін пациенттер 9 (30%) құрады.

Диаграмма – 4



Сауалнамаға қатысқан пациенттер арасында жатыр түтіктерін байлау туралы нақты ақпаратты дәрігерден алғандар саны 9 (47%), ал әлеуметтік желіден өздері іздеп, ақпаратпен танысқандар саны 7 (23%) және жақын адамдарынан жатыр түтіктерін байлау туралы естіген, бірақ нақты ол туралы ақпаратпен таныспаған әйелдер саны 14 (30%) құрады.

Диаграмма – 5
Әйелдердің жүктіліктен қорғану әдістері



Сауалнамаға қатысқандар арасында жатыр түтіктерін байлау дұрыс деген көзқарастағылар саны 83%, жатыр түтіктерін байлау дұрыс емес деген көзқарастағылар саны 17% құрады. Сауалнамаға қатысқан әйелдердің пікірі бойынша хирургиялық стерилизацияны қолдануды 40 жастан асқанда дұрыс деп санайтындар саны 9 (30%) , 50 жастан асқанда қолдануды дұрыс деп санайтындар саны 4 (13%), отбасында 3 бала болғаннан кейін дұрыс деп санайтындар саны 2 (7%), отбасында 4 бала болғаннан кейін дұрыс деп санайтындар саны 10 (33%) құрады.

Диаграмма – 6



Сауалнама сұрақтары бойынша босанушы әйелдердің арасында жатыр түтіктерін байлатуды жоспарлағандар саны 11 (37%) , ал жатыр түтіктерін байлатқысы келмейтіндер саны 19 (63%) құрады. Жатыр түтіктерін байлатуды жоспарлағандар арасында жатыр түтігін байлау себептерін, денсаулығыма байланысты деп көрсеткендер саны 4 (36%), жүкті болудан сақтану деп көрсеткендер саны 7 (64%) құрады.

Жатыр түтіктерін байлатқысы келмейтіндер арасында себебін түсіндіру барысында, әлі де жүкті болғысы келетіндер саны 14 (74%) , жүктіліктен қорғану үшін жатыр ішілік серіппе қолданатындар саны 3 (10%), сауалнамаға қатысқан пациент пікіріне байланысты суррогатты ана болуға биоматериал алу үшін ғана жатыр түтігін байлатқым келмейді деп жауап берген пациент саны 1 (5%), жатыр түтіктерін байлатудан қорқамын деп жауап бергендер саны 1 (5%) құрады.

Сауалнамаға қатысқан босанушы әйелдердің жауабы бойынша стационарға түскен кезде медицина қызметкер тарапынан медициналық көрсеткіштеріне байланысты хирургиялық стерилизацияны қолдануға ұсыныс білдірілген әйелдер саны 15 (50%) , жатыр түтігін байлау туралы ешқандай ұсыныс алмағандар саны 15 (50%) құрады.

Сауалнамаға қатысқан әйелдер арасында анамнезінде босануын кесар тілігі арқылы босанушылар саны 12 (40%), анамнезінде кесар тілігі болмағандар саны 18 (60%) құрады. Сонымен қатар, осыған дейін анамнезінде 1 рет кесар тілігі болғандар саны 4 (13%), 2 рет кесар тілігі болғандар саны 4 (13%), 3 рет кесар тілігі болғандар саны 4 (13%) анықталды.

Осы босануын кесар тілігі арқылы босануды жоспарлағандар арасында кесар тілігі кезінде жатыр түтіктерін байлатуды сұранған әйелдер саны 13 (43%) құрады.

Соңғы сұрақ бойынша, жатыр түтіктерін байлатқаннан кейін мүлде жүктілік болмайтынын білетіндер саны 30 (100%) құрады.

Қорытынды:

Сауалнамаға қатысқан босанушы әйелдердің көпшілігі жатыр түтіктерін байлау туралы біледі, бірақ та әйелдер арасында жатыр түтіктерін байлау туралы толық ақпарат берілу жолдары қарастырылмаған. Сауалнама жүргізіле отырып, босанушы әйелдердің анамнезінде асқынған акушерлік анамнездің болуы, экстрагенитальды аурулардың ішінде әйелдің өз денсаулығына, жүктілік барысына аса қауіп төндіретіндей маңызды аурулардың болуы, босанғаннан кейінгі әйелдің репродуктивті жүйесіне кері әсер көрсету қаупінің бар екендігі анықталды. Жүкті болуға қарсы көрсеткіш болып саналатын, кейбір экстрагенитальды аурулары бола тұра жүкті әйелдердің бар екендігі анықталды. Жатыр түтіктерін байлатуға көрсеткіш болып саналатын әйелдердің бар екендігі , бірақ олардың көпшілігі қарсы болғандығы көрсетілді. Оның себебі, әйелдердегі жатыр түтіктерін байлатуға деген теріс көзқарастың қалыптасқандығының дәлелі. Сауалнама нәтижелеріне сүйене отырып, кесар тілігін басынан бірнеше рет өткерген, экстрагенитальды аурулары бар әйелдер арасында, жүктіліктен сақтану шараларының дұрыс жүргізілуіне аса мән берілуі қажеттілігі туғанын анықтап отырмыз. Сонымен қатар, асқынған анамнезді әйелдердің өз денсаулығына қауіпті азайту мақсатында жатыр түтіктерін байлатуға толық, дұрыс ақпараттандырылу медицина қызметкерлерің міндеттерінің бірі ретінде саналуы қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Sung S, Abramovitz A. Tubal Ligation. 2022 Sep 18. In: StatPearls [Internet]. Treasure Island (FL): StatPearls Publishing; 2022 Jan–. PMID: 31751063.
2. American College of Obstetricians and Gynecologists' Committee on Practice Bulletins—Gynecology. ACOG Practice Bulletin No. 208: Benefits and Risks of Sterilization. *Obstet Gynecol.* 2019 Mar;133(3):e194-e207. doi: 10.1097/AOG.0000000000003111. PMID: 30640233.
3. Foti PV, Ognibene N, Spadola S, Caltabiano R, Farina R, Palmucci S, Milone P, Ettore GC. Non-neoplastic diseases of the fallopian tube: MR imaging with emphasis on diffusion-weighted imaging. *Insights Imaging.* 2016 Jun;7(3):311-27.
4. Eddy CA. Tubal physiology and microsurgery. *Aust N Z J Obstet Gynaecol.* 1981 Aug;21(3):129-33.

5. ACOG Committee Opinion No. 774: Opportunistic Salpingectomy as a Strategy for Epithelial Ovarian Cancer Prevention. *Obstet Gynecol.* 2019 Apr;133(4):e279-e284.
6. Practice Bulletin No 182: Hereditary Breast and Ovarian Cancer Syndrome. *Obstet Gynecol.* 2017 Sep;130(3):e110-e126.
7. van Seeters JAH, Chua SJ, Mol BWJ, Koks CAM. Tubal anastomosis after previous sterilization: a systematic review. *Hum Reprod Update.* 2017 May 01;23(3):358-370.
8. Hillis SD, Marchbanks PA, Tylor LR, Peterson HB. Poststerilization regret: findings from the United States Collaborative Review of Sterilization. *Obstet Gynecol.* 1999 Jun;93(6):889-95.
9. Committee Opinion No 695 Summary: Sterilization of Women: Ethical Issues and Considerations. *Obstet Gynecol.* 2017 Apr;129(4):775-776.
10. Steiner MJ, Trussell J, Mehta N, Condon S, Subramaniam S, Bourne D. Communicating contraceptive effectiveness: A randomized controlled trial to inform a World Health Organization family planning handbook. *Am J Obstet Gynecol.* 2006 Jul;195(1):85-91.
11. Arlier S. Tubal sterilization during cesarean section at a training hospital in Turkey: A clinical and demographic analysis. *Niger J Clin Pract.* 2018 Nov;21(11):1508-1513. doi: 10.4103/njcp.njcp_391_16. PMID: 30417852.

состояние амбулаторно- поликлинической помощи кардиологическим пациентам

Бектемесова Жибек Мактагалиевна

магистрант НАО «Медицинский Университет Астана», Астана, Казахстан

Керимбаева Закира Амировна

профессор, доктор медицинских наук, НАО «Медицинский Университет Астана», Астана, Казахстан

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы организации первичной медико-санитарной помощи (ПМСП), а именно кардиологической помощи в городских поликлиниках в Республике Казахстан. Приводятся особенности организации первичной медико-санитарной помощи в Казахстане. Приведены практические рекомендации по улучшению организации первичной кардиологической помощи при ПМСП.

Ключевые слова: первичная медико-санитарная помощь, кардиологическая помощь, организация кардиологической помощи.

Введение

Согласно Государственной программе развития здравоохранения Республики Казахстан на 2020-2025 годы в рамках первой задачи «формирование у населения приверженности здоровому образу жизни и развитие службы общественного здоровья» планируется модернизировать службу общественного здоровья, а также всесторонне поддерживать здоровье человека на уровне первичной медико-санитарной помощи (ПМСП) [1], которую мы можем охарактеризовать как ядро национальной системы здравоохранения, являющейся «первой ступенью в контакте между отдельными людьми, семьей, сообществом людей и национальной системой здравоохранения, максимально приближающей медицинскую помощь к месту жительства и работы и образующей первый элемент непрерывного процесса охраны здоровья» [2].

По литературным данным известно [2], что основными причинами неудовлетворенности являются организационно-управленческие проблемы, низкий профессионализм врачей, проблемы подготовки медицинского персонала, особенно его коммуникативные навыки, низкий охват обследований, предпочтение наблюдаться в частных клиниках, по переданным активам скорой медицинской помощи участковая служба не всегда обслуживает пациентов на дому. В связи с этим процесс совершенствования менеджмента медицинских организаций требует дальнейшего развития.

Целью данного исследования является определение состояния амбулаторно-поликлинической помощи кардиологическим пациентам и подходов, направленных на улучшение организации кардиологической помощи на уровне ПМСП.

Материалы и методы

В вашем исследовании было проведено проспективное исследование методом анкетирования.

В представленном исследовании соблюдены этические стандарты при проведении исследований, связанных со здоровьем пациентов. Анкетирование проводилось анонимно с письменного согласия респондентов. Специально разработанные анкеты содержали 12 вопросов.

Сбор информации у анкетлируемых проводился онлайн, форма теста была разработана в приложении Google Form. Анализ результатов изучения проводился с применением методов описательной статистики и применением пакета программ Microsoft Excel 2019 г. и BioStat 7.

Результаты

Анализ результатов установил, что в 93,8% пациенты вынуждены ждать консультации специалиста более двух недель, только получив направление от терапевта, либо сразу идут в частную клинику. Это видно на диаграмме (Рис.1).

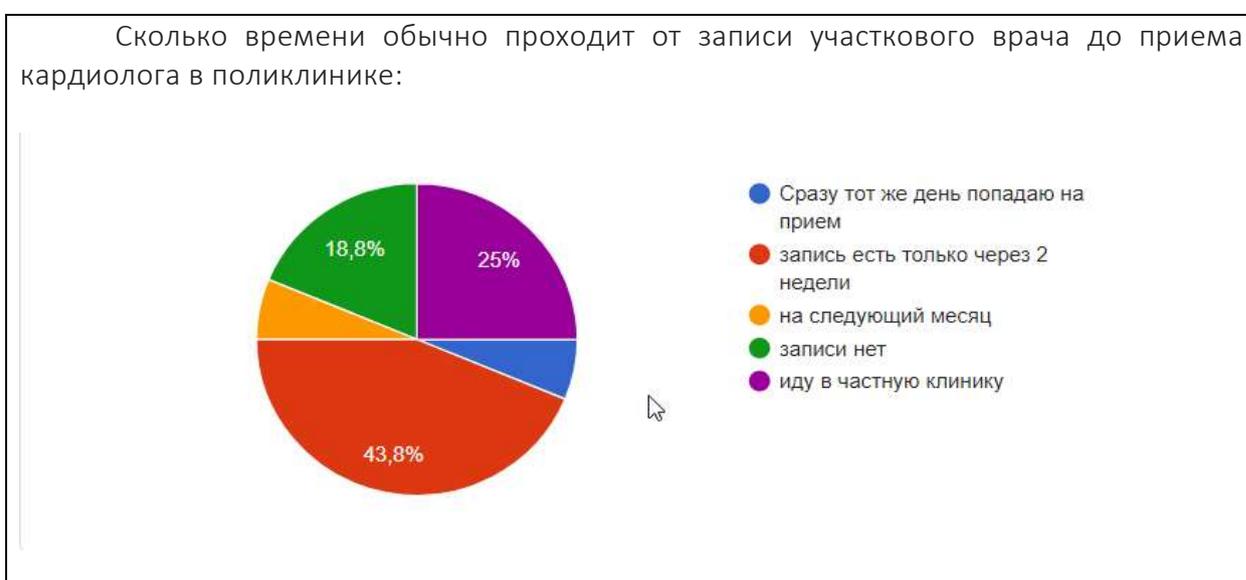


Рисунок 1. Ответы в процентах на вопрос анкеты о затратах времени пациентов, чтобы попасть на прием к кардиологу

У 64 % медицинских работников и руководителей ПМСП возникли проблемы с высокой нагрузкой на одного врача, так как четко не определен оказываемый базовый пакет медицинских услуг. Часто профессиональной подготовки ВОП и терапевтов не хватает для правильной оценки состояния пациента и оказания ему соответствующей первичной медицинской помощи, в связи с чем с несвоевременным (занимающим период времени более двух недель) оказанием первичной помощи и проведением дополнительных обследований кардиологическим пациентам ВОП столкнулись 50 % респондентов (рис. 2).



Рисунок 2. Ответы в процентах на вопрос анкеты о затратах времени пациентов на дополнительные обследования

На проблему низкого качества заполнения документации в МИС указало 48 % анкетированных. Также выявлено, что недостаточное ресурсное обеспечение у 36 % опрошенных привело к нежелательным исходам.

Обсуждение результатов

Все это свидетельствует об упущениях в организации первичной медико-санитарной помощи кардиологическим пациентам. Врачи общей практики и участковые терапевты осуществляют наблюдение и лечение многих заболеваний кардиологического профиля в соответствии со стандартами медицинской помощи, которые при каждом заболевании определяют необходимость и кратность консультаций врача-специалиста, в первую очередь кардиолога. Следовательно, возникает необходимость упростить запись на прием к кардиологу, определить базовую нагрузку на одного врача, усилить роль среднего медицинского персонала, иметь кардиологическое оборудование в полной готовности к применению в экстремальных ситуациях, у каждого кардиолога.

Заключение и практические рекомендации.

Таким образом полученные данные требуют необходимость внедрения новых механизмов организации кардиологической помощи на уровне первичной медико-санитарной помощи. Проводимые нами исследования выявили основные проблемы, с которыми сталкиваются кардиологические пациенты, трудности при записи пациента к врачу, дискомфорт при большой очереди, ухудшение физического здоровья, склонность к нарушениям психо-эмоционального фона. Все ранее перечисленные недовольства свидетельствуют о необходимости реализации качества оказания кардиологической помощи. Улучшение качества оказываемых кардиологических услуг приведет к удовлетворенности пациентов кардиологической помощью.

Список литературы

1. Государственная программа развития здравоохранения Республики Казахстан на 2020-2025 годы. <http://www.rcrz.kz/index.php/ru/project-2/22-informatsiya/1606-proekt-novoj-gprz2020->

2025

2. Кузнецова О. Ю. Организационные основы первичной медико-санитарной помощи: учеб. пособие. — СПб.: Издательство ГБОУ ВПО СЗГМУ им. И.И. Мечникова, 2013. — 44 с.
3. Национальный доклад по первичной медико-санитарной помощи в Республике Казахстан 2021: аналитический обзор / К.Т. Надыров, В.В. Койков, Г.Т. Муханова и др. — Нур-Султан: ННЦРЗ МЗ РК, 2021 – 160 с.

Psychological Sciences

Синдром эмоционального выгорания как психологическая проблема

Нагымжанова Каракат Мукашевна

доктор педагогических наук, профессор университета «Туран-Астана»

Жантикеев Серик Крыкбаевич

кандидат психологических наук, профессор университета «Туран-Астана»

Аннотация. Синдром эмоционального выгорания (СЭВ) является состоянием эмоционального, умственного истощения, физического утомления, возникающим в результате хронического стресса на работе.

Основными, «ключевыми», признаками являются предельное истощение, чувство личностной отстраненности от пациентов, от работы; ощущение неэффективности и недостаточности своих достижений.

Статья рассматривает вопросы причин возникновения синдрома эмоционального выгорания у специалистов помогающих профессий. Раскрываются механизмы формирования, развития и профилактики СЭВ у данной категории работников.

Ключевые слова: выгорание, специалист, помогающие профессии, формирование, развитие, профилактика.

Annotation. Emotional burnout syndrome (CMEA) is a condition of emotional, mental exhaustion, and physical fatigue that occurs as a result of chronic stress at work. The main, "key" signs are extreme exhaustion, a sense of personal detachment from patients, from work; a sense of inefficiency and insufficiency of their achievements. The article considers the causes of emotional burnout syndrome in specialists of helping professions. The mechanisms of formation, development and prevention of CMEA in this category of workers are revealed.

Keywords: burnout, specialist, helping professions, formation, development, prevention.

Рост воздействия на работника различных источников информации, ускорение НТП, высокая занятость на работе, увеличение трудовой нагрузки зачастую приводят к росту стрессов, вредят здоровью, нарушают эмоциональное состояние.

Профессиональное выгорание сотрудников не может возникнуть за один день, для него характерны длительность по времени, тяжелые условия работы и т.д. На первом этапе все проходит незаметно, работник полностью доволен работой и атмосферой, полон активности и идей, однако постепенно энтузиазм начинает пропадать. Это происходит ввиду того, что резко снижается энергетический уровень, как результат на отсутствие должной отдачи от работы (видимость результатов, похвалу, денежное вознаграждение и прочее). Далее развивается апатия, учащаются опоздания, наблюдаются частые заболевания, обычно психосоматической природы, имеются нарушения сна и эмоциональной сферы [1].

Синдром эмоционального выгорания также включает снижение самооценки специалиста, отрицательное отношение к работе, потерю понимания и сочувствия в отношении к пациентам и клиентам.

На рисунке 1 представим данные исследования международного кадрового агентства о профессиональной предрасположенности к эмоциональному выгоранию.



Рисунок 1 - Исследования эмоционального выгорания у представителей различных профессий [2]

Согласно представленным данным, наиболее подвержены эмоциональному выгоранию учителя и воспитатели, а также медицинские работники и работники финансовой сферы.

По данным различных исследований психологов и социологов, среди специалистов помогающих профессий, синдром эмоционального выгорания в той или иной степени наблюдается от 7-8% у молодых специалистов, а также до 70-85% у специалистов с большим стажем работы. Зачастую выгорание формируется при длительном контакте с человеком в затруднительной жизненной ситуации, с учетом объективных обстоятельств, когда работа специалиста помогающей профессии не может избавить пациента/клиента от страдания. Другой причиной является низкий социальный статус профессии, к примеру, учителя и медсестры, имеющие низкий уровень заработной платы при большом загруженности работой могут быть значительно подвержены эмоциональному истощению.

Развитию эмоционального выгорания также во многом способствуют личностные особенности работника. Среди внутренних качеств личности, специалистов, у которых высока возможность формирования СЭВ можно выделить:

- высокий уровень эмоциональной подвижности;
- повышенный самоконтроль;
- стремление к подавлению отрицательных эмоций;
- тревожность;
- отсутствие навыков борьбы с негативными переживаниями.

Значительное воздействие на развитие эмоционального выгорания оказывает отсутствие должного материального вознаграждения за работу. Низкий уровень оплаты труда переживается специалистом как отсутствие признания его труда, бесполезность выполняемой работы, понижая тем самым самооценку и приводя к быстрому формированию раздражения во время выполнения своих профессиональных обязанностей.

Основные признаки выгоревшего специалиста представлены на рисунке 2.

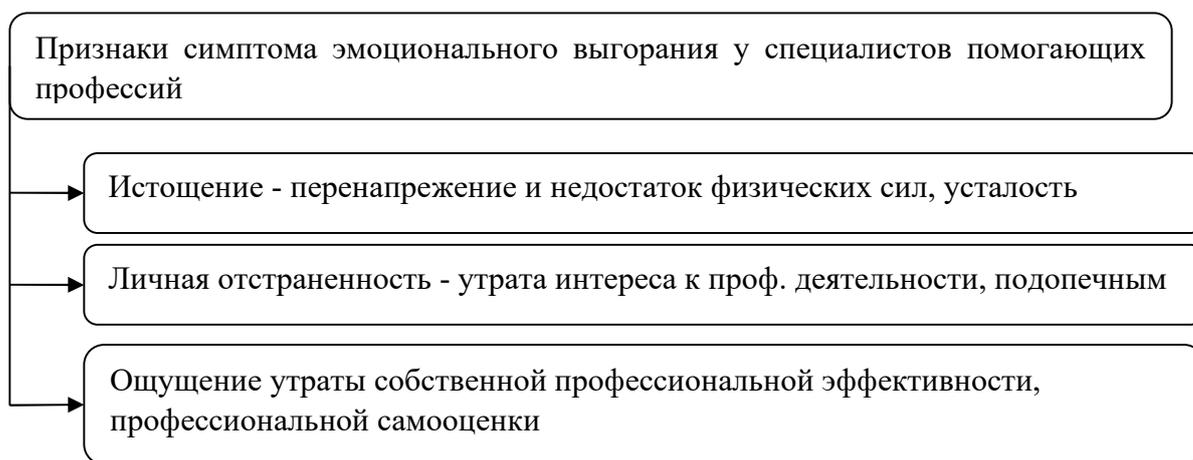


Рисунок 2 - Признаки симптома эмоционального выгорания у специалистов помогающих профессий [3]

Рассматривая эмоциональное выгорание у специалистов сугубо помогающих профессий выявлено, что наиболее подвержены в данной сфере медицинские специалисты (26%), а также социальные работники (20%), психологи и коучи (10%).

Причины эмоционального выгорания специалистов помогающих профессий могут быть связаны с различными факторами внешней и внутренней среды. Однако наиболее распространенные причины представлены ниже:

- монотонность работы с сомнительным смыслом;
- вложение большого количества личностных ресурсов при недостатке признания профессиональных достижений;
- особо строгий регламент работы, "авральный" ритм работы;
- работа с «немотивированными» клиентами, постоянно сопротивляющимися усилиям помочь им, и незначительными, трудно ощутимыми результатами такой работы;
- конфликты в профессиональном коллективе и среде;
- недостаток условий для самовыражения личности на работе, когда подавляется экспериментирование и инновации;
- отсутствие потенциала обучения и развития в профессиональной сфере;
- наличие высоких личностных барьеров в общении"
- личностные конфликты;
- полная неудовлетворенность профессией.

СЭВ содержит в себе 3 стадии, каждая из которых состоит из 4-х симптомов:

1-я стадия – "Напряжение", характеризующаяся следующими симптомами:

- неудовлетворенность собой,
- "загнанность в клетку",
- переживание психотравмирующих ситуаций,
- тревожность и депрессия.

2-я стадия – "Резистенция", которой характерны:

- неадекватное, избирательное эмоциональное реагирование,
- эмоционально-нравственная дезориентация,
- расширение сферы экономии эмоций,
- редукция профессиональных обязанностей.

3-я стадия "Истощение" со следующими симптомами:

- эмоциональный дефицит,
- эмоциональная отстраненность,

- личностная отстраненность,
- психосоматические и психовегетативные нарушения [4, с. 72].

Самым эффективным средством борьбы с синдромом эмоционального выгорания среди специалистов помогающих профессий является своевременная профилактика. Перечень методов борьбы с эмоциональным выгоранием представим на рисунке 3.



Рисунок 3 - Методы борьбы с синдромом эмоционального выгорания у специалистов помогающих профессий [2]

Предупреждение синдрома происходит в три этапа:

- 1) Признание проблемы.
- 2) Обратное развитие проблемы.
- 3) Устойчивость.

Современная профилактика синдрома эмоционального выгорания у работников помогающих профессий осуществляется в следующих направлениях:

- просвещение сотрудника;
- создание комнат отдыха для сотрудников в рабочей зоне;
- работа психолога с коллективом;
- проведение антистрессовых мероприятий и групповых тренингов;
- организация активного отдыха с коллективом;
- обучение сотрудников методам релаксации для снятия психоэмоционального напряжения;
- поддержка хобби сотрудников [5, с. 11].

Полагаем, что дальнейшее исследование механизмов снижения возможности формирования синдрома эмоционального выгорания у специалистов помогающих профессий, является одним из механизмов повышения качества предоставляемых ими услуг, а также повышение привлекательности данной работы и стабилизации внутреннего состояния каждого работника.

Литература

1. Ларенцова, Л. И. Синдром эмоционального выгорания у врачей различных специальностей: психологические аспекты : руководство / Л. И. Ларенцова, Л. М. Барденштейн ; Московский медико-стоматологический университет. -М. : Мед. кн., 2019. - 142 с.;
2. MainStaff, Международное кадровое агентство. Электронный ресурс: <https://karaganda.hh.kz/employer/581695>;
3. Баранов А.А. Стресс - толерантность педагога: теория и практика. -М.: АСТ; Ижевск: Изд-во УдГУ, 2016. - 230 с.;
4. Безносков С.П. Профессиональная деформация личности. – СПб.: Речь, 2014. - 248 с.;
5. Чутко Л. С. Синдром эмоционального выгорания. Клинические и психологические аспекты / Л. С. Чутко, Н. В. Козина. -2-е изд. -М. : МЕДпресс-информ, 2014. -256 с.

Technical Sciences

Разработка автоматизированной системы контроля и управления вентиляторами главного проветривания шахты им. Кузембаева

Бектемесов Аманжол Тохтямович

PhD компьютерные науки, заведующий кафедрой ИКАТС, Международный инженерно – технологический университет, город Алматы

Нурмагамбетова Айгериим Кадырбековна

м.т.н, лектор, Международный инженерно – технологический университет, город Алматы

Жолшиева Кунсулу Аскарровна

м.п.н, лектор, Международный инженерно – технологический университет, город Алматы

Аннотация

Рассмотрены задачи по разработки автоматизированных систем и управления вентиляторами главного проветривания шахты им. Кузембаева. В процессе разработки были проведены исследования объекта автоматизации контроля, был сделан анализ существующих методов контроля параметров работы ВГП. В процессе работы была разработана структурная схема всей системы. Также была разработаны выходные формы системы в виде мнемосхемы и графиков изменения основных параметров работы вентиляторов.

Ключевые слова: вентиляторная установка, «Невод», шахта, ВГП, система контроля, датчик.

Введение

Шахта имени Т. Кузембаева отнесена к опасным по выбросам угля и газа. Существующая схема вентиляции – комбинированная, способ проветривания – всасывающий. Вентиляция шахты обеспечивается вентиляционной службой шахты, в задачи которой входит контроль правильности распределения воздуха по выработкам и соблюдения норм подачи воздуха на участки потребления, контроль качественного состава воздуха, проведение воздушных и депрессионных съемок, ремонт вентиляционных выработок и сооружений.

Главные вентиляторные установки являются важнейшими объектами энергомеханического хозяйства шахт, от надежности работы которых зависят здоровье, производительность и безопасность работы шахтеров. Эти установки должны работать с высоким КПД, так как они являются одним из основных потребителей энергии.

Используемая в настоящее время аппаратура контроля и управления ВГП (УКАВ-2) предназначена для автоматизации вентиляторов главного проветривания (ВГП) и обеспечивает контроль и управление реверсивных и нереверсивных ВГП угольных шахт с высоковольтным и низковольтным электроприводами. Аппаратура выпускается в двух

модификациях, в зависимости от удаленности диспетчерского пункта от ВГП (1-я - до 10 км, 2-я - до 2 км).

На некоторых шахтах удаленность фланговых стволов достигает 10 км. Кроме того, применяемая в настоящее время аппаратура предусматривает передачу информации по проводным линиям связи, а участившиеся случаи хищения кабельной продукции резко снижают надежность процесса контроля и управления ВГП, что в конечном итоге сказывается на безопасности труда в угольных шахтах.

Предполагаемая система автоматизированного беспроводного контроля и управления ВГП с использованием компьютерной техники и радиоканалов связи позволяет резко повысить надежность контроля и управления ВГП, а также обеспечить технические службы шахты информацией о режимах работы ВГП для технико-экономического анализа и качественного расследования аварийных ситуаций.

Целью создания системы является повышение эффективности централизованного контроля и управления работой ВГП за счет использования беспроводных каналов передачи информации, а также обеспечение руководства шахты информационной базой о режимах работы ВГП в различных ситуациях для качественного расследования аварийных случаев и в целях технико-экономического анализа.

Разработка системы

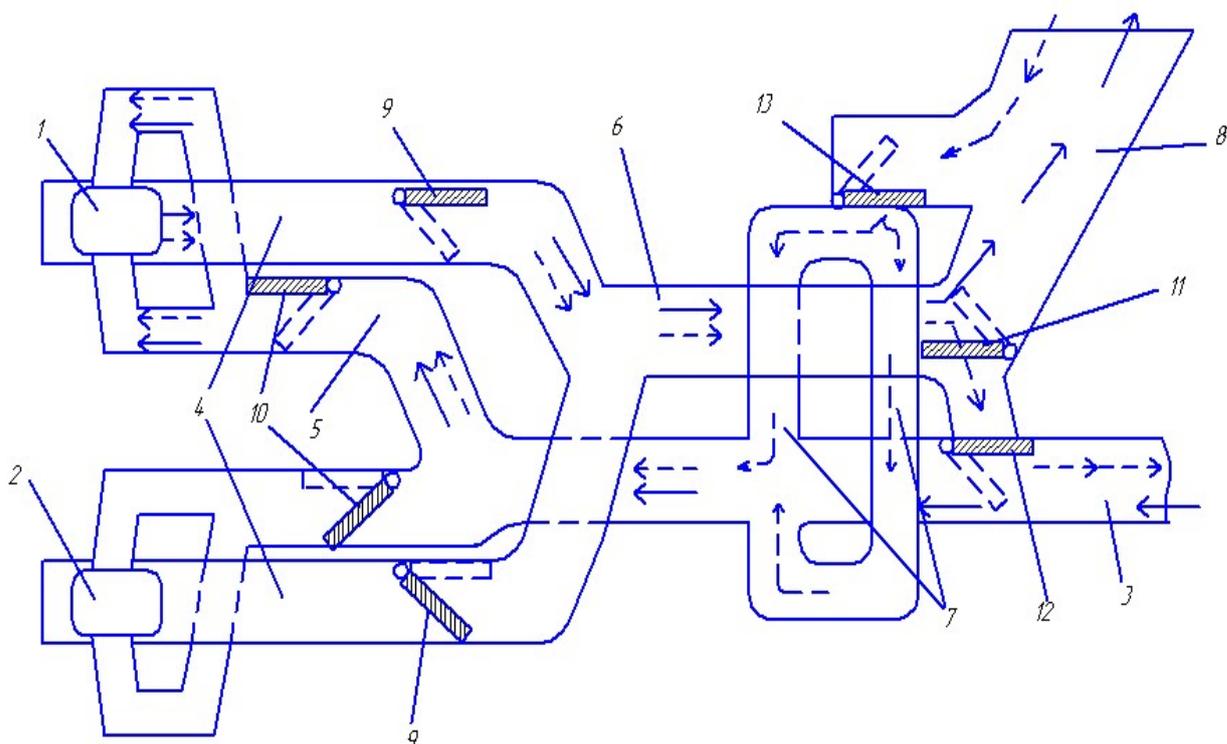
Объектом автоматизации являются вентиляторная установка главного проветривания шахты им. Кузембаева ВЦД31,5М, осуществляющая проветривание горных выработок путем нагнетания свежего воздуха в шахту или отсасывания загрязненного из нее.

На рисунке 1 представлена технологическая схема работы вентиляторной установки, которая состоит из двух вентиляторов – рабочего и резервного. Вентиляторы двусторонние, т.е. могут работать и на всасывание, и на нагнетание.

При работе одного из вентиляторов на всасывание струя воздуха подводится из шахты к вентилятору через главный подводящий и всасывающий каналы. Выбрасываемый вращающимся рабочим колесом и направляемый спиральным корпусом воздух поступает через выходные каналы в диффузор, а из него – в атмосферу. При этом соответственно открыты ляды подводящего и всасывающего каналов и диффузора и закрыты ляды переключения, всасывающей будки и отсекающие.

При работе на нагнетание вентилятор всасывает воздух через открытую ляду всасывающей будки и нагнетает его через обводной канал, связанный с подводящим каналом, в шахту. Ляда диффузора при этом должна быть опущена. Резервный вентилятор в это время должен быть отделен от подводящего канала опущенными лядами переключения и отсекающей.

Таким образом, переключение ляд производится при необходимости реверсирования воздушной струи или при переходе на работу с работающего на резервный вентилятор.

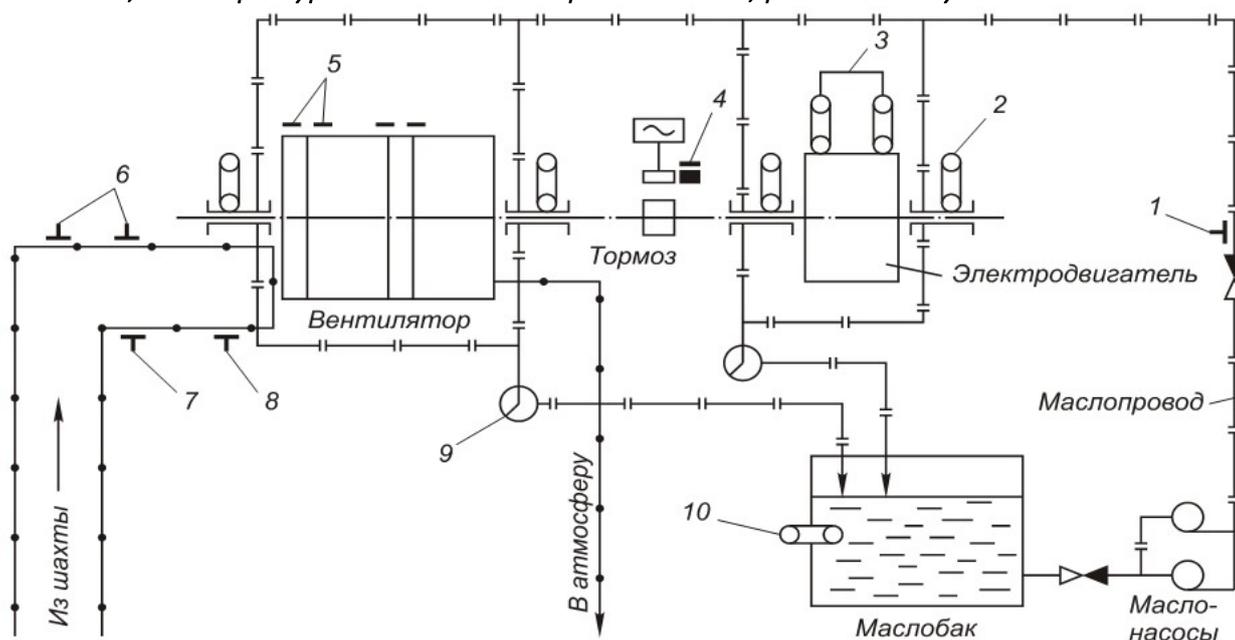


Условные обозначения:

- 1 – рабочий вентилятор; 2 – резервный вентилятор; 3 – подводящий канал; 4 – нагнетательный канал; 5 – всасывающие каналы; 6 – отводящий канал; 7 – обводные каналы; 8 – диффузор; 9 – отсекающая ляда; 10 – переключающие ляды; 11 – ляда диффузора; 12 – ляда подводящего канала; 13 – ляда всасывающей будки.

Рисунок 1 – Технологическая схема работы вентиляторной установки

На рисунке 2 *представлена схема расположения датчиков контроля основных параметров работы ВГП. Это депрессия, производительность, температура подшипников, температура обмоток электродвигателя, расхода воздуха.*



Условные обозначения:

- 1 – давления масла; 2 – температуры подшипников; 3 – температуры обмоток электродвигателя; 4 – положения тормоза; 5 – положения направляющего и спрямляющего аппаратов; 6 – положения ляд; 7 – давления воздуха;
- 8 – расхода воздуха; 9 – протока масла; 10 – температура масла.

Рисунок 2 – *Схема расположения датчиков контроля основных параметров работы ВГП*

Для создания системы в качестве аппаратуры передачи информации используется комплекс технических средств радиотелеметрии «Невод-5». В состав комплекса входит:

- радиомодем «Невод-5», осуществляющий преобразование сигналов стандартных последовательных интерфейсов RS-232 или RS-485 в радиочастотные посылки и обратно;
- **модуль сбора данных «Невод+М», осуществляющий** измерение аналоговых сигналов (напряжений и токов), их преобразование в цифровую форму и масштабирование, а также обмен командами и данными по последовательному интерфейсу;
- модуль реле «Невод+Р», предназначенный для управления исполнительными устройствами.

Структурные схемы модулей представлены на рисунке 3-4.

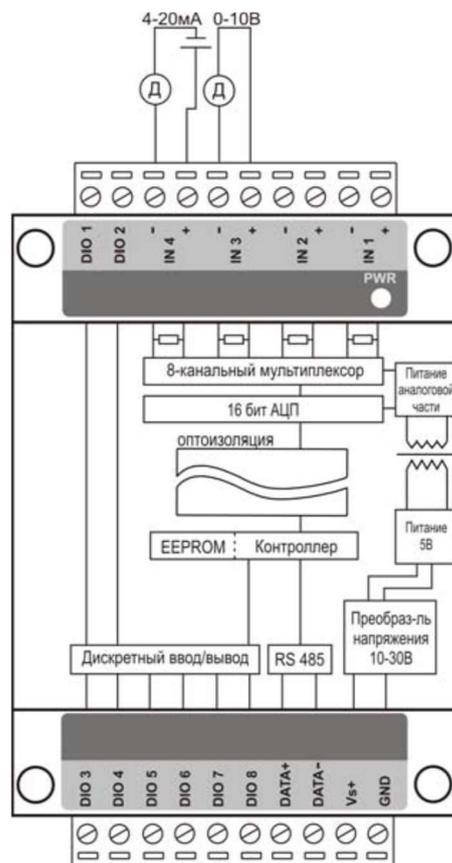


Рисунок 3 - Структурная схема модуля сбора данных «Невод+М»

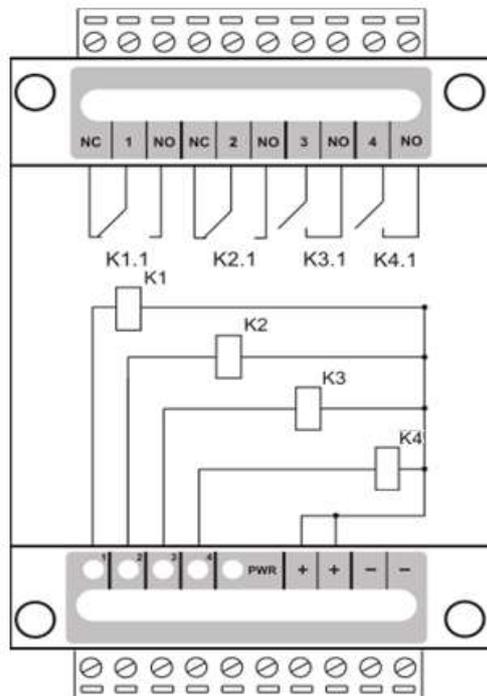
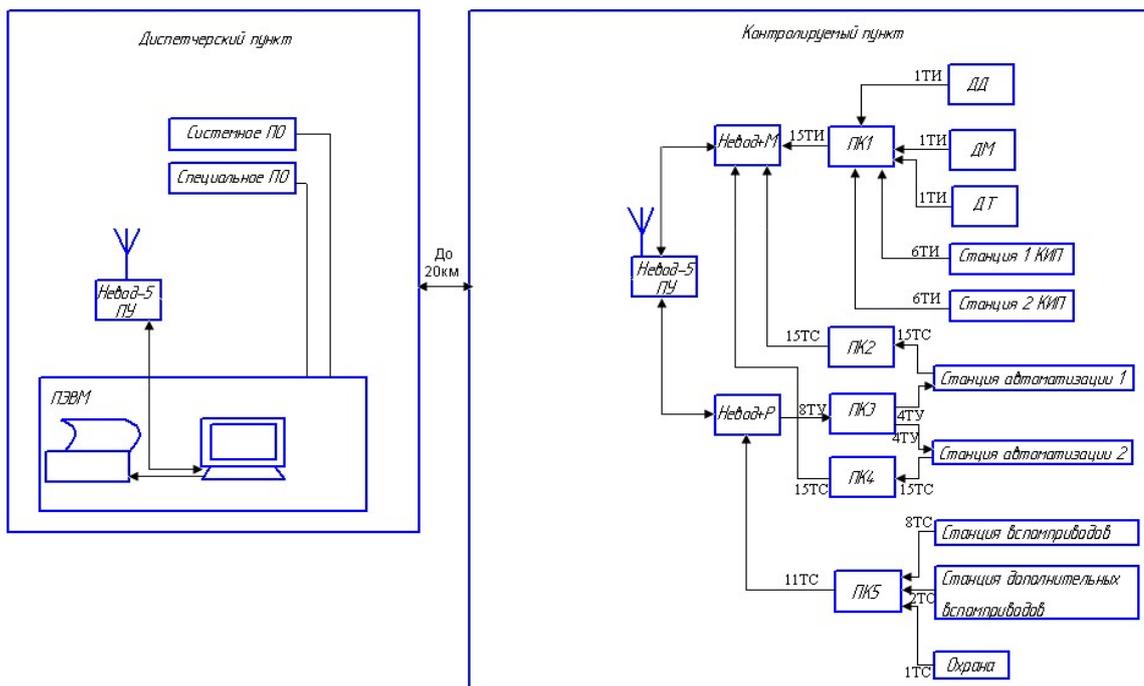


Рисунок 4 – Структурная схема модуля реле «Невод+Р»

Комплекс технических средств системы по месту расположения на объекте разделяется на телемеханический пункт управления (ПУ) и контролируемый телемеханический пункт (КП). Структурная схема системы представлена на рисунке 5. В состав средств КП входят радиомодем «Невод-5», модуль сбора данных «Невод+М», модуль реле «Невод+Р». Сигналы телеизмерения и телесигнализации поступают в модуль сбора данных и модуль реле в виде электрических сигналов. Радиомодем собирает информацию с этих модулей и по радиоканалу передает данные в диспетчерский пункт. В состав

технических средств диспетчерского пункта входит радиомодем и программный вычислительный комплекс.



Условные обозначения:

ПК – промежуточный клеммник; ДД – датчик депрессии; ДМ – датчик концентрации метана; ДТ – датчик температуры подшипников; Невод+М – модуль сбора данных; Невод+Р – модуль реле; Невод-5 – радиомодем

Рисунок 5 – Структурная схема технических средств системы

Для обработки, хранения и представления информации используется SCADA-система WinCC. Полученная информация отображается на дисплее ПЭВМ в виде мнемосхемы работы ВГП и графиков изменения контролируемых параметров. Мнемосхема представлена на данном слайде. На дисплее диспетчера выводится также таблица значений контролируемых параметров работы ВГП. Форма представления о работе ВГП на дисплее (работа агрегата 1 в нормальном режиме проветривания) представлена на рисунке 6.

Таким образом, на основе проведенного анализа разработана автоматизированная система контроля и управления вентиляторами главного проветривания шахты им. Кузембаева с использованием беспроводных каналов связи на базе аппаратуры «Невод».

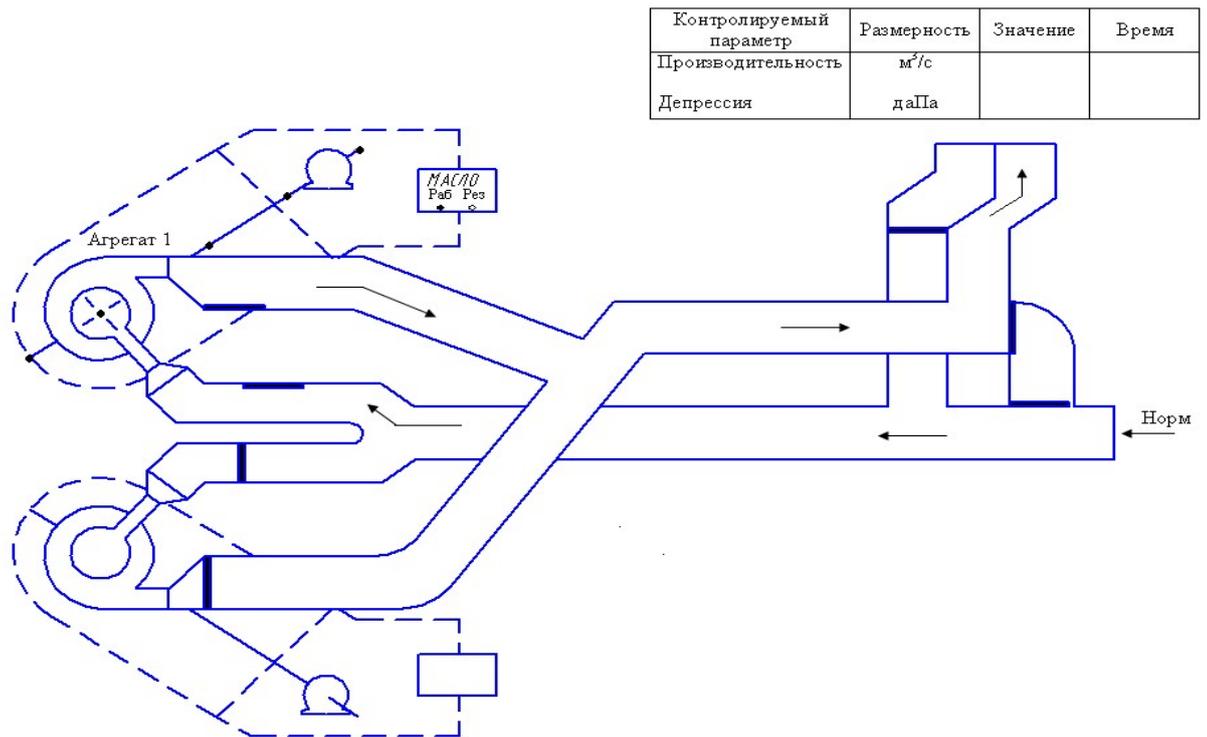


Рисунок 6 - Форма представления о работе ВГП на дисплее (работа агрегата 1 в нормальном режиме проветривания)

Заключение

В процессе разработки системы были проведены исследования объекта автоматизации контроля, был сделан анализ существующих методов контроля параметров работы ВГП. В процессе анализа было установлено, что применяющееся на шахте имени Кузембаева оборудование устарело.

Для условий шахты имени Кузембаева в качестве аппаратуры передачи информации более подходящей является аппаратура технических средств телеметрии «Невод-5». Аппаратура выполнена на современном уровне.

В процессе анализа были разработаны выходные формы системы в виде мнемосхемы и графиков изменения основных параметров работы вентиляторов.

Внедрение автоматизированной системы контроля и управления вентиляторами главного проветривания позволит существенно повысить качество, надежность контроля работы ВГП, что ведет к повышению безопасности работ на шахтах.

Список источников

1. Скопинцева О. В., Баловцев С. В. Управление аэрологическими рисками угольных шахт на основе статистических данных системы аэрогазового контроля // Горный инфор- 133 мационно-аналитический бюллетень. — 2021. — № 1. — С. 78–89. DOI: 10.25018/0236-1493-2021-1-0-78-89.
2. Бахвалов Л. А., Баранникова И. В., Агабубаев А. Т. Анализ современных систем автоматического управления проветриванием // Горный информационно-аналитический бюллетень. — 2017. — № 7. — С. 22–28. DOI: 10.25018/0236-1493-2017-7-0-22-28.
3. 2. Semin M. A., Levin L. Yu. Stability of air flows in mine ventilation networks // Process Safety and Environmental Protection. 2019, vol. 124, pp. 167–171. DOI: 10.1016/j.psep.2019.02.006
4. Thakur P. Underground coal mine atmosphere / Advanced mine ventilation. Respirable coal dust, combustible gas and mine fire control. Woodhead Publishing, 2019, pp. 3–16. DOI: 10.1016/B978-0-08-100457-9.00001-8.
5. Ключев Р. В., Босиков И. И., Майер А. В., Гаврина О. А. Комплексный анализ применения эффективных технологий для повышения устойчивого развития природно-технической системы // Устойчивое развитие горных территорий. — 2020. — № 2. — С. 283–290.
6. Машинцов Е. А., Котлеревская Л. В., Криничная Н. А. Управление вентиляцией в угольной шахте // Известия Тульского государственного университета. Технические науки. — 2014. — № 7. — С. 188–195.



Proceedings of the 1st International Scientific Conference «Foundations and Trends in Modern Learning» (January 12-13, 2023). Berlin, Germany, 2023. 330p

editor@publisher.agency

<https://publisher.agency>

University of Berlin

Kunihohstraße 29

81929 Berlin, Germany